

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ**

ԵՐԵՎԱՆ - 2018

694794 947,925 ✓

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

(հնագույն ժամանակներից մինչև XX դ. վերջը)

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԻԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԸԱՐ

183

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

183

Arch. Mesrob Ashjian

ԵՐԵՎԱՆ – 2018

A 105947

**Ձեռնարկը հրատարակության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ
պատմության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը:**

Մեկընյան Աշոտ

Մ 537 Հայոց պատմության ակնարկներ (հնագույն ժամանակներից մինչև XX դ. վերջը) / Ա. Մեկընյան.- Եր.:
ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., 2018. – 412 էջ:

Ձեռնարկը ներկայացնում է «Հայոց պատմության» ակնարկը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև XX դ. վերջը: Գրքում տեղ են գտել Հայաստանի պատմության առավել կարևոր և հանգուցային խնդիրների վերաբերյալ վերջին տասնամյակներին հայ պատմագիտության մոտեցումները:

Նախատեսված է բուհերի ոչ մասնագիտական ֆակուլտետների ուսանողության, հայաստանյան և սփյուռքյան դպրոցների աշակերտության և ընթերցող հասարակայնության համար:

Հայ ժողովրդի հազարամյակների պատմության վերաբերյալ ստեղծվել են բազմաթիվ դասագրքեր: Առաջին դասագիրքը եղել է Պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», որով մինչև XVIII դ. վերջը կրթվել ու դաստիարակվել են բազմաթիվ սերունդներ: XVIII դ. վերջերից կիրառություն գտավ նաև նշանավոր պատմաբան, Մխիթարյան միաբանության անդամ, հայր Միքայել Չամչյանի եռահատոր «Հայոց պատմությունը»: Հետագայում լույս տեսան Հայաստանի ամբողջական և համաշխարհային պատմությունը ներկայացնող այլ հեղինակների՝ հայր Ղուկաս Ինճիճյանի, Ստեփան Պալասանյանցի, Անտոն Գարագաշյանի և այլոց ծանրակշիռ աշխատությունները: Դրանցից շատերն այսօր էլ շարունակում են ծառայել մեր հայրենիքի ու ժողովրդի պատմության ուսումնասիրության նվիրական գործին:

Այդուհանդերձ, մեր օրերում, երբ միլիոնավոր հայեր շարունակում են ապրել ոչ միայն Հայրենիքում, այլ նաև աշխարհի տասնյակ երկրերում, հրամայական է դառնում համահայկական դասագրքերի ստեղծումը, որը մեծ նշանակություն կունենա մեզանում միասնական ու հայաստանակենտրոն մտածողություն և պետական զգացողություն ձևավորելու հարցում: Այդ իմաստով առավել կարևոր է հայոց պատմության, հայոց լեզվի ու գրականության, հայ մշակույթի միասնական դասագրքերի հրատարակությունը:

Ընթերցողների լայն շրջանակներին, հատկապես պատանիներին ու երիտասարդությանը հասցեագրված սույն ծեռնարկը վերոհիշյալ խնդրի կենսագործման հարցում ևս

կարող է օգտակար լինել: Այն համառոտակի ներկայացնում է հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը՝ վաղնջական ժամանակներից մինչև XX դարի վերջը: Ձեռնարկը բաղկացած է չորս բաժիններից, որոնցից յուրաքանչյուրն ընդգրկում է մի դարաշրջան: Առաջին բաժինը նվիրված է հին դարերի պատմությանը՝ ամենավաղ ժամանակներից մինչև III դարի վերջը: Երկրորդ մասը միջնադարյան Հայաստանի պատմությունն է, որն սկսվում է 301 թ.՝ հայոց քրիստոնեական դարձով և ավարտվում XVII դարի կեսերին: Դասագրքի երրորդ բաժինը՝ Նոր պատմության շրջանը, ընդգրկում է հայ ազգային-ազատագրական պայքարի փուլը, որը եզրափակվում է 1918 թ. մայիսին թուրքերի դեմ ուղղված հերոսամարտերով և հայոց պետականության վերականգնման պատմական իրադարձությամբ: Վերջին հատվածը մեր Նորագույն պատմությունն է, որը ներառում է նոր պետականության փուլերը՝ 1918 թվականից մինչև XX դարի վերջը:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ դասագրքում օգտագործվել են հրապարակի վրա եղած մասնագիտական գրականությունը, բուհական դասագրքերը, ինչպես նաև վերջին տարիներին հրատարակված դպրոցական դասագրքերի, ձեռնարկների նյութերը, վիճահարույց հիմնախնդիրների վերաբերյալ պատմագիտության ձեռքբերումները: Ձեռնարկի բազմաթիվ հայեցակարգային մոտեցումներ տեղ են գտել համացանցում Հայկական վիրտուալ համալսարանի կայքէջում սույն գրքի հեղինակի ներկայացրած տեքստերում:

Գլուխ առաջին

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԻՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայ ժողովրդի հայրենիք Հայկական լեռնաշխարհը երկրագնդի վրա մարդային հասարակության ձևավորման հնագույն օրրաններից է: Այն նաև արիական-հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիքն է, որտեղ ժամանակի ընթացքում տեղի է ունեցել նրանց տրոհման ու աշխարհով մեկ տարածման գործընթացը: Արդեն Ք.ա. III–II հազարամյակներում լեռնաշխարհում հանդես են եկել առաջին պետական կազմավորումները՝ Արատտա, Արմե-Շուբրիա, Հայասա, Էթիունի, Նաիրի և այլ անուններով: Ք.ա. IX դարում ասպարեզ է իջել Վանի (Ուրարտու) միասնական թագավորությունը, որը դարձել է տարածաշրջանի հզորագույն երկրներից մեկը, հասել տնտեսական ու մշակութային աննախադեպ բարձրության:

Հայկական պետականությունը զարգացում է ապրել Երվանդականների և Արտաշեսյանների օրոք: Հայաստանում տարածում է գտել հելլենիստական հարուստ մշակույթը: Տիգրան II Մեծի գահակալության շրջանում (Ք.ա. 95–55 թթ.) Մեծ Հայքի թագավորության սահմանները Կասպից ծովից հասել են Միջերկրական ծով ու Եգիպտոս: Երբեմնի հզոր Պարթևական թագավորության տիրակալները հօգուտ Տիգրան Մեծի հրաժարվել են «արքայից արքա» պատվատիտղոսից: Այդ տիտղոսը ժառանգաբար անցել է Տիգրանի հաջորդներին: Արտաշեսյանների հիմնած Արտաշատն ու Տիգրանակերտը պատվավոր տեղ են գրավել Հին աշխար-

հի ընդարձակ ու գեղեցկագույն քաղաքների շարքում:

Զ.հ. I դարում շարունակվել է հռոմեապարթևական մրցակցությունը Հայաստանի համար: Հայոց գահը 56 թ. անցել է Պարթև Արշակունիներին, որոնք ժամանակի ընթացքում հայացել են և դարձել հայկական նշանավոր արքայատոհմերից մեկը: Առաջին Արշակունիների օրոք հիմնադրվել են Գառնիի հեթանոսական տաճարը, Մծուրք և Վաղարշապատ քաղաքները:

II–III դարերում հայ ժողովուրդը չի դադարեցրել պայքարը Հռոմեական կայսրության, ապա նաև՝ Սասանյան Պարսկաստանի դեմ: Հռոմեապարթևական մրցակցությունն ավարտվել է 298 թ. Մծբինում կնքված քառասնամյա խաղաղության պայմանագրով, որի համաձայն Տրդատ III Արշակունին ճանաչվել է Մեծ Հայքի թագավոր:

I–III դարերի ընթացքում Հայաստանում, հատկապես Փոքր Հայքում ձևավորվել և հետզհետե տարածվել են քրիստոնեական նորանոր համայնքներ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ (ԲՆԱՇԽԱՐՀ)

Աշխարհագրական դիրքը: Հարուստ քաղաքակրթություն ստեղծած հայ ժողովրդի հայրենիքը **Հայկական լեռնաշխարհն** է: Այն իր բարձրադիր դիրքի պատճառով հայտնի է եղել նաև «**Հայկական բարձրավանդակ**», «**Լեռնային երկիր**» կամ «**Լեռնային կղզի**» անուններով: Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային սահմանները հասնում են **Վիրք (Վրաստան)**, հարավում՝ **Հայկական Տավրոս**, արևմուտքում՝ **Անտիտավրոսի**, հյուսիսարևմուտքում՝ **Պոնտոսի** լեռներ, արևելքում՝ **Կասպից ծով** և **Ուրմիա լիճ**: Այդ սահմանների միջև ընկած կենտրոնական ու ամենաբարեբեր տարածքը հաճախ անվանվել է **Միջնաշխարհ**:

Հայկական բարձրավանդակն դարեր ի վեր ակտիվ երկրաշարժային գոտի է եղել, որտեղ այսօր էլ շարունակվում են լեռնակազմական գործընթացները: Այնտեղ է գտնվում Մերձավոր Արևելքի միակ գործող հրաբխային գագաթը՝ **Թոնդուրեկը**, որի խառնարանից այժմ էլ ժայթքում են հրաբխային բեկորներ, բխում են տաք գեյզերներ: Առաջին խոշոր երկրաշարժի մասին տվյալները վերաբերում են մ.թ. 341 թ.: Ըստ մի օտար հեղինակի երկու. Մասիսները միմյանցից հեռացել և բախվել են՝ մեջտեղում առաջացնելով բլուր: Հայտնի են 893 թ. Դվինի, 1319 թ. Անիի, 1679 թ. Գառնիի, 1926 թ. Լենինականի, 1931 թ. Ջանգեզուրի, 1937 թ. Երևանի, 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժերը:

Այի քանի խոշոր լեռնաշղթաներ Հայկական լեռնաշխարհը բաժանում են տարբեր մասերի: Հյուսիսում ընկած լեռները պայմանականորեն ընդունված է կոչել **Փոքր Կովկաս**, որը վեր է խոյանում Սև ծովի հարավարևելյան ափերից՝ Բաթումի մոտից, տարածվում դեպի արևելք և հարավ-արևելք՝ ընդգրկելով **Ջավախքի**, **Վիրահայոց**, **Գեղամա**, **Արցախի** լեռները: Նրանց հարևանությամբ Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ) ամենաբարձր լեռը **Արագածն** է (բարձրությունը՝ 4096 մ): Բարձրությամբ ՀՀ

երկրորդ գագաթը **Կապուտ Զուղն** է (3906 մ), որը Փոքր Կովկասի ամենաբարձր գագաթն է: Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում ծովում է երկրորդ լեռնաշղթան՝ կողք-կողքի լեռներով հայոց քոչարին բռնած **Հայկական պարը**, որը սկսվում է լեռնաշխարհի ամենաբարձր գագաթից՝ Բիբլիական Արարատից (**Մեծ Արարատ**՝ 5165 մ, **Փոքր Արարատ** կամ **Սիս**՝ 3925 մ): Հարավում երրորդ լեռնաշղթան է **Հայկական Տավրոսը**:

Հայկական լեռնաշխարհի երկրորդ բարձր գագաթը **Սիփանն** է (4434 մ), որն ընկած է Վանա լճից (հնում՝ **Բզնունյաց ծով**) հյուսիս: Հայկական լեռնաշխարհի երեք խոշոր լճերն են՝ **Սևանը, Վանը և Ուրմիան**: Սևանը հայտնի է նաև **Գեղամա ծով** անունով: Մինչև ջրի մակարդակի իջեցումն այն ծովի մակերևույթից բարձր է եղել 1916 մ (այժմ՝ բարձրությունը մոտավորապես 1900 մ է): Հայտնի են Սևանի իշխան և սիգ ձկնատեսակները: **Վանա լիճը** (բարձրությունը ծովի մակերևույթից 1720 մ) նախկինում ունեցել է 7 կղզի: Մակարդակի բարձրացման հետևանքով երեք կղզիներ մնացել են ջրի տակ: Այժմյան չորս կղզիներից (**Աղթամար, Կտուց, Լիմ և Արտեր**) յուրաքանչյուրի վրա պահպանվում են հայկական վանական համալիրներ, որոնցից համաշխարհային հռչակ է վայելում Աղթամարի **Սբ Խաչ** եկեղեցին: Լճի միակ ձկնատեսակը տառեխն է, ջուրն աղի է: **Ուրմիան (Կապուտան)** ամենածանծաղ լիճն է: Ուրմիայի ջուրը հիմա անգամ ավելի աղի է, քան օվկիանոսի ջրերը: Աղիության պատճառով լիճը չունի կենդանական աշխարհ, իսկ մեծ չափերով ջրի գոլորշացման պատճառով այն այսօր կանգնած է չորացման վտանգի առջև: Վերոհիշյալ լճերից միայն Սևանի ջուրն է քաղցրահամ, որի մեջ թափվում են շուրջ 30 գետակներ, իսկ նրանից բխում է միայն **Հրազդան** գետը: Կան նաև այլ փոքրիկ լճեր՝ **Ծովակ Հյուսիս** (Ցելի, Չլդըր), **Արձակ, Նազիկ, Փարվանա, Գայլատու** և այլն: Զուլալ լեռնային ջրեր ունեն Արագածի վրա **Քարե լիճ** և **Նեմրուքի** համանուն լճակները: Հայաստանում կան գեղատեսիլ

ջրվեժներ (**Շաքի, Բերկրի, Թորթում** և այլն):

Գետային ավազանը: Արաքս (Երասխ): Հաճախ անվանել են մայր գետ: Այն սկզբնավորվելով **Բյուրակնյան (Սրմանց)** լեռներից՝ հոսում է դեպի արևելք, խառնվում **Կուր** գետին, լցվում Կասպից ծովը: Ունի մոտ հազար կմ երկարություն և ամբողջապես հոսում է Հայկական լեռնաշխարհի տարածքով: **Եփրատ** գետն ունի երկու ճյուղ՝ **Արևմտյան Եփրատ** և **Արևելյան Եփրատ (Արածանի)**: Առաջինը սկիզբ է առնում Էրզրումից հյուսիս ընկած **Ծաղկավետ** լեռներից, երկրորդը՝ **Ծաղկանց** լեռներից: Երկուսն էլ հոսում են արևելքից արևմուտք, **Ակն** քաղաքի մոտ խառնվում են միմյանց, հարավում միանում Տիգրիսին, լցվում Պարսից ծոցը: Հայաստանի մասում Եփրատն ունի 500 կմ երկարություն: Մեծ գետերից է **ճորոխը**՝ 345 կմ երկարությամբ: Այն ձևավորվում է Էրզրումից հյուսիս՝ **Խաչափայտի** լեռներից, հոսում արևմուտք, ապա՝ հյուսիս-արևելք և լցվում Սև ծով: **Տիգրիսը**, որը Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասում է, Հայաստանով անցնում է 380 կմ և մույնպես ունի երկու ճյուղ՝ **Արևմտյան** և **Արևելյան**: Առաջինը սկիզբ է առնում **Ծավք** կամ **Ծուլք** լճից, երկրորդը՝ Հայկական Տավրոսից: Տիգրիսը Եփրատի հետ թափվում է Պարսից ծոց: **Կուր** գետը սկզբնավորվում է Հայկական լեռնաշխարհում և Արաքսի հետ թափվում Կասպից ծով, երկարությունը՝ 1113 կմ: Ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքով հոսող գետերն են՝ **Հրազդանը, Աղստևը, Դեբեդը, Ախուրյանը, Որոտանը, Արփան, Ողջին** և այլն: Նշանավոր դաշտերն են **Արարատյան, Շիրակի, Մշո, Կարնո (Էրզրումի), Երզնկայի, Ալաշկերտի** և այլն:

Բնակլիմայական պայմանները և օգտակար հանածոները: Ըստ բնակլիմայական պայմանների Հայկական լեռնաշխարհը բաժանվում է երեք գոտու: **Ցածրադիր** գոտում, որն ունի ծովի մակերևույթից 350–1000 մ բարձրություն, աճում է խաղող, բամբակ, ծիրան, նուռ, դեղձ և այլն: **Նախալեռնային** գոտին

(բարձրությունը 1000–1500 մ) հայտնի է ցորենով, գարիով, ավելի ցրտադիմացկուն մրգատու այգիներով և խաղողով: **Լեռնային** գոտին տարածվում է 1500–2000 մ և ավելի բարձրության վրա: Այստեղ աճում են հացահատիկի և գարու ավելի ցրտադիմացկուն տեսակներ, կան հարուստ ալպյան մարգագետիններ, որոնք նպաստավոր են անասնապահության զարգացման համար:

Հայկական լեռնաշխարհում անտառներ կան Արցախում, Սյունիքում, Գուգարքում, Տայքում, Ուտիքում: Կենդանիներից տարածված են վարազը, աղվեսը, գայլը, առյուծը, արջը, բորենին, նապաստակը, եղջերուն: Ջարգացած էր մեղվապահությունը, ձիաբուծությունը, որդան կարմիր որդի բազմացումը:

Հայոց բարձրավանդակը հարուստ է օգտակար հանածոներով. օրինակ աղով (**Նախիջևան, Կողբ, Կաղզվան**), պղնձով (**Ջանգեզուր, Լոռի**), նավթով (**Կարին**), երկաթով (Վանա լճի հարավային շրջաններ), ոսկով (**Սպեր, Սողք**), շինաքարով (**Շիրակ**), հանքային բուժիչ ջրերով (**Ջերմուկ, Արզնի, Բջնի**) և այլն:

Հայաստանը, գտնվելով միջազգային տարանցիկ առևտրական ուղիների, այդ թվում Արևելքը Արևմուտքին կապող մետաքսի ճանապարհի վրա, տնտեսական մեծ զարգացում է ապրել: Սակայն այդ հանգամանքը Հայաստանի նկատմամբ շարժել է նաև զանազան նվաճողների հետաքրքրությունը: Այդ պատճառով Հայոց աշխարհը հաճախ դարձել է թշնամական երկրների պայքարի թատերաբեմ:

Վարչական բաժանումը: Հայկական լեռնաշխարհում հնագույն ժամանակներից գոյություն են ունեցել երկու հայկական պետություններ **Մեծ Հայքը** (հունահռոմեական հեղինակների կողմից հիշատակվող **Արմենիա մայորը**) և **Փոքր Հայքը** (**Արմենիա մինոր**): Երբեմն Մեծ Հայքի աշխարհներից **Ծոփքն** առանձնացել է և եղել ինքնուրույն թագավորություն:

Հայ ժողովրդի կյանքում ամենամեծ դերը կատարել է Մեծ Հայքը, որն ըստ VII դարի «Աշխարհացույցի» բաժանվել է 15 խո-

շոր նահանգների, որոնք իրենց ընդարձակ տարածքի պատճառով հաճախ անվանվել են աշխարհներ: Դրանք են՝ **Գուգարքը, Տայքը, Բարձր Հայքը (Կարնո աշխարհ), Ծովքը (Չորրորդ Հայք), Աղձնիքը, Տարոն-Տուրուբերանը, Կորդուքը (Կորձայք), Մոկքը (Մոկս), Վասպուրականը, Պարսկահայքը, Փայտակարանը, Ուտիքը, Արցախը, Սյունիքը և Այրարատը:**

Մեծ Հայքի տարածքը հավասար է 311 հազ., Փոքր Հայքը՝ մոտ 80 հազ. քառ. կմ: Մեծ Հայքի բոլոր 15 աշխարհները միասին ունեն 191 գավառ, որից 37-ը՝ Վասպուրականում, 20-ը՝ Այրարատում: Ամենախոշոր և նշանավոր աշխարհը Այրարատն է: Բավական է նշել, որ հայոց մայրաքաղաքների մեծ մասը (**Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Դվին, Բագարան, Երազգավորս Կարս, Անի, Երևան**) գտնվել է Այրարատում:

Այժմ Հայաստանի Հանրապետությունը, որն ունի 29,8 հազ. քառ. կմ տարածք, ամբողջությամբ իր մեջ չի ընդգրկում Մեծ Հայքի ոչ մի աշխարհ: Մեր հանրապետության կազմում ամենաշատ գավառներ մտնում են Սյունիքից և Այրարատից, ավելի քիչ՝ Գուգարք և Ուտիք աշխարհներից:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությանը (ԼՂՀ) մաս են կազմում գավառներ պատմական Արցախ, Սյունիք և Ուտիք աշխարհներից: Հայերը միջնադարում ուժեղ պետություն են ստեղծել նաև Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելքում ընկած **Կիլիկիայում**, որն ունեցել է մոտավորապես 50 հազ. քառ. կմ տարածք: Նշանակում է, որ Մեծ Հայքը, Փոքր Հայքը և Կիլիկիան միասին կազմել են մոտ կես միլիոն քառ. կմ տարածք:

ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Նախնադարյան հասարակության պատմության փուլերը: Մարդկային հասարակության պատմությունը պայմանականորեն բաժանվում է մի քանի դարաշրջանների: Դրանցից հնագույնը նախնադարյան-համայնական հասարակարգն է:

Ըստ գիտնականների երկրագունդն առաջացել է միլիարդավոր տարիներ առաջ՝ արեգակնային համակարգի պայթյունից, երկար ժամանակ եղել է հրե մի գունդ, աստիճանաբար սառել է, ժամանակի ընթացքում նրա վրա առաջացել են մթնոլորտը, ջուրը, ապա՝ բուսական և կենդանական աշխարհը: Սուրբ գիրքը՝ «Աստվածաշունչը» սովորեցնում է, որ երկրագունդը և առաջին մարդկանց՝ Ադամին ու Եվային ստեղծել է Արարիչ աստված: Բոլոր դեպքերում հստակ է, որ մարդագոյացման այդ գործընթացն ամենավաղ նկատվել է Մերձավոր Արևելքում, այդ թվում՝ Հայկական լեռնաշխարհում:

Նախնադարյան մարդու գործիքները տարբեր ժամանակներում պատրաստվել են տարբեր նյութից: Ըստ գործիքների պատրաստման նյութի գիտնականները նախնադարյան հասարակարգը բաժանել են տարբեր ժամանակաշրջանների.

Քարե դար, Պղնձե դար (Էնեոլիթ), Բրոնզե դար, Երկաթե դար: Քարե դարն իր հերթին բաժանվում է 3 շրջանի. ա) հին քարե դար (**պալեոլիթ**), բ) միջին քարե դար (**մեզոլիթ**), գ) նոր քարե դար (**նեոլիթ**):

Հին քարե դարը՝ պալեոլիթը տևել է մի քանի հարյուր հազար տարի և ավարտվել է Ք.ա. XII հազարամյակում: Հայկական լեռնաշխարհը հանդիսացել է պալեոլիթի ամենահին օջախներից մեկը: Բավական է նշել, որ նախկին ԽՍՀՄ-ի տարածքում հայտնաբերված նախնադարյան մարդու հնագույն գործիքները, որոնք պատրաստվում էին հիմնականում կայծքարից, գտնվել են

Հայաստանի տարածքում՝ **Արտին լեռան** համակարգի մեջ մտնող **Սատանի դար, Արեգունի, Հարավային** կոչվող բլուրների, Արցախի **Ազոխ** բնակավայրի, **Սրգնիի** պեղումների ժամանակ: Դրանց տարիքը 800 հազարից մեկ միլիոն տարի է:

Նախնադարյան մարդիկ ապրում էին մարդկանց մեծ խմբերով, որոնք նախապես կոչվում էին **հոտեր**, իսկ արդեն **բանական մարդու՝ հոմո սափիենսի** հանդես գալու ժամանակ՝ **տոհմեր**: Տոհմերը միմյանց հետ կապված էին արյունակցական կապերով, զբաղվում էին բույսերի և պտուղների հավաքչությամբ, վայրի կենդանիների որսով, ավելի ուշ նաև՝ ձկնորսությամբ: Մ.թ. առաջ (Քրիստոսից առաջ) երեք հարյուր հազար տարի առաջ Հայաստանում սկսվում է կլիմայի շեշտակի փոփոխություն, մերձարևադարձային կլիման հյուսիսում սկսված սառցակալման հետևանքով վերածվում է բարեխառնի:

Կլիմայի սառեցումը ստիպում է նախնադարյան մարդուն զբաղվելու իր հագուստի խնդրով, այսինքն՝ հարկադրում է մարդուն մտածել, բարելավել աշխատանքային գործիքները՝ բարձրացնելով աշխատանքի արտադրողականությունը: Սառցադաշտի հանդես գալը մղում է մարդուն նաև իրերի շփման միջոցով ստեղծելու կրակը, որը միաժամանակ եփած մթերքներ ուտելու և վայրի գազաններից պաշտպանվելու հզոր միջոց է դառնում: Կրակի հայտնագործումը բնության նկատմամբ մարդու առաջին խոշոր հաղթանակն էր:

Պալեոլիթի վերջին ժամանակաշրջանում տղամարդիկ հիմնականում զբաղվել են որսորդությամբ և երկար ժամանակ բացակայել տնից: Այդ պատճառով ընտանիքում կնոջ դերն ավելի աճել է, նույնիսկ զավակները ճանաչվել են մոր կողմից, մանավանդ որ, բազմամուսնության պատճառով հաճախ հայտնի չի եղել երեխայի հայրը: Այսպես անցում է կատարվել դեպի **մայր-իշխանություն**: Արտադրողականության բարձրացումը, բնության ուժերի դեմ պայքարը նախնադարյան տոհմերին ստիպել են

միավորվել ավելի մեծ խմբերում **ցեղերում**: Այս ժամանակաշրջանը համընկել է սառցադաշտի հալվելուն և անցմանը դեպի **մեզոլիթ**, որը տևել է մ.թ.ա. XII–IX հազարամյակները:

Մեզոլիթի դարաշրջանում մարդկային հոտի փոխարեն վերջնականապես ձևավորվել է մայրական տոհմային համայնքը, սկսվել է մայրիշխանության դարաշրջանը: Մեծ գործածություն է ստացել **նետ ու աղեղը**: Տոհմերի փոխարեն ավելի հաճախակի են դարձել ցեղերը: **Նեոլիթը** (մ.թ.ա. IX–VI հազարամյակներ) աչքի է ընկել անցումով մայրիշխանությունից դեպի հայրիշխանություն, քանի որ առաջ է եկել զույգամուսնությունը և որսորդության կողքին **բրիչային երկրագործությունը**: Ավելի կատարելագործվել են աշխատանքային գործիքները: Հանդես են եկել սայլը, կավե ամանները: Հայաստանը դարձել է վաղերկրագործության կենտրոններից մեկը: Արդեն հանդիպում ենք աշխարհում ծիերի ընտելացման առաջին դեպքերին:

Նեոլիթի շրջանում ցեղերի միավորումից աստիճանաբար հանդես են գալիս **ցեղային միությունները**: Բնության անհասկանալի ուժերի նկատմամբ անզորությունը մարդկանց մոտ աստիճանաբար ծնում է կրոնական հավատալիքներ, այսինքն այն ամենը, ինչ մարդը ի վիճակի չի լինում հասկանալ սկսում է աստվածացնել: Այսպես առաջանում են երկնքի, արեգակի, ջրի, կենդանիների պաշտամունքը: Այդ աստվածներին մարդիկ մատուցում են զոհեր: Բուսականության և կենդանիների պաշտամունքը կոչվում է **տոտեմիզմ**: Այսպես հանդես է գալիս բազմաստվածությունը **հեթանոսությունը**:

Նախնադարյան կարգերի քայքայումը: Արդեն V հազարամյակում հայտնաբերվում է **պղինձը**, այսպես սկսվում է **էնեոլիթը** պղնձե-քարե դարը, որը տևում է մինչև IV հազարամյակի վերջը: Այդ ժամանակ ընտելացվում են այծը, ոչխարը, խոշոր եղջերավոր անասունները:

Մ.թ.ա. IV հազ. վերջերից անագի և պղնձի խառնուրդից մար-

դը ստացել է **բրոնզը**, որն էլ դարձրել է իր գործիքների պատ-
րաստման հիմնական նյութը: Բրոնզե դարը տևել է մինչև մ.թ.ա.
X դարը: Բրոնզեդարյան մշակույթը հայտնաբերվել է Հայաստա-
նի բազմաթիվ վայրերում՝ **Հառիձ, Թալին, Թագավորանիստ:**
(Վանաձոր), **Լճաշեն** (Սևանի ափին) և այլն: Հետզհետե ձևավոր-
վում են առաջին մեծ ավաններն ու տաճարային կառույցներ
ունեցող քաղաքատիպ բնակավայրերը (**Շենգավիթ, Մեծամոր,**
Մոխրաբլուր, Ագարակ, Կարնո դաշտում՝ **Արծն** և այլն):

Բրոնզե դարում ավարտվել է վերջնականապես անցումը դե-
պի հայրիշխանություն:

Ք.ա. X դարում երկրագնդի վրա հայտնաբերվում է երկաթը,
որով սկսվում է **երկաթե դարը**, սակայն Հայկական լեռնաշխար-
հում այն հայտնաբերվել է ավելի վաղ՝ մ.թ.ա. XIV դարում: Երկա-
թի հայտնագործումը հեղաշրջում է առաջացնում պատմության
մեջ: Ավարտվում են աշխատանքի հասարակական բաժանումնե-
րը՝ երկրագործությունը բաժանվում է անասնապահությունից,
արհեստները՝ երկրագործությունից: Երկաթը բարձրացնում է աշ-
խատանքի արտադրողականությունը. մի խումբ մարդիկ՝ ավա-
զանին, սկսում են ավելի շատ տիրանալ աշխատանքի արդյուն-
քին, որի պատճառով առաջանում է սոցիալական անհավասա-
րություն: Ցեղերից առաջանում են ավելի մեծ խմբեր՝ ցեղային
միություններ: Ցեղերի ավելի չունևոր մարդկանց սկսում են
ստրկացնել: Ստրուկներ են դարձնում նաև հարևան ցեղերի ռազ-
մագետներին: Այսպես առաջանում է դասային հասարակությու-
նը, որի համար նախկին ցեղային միությունների փոխարեն
պետք էր ճնշման ուժեղ գործիք՝ պետություն: IV–II հազարամ-
յակներում ձևավորվում են աշխարհի մի շարք պետություններ
Եգիպտոսը, Հուները, Աքքադը և այլն: Նույն գործընթացը
նկատվում է նաև Հայկական լեռնաշխարհում:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՅՈՒ ՉՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՆԱԽԱՅԱՅՐԵՆԻՔ

Հայ անվան ծագման հարցը: Երկրագնդի վրա ապրող հազարավոր ժողովուրդներ այսօր խոսում են մոտավորապես 4 հազար լեզուներով. դրանցից մեկն է հայերենը, որով խոսում են մոտ 10 մլն. հայերից 5–6 միլիոնը: Երկար ժամանակ հայ ժողովրդի և նրա լեզվի առաջացման մասին գիտնականների շրջանում ընթացել են բուռն վեճեր: Այդ հարցի պատասխանը առաջինը փորձել է տալ V դարի պատմիչ **Մովսես Խորենացին**: Ըստ նրա «Հայոց պատմության»՝ իր ազատության վրա բռնացած Բելի հետ ընդհավելուց հետո, Հայկը բնակություն է հաստատում մի լճի ափին (Վան): Այստեղ հետո նա հաղթում է Բելին: Այդ վայրից ծագում է **Հայոց ձոր** գավառի անունը, երկիրը կոչվում է **Հայք**: Այս առապելի համաձայն՝ հայ ժողովրդի և Հայաստանի անվանումները ծագում են Հայկից: Հետագայի բոլոր պատմիչները կրկնել են այս տեսակետը մինչև XVIII դարի վերջը՝ պատմաբան **Միքայել Զամչյանը**: Ուրիշ հեղինակներ հայ ժողովրդի ծագումը կապել են Նոյի նահապետի ջրհեղեղից հետո Արարատի գագաթին հանգրվանելու աստվածաշնչյան պատմության, վրացական առասպելի **Թորգոմի** ութ որդիներից **Հայոսի**, հունական առասպելի՝ **Արմենիոսի** անունների հետ:

Հայերենը հնդեվրոպական լեզու: XIX դ. եվրոպացի մի խումբ լեզվաբաններ ապացուցեցին, որ հայերենը իր ծագումով **արիական-հնդեվրոպական լեզու** է: Նույն տեսակետը XX դարի 70–80-ական թվականներին ավելի ծանրակշիռ փաստերով հաստատեցին լեզվաբաններ **Վ. Իվանովը, Թ. Գամգրելիժեն** և ուրիշներ: Վերջիններս ցույց տվեցին նաև, որ հնդեվրոպական ժողովուրդների (հույներ, հայեր, հնդիկներ, պարսիկներ, սլավոններ, գերմանացիներ, իտալացիներ և այլք) նախահայրենիքը պետք է փնտրել ոչ թե Բալկաններում, Հնդկաստանում, Սև ծովի

հյուսիսային շրջաններում, այլ Հայկական Լեռնաշխարհում և նրան հարակից Իրանական բարձրավանդակում, Փոքր Ասիայում ու Հյուսիսային Միջագետքում: Այդտեղից Ք.ա VI-V հազարամյակներից սկսած մայր ժողովրդի տրոհվելուց հետո ազգակից այդ եթնոսները (հայեր, պարսիկներ, հույներ, հնդիկներ, ավելի ուշ՝ սլավոնական, ռոմանական, գերմանական, բալթյան, կելտական և այլ ժողովուրդներ) տարածվել և զբաղեցրել են ներկայիս Հնդկաստանից Եվրոպա ընկած տարածքը, ուստի և նրանց սկսել են կոչել հնդեվրոպական ժողովուրդներ: Նախաժողովրդից տեղում՝ մայր հայրենիքում մնացել են միայն հայերն ու պարսիկները:

Պատահական չէ, որ Հայկական Լեռնաշխարհում ու Իրանական բարձրավանդակում ամենուր կարելի է հանդիպել հայերի ու պարսիկների արիական ծագումը հիշեցնող անհամար տեղանունների: Շատ գիտնականներ իրավացիորեն գտնում են, որ ինչպես հայերի, այնպես էլ այլ ժողովուրդների համար սուրբ համարվող ինչպես **Արարատ Լեռան**, այնպես էլ այլ տեղանունների հետ է կապվում արիական-հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրի՝ միջի խնդիրը: Բառի հիմքում կրկնական տարբերակով ընկած է արիական մայր ժողովրդի ինքնանվանման արմատը՝ արը, որով սկսվում են հայոց նվիրական բազմաթիվ այլ անուններ՝ **Արագած, Արաքս, Արտոս, Արա, Արտենի, Արեգունի** Լեռնագագաթներ, **Արցախ, Արշարունիք, Արծեշ, Արտամետ** տեղանուններ, **Արամ, Արգիշտի, Արտաշես, Արտավազդ** անձնանուններ: Իզուր չէ, որ **ար** բառարմատի մեջ գտնում ենք բացառապես ազնվազարմ ու կենսատու բովանդակություն պարունակող իմաստներ. **արարված**, այն է՝ աստվածատուր, աստվածաստեղծ, **արև-արեգակ**, այսինքն՝ կյանքի, ջերմության անսպառ աղբյուր, **արի՛** քաջ, խիզախ, **ար** - ազնվաբարո, ազնվազարմ և այլն:

Եվ վերջապես, որ շատ կարևոր է՝ գրեթե բոլոր օտար ազգե-

որ մեզ կոչում են **Ար-մեն**, երկիրը **Ար-մենիա**: Ակնհայտ է, որ բառի **մեն** մասնիկը հնդեվրոպական **մարդ** բառն է: Հետևապես՝ **Ար-մեն** նշանակում է ազնիվ ու քաջ մարդ, **Արմենիա** արի մարդկանց երկիր: Ուշագրավ է, որ նույն զուգահեռը հանդիպում ենք **Իրան** երկրի դեպքում: Նրա անունը ևս կապված է ար բառարմատի հետ, քանի որ նախապես այն կոչվել է **Առ-ան** կամ **Ար-ան**, այսինքն արիների երկիր:

Միակ ժողովուրդը, որն **արմեն** և **Արմենիա** անունների փոխարեն մեր ժողովրդի ու երկրի հասցեին գործածում է համապատասխանաբար **սոմէխի** և **Սոմխեթի** ձևերը, մեր հյուսիսային հնագույն հարևաններն են՝ վրացիները: Հավանաբար այդ անունները կապված են Հայաստան երկրի աշխարհագրական դիրքի հետ: Հայերը վրացիների համեմատությամբ ապրել են հարավում (վրացերեն հարավ **սամխրիթի**): Ենթադրվում է, որ Սոմխեթի (Հայաստան) բառը պիտի ծագեր սամխրիթի բառից և վրացերեն նշանակեր **Հարավի երկիր**, բնակիչները **հարավցիներ**: Թեև կա տեսակետ, որ Սոմխեթի բառն առաջացել է **Մեսխ** եթնոսի անունից:

Հետաքրքիր զուգահեռությամբ հարևան վրացիներին բոլոր ժողովուրդներն էլ անվանում են **գեորգի**, **գյուրջի**, **ջորջ**, **գրուգին** և միևնույն արմատից ծագող այլ անուններով, իսկ հայերը նրանց կոչում են վրացի, երկիրը՝ Վիրք: Կարծիք կա, որ Վիրք բառը պիտի կապված լիներ հայերից դեպի **վեր** (վերև, ի վեր), այն է Կովկասյան լեռնաշղթայի փեշերին ապրելու իրողության հետ: Այս հանգամանքը հուշում է, որ հայ ու վրացի ժողովուրդները վաղնջական ժամանակներից առնչվել են միմյանց, և յուրաքանչյուրն իր հարևանի հասցեին գործածել է ոչ թե փոխառված, այլ սեփական անվանում:

Հայերին ազգակից դրացի ժողովուրդները: Հայկական լեռնաշխարհի և նրա շրջակայքի արիալեզու ժողովուրդները ոչ միայն խոսել են հնդեվրոպական մայր լեզվից անջատված ազ-

գակից լեզուներով, այլև ունեցել են միևնույն մարդաբանական տիպը, որն ընդունված է անվանել **արմենոիդ**: Այս հանգամանքը ևս խոսում է Հայկական բարձրավանդակի, որպես հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիք լինելու օգտին: Արմենոիդ տիպը, որն այժմ ավելի շատ անվանվում է «**փոքրասիական**», այսինքն՝ աշխարհագրական եզրով, տարածում է գտել նաև Հարավային Միջագետքում (Շումեր), Փոքր Ասիայում, Իրանական բարձրավանդակում, Միջին Ասիայում, Հնդկաստանում, Եվրոպայում և այլուր:

Հայ-արմեն էթնոսի հարևանությամբ ապրող ցեղակից ժողովուրդներից են եղել Հարավային Միջագետքի հնագույն ժողովուրդները՝ շումերները, որոնց բառապաշարի մի մեծ զանգված ուղղակիորեն նույնանում է հայերենի հետ: Շումերները հին աշխարհի հարուստ քաղաքակրթության հնագույն կրողներից են:

Արևմուտքից Հայկական լեռնաշխարհին հարևան Փոքր Ասիան մ.թ.ա. II հազարամյակում նույնպես բնակեցված էր հնդեվրոպական **խեթական** ու **լուվիական** ազգակից ցեղերով: Խեթական պետությունը՝ **խաթթին** առաջացել է մ.թ.ա. XVIII դարում և գոյություն է ունեցել մինչև մ.թ.ա. XII դարի սկիզբը: Մայրաքաղաքն է եղել **խաթուսասը**: Խեթերն ունեցել են իրենց սեպագիր գրերը:

Խեթերը սերտ շփում ունեին Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերի հետ, իսկ նրանց ազգակից լուվիացիները նաև ապրել են լեռնաշխարհի արևմտյան ծայրամասերում: Լուվիացիները գրել են հիերոգլիֆներով:

Հայկական լեռնաշխարհի հարավային գոտին մասամբ բնակեցված է եղել **խուռիական** ցեղերով: Խուռիների հիմնական զանգվածը բնակվում էր Հյուսիսային Միջագետքում: Այստեղ մ.թ.ա. XVII դարում խուռիները ստեղծում են **Միտաննի** պետությունը **Վաշուզանե** մայրաքաղաքով:

Ք.ա. VI–V հազարամյակներում մայր ժողովրդից սերված հայ-

կական ցեղերը IV հազարամյակի վերջից սկսած միավորվում են խոշոր ազգակից ցեղային միությունների մեջ: Հայոց լեռնաշխարհի տարածքում հետզհետե սաղմնավորվում են առաջին պետական կազմավորումները:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Պետական առաջին կազմավորումները: Բ.ա. IV հազարամյակի վերջին աշխատանքի արտադրողականության հետագա բարձրացումը, արորային երկրագործության առաջացումը և բնիկ հայկական ցեղային միությունների միավորումը հանգեցրին Հայկական լեռնաշխարհում առաջին պետական կազմավորումների սաղմնավորմանը: Տարբեր վայրերում վաղբրոնզեդարյան ավան-ամրոցների, ցեղային ավագանու հարուստ դամբարանների հանդես գալը, դրանցում հայտնաբերված երկրագործական բարձր մշակույթը փաստող իրերը վկայում են, որ առկա էին պետականության սաղմերը: Պատահական չէ, որ Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան մասում՝ Վանա լճից մինչև Եփրատ գետն ընկած ընդարձակ տարածքում Բ.ա. III հազարամյակում հիշատակվում են Ար-Արմեն եթնոսի հենքի վրա ձևավորված հնագույն Արատտա, ապա Արմանի կամ Արմանում պետությունները: Շումերական «Էնմերքարը և Արատտայի տերը» դյուցազնավեպում նկարագրվող Արատտա երկիրը, որը սերտ քաղաքական ու տնտեսական կապերի մեջ էր Շումերի հետ, գիտնականները նույնացնում են Աստվածաշնչում հիշատակվող Արարատյան լեռների երկրի (գրաբարով՝ Արարատայ երկիր), այն է Հայկական լեռնաշխարհի Արարատի թագավորության հետ: Ինչպես Արատտան, այնպես էլ Արմանումը Հայկական բարձրավանդակում հիշատակվող առաջին պետական կազմավորումներն են:

Առաջին անգամ մ.թ.ա. XXIII դարից արձանագրություններ-

րում հանդիպող **Արմանում** երկիրը հիշատակվում է նաև **Ուրմե-Ուրումե-Արմե** և այլ ձևերով: Մեծ Հայքի Ծոփք, Աղձնիք և Տարոն աշխարհների տարածքն ընդգրկող այս թագավորությունը հաճախ անվանում են **Արմե-Շուքրիա**: Այդ երկրի բնակիչների՝ **արմեններ**ի մասին հիշատակությունները շարունակվում են մինչև Բ.ա. VIII–V դդ., ընդհուպ հույն պատմահայր **Հերոդոտոսը**:

Հայալեզու մեկ այլ կազմավորում՝ **Նաիրի** անունով ձևավորվում է Վանա լճից մինչև Եփրատ գետն ընկած տարածքում: Այն բաղկացած էր բազմաթիվ ցեղերից: Նրանց գլուխ էին կանգնած արքայիկները: Ասորեստանի արքաներն իրենց արշավանքների ժամանակ բախվում էին Նաիրի միության 30, 40 անգամ 60 և ավելի ցեղերի միացյալ ուժերի հետ:

Արարատյան դաշտում և նրանից հյուսիս տարածվում էր **Էթիունի** կազմավորումը: Արևմուտքում այն սահմանակից էր Նաիրիին, արևելքում ընդգրկում էր Սևանա լճի ավազանը: Սևանա լճի շրջակայքը կոչվում էր «**Վեդուրի Էթիունի**» (Ջրային Էթիունի): Էթիունիի կենտրոնական մասն էր կազմում **Ազա** երկիրը՝ Արարատյան դաշտը:

Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում գտնվում էր **Դայա** երկիրը (Դիաուխի): Նրա անունը հետագայում փոխանցվեց Տայք նահանգին:

Վանա լճից դեպի հարավ ձգվող տարածքը զբաղեցնում էր **Ուրաւորի** կամ Ուրուատրի պետական կազմավորումը: Եփրատի աջ ափին ընկած էր **Թեգարամա** երկիրը, որն Աստվածաշնչում անվանվում է «Թորգոմի տուն»: Վերջինից հարավ **Մելիդ** (Մելիտինե, Մալաթիա) երկիրն էր:

Հայաս-Ազգի թագավորությունը: Բ.ա. XV դարում Տայքում, Բարձր Հայքում և Փոքր Հայքում հանդես է գալիս հայկական մի ուժեղ պետական կազմավորում՝ Հայասա-Ազգին՝ Եփրատի ափին ընկած **Կումախա** (հետագայում **Անի-Կամախ**) մայրաքաղաքով: **Ասա** վերջավորությունը նշանակում է տեղ, երկիր, այ-

սինքն Հայասա Հայաստան: Հայասայի մասին հիշատակում են խեթական արձանագրությունները: Մեզ են հասել **Կարաննի, Անիա** արքաների անունները:

Խեթական թագավորները հաճախ բախվել են Հայասայի հետ: Մ.թ.ա. XIV դարի սկզբներին նրանք երկու արշավանք են կատարել Հայասայի դեմ, բայց չեն կարողացել հաղթել հայերին: Դարի կեսերին խեթերը կրկին արշավել են Հայասայի վրա: Համառ պայքարն ավարտվել է դաշինքով: Խաթթիի թագավորն իր քրոջը ամուսնացրել է Հայասայի արքա **Խուկաննասի** հետ: Վերջինս պարտավորվել է հավատարիմ մնալ Խաթթիին, ռազմական օգնություն ցույց տալ նրան և այլևս ապաստան չտալ խեթական փախստականներին:

Սակայն պայմանագիրը խախտել է Հայասայի նոր արքան Անիան: Գրոհելով Խաթթիի վրա նա մեծ ավար է տարել: Այնուհետև Խաթթիի թագավորը մեծ զորքով ներխուժել է Հայասա, գրավել նրա քաղաքներն ու վերադարձել գերեվարված խեթերին: Շուտով Հայասան վերականգնել է իր անկախությունը: Հայասայի մասին հիշատակությունները շարունակվում են մինչև Ք.ա. XII դարը:

Գիտնականների կարծիքով՝ Արմե-Շուբրիայի և Հայասայի բնակիչները նույն արմեն-հայերն են: Պարզապես առաջին անունով նրանք հայտնի են օտարների շրջանում, իսկ հայ անունը նրանց ինքնանվանումն է:

ՎԱՆԻ-ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ (ՈՒՐԱՐՏՈՒ)

Թագավորության հիմնադրումը և հզորացումը: Ք.ա. III–II հազարամյակներում Հայկական լեռնաշխարհում կազմավորված թագավորությունների, իշխանապետությունների քաղաքական, տնտեսական հետագա մերձեցումը, հայալեզու հենքի առկայությունը հանգեցրին Ք.ա. IX դարի սկզբին նախ Վանա լճի ավազա-

նում, ապա Հայկական լեռնաշխարհի զգալի մասում ուժեղ և միասնական մի թագավորության առաջացմանը:

Վանի թագավորություն, Արարատյան երկիր անուններով հայտնի այս հզոր պետությունը հարևան Ասորեստանի արքաների թողած արձանագրություններում հիշատակվում է Ուրարտու ձևով, որը Արարատ տեղանվան աղավաղված տարբերակն է (Ուրարտու-Ուրարատ-Արարատ): Վանի թագավորության բնակիչներն իրենց երկիրն անվանել են մայրաքաղաք Վանի անունով՝ **Բիայնիլի** (Բիան-Վիան-Վան): Ուրարտի կամ Ուրուատրի անվանաձևով այս պետությունն առաջին անգամ հանդիպել է մ.թ.ա. XIII դարում ասորեստանյան **Սալմանասար I** արքայի մի արձանագրությունում:

Պետության հիմնադիրը **Արամեն էր՝ Արամը**, որն իշխել է մ.թ.ա. 859–843 թթ.: Նա իր պետության հիմնադրման առաջին օրերից երկար պայքար է մղել հարևան հզոր Ասորեստանի դեմ: Արամի օրոք թագավորի նստավայրը եղել է Վանա լճի հյուսիսային ափին ընկած **Արգասկու** (հետագայում՝ Արճեշ) քաղաքը:

Սարգուրի I-ը (թ.ա. 835–825 թթ.) կառուցել է նոր մայրաքաղաք **Տուշպան** (այժմ՝ **Վան**) և շարունակել պայքարը Ասորեստանի դեմ: Իր թողած մի արձանագրությունում նա իրեն անվանում է «մեծ, հզոր, տիեզերքի արքա»։ **Իշպուինին** (մ.թ.ա. 825–810 թթ.) թագավորությանն է միացրել **Մուսասիր (Մուծածիր)** քաղաքը, երկրի սահմանները Վանա լճից հասցրել մինչև Ուրմիա լիճը: Մուսասիրը շուտով դարձել է երկրի հոգևոր կենտրոնը, որտեղ կառուցվել է գլխավոր աստված **Խալդի** հույակերտ տաճարը:

Թ.ա. IX դ. վերջից Ուրարտուն դառնում է Առաջավոր Ասիայի ամենաազդեցիկ պետությունը: Դա հետևանք էր երկրի սոցիալ-տնտեսական բուռն զարգացման և Ասորեստանի թուլացման:

Իշպուինիի որդին՝ **Մենուան** (մ.թ.ա. 810–786 թթ.), իր պետության մեջ միավորել է Տարոն և Ծոփք աշխարհները՝ հասնելով մինչև Եփրատի աջ ափը: Նա առաջինն էր, որ բարձր գնահա-

տելով Արարատյան դաշտի նշանակությունը երկրի համար, այն-
տեղ ծավալել է լայն շինարարական աշխատանք:

Արաքսի աջ ափին Մենուան հիմնեց քաղաք-ամրոց՝ **Մենու-
ախիսնիլի** (Մենուայի քաղաք) անունով: Նշանավոր է Վանուն
նրա կառուցած 72 կմ երկարությամբ ջրանցքը, որը հայտնի է
Շամիրամի ջրանցք անունով: Ջրանցքն այսօր էլ գործում է և
ջուր մատակարարում շրջակայքին: Արևմուտքում Մենուան հա-
սավ մինչև Ծոփք և Մելիդ (Մալաթիա) իշխանությունները: Նրա
օրոք ավարտվեց Տուշպայի պաշտպանական կառույցների շի-
նարարությունը:

Մենուային հաջորդեց նրա որդի **Արգիշտի I-ը** (մ.թ.ա. 786–
764), որի օրոք երկիրը հասավ իր հզորացման գագաթնակետին:
Նա ամրապնդեց իր դիրքերը Ծոփքում և Մելիդում և այնտեղից
հարձակումներ գործեց Խաթթի երկրի վրա, որտեղից բերվեց 30
հազար գերի: Իր գահակալման հինգերորդ տարում՝ Ք.ա. 782 թ.,
այժմյան Երևանի հարավարևելյան մասում՝ **Արին-Բերդ** բլրի
վրա, Արգիշտին կառուցեց մի հզոր քաղաք-ամրոց և կոչեց **Էրե-
բունի**: Այդ մասին հաղորդում են 1950 թ. Արին-Բերդում հայտնա-
բերված Արգիշտիի թողած երկու արձանագրությունները. «Խալդ
աստծու մեծությամբ, Արգիշտիս՝ որդի Մենուայի, այս հզոր քա-
ղաք-ամրոցը կառուցեցի, նրա անուն սահմանեցի Էրեբունի՝
Բիայնիլի երկրի հզորացման և թշնամիների սարսափեցման ու
խաղաղեցման համար»:

Գիտնականներն ապացուցել են, որ Երևանի անունը ծագել է
Էրեբունի անվանածնից (Էրեբունի-Էրկունի-Էրևան-Երևան): Էրե-
բունիում Արգիշտին կառուցեց բազմաթիվ շինություններ, տա-
ճարներ, տնկեց այգիներ և բնակեցրեց 6 հազար գերիների: 2018
թ. լրացավ Երևանի հիմնադրման 2800-ամյակը: Արարատյան
դաշտում հիմնավորոց Արմավիր քաղաքի հիմքի վրա Արգիշտին
կառուցեց **Արգիշտիխիսնիլի** քաղաքը:

Հյուսիսում Արգիշտին իր տերությանը միացրեց **Էրիախին**

(Շիրակ), **Զաքախան** (Զավախք) և **Դայա երկիրը** (Տայք): Երբեմնի հզոր Ասորեստանը, Արգիշտիից կրելով պարտություններ, հարկադրված եղավ Վանի թագավորությանը զիջել սահմանային մի շարք գավառներ: Պետության տարածքը հասավ հետագայի պատմական Մեծ Հայքի հիմնական մասին:

Արարատյան թագավորությունը հզոր դիրքը պահպանեց **Սարգուրի II-ի** (մ.թ.ա. 764–735 թթ.) գահակալության առաջին շրջանում: Սարգուրիի բանակն արշավեց **Չլդըր լճի** և Սևանի շրջակայքը: Վերջին տարիներին Ասորեստանը զգալիորեն ուժեղացավ և մ.թ.ա. 743 թ. **Թիգլաթսալասար III-ի** օրոք գրավեց հայոց երկրի մի շարք շրջաններ: **Ռուսա I-ի** օրոք (թ.ա. 735–714 թթ.) Ուրարտուն ենթարկվեց քոչվոր **կիմերների** հարձակումներին: Ռուսան Տուշպայի մերձակայքում հիմնեց **Ռուսախինիլի** նոր մայրաքաղաքը:

Վանի թագավորությունը **Թ.ա. VII դ.:** Մ.թ.ա. 714 թ. Ասորեստանի թագավոր **Սարգոն II-ը** արշավանք ձեռնարկեց Վանի թագավորության դեմ: Նա գրավեց ու թալանեց հարուստ Մուսասիր քաղաքը, որտեղ գտնվում էր **Խալդ** աստծու տաճարը: Մ.թ.ա. VIII դարի ընթացքում երկիրը ենթարկվեց նոր արշավանքների կիմերների, իսկ մ.թ.ա. VII դարում Ասորեստանի ու սկյութների կողմից և հետզհետե թուլացավ: Վանի թագավորության վերջին շրջանի նշանավոր արքաներից էր **Ռուսա II-ը** (թ.ա. 685–645 թթ.), որն հայտնի է իր բազմաթիվ շինարարական աշխատանքներով: Նա Էրեբունիի տարածքում՝ **Կարմիր բլուրում**, կառուցել է **Թեյշեբաինի** քաղաքը: Մ.թ.ա. VII դարի վերջին Փոքր Ասիայում հզորացած **Մարաստանը** (այժմ՝ Պարսկաստան) պարտության մատնեց **Ասորեստանին**, իսկ 580-ական թթ.՝ Արարատյան թագավորությանը, որի վերջին արքան **Ռուսա III-ն** էր (մ.թ.ա. 605–585 թթ.):

Արարատյան թագավորությունը հայտնի է իր հարուստ մշակույթով: Մեզ է հասել շուրջ հազար սեպագիր արձանագրություն-

ներ: Գրերը գրվել են ձախից աջ: Ըստ մի արձանագրության՝ երկրի բնակիչներն ունեցել են 79 աստված: Գլխավոր աստվածը **Խալդն** էր: **Թեյշեբան** ջրի աստվածն էր, **Տուշպեան**՝ մայրաքաղաքի, **Շիվինին**՝ արևի:

Ուրարտուն ունեցել է հարուստ քանդակագործություն, ճարտարապետություն, ջրանցքաշինություն: Հայտնի էր Ռուսա II-ի՝ Երևանի տարածքում Հրազդանից թունելով հանած ջրանցքը, որը մինչև այժմ էլ ջուր է մատակարարում Արարատյան դաշտին:

Վանի թագավորությունն աչքի էր ընկնում 2–3 շարք պարիսպներ, միջնաբերդեր ունեցող քաղաքներով (Տուշպա, Էրեբունի, Արգիշտիխինիլի, Թեյշեբահինի, Ռուսախինիլի և այլն): Պալատական շենքերի ներքին պատերը ծածկվում էին բազմազույն որմնանկարներով աստվածների, պաշտամունքային երևույթների պատկերներով:

Արարատյան թագավորությունը հին արևելյան տիպի ստրկատիրական պետություն էր, որի գլուխ կանգնած էր թագավորը անսահմանափակ իշխանությամբ:

Պետության հիմքը բանակն էր, որը երկիրը պաշտպանում էր օտար հարձակումներից, օգտագործվում էր նաև հարկերի հավաքման գործում: Այն ուներ հարյուր հազարավոր զինվորներ և բաղկացած էր հետևակից, հեծելազորից և մարտակառքերից:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՐՎԱՆԴՈՒՆԻՆԵՐԻ ՕՐՈՋ

Երվանդական արքայատոհմի գահակալումը: Մ.թ.ա. VII դ. վերջերին Առաջավոր Ասիայում հզորացավ Մարաստանը, որի հարվածներից 612 թ. կործանվեց երբեմնի հզոր Ասորեստանի մայրաքաղաք **Նինվե**, իսկ VI դ. սկզբին՝ Վանի թագավորությունը: Ըստ Մովսես Խորենացու բերած մի ավանդական պատմության մարերի թագավոր **Կիաքսարի** հետ Նինվեի գրավմանը մասնակցել են հայկական զորքերը՝ «հայոց առաջին պսակավոր»

Հայկ Նահապետի տոհմից՝ **Հայկազուններից** սերված **Սկայոր-դու** որդու՝ **Պարույրի** գլխավորությամբ: Հավանաբար Պարույրը եղել է Արմեն-Շուբրիայի արքան, և Կիաքսարը իրեն մատուցած ծառայության դիմաց նրան ճանաչել է հայոց թագավոր:

Մ.թ.ա. 609 թ. հայ-մարական համատեղ ուժերը զրավում են Տուշպան, որի շրջակայքում 580-ական թվականներից հիմնվում է նոր թագավորություն: Տուշպա-Վանում ամրացած Պարույր արքայի ազգականներից **Երվանդ Սակավակյացը** հիմնում է նոր արքայատոհմ, որը հայտնի է «**Երվանդունյաց**» կամ «**Երվանդական**» անուններով (Ք.ա. մոտավորապես 585–201 թթ.): Հիմնականում նախկին պետության սահմաններում Երվանդունիները միավորում են երկիրը, որը հարավից սահմանակից էր Մարաստանին, իսկ հյուսիս-արևմուտքից՝ մերձսևծովյան շրջաններին: Հայկական գործի թիվն այդ ժամանակ հասել էր 48 հազարի 40 հազարը հետևակ, 8 հազարը՝ հեծյալ:

Հայաստանը և Աքեմենյան Պարսկաստանը: Շուտով հզորացող Երվանդունյաց Հայաստանը բախվում է իր նախկին դաշնակցի՝ Մարաստանի հետ: Այդ պայքարում հայերին աջակցում են պարսից **Աքեմենյանները**՝ **Կյուրոս Մեծի** գլխավորությամբ, որոնք ապստամբել էին Մարաստանի դեմ:

Կյուրոսին հաջողվում է տապալել Մարաստանի իշխանությունը: Նրան այդ գործում օգնում էր հայոց նոր արքա **Տիգրան I-ը** Երվանդ Սակավակյացի որդին: Մ.թ.ա. 550 թ. Կյուրոսը ստեղծում է պատմության մեջ մինչ այդ գոյություն ունեցած աշխարհակալ տերություններից ամենամեծը՝ Աքեմենյան պարսկական տերությունը:

Հայկական թագավորությունը, որպես Կյուրոսի դաշնակից, իր արտոնյալ տեղն ուներ այդ տերության համակարգում: Սակայն վիճակը փոխվում է Աքեմենյան **Դարեհ I** թագավորի օրոք: Նրա դաժան իշխանությունը մեծ դժգոհություն էր առաջացնում ամբողջ տերության մեջ: Դարեհի դեմ ապստամբում են տերու-

յան գրեթե բոլոր երկրները, նաև՝ Հայաստանը: Ըմբոստացած երկրների թվում էր նաև Բաբելոնիան, որտեղ ապստամբության գլուխ էր կանգնել հայ **Արախսան**: Արախսան հայտարարել էր իրեն Բաբելոնի թագավոր՝ **Նաբուքոդոնոսոր** անունով:

Ք.ա. 522–520 թթ. Դարեհը դաժանորեն ճնշում է ապստամբությունը և վերամիավորում տերությունը: Այդ գործողությունների փառաբանվում են նրա թողած նշանավոր **Բեհիսթունյան** արձանագրությունում: Եռալեզու արձանագրության պարսկերեն և էլամերեն մասերում Հայաստանը անվանվում է «**Արմենիա**», հայերը՝ «**արմինացի**»: Բաբելներեն մասում այն շարունակում է նախկին ձևով՝ «Ուրարտու» (Ուրաշտու) անվանվել, իսկ բնակիչները՝ «ուրարտացի» թեև, ինչպես տեսանք, Ուրարտուն արդեն գոյություն չուներ: Այս վկայությունը գալիս է մեկ անգամ ևս հաստատելու այն ճշմարտությունը, որ Հայաստանը և Ուրարտուն միևնույն երկրի տարբեր անվանումներն են:

Ապստամբած Հայաստանի դեմ Դարեհը երկու մեծ բանակ է ուղարկում: Բանակներից մեկը վարում էր հայ **Դադարշիշը**, մյուսը՝ պարսիկ զորավար **Վահումիսան**: Նրանց միայն հինգ ճակատամարտից հետո է հաջողվում ճնշել հայերի ապստամբությունը: Հայաստանը կորցնում է իր անկախությունը և ընկնում պարսից Աքեմենյանների տիրապետության տակ:

Մոտ երկու դար Երվանդունյաց Հայաստանը եղել է Աքեմենյան տերության 20 վարչական միավորների՝ սատրապությունների թվում: XIII սատրապության կենտրոնը Տուշպա-Վանն էր: Աքեմենյանների օրոք Հայաստանը տնտեսական վերելք է ապրում: Նրա տարածքով էր անցնում Դարեհի կառուցած «**Արքայական ճանապարհի**» 300 կմ հատվածը:

Ք.ա. 401 թ. պարսից թագավորի դեմ ապստամբում է իր եղբայրը և պարտություն կրում: Նա վարձել էր հույն զինվորների 10 հազարանոց (բյուր) մի ջոկատ, որն այդմ ստիպված էր նահանջել և վերադառնալ հայրենիք: Տունդարծի ճանապարհը Միջա-

գետքից մինչև Սև ծով անցնում էր Հայաստանով: Այդ ջոկատի հրամանատարն էր հույն գրող, պատմիչ ու զորավար **Քսենոփոնը**, որն իր տպավորությունները գրի է առել «**Անաբասիս**» աշխատության մեջ: Նա հիշատակում է Հայկական լեռնաշխարհի ծայրամասերում բնակվող **կարդուխներին, մարդերին, տաուխներին** և այլոց:

Հայաստանը և Ալեքսանդր Մակեդոնացու տերությունը: Աքեմենյանների տիրապետության վերջին շրջանում Հայաստանը բաժանվում է երկու մասի՝ Մեծ Հայաստանի (Մեծ Հայք) և Փոքր Հայաստանի (Փոքր Հայք): Փոքր Հայքը զբաղեցնում էր Եփրատ գետի վերին հոսանքից դեպի արևմուտք, մինչև **Հալիս** գետի վերին հոսանքն ընկած հողերը:

Մ.թ.ա. IV դ. սկզբին Աքեմենյան տերությունը բռնել էր քայքայման ուղի: Նրա անկումն արագացրեց Բալկանյան թերակղզու հյուսիսում գտնվող **Մակեդոնիայի** արքա **Ալեքսանդր Մեծի** ձեռնարկած արշավանքը: Ալեքսանդր Մակեդոնացին մ.թ.ա. 334 թ. իր զորքով անցավ սևծովյան նեղուցները և երեք տարվա ընթացքում նվաճեց Աքեմենյան տերության արևմտյան մասը՝ ներառյալ Եգիպտոսը:

Մ.թ.ա. 331 թ. Ասորեստանի **Գավգամելա** վայրում Ալեքսանդրը վճռական հաղթանակ է տանում աքեմենյան վերջին արքա Դարեհ III-ի նկատմամբ: Դարեհը փախուստի է դիմում և ապա սպանվում իր մերձավորների ձեռքով: Գավգամելայի ճակատամարտին ևս մասնակցել են Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի ռազմաջոկատները: Մեծ Հայքի ջոկատի հրամանատարն էր **Երվանդ սատրապը**: Ստեղծվում է մի նոր հսկա տերություն՝ Մակեդոնիայից մինչև Հնդկաստան: Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներով Առաջավոր Ասիայում սկսվում է այսպես կոչված «**հելլենիզմի**» դարաշրջանը:

Մակեդոնացու զորքերը Հայաստան չեն մտնում: Միայն մի զորաջոկատ **Մեմնոն** զորավարի գլխավորությամբ ուղարկվում է

Սպեր գավառ այնտեղ գտնվող ոսկու հանքերը գրավելու համար: Սակայն հույն զորավարը հաջողություն չի ունենում, ինքն էլ սպանվում է: Այսպիսով, Հայաստանը ոչ միայն զերծ է մնում Մակեդոնացու հարձակումներից, այլև կարողանում է վերականգնել իր անկախությունը: Հայաստանի թագավոր է դառնում Աքեմենյան վերջին սատրապ, Գավգամելայի ճակատամարտի մասնակից **Երվանդ III-ը**: Փոքր Հայքը ևս ազատագրվում է և դառնում անկախ թագավորություն:

Հայաստանը Զ.ա. III դ.: Ալեքսանդրի հսկայածավալ տերությունը երկար կյանք չի ունենում: Տիրակալի մահվանից հետո (մ.թ.ա. 323 թ.) այն բաժանվում է մի քանի մասերի: Դրանցից խոշորագույններն էին Եգիպտոսը, Մակեդոնիան և Սելևկյան տերությունը: Մ.թ.ա. III դարում Սելևկյաններն անընդհատ փորձում են տիրանալ Հայաստանին կամ գոնե այն հարկատու դարձնել: Սակայն Հայաստանին հաջողվում էր պահպանել իր անկախությունը:

Երկրի մայրաքաղաք է դառնում Արգիշտիխինիլի քաղաքի հիման վրա առաջացած հայկական Արմավիր քաղաքը: Կառուցվում են նաև մի շարք այլ քաղաքներ: Ախուրյանի և Արաքսի խառնարանի վայրում հիմնվում է **Երվանդաշատ** խոշոր քաղաքը: Այն ևս ժամանակի ընթացքում դառնում է Հայկական թագավորության մայրաքաղաք փոխարինելով Արմավիրին: Ախուրյան գետի ափին ստեղծվում է խոշոր քաղաք-սրբավայր **Քազարանը**: Հիմնադրվում են **Երվանդավան** ու **Երվանդակերտ** բնակավայրերը:

Զ.ա. III դ. առաջին կեսին Երվանդունիներն իրենց իշխանությունը տարածում են **Կոմմագենե** (հին **Կումմուխը**) երկրի վրա, որը Ծոփք երկրամասից բաժանվում էր Եփրատ գետով: Շուտով Կոմմագենեն և Ծոփքը անջատվում են հայկական թագավորությունից և դառնում ինքնուրույն միացյալ պետություն: Այստեղ իշխում է Երվանդունյաց տոհմից ծագող **Սամոս (Շամ)**

թագավորը, որին հաջորդում է նրա որդին՝ **Արշամը**: Սամոսի օրոք ստեղծվում է **Սամոսատ** քաղաքը Կոմմագենեում, իսկ՝ Արշամը կառուցում է **Արշամաշատը** Ծոփքում:

Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորությունը, սակայն, երկար կյանք չի ունենում և բաժանվում է երկու մասի՝ Ծոփքի և Կոմմագենեի:

Այսպիսով, մ.թ.ա. III դարի վերջերին կար հայկական չորս թագավորություն՝ **Մեծ Հայք, Փոքր Հայք, Ծոփք և Կոմմագենե**:

ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԱՐՔԱՅԱՏՈՂՄԻ ԳԱՅԱԿԱԼՈՒՄԸ: ԱՐՏԱՇԵՍ I

Արտաշես I-ի գահակալումը: Մովսես Խորենացին մանրամասն նկարագրում է, թե ինչպես մանուկ ժամանակ Արտաշեսը հալածանքների էր ենթարկվել Հայաստանի թագավոր **Երվանդ IV Վերջինի** (մ.թ.ա. 220–201) կողմից: Երվանդը վախենում էր, որ Արտաշեսը հասունանալով, արքայական գահը կխլի իրենից: Այդպես էլ լինում է: Ք.ա. 201 թ. Սելևկյան թագավոր **Անտիոքոս III-ի** օգնությամբ Արտաշեսը մտնում է Հայաստան, ճակատամարտում պարտության մատնում Երվանդի զորքերին, գրավում Երվանդաշատ մայրաքաղաքը: Երվանդը սպանվում է: Արտաշեսը թագավորական շուքով թաղում է նրան:

Ծոփքում ևս իշխանությունից զրկվում և սպանվում է տեղի Երվանդունիների վերջին ներկայացուցիչ **Քսերքսես** արքան: Արտաշեսը Մեծ Հայքում, իսկ Չարեհը Ծոփքում իբրև Սելևկյան նահանգապետներ՝ **ստրատեգոսներ**, կառավարում են երկիրը:

Սակայն այս վիճակը տևում է ընդամենը տաս տարի: Մ.թ.ա. 190 թ. Անտիոքոս III-ը **Մագնեսիա** քաղաքի մոտակայքում ծանր պարտություն է կրում դեպի Արևելք առաջացող Հռոմեական հանրապետության զորքերից: Սելևկյան տերությունը սկսում է քայքայվել: Արտաշեսն ու Չարեհը դաշինք են կնքում

հռոմեացիների հետ և իրենց հայտարարում անկախ երկրների թագավորներ. Արտաշեսը՝ Մեծ Հայքում, Ջարեհը՝ Ծոփքում: Փոքր Հայքը և Կոմմագենեն ևս վերականգնում են իրենց անկախությունը:

Արտաշես I-ը (մ.թ.ա. 189 մոտ 160 թթ.) եղել է հայոց ամենամշանավոր քաղաքական ու ռազմական գործիչներից մեկը: Նա մեծ համբավ է ունեցել Հին աշխարհում: Նրան ճանաչում ու հիշատակում են բազմաթիվ հունահռոմեական հեղինակներ: Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ պահպանվել են Արտաշեսի մասին հյուսված ժողովրդական ավանդություններ և պատմական տեղեկություններ: Նրա հզորության մասին պատմում էին նաև հին Վրաստանում: Վերջապես, մեզ են հասել և Արտաշեսի թողած վավերագրերը՝ հողաբաժան սահմանաքարերի վրա արամերեն լեզվով գրված արձանագրությունները: Դրանց մեջ նա հանդես է գալիս որպես «Արտաշես արքա, Բարեպաշտ, որդի Ջարեհի, Երվանդական»:

Արտաշեսը թեև միայն մոր կողմից էր ծագում Երվանդական տոհմից, բայց և այնպես իր տիտղոսի մեջ իրեն ներկայացնում է որպես այդ տոհմի սերունդ: Դրանով նա ցանկանում էր ընդգծել իր կապը Հայաստանի նախորդ թագավորական տոհմերի՝ Հայկազունիների հետ և օրինական գահակալության իրավունքը: Փաստորեն Արտաշեսը հիմնել է հայկական նոր արքայատոհմ՝ **Արտաշեսյան** դինաստիան (թ.ա. 189 – թ.հ. 1 թ.), որը նույնպես կողմնական ճյուղով սերում էր Հայկ նահապետի տոհմից:

Արտաշես I-ի միավորիչ գործունեությունը: Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր ծայրամասերի բնակչությունն արդեն վաղուց հայալեզու էր: Սակայն նրա մի մասը շարունակում էր մնալ հարևան պետությունների կազմում: Մեծ Հայքի թագավորների խնդիրն էր ամբողջապես միավորել այդ բնակչությանը հայկական պետության սահմաններում: Դա տեղի ունեցավ Արտաշես I-ի օրոք:

Արտաշեսն սկսում է միավորիչ գործունեությունն Հայաստանի համար դժվարին պայմաններում: Մ.թ.ա. III դ. վերջերին Մեծ Հայքն ուժեղ ճնշման էր ենթարկվել իր հարևան երկրների՝ Սելևկյան պետության, Ատրպատականի և Վրաստանի կողմից, որոնք մի շարք երկրամասեր էին խլել նրանից: Արտաշես I-ը պետք է վերականգներ այդ կորուստները և ապա շարունակեր հայկական հողերի միավորման գործը:

Հույն աշխարհագետ **Ստրաբոնը** հակիրճ ու ճշգրիտ նկարագրել է Արտաշեսի կատարած արշավանքները և թվարկել դրանց ընթացքում միացված երկրամասերը:

Հայոց բանակի արևելյան արշավանքն ուղղված էր դեպի Կասպից ծով: Այստեղ էին գտնվում Արաքսի և Կուրի խառնարանի շրջանից դեպի ծովը ձգվող հայաբնակ **Կասպից երկիրը, Փայտակարանը և Պարսպատունիքը**, որոնք ժամանակավորապես ընկել էին Ատրպատականի իշխանության տակ:

Հյուսիսային ուղղությամբ կատարվում է երեք արշավանք, որոնց ընթացքում գրավվում են **Գուգարք (Գոգարենե)** և **Կղարջք** երկրամասերը, որոնք մ.թ.ա. III դ. նվաճել էր Վրաստանը: Հյուսիսային արշավանքներից մեկի ժամանակ ազատվում է Վրաստանում գերության մեջ գտնվող արքայորդի **Ջարեհը**:

Շուտով, օգտվելով Հայաստանի արևմտյան սահմանների մոտ ստեղծված խառը վիճակից, Արտաշեսին հաջողվում է Մեծ Հայքին միացնել նաև **Կարինն ու Դերջանը**:

Արտաշեսը դաշինք է կնքում Ճուփքի թագավոր **Ջարեհի** հետ, և նրանք միացյալ ուժերով նվաճում ու միմյանց մեջ են բաժանում Եփրատի հովտում գտնվող **Եկեղիք** երկրամասը և նրան կից հողերը, որոնք հինում հայերի բնօրրան Հայաստաի մասն էին կազմում:

Մեծ Հայքի ամենավտանգավոր հարևանը մնում էր Սելևկյան տերությունը: Անտիոքոս III-ի մահվանից հետո հայկական զորքերը մտնում են Սելևկյանների իշխանության տակ գտնվող երկրա-

մասերից մեկը **Տմորիք** և այն միացնում Մեծ Հայքի պետությանը: Այն վերադարձնելու Մելեկյանների փորձերն ապարդյուն են անցնում:

Այսպիսով, Արտաշես I-ի միավորիչ գործունեության շնորհիվ Մեծ Հայքի պետության տարածքը հասնում է բուն Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններին: Միայն **Ծուփք** աշխարհն էր, որը տակավին մնում էր անկախ: Արտաշեսի միավորիչ գործունեությանը մեծապես պայմանավորվեց երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքի վերելքով և նահանգների միջև սերտ կապերի հաստատումով:

Արտաշեսի բարեփոխումները: Ընդարձակ տերությունն ամրապնդելու նպատակով Արտաշեսն իրականացրեց մի շարք բարեփոխումներ:

Հայաստանը նոր մայրաքաղաքի կարիք ուներ, և Մեծ Հայքի արքան ներկայիս **Խոր Վիրապի** տեղում, Արաքսի առաջացրած թերակղզում հիմնադրեց **Արտաշատ** քաղաքը: Այն շուտով դարձավ Հին աշխարհի քաղաքական, առևտրական ու մշակութային կենտրոններից մեկը: Պատահական չէ, որ այն կառուցվել է Արարատյան դաշտում, որտեղ հատվում էին հարավից հյուսիս և Արաքսի վրայով արևմուտքից արևելք ձգվող առևտրական ուղիները:

Արտաշատը կոչվել է Արտաշես I-ի անունով: Քաղաքի կառուցման տեղը ընտրելու և հատակագիծը կազմելու գործում հայոց արքային օգնել է կարթագենացի հռչակավոր զորավար **Հաննիբալը**: Նշանակում է Արտաշատը հիմնվել է նախապես կազմված հատակագծով: Նրա պարիսպները երեք կողմից ողողվել են Արաքսի թերակղզի կազմող հոսանքով, իսկ չորրորդ կողմից քաղաքը պաշտպանված է եղել խրամով ու պատվարով:

Արտաշատի հիմնադրման ժամանակ այնտեղ է տեղափոխվել նախկին մայրաքաղաք Երվանդաշատի բնակչության մի մասը:

Հայաստանում մ.թ.ա. II դարում հիմնադրված քաղաքների թվին են պատկանում նաև Արտաշեսի հայր Ջարեհի անունը կրող մի քանի քաղաքներ: Նրանցից հայտնին **Ջարեհավանը** կամ **Ջարիշատն** էր:

Արտաշես I-ի օրոք իրականացվեց հայ ժողովրդի պատմութ-
յան մեջ առաջին հողային բարեփոխումը, որի մասին պատմում
են արքայի թողած հողաբաժան սահմանաքարերը, որոնցից Հա-
յաստանի Հանրապետության տարածքում մինչև այժմ հայտնա-
բերվել է շուրջ երկու տասնյակ: Դրանց նմուշները վիշապի պատ-
կերներով (վիշապաքարեր) կարելի է տեսնել Հայաստանի պատ-
մության պետական թանգարանում:

«Արտաշեսը,- գրում է Խորենացին,- հրամայում է որոշել
օյուղերի և ագարակների սահմանները»: Պատմահայրն ավե-
լացնում է. «Արտաշեսի ժամանակ մեր հայոց աշխարհում ան-
մշակ հող չմնաց՝ ոչ լեռնային և ոչ դաշտային, այնքան էր շենաց-
րել երկիրը»:

Արտաշես I-ը նորաստեղծ Արտաշատում տաճար է կառու-
ցում, որի մեջ տեղադրվում է Հայոց աշխարհի հովանավոր աստ-
վածուհի **Անահիտի** արծամը և նրա կողքին՝ Արտաշեսի հայրա-
կան լախնիների՝ հոր **Ջարեհի** ու պապերի քանդակները: Վերա-
կառուցվում է բանակը, որի չորս ուղղությունների հրամանա-
տարներ են նշանակվում նրա 4 որդիները, Հինգերորդ որդին
դառնում է հոգևոր առաջնորդ քրմապետ:

Պետության կառավարումը հեշտացնելու նպատակով տե-
րության ամբողջ տարածքը բաժանվում է 120 գավառների,
որոնք այն ժամանակ կոչվում էին **ստրատեգիաներ**:

Արտաշեսի օրոք բարեփոխվել են նաև տոմարն ու օրացույ-
ցը: Ճշգրտվել են ամիսները, շաբաթները, տարվա ժամանակնե-
րը: Պատահական չէ, որ Արտաշեսն այս բազմաթիվ բարի գործե-
րի համար ստացել էր **Բարեպաշտ** անունը: Գահակալության
վերջում նա պատերազմել է Կովկասից ներխուժած ալանների

(օսերի) դեմ: Պատերազմն ավարտվել է փոխգիշմամբ, և Արտաշեսն ամուսնացել է ալանների արքայադստեր՝ **Սաթենիկի** հետ: Նրանց հարսանիքի ճոխ նկարագրությունը վկայում էր երկրի բարգավաճ վիճակի մասին:

Արտաշեսը մահանում է մ.թ.ա. 160 թ.: իր հաջորդներին թողնելով հզոր տերություն:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՁՈՐԱՑՈՒՄԸ: ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ

Տիգրան Մեծի գահակալության սկիզբը: Արտաշես I-ին հաջորդեց որդին՝ **Արտավազդ I-ը** (մ.թ.ա. 160–115 թթ.): Նա հարկադրված ընդունեց հարևան հզոր Պարթևստանի գերիշխանությունը և իր եղբայր **Տիրան-Տիգրանի** որդուն՝ **Տիգրանին** իբրև պատանդ հանձնեց պարթևներին: 115–95 թթ. կառավարեց Արտավազդ I-ի եղբայր **Տիրան-Տիգրան I-ը**, որի մահից հետո պարթևները համաձայնեցին նրա որդուն ազատել պատանդությունից՝ պայմանով, որ Հայաստանը զիջի «**70 հովիտներ**» անունով հայտնի սահմանամերձ տարածքը: Տիգրանը վերադարձավ Հայաստան և հասուն տարիքում ստանձնեց հայկական գահը: Պատմության մեջ նա մտավ որպես **Տիգրան Մեծ** (95–55 թթ.) և դարձավ իր պապի՝ Արտաշես I-ի քաղաքականության արժանավոր շարունակողը:

Տիգրան II-ն իր ժամանակի խելացի, կրթված գործիչներից էր, օժտված էր ռազմական փայլուն ունակություններով: Նա նախ ձեռնամուխ եղավ բանակի ամրապնդմանը: Կարողացավ օգտագործել հարևան երկրների միջև առկա հակասությունները, ամրապնդել երկիրը, նրա շուրջ ստեղծել դաշնակից երկրների միություն և սկսել խոշոր նվաճումներ: Դրան նպաստեց նաև երկրի սոցիալ-տնտեսության բուռն վերելքը:

Ք.ա. 94 թ. Տիգրանի զորքերը մտան դեռ տակավին անկախ

Ծովիքի թագավորության տարածք: Այնտեղի թագավոր, Ջարեհի թոռ **Արտանեսը** ստիպված էր իր ենթակայությունը հայտնել Տիգրանին: Դրանով Մեծ Հայքի թագավորության բոլոր 15 աշխարհները միավորվեցին մեկ պետության մեջ: Շուտով հայոց բանակը պարթևներից ազատեց մինչև Տիգրան II-ի գահակալությունը Մեծ Հայքին պատկանող «70 հովիտները»:

Իր քաղաքականության հաջողությունն ապահովելու համար Տիգրանին անհրաժեշտ էին դաշնակիցներ: Այդ ժամանակ Մեծ Հայքի հարևանությամբ հզորացել էր Պոնտոսի թագավորությունը, որն ընդարձակ տարածքներ էր զբաղեցնում Սև ծովի առափնյա շրջաններում: Նրա արքա, Հին աշխարհի խոշորագույն տիրակալներից մեկը՝ **Միհրդատ VI Եվպատորը** հայտնի էր որպես Հռոմեական հանրապետության երդվյալ թշնամի, որի մղած պայքարի շնորհիվ հռոմեացիները չէին կարողանում առաջանալ դեպի Արևելք և հաճախ հարկադրված էին լինում նաև մղել պաշտպանական կռիվներ:

Մեծ Հայքին անհրաժեշտ էր դաշնակից Պարթևստանի դեմ: Պոնտոսն էլ պայքարում էր Փոքր Ասիա ներթափանցած Հռոմի դեմ: Շահերի ընդհանրությունը Տիգրանին և Միհրդատին մղեց դաշինքի կնքմանը: Ք.ա. 94 թ. կնքված հայ-պոնտական ռազմաքաղաքական դաշինքը Միհրդատ VI-ի հետ Տիգրանն ամրապնդեց ամուսնական կապով՝ կնության առնելով Պոնտոսի թագավորի դուստր **Կլեոպատրային**:

Ք.ա. 93 թ. հայ-պոնտական ուժերը ներխուժեցին Փոքր Ասիայի **Կապադովկիա** երկիրը: Տեղի արքան՝ **Արիոբարզանեսը** փախավ Հռոմ: Պոնտոսին միացվեց Կապադովկիայի մեծ մասը, Հայաստանին՝ նրա հարավարևելյան հատվածը՝ **Մելիտինեն** (Մալաթիա): Սակայն երկու տարի անց, չկամենալով բախվել այդ տարածքների նկատմամբ հավակնություններ ունեցող Հռոմի հետ, հայ-պոնտական ուժերը դուրս եկան Կապադովկիայից:

Մեծ Հայքի թագավորության հզորացումը: Ք.ա. 89 թ.

սկսվում է հռոմեապոնտական (**Միհրդատյան**) պատերազմը: Միհրդատի զորքերը հռոմեացիներին ջախջախում են և դուրս մղում ոչ միայն Փոքր Ասիայից, այլև ներխուժում Հունաստան: Ըստ հռոմեացի պատմիչ **Ապպիանոսի** այդ հաղթական կռիվներին մասնակցում է նաև հայկական 10 հազարանոց մի հեծելազոր:

Հռոմի կրած պարտությունները և Պարթևստանի թուլացումը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին Մեծ Հայքի տարածքն ընդարձակելու համար: Հայաստանի հարևան Իբերիան (Վրաստան) և Աղվանքը նույնպես դարձան դաշնակիցներ և պարտավորվեցին օգնական զորքեր տրամադրել Տիգրանին: 88 թ. հայոց բանակը ռազմական գործողություններ սկսեց արևելքում, հարավում և հարավ-արևմուտքում:

88–85 թթ. Տիգրանի 120 հազարանոց բանակը **Քազարատի** և **Մերուժանի** գլխավորությամբ գրավում է Ատրպատականը, Մարաստանը, Հյուսիսային Միջագետքը այնտեղ տիրում **Եդեսիային** ու **Մծբինին**, ներխուժում Պարթևստանի ամառային մայրաքաղաք **Էկբատան** և ստիպում պարթևների թագավորին հօգուտ Տիգրանի հրաժարվելու **արքայից-արքա** տիտղոսից: Տիգրանը կտրում է դրամներ այդ մակագրությամբ: Շուտով հայերը հարավում իրենց են ենթարկում նաև **Ադիաբենեն**, **Օսրոյենը** և **Կորդուքը**: Այսպես հայկական տերության տիրապետության տակ են անցնում մեծ թվով խոշոր քաղաքներ, Եփրատի բոլոր գետանցները, Հյուսիսային Միջագետքի ու Ատրպատականի վրայով անցնող միջազգային տարանցիկ առևտրի ուղիները: Օսրոենեում գտնվող **Ջևգայի** գետանցի պահպանությունը և մաքսերի գանձումը Տիգրան Մեծը հանձնում է արաբական քոչվոր ցեղերին: Իրենց հպատակությունը հայտնած երկրների արքաների մի մասին նա թողնում է այդ տարածքների կառավարման իրավունքը: Ատրպատականի թագավորի հետ հայոց արքան հաստատում է ամուսնական կապեր:

84 թ. Տիգրանը շարժվում է հարավ-արևմուտք, հասնում Սելևկյանների մայրաքաղաք Անտիոք։ Տեղի բնակչությունը, որը դժգոհ էր սելևկյան տիրապետությունից, քաղաքի դարպաստների բացում է հայոց զորքի առջև։ Մոտ կես միլիոն բնակչությամբ այդ քաղաքը Տիգրանը դարձնում է իր երկրորդ մայրաքաղաքը, բազմում Սելևկյանների գահին։

84—83 թթ. ընթացքում Տիգրան Մեծը գրավում է Միջերկրական ծովի հյուսիսարևելյան ափին ընկած **Ղաշտային Կիլիկիան** և այնտեղ բնակեցնում որոշ թվով հայերի, ապա շարժվում հարավ և համառ մարտերից հետո տիրում նաև **Փյունիկիայի** մի մասին։

Շուտով հայկական զորքերը մտնում են **Պաղեստին** և մոտենում նրա հարավային սահմաններին։ 74—71 թթ., օգտվելով Հռոմում **Սպարտակի** ապստամբությունից, Տիգրանը պաշարում է Եգիպտոսի սահմանագլխին ընկած **Պտղոմայիս** (Պտղոմայիդ) քաղաքը, որտեղ պատսպարվել էր սելևկյան թագուհի **Սելենե-Կլեոպատրան**։ Երկարատև պաշարումից հետո մ.թ.ա. 71 թ. հայերի ու նրանց դաշնակիցների 300 հազարանոց բանակը գրավում է նաև Պտղոմայիսը։ Նվաճված երկրների մի մասում Տիգրանը նշանակում է փոխարքաներ կամ դրանց կառավարումը թողնում տեղի արքաներին։ Հյուսիսային Միջագետքում փոխարքա է դառնում հայոց արքայի եղբայր **Գուրասը**, իսկ Ասորիքում **Քազարատ** զորավարը։

Այսպես Հայաստանը դառնում է Արևելքի ամենախոշոր պետությունը, որի սահմանները Կասպից ծովից ձգվում էին մինչև Միջերկրական ծով և Եգիպտոս։ Մեծ Հայքի թագավորության գերիշխանությունն ընդունում էին ինչպես հարևան պարթևները, վրացիները, աղվանները, այնպես էլ հեռավոր արաբական ցեղերը։

Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի կառուցումը։ Հարավ-արևմուտքում կատարած լայնածավալ նվաճումներից հետո Ար-

տաշատ մայրաքաղաքը հայտնվել էր տերության հյուսիսարևելյան ծայրամասում, իսկ Անտիոքը՝ արևմուտքում: Երկրի կառավարումը մատչելի դարձնելու, էթնիկապես խալտաբղետ կազմ ունեցող հարևան երկրամասերի բնակչությանը Հայաստանի հետ կապելու նպատակով, Տիգրանը վճռում է տերության կենտրոնում նոր մայրաքաղաք հիմնել: Այդ նպատակի համար նա ընտրում է բուն Մեծ Հայքի տարածքի **Աղձնիք** աշխարհը: Ինչպես վկայում է պատմիչ **Ապպիանոսը**, արքան մայրաքաղաք **Տիգրանակերտը** կառուցում է ճիշտ այն տեղում, որտեղ 95 թ. պարթևական գերությունից վերադառնալուց հետո թագադրվել էր:

Մայրաքաղաքի շինարարությունն ընթանում է մ.թ.ա. 80–70 թթ.: Քաղաքի բարենպաստ դիրքը՝ Հյուսիսային Միջագետքից Փոքր Ասիա և Այսրկովկաս¹ ու սևծովյան նավահանիգիստներ տանող ճանապարհների վրա գտնվելու հանգամանքը և հայոց արքայի գործադրած մեծ ջանքերը հնարավորություն են տալիս կարճ ժամանակում հիմնադրել ընդարձակ ու բարեկեցիկ, ժամանակի հազոր հելլենիստական քաղաքներից մեկը: Կառուցվում են 25 մ բարձրությամբ պարիսպներ, հզոր միջնաբերդ, բազմաթիվ շքեղ շենքեր ու պալատներ, իջևանատներ, զբոսայգիներ ու հրապարակներ, տնկվում պարտեզներ:

Մայրաքաղաքի կառուցումն արագացնելու նպատակով Տիգրան Մեծը Բ.ա. 78 թ. Կապադովկիայի մայրաքաղաք **Մաժուքից** ու 12 հելլենիստական քաղաքներից, ինչպես և Դաշտային Կիլիկիայից ու Ասորիքից զգալի թվով առևտրականների ու արհեստավորների բռնագաղթեցնում է և վերաբնակեցնում Տիգրանակերտում: Թագավորի խրախուսիչ քայլերի շնորհիվ նորաստեղծ

¹ Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ընկած երեք երկրների՝ Վրաստանի, Հայաստանի և Ադվանքի միացյալ տարածքի վերաբերյալ գիտական գրականության մեջ գործածվում է Այսրկովկաս (այսինքն՝ Կովկասից այս կողմ) եզրույթը: Միաժամանակ նույն տարածաշրջանի նկատմամբ Ռուսաստանի և եվրոպական երկրների քաղաքականությանն անդրադառնալիս գործածվում է Անդրկովկաս (Կովկասից այն կողմ) եզրույթը:

մայրաքաղաք են տեղափոխվում նաև մեծաթիվ հայ ազնվականներ:

Պատահական չէ, որ առանձին ուսումնասիրողներ կարծում են, որ Տիգրանակերտի բնակչության թիվն այդ ժամանակ հասնում էր մոտ 300 հազարի: Հայոց թագավորի նոր նստավայրը դարձել էր Արևելքի խոշորագույն քաղաքներից մեկը: Տիգրանակերտ անունով քաղաքներ հիմնադրվեցին տերության այլ վայրերում՝ Ուտիք և Արցախ աշխարհներում: **Տիգրանավան** անունով բնակավայր կառուցվեց Վասպուրականի Գողթն գավառում:

ՀԱՅ-ՀՈՒՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՕՐՈՔ

Հայ-հռոմեական պատերազմի սկիզբը: Հայ-պարթևական պատերազմի և դեպի Ասորիք Տիգրան Մեծի արշավանքների օրերին Հայաստանի դաշնակից Պոնտոսի թագավորությունը Հռոմի դեմ պատերազմում լուրջ հաջողություններ էր ունեցել: Պոնտական զորքերը հռոմեացիներին դուրս էին մղել Փոքր Ասիայից և մտել Բալկաններ:

Սակայն մ.թ.ա. 72 թ. սկզբին հռոմեական զորավար **Լուկուս Լուսին** հաջողվում է հաղթանակ տանել Միհրդատ Պոնտացու զորքերի նկատմամբ և արշավել դեպի Արևելք: Միհրդատը նահանջում է Պոնտոս, օգնություն խնդրում իր որդուց՝ Բոսպորի թագավորության փոխարքա **Մաքարեսից** և Տիգրանից: Մաքարեսը ոչ միայն չի օգնում հորը, այլև գաղտնի կապեր է հաստատում հռոմեացիների հետ: Նման պայմաններում Տիգրանը, չկամենալով բախվել Հռոմի հետ, ցուցաբերում է զգուշավորություն և մերժում Միհրդատ Եվպատորի խնդրանքը:

Հռոմեացիները կարողանում են պարտության մատնել Միհրդատին: Վերջինս փախչում է Հայաստան: Տիգրանը, հռոմեա-պարթևական պատերազմում չեզոքություն պահպանելու նպա-

տակով իր մոտ չի հրավիրում Միհրդատին՝ բավարարվելով միայն նրան իր տերության սահմանային մի նահանգում ապրելու հրավումք շնորհելով: Այդուհանդերձ, հռոմեացիները, որոնք վաղուց երազում էին տիրել սմբողջ Արևելքին, կանգ չեն առնում նաև Մեծ Հայքի հետ իրենց հարաբերությունները սրելու քայլերի առջև:

Ք.ա. 71 թ. Լուկուլլոսն իր մերձավորներից **Ապպիոս Կլավդիոսի** գլխավորությամբ մի պատվիրակություն է ուղարկում Տիգրանի մոտ առաջարկելով Միհրդատին հանձնել իրեն: Տիգրանը հրաժարվում է կատարել իր համար անպատվաբեր այդ պահանջը: Հռոմեացի դեսպանները, ընձեռված հնարավորությունից օգտվելով, կարողանում են լրտեսական մեծ աշխատանք տանել Հայաստանում, կաշառքի միջոցով գրգռել Ասորիքի և այլ շրջանների օտարազգի կառավարիչներին Տիգրանի դեմ:

69 թ. գարնանը Լուկուլլոսի զորքերը Մելիտինե քաղաքի մոտ հանկարծակի անցնում են հայ-հռոմեական սահմանը Եփրատ գետը և Օոփքի վրայով սրընթաց շարժվում դեպի Տիգրանակերտ: Սուրհանդակը Տիգրանին պատերազմի լուրը բերում է այն պահին, երբ նա նոր էր գրավել Պտղոմայիսը և տոնում էր իր հաղթանակը: Իր հիմնական զորքով գտնվելով տերության ծայր հարավում՝ Տիգրանն ի վիճակի չի լինում փակել հռոմեական զորքի ճանապարհը դեպի երկրի խորքը:

Պատերազմի ընթացքը 69 թ.: Թշնամու առաջխաղացումը դեպի մայրաքաղաք կասեցնելու նպատակով **Մերուժան** զորավարի գլխավորությամբ 3 հազարանոց մի հեծելազոր է ուղարկվում Լուկուլլոսի դեմ: Երկար ճանապարհ անցած ու հոգնած հայկական հեծելազունդն անմիջապես հռոմեացիների հետ մտնելով անհավասար մարտի մեջ, ծանր կորուստներ է կրում: Շատերի հետ զոհվում է նաև զորաջոկատի քաջարի հրամանատար Մերուժանը:

Հռոմեացիները պաշարում են Տիգրանակերտը, որի վեցամս-

յա հերոսական պաշտպանությունը գլխավորում է **Մանկայու** գորավարը: Պաշարողական մեքենաներով Լուկուլլոսի ձեռնարկած բոլոր գրոհները կայազորը հետ է մղում: Հայկական 6 հազարանոց մի գորաջոկատ կարողանում է գիշերով ճեղքել հռոմեացիների պաշարողական շղթան, մտնել քաղաք և այնտեղից դուրս բերել գանձարանի մի մասն ու արքայի ընտանիքը:

Պաղեստինից հասնելով **Տիգրանակերտ**՝ հայոց արքան վճռում է տալ մեծ ճակատամարտ: Այն տեղի է ունենում **69 թ. հոկտեմբերի 6-ին**: Հռոմեացիներին հաջողվում է անցնել հայկական բանակի ֆիկուսներ և հաղթանակ տանել: Հռոմեացի պատմիչ **Պլուտարքոսը** Լուկուլլոսի հաղթանակն ուռճացնելով գրում է, թե հայերն իբր Տիգրանակերտի ճակատամարտում տվել են 100 հազար զոհ, իսկ հռոմեացիները՝ 100 վիրավոր և 5 սպանված: Իրականում, ինչպես նշում է մեկ այլ պատմիչ **Փլեգոն Տրալլացին**, հայերը Տիգրանակերտի ճակատամարտում տվել են 5 հազար զոհ:

Օտարերկրացիները, լսելով Տիգրանի պարտության մասին, հռոմեական զորքի առջև բացում են քաղաքի դարպասները: Քաղաքում սկսվում է սարսափելի կողոպուտ: Միայն Լուկուլլոսը ձեռք է բերում 8 հազար արծաթ տաղանդ, իսկ յուրաքանչյուր զինվոր՝ 800 դրաքմե: Հռոմեացիներին ծառայություն մատուցած օտարերկրացիներին թույլատրվում է վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրերը: Հայաստանից անջատվում են Ասորիքը, Կիլիկիան և Կոմմագենեն:

Իր բանակը կործանումից փրկելու համար Տիգրանը խուսափում է բաց դաշտում նոր ճակատամարտից և անցնում մանր կռիվներով թշնամուն հյուծելու մարտավարությանը: Հակահռոմեական պայքարին հայկական մի գորախմբով կրկին միանում է Միհրդատ Եվպատորը: 69–68 թթ. ձմռանը Լուկուլլոսն իր բանակը հանգստի նպատակով տեղափոխում է Կորդվաց աշխարհ: Հայոց զորքը վերազինվում է և հռոմեական լեգեոնների դեմ նա-

խապատրաստվում նոր մարտերի: Տիգրանի բանակը համալրվում է դաշնակից վրացական ու մարական զորաջոկատներով:

Արածանիի ճակատամարտը: 68 թ. գարնանը Լուկուլլոսի բանակն ուղղություն է վերցնում դեպի Արտաշատ «Հայկական Կարթագեն»: Հռոմեացի զորավարն իր զինվորներին ոգևորում էր հայոց մյուս մայրաքաղաքի թալանից բաժին հանելու խոստումներով: Հայկական հեծելազորն ուշի ուշով հետևում է թշնամուն և մանր կռիվներով ու հաճախակի նետահարումներով լուրջ կորուստներ պատճառում նրան: Հռոմեացիների հետագա առաջխաղացումը դեպի երկրի խորքը համաժողովրդական ցասումի ալիք է առաջացնում: Ամենուր հռոմեական լեգեոնները հանդիպում են դիմադրության. դժվարանում է նրանց պարենավորման խնդիրը:

Լուկուլլոսի բանակը մտնում է Արածանիի հովիտ և պատրաստվում գետանցման: Տիգրանն այստեղ որոշում է մեծ ճակատամարտ տալ: **Սեպտեմբերի 22-ին Արածանի** գետի ափին տեղի է ունենում հայ-հռոմեական պատերազմի երկրորդ խոշոր ճակատամարտը: Այդ մասին պատմող հռոմեացի հեղինակների վկայություններն իրարամերժ են: Լուկուլլոսին գովերգող Պլուտարքոսը կեղծում է իրականությունը՝ գրելով, թե իբր հռոմեացիներն այստեղ ևս հաղթանակ են տարել: Մինչդեռ **Դիոն Կասիոսը** խոստովանում է, որ հայկական հեծելազորն Արածանիում նեղել է հռոմեացիներին և պատճառել մեծ կորուստներ: Պատմիչը նկարագրում է, որ հայերն ունեցել են երկծայր թունավոր նետեր, որոնցով խոցված հռոմեացիներն անվերապահորեն դատապարտվել են մահվան:

Այն, որ հռոմեացիների հաղթանակի մասին Պլուտարքոսի տեղեկությունը չի համապատասխանում իրականությանը, երևում է պատմիչի հաջորդ հաղորդումից, ըստ որի՝ Արածանիի ճակատամարտից հետո հռոմեական զորքը, իբր սկսված անժամանակ ցրտից նեղվելով, հրամանատարից պահանջել է նահան-

ջել և բռնել տունդարձի ուղին: Պարզ էր, որ մնան քայլով հռոմեացիները փորձում էին խուսափել վերջնական ջախջախումից: Պատահական չէ, որ Լուկուլլոսը ենթարկվում է զինվորների պահանջին և ձմեռելու նպատակով ուղղություն վերցնում դեպի Յուսիսային Միջագետք: Տիգրանից ստացած 8 հազարանոց օգնական զորքով Միհրդատը մտնում է Պոնտոս և իր երկրի արևելյան մասը մաքրում հռոմեացիներից:

68 թ. վերջին հռոմեացիների զորքի մնացորդները ևս դուրս են մղվում Յայաստանից: Լուկուլլոսը Միջագետքից անցնում է Պոնտոս: Սակայն 67 թ. **Ջելայի ճակատամարտում** Տիգրանն ու Միհրդատը գլխովին ջախջախում են նրա զորքը: Լուկուլլոսը փախչում է Յոն: Այսպիսի անփառունակ վախճան է ունենում հռոմեացի զորավարի արևելյան արշավանքը:

Յայ-մարական զորքերը ներխուժում են Կապադովկիա և նվաճում այդ երկիրը: Մեծ Յայքը վերականգնում է իր իշխանությունը Կորդուքի և Յյուսիսային Միջագետքի նկատմամբ:

Պոմպեոսի արշավանքը: Արտաշատի հաշտությունը: Զ.ա. 67 թ. վերջին հռոմեական սենատն Արևելքում իր զորքերի նոր հրամանատար է նշանակում ճանաչված զորավար **Գնեոս Պոմպեոսին**: Նա վերակազմավորում է հռոմեական բանակը, լրացուցիչ ուժեր ստանում Յոնի դաշնակից երկրներից, կարողանում Յայաստանին ենթակա որոշ տարածքներ պարթևներին հանձնելու խոստումներով Տիգրանի դեմ տրամադրել Պարթևաց **Յրահատ III** թագավորին: Նույն ժամանակ օտար ուժերի դրդումով գահի համար հոր դեմ պայքար են ծավալում Տիգրան Մեծի որդիները:

Մ.թ.ա. 66 թ. գարնանը 60 հազար զորքով Պոմպեոսը ներխուժում է Պոնտոս, կարողանում շրջապատել թվապես իր ուժերին զիջող պոնտական բանակը և պարտության մատնել: Միհրդատ VI-ը փախչում է Կողքիս, ապա՝ Ղրիմ՝ իր որդու մոտ, որտեղ և 63 թ. ինքնասպան է լինում: Տիգրանի որդի **Տիգրան Կրտսերը**,

որը դարձել էր Պարթևստանի արքա Յրահատի փեսան և կապեր էր հաստատել Պոմպեոսի հետ, կրկին փորձում է տիրել Մեծ Հայքի գահին: Պարթևները հարձակվում են Հայաստանի վրա, տիրում «70 հովիտներին», ապա պաշարում Արտաշատը: Տեղի կալազորը երկարատև ու կատաղի դիմադրություն է ցույց տալիս Յրահատ III-ի զորքերին, որոնց միացել էր Տիգրան Կրտսերը:

Շուտով հայոց արքան հավաքած նոր զորքով շարժվում է պաշարված Արտաշատին օգնության և ջախջախում պարթևական ուժերին: Դավաճան Տիգրան Կրտսերը փախչում է Պոմպեոսի մոտ: Սակայն Մեծ Հայքի համար ստեղծված անբարենպաստ ռազմաքաղաքական իրավիճակը պահպանվում է. Պոմպոսը գրավելուց հետո հռոմեական զորքը ներխուժում է Հայաստան:

Առանց դաշնակիցների, հռոմեապարթևական համագործակցության և երկրի ներքին անկայուն իրադրության պայմաններում Մեծ Հայքի թագավորության վիճակը խիստ ծանրանում է: Տիգրանը դիմում է հեռատես քայլի. անձամբ ներկայանում է Պոմպեոսին և առաջարկում կնքել հաշտություն: Չցանկանալով ընդհարվել Տիգրանի հետ Պոմպեոսը, որն իր արևելյան արշավանքը շարունակելու համար դաշնակիցների կարիք ուներ, համաձայնում է:

66 թ. աշնանը Արտաշատում կնքվում է հայ-հռոմեական դաշնագիր, որով Մեծ Հայքը հրաժարվում էր գրաված բոլոր երկրներից, պահպանում իր բուն հայկական տարածքը և դառնում Հռոմի դաշնակիցն ու բարեկամը: Տիգրան Կրտսերը ստանում էր Ծոփքի գահը, որի գանձարանից վճարվելու էր Հռոմին տրվող Հայաստանի 12 հազար տաղանդ ռազմատուգանքի մեծ մասը: Տիգրան Կրտսերը, որը երազում էր դառնալ Մեծ Հայքի արքա, դժգոհում է և ընդվզում Պոմպեոսի դեմ: Դրա համար հռոմեացի զորավարը նրան գահազրկում է և աքսորում Հռոմ: Արտաշատի դաշնագրով Տիգրանը վերադարձնում է կորցրած «արքայից-արքայի» տիտղոսը: Եպա Պոմպեոսն անցնում է Հայաս-

տանով և 65 թ. համառ մարտերից հետո գրավում Իբերիան (Վրաստան) ու Աղվանքը:

Ստեղծված իրադրության մեջ Արտաշատի դաշնագիրը Հայաստանի համար լուրջ դիվանագիտական հաջողություն էր: Հռոմը փաստորեն հրաժարվում էր Պարթևստանի հետ ունեցած դաշնակցային հարաբերություններից և նախընտրում Տիգրանի հետ դաշինքը: Պատահական չէ, որ շուտով Պոմպեոսը Հյուսիսային Միջագետքում և Կորդուքում ծագած հայ-պարթևական տարածքային վեճը լուծում է հօգուտ Հայաստանի:

Թեև Մեծ Հայքը դադարում էր աշխարհակալ տերություն լինելուց, սակայն շարունակում էր մնալ Արևելքի ազդեցիկ պետություններից մեկը, որի արտաքին ռազմաքաղաքական դիրքորոշմամբ տասնամյակներ շարունակ պիտի պայմանավորվեր տարածաշրջանում ուժերի վերադասավորման, Հռոմի կամ Պարթևստանի ազդեցության տարածման խնդիրը:

Տիգրանը կառավարում է ևս 10 տարի ու մահանում Ք.ա. 55 թ.՝ 85 տարեկան հասակում:

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀՈՌՄԻ ՂԵՄ:

ԱՐՏԱՎԱԶԴ ՈՒ ԵՎ ՀԱԶՈՐԴՆԵՐ

Արտավազդ II-ի գահակալությունը: Տիգրան Մեծից հետո իշխեց նրա որդին՝ **Արտավազդ II-ը (Ք.ա. 55–34 թթ.)**՝ հելլենիստական կրթություն ստացած, Արտաշեսյան արքայատոհմի ամենահայտնի արքաներից մեկը: Նրա օրոք Մեծ Հայքի թագավորությունը թեև մնում էր տարածաշրջանի ուժեղագույն պետություններից մեկը, սակայն ստիպված էր հրաժարվել արտաքին նվաճումների քաղաքականությունից: Նա պետք է պաշտպաներ իր անկախությունը, պահպաներ տարածքը միմյանց հետ մրցակցող երկու հզոր հարևանների՝ Հռոմեական հանրապետության և Պարթևստանի ոտնձգություններից: Այս պայմաններում Հայաս-

տանի համար ամենացանկալի դիրքը չեզոքությունն էր: Սակայն երկու տերություններից և ոչ մեկին դա ձեռնտու չէր: Նրանք հայերից պահանջում էին մասնակցել իրենց արշավանքներին կամ էլ Հայաստանը դարձնում էին իրենց պատերազմների ասպարեզ:

Մ.թ.ա. 60 թ. Հռոմում երեք նշանավոր զորավարների՝ **Հուլիոս Կեսարի, Գնեոս Պոմպեոսի և Մարկոս Կրասոսի** կողմից կազմվել էր այսպես կոչված «առաջին եռապետությունը»: Նրանցից Մարկոս Կրասոսը՝ մի ազաի ու դաժան անձնավորություն, որը ժամանակին արյան մեջ ճնշել էր Սպարտակի ապստամբությունը, այժմ ցանկանում էր տիրել ողջ Արևելքին՝ սկսելով պարթևների երկրից: Մ.թ.ա. 54 թ. նա ժամանեց Ասորիք (Սիրիա):

Հայոց թագավոր Արտավազդ II-ը՝ որպես «հռոմեական ժողովրդի բարեկամ և դաշնակից», եկավ Կրասոսի մոտ 6 հազար հոգուց բաղկացած հեծյալ թիկնապահ զնդի ուղեկցությամբ և առաջարկեց ևս 10 հազարանոց հեծյալ զույգ ու 30 հազար հետևակ զորք: Սակայն հայոց արքան մի պայման դրեց. Հայաստանի սահմանները պարթևների հարձակումներից զերծ պահելու նպատակով արշավանքն իրականացնել Հայաստանի հարավային լեռնոտ շրջանների վրայով:

Բայց Մարկոս Կրասոսը, որ մտադրվել էր արշավել կարճ ճանապարհով տափաստանով, չլսեց հայոց թագավորին: Արտավազդին մնում էր վերադառնալ Հայաստան և հաշտություն կնքել պարթևների հետ: Հաշտությունը, որը խիստ ձեռնտու էր նաև Պարթևստանին, շուտով վերածվեց դաշինքի: Հայ-պարթևական դաշնագիրը կնքվեց **Արտաշատում** և ամրապնդվեց Արտավազդ II արքայի քրոջ հետ պարթևական **Օրոդես** արքայի որդի **Բակուրի** ամուսնությամբ: Այսպես Հայաստանը դարձավ դաշնակից Պարթևստանին և հակառակորդ Հռոմին:

Մինչ այդ, Կրասոսն իր զորքերով շարժվելով տափաստանով, հասավ Միջագետքի **Խառան** քաղաքի շրջակայքը: **Մ.թ.ա. 53 թ. մայիսի 6-ին** այստեղ տեղի ունեցավ ճակատամարտ:

Շնորհալի զորավար **Սուրենի** պարթևական զորքին միացել էին դաշնակից հայերը տաղանդավոր զորավար **Սլաքի** հրամանատարությամբ։ Պարթևահայկական ուժերը ձևացրին, թե նահանջում են։ Հռոմեացիներն անցան հարձակման և հայտնվեցին դաշնակից ուժերի ստեղծած ծուղակում։ Հռոմեացիների բանակը ջախջախվեց՝ տալով 20 հազար սպանված, որոնց թվում էին Մարկոս Կրաստոսն ու նրա որդին՝ Պուբլիոսը։ 10 հազար հռոմեացիներ գերի ընկան։ Այս խայտառակ պարտության մասին սարսափով էին հիշում հռոմեացիների մի քանի սերունդներ։

Ի նշան տարած հաղթության պարթևների զորավար Սուրենը Կրաստոսի գլուխն ուղարկեց Օրոդես թագավորին, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Հայաստանում՝ Արտավազդի մոտ։ Գլուխը բերող սուրհանդակն Արտաշատ հասավ այն պահին, երբ երկու թագավորները և նրանց շրջապատը դիտում էին հռչակավոր հույն ողբերգակ **Էվրիպիդեսի «Քաջոսուհիներ»** ողբերգությունը։ Հռոմեացի զորավարի գլուխը նետվեց երկու թագավորների ոտքերի առաջ։

Մ.թ.ա. 51–40 թթ. պարթևահայկական զորքերն արշավանքներ կատարեցին դեպի Ասորիք, Փյունիկիա (Լիբանան) և Պաղեստին։ Ամենուր այդ երկրների բնակիչները ողջունում էին դաշնակիցներին։ Նրանք դժգոհ էին հռոմեացիների դաժան տիրապետությունից։ Հայոց զինվորները նորից Եգիպտոսի սահմանագլխին էին՝ Պտղոմայիս քաղաքում, որը ժամանակին նվաճել էր Տիգրան Մեծը։ Պաղեստին մտած հայկական զորքերը վերադարձի ժամանակ գերի վերցրին մեծ թվով առևտրականների ու արհեստավորների, որոնց մի մասին բնակեցրին Հայաստանի քաղաքներում։ Արտավազդին հաջողվեց ոչ միայն կրկին ազատագրել Ծոփքը, այլև իր պետությանը միացնել Փոքր Հայքը։

Հռոմում **մ.թ.ա. 43 թ.** ստեղծվեց երկրորդ եռապետությունը՝ **Օկտավիանոսի, Անտոնիոսի և Լեպիդոսի** կողմից։ Արևելյան նահանգները բաժին ընկան **Մարկոս Անտոնիոսին**։ Վերջինս

որոշեց նոր նվաճումներ կատարել Արևելքում: Նա դեսպան ուղարկեց Արտավազդի մոտ և հայոց արքայից օգնական զորք պահանջեց: Քանի որ Անտոնիոսի արշավանքն անցնելու էր Հայաստանի տարածքով, Արտավազդը համաձայնեց զորք տրամադրել:

Արշավանքը սկսվեց մ.թ.ա. 36 թ.: Հռոմեական 100 հազարանոց զորքն ուներ քաղաքներ նվաճելու համար նախատեսված պաշարողական մեքենաներ: Սակայն Անտոնիոսը շտապում էր, ուստի ընդամենը երկու լեգեոն թողնելով դանդաղաշարժ տեխնիկան ուղեկցելու համար, հիմնական ուժերով առաջ անցավ: Օգտվելով թշնամու թույլ տված սխալից պարթևները հարձակվեցին լեգեոնների վրա և ոչնչացրին պաշարողական մեքենաները: Պարզ էր դառնում, որ հռոմեացիների արշավանքն անհաջողության էր մատնված: Ստեղծված պայմաններում Արտավազդը որոշեց հետ քաշել Անտոնիոսին տրամադրած փոքրաքանակ զորքերը:

Արշավանքի ժամանակ հռոմեացիները կորցրին մոտ 35 հազար զինվոր: Նրանց զորքի մնացած մասը փրկվեց միայն անցնելով Արաքսի ձախ ափը: Այստեղ հայոց արքան հռոմեացիներին ապահովեց պարենով և փրկեց վերջնական կորստից: Սակայն երախտամոռ Անտոնիոսը ոչ միայն չգնահատեց հայերի այդ ասպետական քայլը, այլև իր պարտության մեղքը բարդելով հայոց արքայի «դավաճանության» վրա, 34 թ. նոր արշավանք կազմակերպեց դեպի Հայաստան: Հռոմեական լեգեոնները մոտեցան Արտաշատին:

Այս անգամ Անտոնիոսը դիմեց խաբեության. բանակցությունների պատրվակի տակ իր մոտ հրավիրեց Արտավազդին և գերեց նրան: Հայոց թագավորն ու նրա ընտանիքը տարվեցին Եգիպտոս:

Անտոնիոսն իր «հաղթանակի» կապակցությամբ, ըստ հռոմեական սովորության, հաղթահանդես կազմակերպեց Ալեք-

սանդորիայում: Նա հանդիսավոր կերպով իր սիրուհուն՝ **Կլեոպատրա** թագուհուն հանձնեց ոսկե շղթաներով շղթայված Արտավազդին և նրա ընտանիքը: Վերջիններս հպարտորեն անցան Եգիպտոսի թագուհու առջևից և հրաժարվեցին նրան «թագուհիների թագուհի» անվանել: Հայոց թագավորն ու թագուհին, ըստ հռոմեացի պատմիչ Դիոն Կասիոսի՝ ցույց տվեցին իրենց ոգու արիությունն ու փառավոր անուն վաստակեցին: Նրանց Անտոնիոսն ու Կլեոպատրան մահապատժի ենթարկեցին **մ.թ.ա. 31 թ.**:

Մեծ Հայքը վերջին Արտաշեսյանների օրոք: **Մ.թ.ա. 31 թ. Ակեցիումի** ծովային ճակատամարտում Օկտավիանոսից կրած ջախջախիչ պարտությունից հետո Անտոնիոսն ու Կլեոպատրան ինքնասպանություն գործեցին: Օգտվելով առիթից՝ պարթևների մոտ ապաստանած Արտաշեսը՝ Արտավազդի մյուս որդին, վերադառնում է Հայաստան և հռչակվում թագավոր **Արտաշես II (31–20 թթ.)** անունով: Նա գլխավորում է հռոմեացիների դեմ ազատագրական պայքարը, ոչնչացնում թշնամու բոլոր կայազորները Հայաստանում, վերականգնում Մեծ Հայքի սահմանները, իրեն ենթարկում հարևան Ատրպատականը: Հռոմեացի պատմիչ Տակիտոսի վկայությամբ Արտաշեսն իր հոր և պապի նման կրում էր «արքայից արքայի» տիտղոսը: Օկտավիանոսը, որը **մ.թ.ա. 27 թ.** իրեն հռչակում է կայսր՝ **Օգոստոս**՝ անունով, դեռ որոշ ժամանակով ստիպված է լինում հաշտվել Հայաստանի դիրքերի ամրապնդման հետ:

Մ.թ.ա. 20 թ. հռոմեական զորքը ներխուժում է Հայաստան: Պարթևները հաշտություն են կնքում հռոմեացիների հետ և հրաժարվում օգնել Հայաստանին: Դավադրաբար սպանվում է Արտաշեսը, թշնամին գրավում է մայրաքաղաք Արտաշատը: Հռոմեացիները գահ են բարձրացնում Արտավազդ II-ի միջնակ որդուն՝ Հռոմում մեծացած **Տիգրան III-ին (մ.թ.ա. 20–8 թթ.)**: Վերջինս փաստորեն դառնում է կայսրության հլու կամակատարը: Հռոմում այս իրադարձությունը նշում են «Հայաստանը նվաճ-

ված» մակագրությամբ դրամների հատումով:

Սակայն հայ ժողովուրդը շարունակում է ջանքեր գործադրել օտարերկրյա տիրապետությունը տապալելու ուղղությամբ: Հռոմեացի նշանավոր բանաստեղծ **Վերգիլիոսը**, նկատելով իր հայրենակիցների նկատմամբ հայերի անսահման ատելությունը, փոխաբերական իմաստով գրում էր. «Արաքսը զայրույթով է լցված դեպի կամուրջը»: Պատահական չէ, որ երկրում տիրող Հռոմի դեմ պայքարելու ընդհանուր մթնոլորտում Տիգրան III-ը՝ իր մահվան պահին, Օգոստոս կայսեր մտադրություններին հակառակ, հայոց գահը կտակում է իր որդի **Տիգրան IV-ին**, որը և գահակալում է իր քույր **Էրատոյի** հետ միասին: Հակահռոմեական պայքարը նոր թափ է ստանում: Շուտով Հռոմի հետ կնքվում է հաշտության պայմանագիր:

Ցավոք, **Տիգրան IV-ը (մ.թ.ա. 8 – մ.թ. 1)** երկար չի գահակալում: Նա զոհվում է լեռնականների դեմ պատերազմում, իսկ Հռոմը, գրավելով Հայաստանը, այն վերածում է պրովինցիայի: Այսպես կործանվում է Արտաշեսյան հարստությունը: Հայաստանը մ.թ. 1 թ. առժամանակ կորցնում է իր անկախությունը:

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

Պետական կարգը: Հին հայոց պետության գլուխ կանգնած էր թագավորը (արքա), որն օժտված էր միապետի անսահմանափակ իշխանությամբ: Նա էր յոթենքներ հաստատում, պատերազմ հայտարարում, հաշտություն կնքում: Արքային էր վերապահված քաղաքներ հիմնադրելու, դրամ կտրելու իրավունքը: Նա կրում էր «Մեծ Հայքի արքա», իսկ Տիգրան II-ից սկսած՝ «արքայից արքա» տիտղոսը: Կային նաև «Բարեպաշտ», «հելլենասեր», «աստված» պատվատիտղոսներ: Թագավորը հենվում էր քաղաքների բնակչության վրա, որն անձնապես ազատ էր և պե-

տության կողմից իրեն հատկացված հողերի դիմաց հարկեր էր վճարում:

Հայոց արքայից հետո մեծ ազդեցություն և իրավունքներ ունեւ **քրմապետը**: Նա երկրի կրոնական հոգևոր պետն էր, թագավորի գլխավոր խորհրդատուն: Արդեն համոզես էին գալիս հողատեր իշխանները, նախարարները: Երկիրը բաժանված էր մեծ ու փոքր վարչական միավորների՝ **նահանգների** և **գավառների**, որոնց կառավարիչներին նշանակում էր թագավորը: Արտաշեսյաններն ունեին նաև **գործակալություններ**, որոնցով կառավարում էին երկիրը:

Պետության գլխավոր ուժը բանակն էր, որը բաղկացած էր շուրջ հարյուր հազար մարտիկներից: Տիգրան Մեծի օրոք հարևան ենթակա ու դաշնակից երկրների զորքերի հետ բանակի մարտիկների թիվը հասավ 300 հազարի: Բանակի կորիզը կազմում էր արագաշարժ հեծելազորը: Ձորքի մեծ մասը հետևակն էր: Կար նաև թագավորական հեծյալ թիկնապահ գունդ: Բանակը զինված էր նետ-աղեղներով, նիզակներով, տեգերով, սրերով, դաշույններով, պաշարողական ու քարներ տեքենաներով: Հայկական բանակը, ի տարբերություն մյուս երկրների բանակների, վարժկան չէր, այլ կազմված էր շինականներից և քաղաքի բնակչությունից:

Տնտեսությունը: Հայաստանի տնտեսության հիմքը կազմում էին երկրագործությունը և անասնապահությունը, կարևոր ճյուղերից էին նաև արհեստն ու առևտուրը: Երկրի արգավանդ դաշտերում ու նախալեռնային շրջաններում մշակում էին ցորեն, գարի, թելատու և յուղատու բույսեր՝ կտավատ, քնջութ, կանեփ: Զգալի տարածություններ էին զբաղեցնում խաղողի և մրգատու այգիները:

Մ.թ.ա. 401 թ. Հայաստան այցելած հույն պատմիչ **Քսենոփոնը** պատմում է, որ հայերի տները լի էին տարբեր տեսակի մթերքներով. «չկար մի տեղ, որտեղ սեղանին միաժամանակ չղնեին

գառան, ուլի, խոզի, հորթի և հավի միս՝ մեծ քանակությամբ ցոռենի ու գարու հացի հետ, ընտիր գինիներ և գարեջուր, որոնք խմում էին գետնի մեջ թաղված կարասներից եղեգնի փողի օգնությամբ»։ Պատմական աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ Հայաստանը գարեջրի ու գինու արտադրության հնագույն երկրներից էր։ Այն հռչակված էր նաև իր ծիրանով, որը Ալեքսանդր Մակեդոնացին տեղափոխել է Հունաստան և կոչել «**պրունուս արմենիկա**» (հայկական սալոր միրգ)։ Հունաստանից հայկական ծիրանը տարածում է գտել նաև Եվրոպայում։

Ըստ մ.թ.ա. V դ. հույն պատմիչ **Հերոդոտոսի** կաշվե ծալված նավերով բեռնավորված էշերի քարավանները Միջագետքից գնում էին Հայաստան։ Այստեղ նավերը պրկում էին ուռենու ճյուղերի վրա, բեռնավորում գինու տակառներով ու էշերով և Եփրատի հոսանքով իջնում մինչև Բաբելոն։ Ապա կրկին վերադառնում էին Հայաստան։

Տնտեսության մեջ կարևոր դեր էր խաղում գյուղական համայնքը։ Նրա անդամները կոչվում էին **շինականներ**, որոնք ընտրում էին **գեղջավազ** (գյուղի ավազ)։ Հողը հավասար բաժանվում էր շինականների միջև։ Հարկերը վճարում էր ամբողջ համայնքը։ Պետությունն ամեն կերպ շահագրգռված էր պահպանել հայմայնքները, որոնք հարկերի և բանակի կազմավորման գլխավոր աղբյուրն էին։ Ուստի արքայական իշխանությունը դրանք պաշտպանում էր մասնավոր հողատերերի ոտնձգություններից։

Գյուղական համայնքների կողքին առաջացել էին մասնավոր տնտեսություններ, որոնք կոչվում էին **դաստակերտ** կամ **ազադակ**։ Դրանցում աշխատում էին ստրուկները, որոնք ձեռք էին բերում պատերազմների ժամանակ և սնանկացած համայնականների շարքերից։

Երկրի տնտեսական և մշակութային առաջադիմության համար խոշոր նշանակություն ունեին նաև քաղաքաշինությունը, արհեստագործության և առևտրի զարգացումը։ Վան և Արմավիր

հին քաղաքների կողքին դեռևս մ.թ.ա. III–II դդ. առաջացել էին նորերը՝ Մեծ Հայքում Երվանդակերտը, Արտաշատը, Ջարեհավանը, Նախճավանը, Տիգրանակերտը, Ծովքում՝ Արշամաշատը, Արկաթիոկերտը և այլն:

Արհեստներից բարձր զարգացման էին հասել մետաղագործությունը, շինարարական արհեստները, քարի ու փայտի մշակումը, կավագործությունը, ջուլհակությունը, ապակեգործությունը և այլն:

Արտաշեսյանների օրոք Հայաստանը տնտեսական ու մշակութային լայն կապեր ուներ Հին աշխարհի շատ երկրների հետ: Արտաշատի, Արմավիրի, Գառնիի և այլ վայրերի պեղումների ժամանակ հաճախ էին հայտնաբերվում Միջագետքից, Ասորիքից, Պարսկաստանից, Եգիպտոսից, Փոքր Ասիայից, Հունաստանից, Հռոմից ներմուծված զանազան իրեր, օտար երկրներում կտրված դրամներ: Հայաստանն իր հերթին արտահանում էր հացահատիկ, ձիեր, գինի, մետաղներ, ներկեր՝ նաև որդան կարմիր ներկ, կիսաթանկագին քարեր, սրաքարեր և այլն:

Առևտրին զարկ տալու համար Ծովքի թագավորները՝ III դարում, իսկ Մեծ Հայքի Արտաշեսյան թագավորները՝ սկսած Տիգրան I թագավորից, կտրել են արծաթե և պղնձե դրամներ՝ իրենց պատկերներով: Պղնձե դրամներն օգտագործվում էին երկրի ներսում, իսկ արծաթե դրամները՝ նաև դրսում:

Մշակույթը: Հայկական լեռնաշխարհում հայ ժողովրդի և հայոց պետականության ձևավորմանը զուգընթաց հանդես է գալիս հին հայկական մշակույթը:

V դ. պատմիչ **Մովսես Խորենացին** իր «Հայոց պատմություն» նշանավոր գրքում գրի է առել հին հայկական մի քանի առասպելական և վիպական գրույցներ, որոնցում վառ արտահայտություն են գտել ազատության և հայրենասիրության գաղափարները: Նրա շնորհիվ մեզ են հասել «Հայկ և Բել», «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ», «Արտաշես և Արտավազդ», «Արտաշես և

Սաթենիկ» ու այլ առասպելներ:

Հայերն ունեցել են երկու պանթեոն՝ հին հայկական և նոր հայկական: Առաջին պանթեոնի աստվածներն էին՝ **Հայկը, Արա Գեղեցիկը, Տորք Անգեղը, Արտաշեսը, Սաթենիկը, Ծովինարը** և այլք: Հայերի շրջանում տարածված էր նաև **Շամիրամի** պաշտամունքը: Ըստ ավանդության՝ Բելին հաղթած Հայկ նահապետի անունից է ծագել մեր հայ անունը: Հայերը Հայկի անունով են կոչել **Օրիոնի** համաստեղությունը: Տորք Անգեղը հսկա ժայռեր է նետել թշնամիների վրա, եղունգներով փորագրել քարաժայռերի վրա: Արա Գեղեցիկը բնության աստվածն էր: Նա պայքարել է ասորեստանյան թագուհի Շամիրամի դեմ և զոհվել: Արտաշեսի և Սաթենիկի մասին պահպանվել է ուշագրավ ավանդություն. Արտաշեսը գերել է ալանների արքայադստերը և ամուսնացել նրա հետ:

Հետագայում հին աստվածներին փոխարինում են նորերը՝ **Արամազդը** աստվածների հայրը, երկնքի և երկրի տերը, մարդկանց բարօրություն ու արիություն պարգևողը: **Անահիտը** համարվում էր Արամազդի դուստրը, լուսնի, մայրության և պտղաբերության աստվածուհին: **Միհրը** արևի աստվածն էր, **Տիրը**՝ դպրության, **Վահագնը**՝ կայծակի, որոտի, քաջության ու ռազմի աստվածը: Վահագնի ծնունդը, որ նկարագրում է խորենացին, հայ հին գրականության գոհարներից է: **Աստղիկը** սիրո և գեղեցկության աստվածուհին էր: Կային և այլ աստվածություններ: Բոլոր աստվածների համար տաճարներ էին կառուցված, որոնց մեջ դրված էին նրանց արձանները:

Ս.թ.ա. 334 թ. Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեպի Արևելք կատարած արշավանքների ժամանակ և դրանից հետո Փոքր Ասիայի ու Մերձավոր Արևելքի երկրներում շատ քաղաքներ հիմնադրվեցին, որտեղ տեղական բնակչության հետ միասին հաստատվեցին հույներ: Տեղի ունեցած տեղական ու հունական (հելլենական) մշակույթների փոխադարձ շփումներ և դրանց փոխազդե-

ցության շնորհիվ առաջացավ մի մշակույթ, որին տրվել է **հելլենիստական** անունը: Հայոց աստվածների երկրորդ պանթեոնը, որն ունի շատ մանություններ հունականի հետ, այդ պատճառով կոչվում է նաև **հելլենիստական**: Այսպես, Արամազդը նույնացվում էր հունական **Ջևսի**, Վահագնը՝ **Հերակլեսի**, Անահիտը՝ **Աթենասի**, Աստղիկը՝ **Աֆրոդիտի**, Տիրը և Միհրը՝ **Ապոլոնի** հետ և այլն:

Հայերն անմիջականորեն հաղորդակից դարձան հունական մշակույթին, իսկ հույները՝ հայկականին: Հայաստանում ձևավորվեց **հելլենիստական** մշակույթն իր տեղական ինքնատիպ գծերով: Դրա փայլուն օրինակն է **Գառնիի** հեթանոսական հույակերտ տաճարը, որը կառուցվել է մ.թ. 76 թ.: Հայաստանում գործածություն գտան նաև Միջագետքում և Ասորիքում տարածված արամեական ու հունական գրերը:

Արտավազդ II թագավորը հունարենով գրել է պատմական երկեր և ողբերգություններ: Եղել են հայոց պատմությանը նվիրված հունարեն աշխատություններ: Տիգրանակերտում կար թատրոնի շենք, որտեղ բեմադրվել են հույն հեղինակների պիեսները: Արտաշատում Բ.ա. 53 թ. ներկայացված «Բաքոսուհիներ» ողբերգության գլխավոր հերոսներից մեկի դերում հանդես է եկել դերասան **Յասոն Տրալլացին**: Մեզ են հասել պատմիչներ **Մար Աբաս Կատինայի**, **Ողյունայի** և **Բարդաժանի** անունները:

Հայերն ունեին սեփական տոմար, ըստ որի՝ տարին ուներ 13 ամիս: 12 ամիսները 30-ական օրով էին, իսկ 13-րդ ամիսը, որը կոչվում էր **Ավելյաց**, ուներ 5 օր: Առաջին ամիսը **Նավասարդն** էր, որը համընկնում է **օգոստոսի 11-ին**, այսինքն, երբ հիմնականում ավարտվում էր բերքահավաքը և անցում կատարվում դեպի նոր տարի: Մյուս ամիսներն էին **Հոռին**, **Սահմին**, **Տրեն**, **Քաղոցը**, **Մարերին**, **Մարգացը** և այլն:

Հին հայոց մշակույթը պարադտ հող նախապատրաստեց հայկական մշակույթի հետագա զարգացման համար:

ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ: ՏՐԴԱՏ I ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ

Պայքար հռոմի և օտար դրածոների դեմ: Արտաշեսյան արքայատոհմի անկումից հետո Մեծ Հայքում պետականությունը չկործանվեց: Պարզապես հայոց գահը մեր թվարկության 1 թ. մինչև 52 թ. հայտնվեց հռոմեապարթևական պայքարի կիզակետում, որի մեջ կողմերը ներքաշեցին հարևան Պոնտոսի, Ատրպատականի, Իբերիայի և այլ երկրների իշխող տոհմերի ներկայացուցիչներին: Այդ ժամանակահատվածում Հայկազունիներից սերված հայկական արքայատոհմերի անընդհատականությունը պահպանվեց շնորհիվ Հյուսիսային Միջագետքում Եդեսիայում (Ուռհա) հաստատված **Աբգար** թագավորի, որին Մովսես Խորենացին անվանում է «Հայոց արքա», Արտաշեսի թոռ, Տիգրանի եղբոր Արշամի որդի: Պատմահոր և **Եվսեբիոս Կեսարացու** մոտ պահպանված տեղեկությունների համաձայն Աբգար թագավորը նամակագրություն է հաստատել Հիսուս Քրիստոսի հետ և բուժել շնորհիվ նրա կողմից ուղարկված Թադեոս առաքյալի:

Եթե Հյուսիսային Միջագետքում Աբգարի շնորհիվ հաջողվեց պահպանել հայկական արքայատոհմերի հաջորդականությունը, ապա Մեծ Հայքում վիճակն օրըստօրե շարունակեց վատթարանալ: Հայոց գահին օտար դրածոներ հաստատելով՝ հռոմեական կայսր Օգոստոսը ձգտում էր հետզհետե վերացնել թագավորությունը, և երկիրը վերածել իր տերությանը ենթակա սովորական մի վարչական միավորի պրովինցիայի: Օտարազգի գահակալներն էլ օգտվելով առիթից անխնա թալանում ու կողոպտում էին Հայոց երկիրը: Հայ ժողովուրդը ոչ մի կերպ չէր հաշտվում պետականության վերջնական կործանմանը նպատակաուղղված հռոմեացիների քայլերի հետ և ամեն մի պատեհ առիթ օգտագործում էր անկախությունը վերանկանգնելու համար: Հաճախ տեղի էին ունենում հակահռոմեական ընդվզումներ, օտար դրածոների

դեմ ուղղված խռովություններ:

Տիգրան IV-ի սպանվելուց և Էրատո թագուհու գահագրկումից մեկ տարի անց՝ 2 թ., հռոմեացիները հայոց գահը հանձնում են Ատրպատականի թագավոր **Արիոբարզանեսին**: Այդ որոշումը հայ ավագանու մոտ դժգոհության ալիք է առաջացնում: Ապստամբությունը ճնշելու համար հայերի դեմ հռոմեացիներն ուղարկում են պատժիչ բանակ: **Արշարունիք** գավառի **Արտագերս** ամրոցում հայերը հերոսական պաշտպանություն են կազմակերպում: Սկսված բանակցությունների ժամանակ բերդապահ ջոկատի հրամանատար **Ադդոնը** դանակահարում է հռոմեացիների հրամանատար **Գայոս Կեսարին**, որը կայսեր որդեգիրն էր: Գայոսը հետագայում մահանում է: Միայն երկարատև պաշարումից հետո Արտագերսը գրավվում է: Թշնամու ձեռքը չընկնելու համար քաջարի Ադդոնն իրեն վայր է նետում բերդի պարսպից: Հետագայում նոր էջեր են գրվում Արտագերս ամրոցի հերոսական տարեգրության մեջ:

Շուտով նախ Արիոբարզանեսը, ապա նաև նրան փոխարինած որդին, հայերի կողմից դավադրության զոհ են դառնում: Հայ ժողովուրդը չի հանդուրժում նաև 6 թ. հայկական գահին բազմեցրած Հրեաստանի թագավորի թոռանը՝ Տիգրանին, որին երկրից վտարելուց հետո կրկին գահին է վերադարձնում հայոց նախկին թագուհի Էրատոյին: Սակայն ծերության պատճառով վերջինիս չի հաջողվում երկար կառավարել, և գահի համար պայքարը կրկին շարունակվում է:

Հռոմեացիները համոզվում են, որ անհրաժեշտ է հայերի գայրույթը մեղմելու նպատակով գահի համար առաջադրել հայ բնակչության համար քիչ թե շատ ընդունելի թեկնածուներ: Ուստի 18 թ. Արտաշատ ժամանած նոր կայսեր որդեգիր **Գերմանիկոսը** հայերի համաձայնությամբ թագավոր է հռչակում մանուկ տարիքից հայկական միջավայրին ու սովորույթներին քաջատեղյակ **Ջենոնին**՝ Պոնտոսի արքայորդուն: Հայաստանում վա-

րած մեղմ քաղաքականությամբ աչքի ընկած Ձեռնոցին հայերը տալիս են իրենց կողմից ավանդաբար սիրված Արտաշես անունը, որի համար վերջինս պատմության մեջ մնում է որպես **Ձեռնոն-Արտաշես** (18–34 թթ.): Նա դառնում է միակ օտարազգի թագավորը, որը գահակալում է համեմատաբար երկար և մահանում իր բնական մահով:

Պարթևահռոմական մրցակցությունը Հայաստանի համար: Երկրում հաստատված խաղաղությունը խախտվում է հռոմեացիների կողմից, երբ Ձեռնոն-Արտաշեսից հետո կրկին հայոց ավագանու համաձայնությամբ գահին անցնում է Պարթևաց Արշակունի թագավորի որդի **Արշակ I-ին**, որի անունը, ըստ հայկական ավանդությունների՝ **Սանատրուկ** (34–35 թթ.) էր: Կայսրը, վախենալով, որ դրանով կարող է Հռոմի դեմ հայ-պարթևական դաշինք ստեղծվել, Հայաստանի հարևան Իբերիայի (Վիրք) և Ալբանիայի (Աղվանք) գահակալներին մղում է հակահայկական գործողությունների: Հռոմի դրդումով Իբերիայի **Փարսման** թագավորը դավադրության միջոցով թունավորել է տալիս Արշակին և ներխուժելով Մեծ Հայք, տիրում է գահին: Այդուհետ հայ ժողովրդի պայքարն ուղղվում է մեկը մյուսին փոխարինած Իբերիայի թագավորական տնից սերած դրածոների դեմ, որոնցից յուրաքանչյուրն իր ազգականի դեմ արյունալի պայքար է ծավալում հայոց գահին տիրելու համար:

52 թ. պարթևական **Վաղարշ I Արշակունի** թագավորը վճռական պայքար է սկսում հռոմեացիների և նրանց դրածո վրաց արքայատան ներկայացուցիչների դեմ: Նա հայոց գահի համար առաջադրում է իր եղբոր՝ **Տրդատի** թեկնածությունը: Հայ ավագանին դարձյալ կողմնորոշվում է դեպի Պարթևստանը, որն ի տարբերություն Հայաստանը պրովինցիայի վերածելու ձգտող հռոմեացիների, պաշտպանում էր Մեծ Հայքի թագավորության ինքնուրույնության գաղափարը: Վաղարշն ու Տրդատը 52 թ. մտնում են Հայաստան և ապստամբած հայերի օգնությամբ երկ-

րից վտարում հռոմացիներին ու նրանց դաշնակից վրացիներին: Մերձավոր ազգականներին բնաջնջելու ճանապարհով հայոց գահը զավթած վրաց արքայորդի **Յոաղամիզդն** իր հղի կնոջ՝ **Ջենոբիայի** հետ դիմում է փախուստի: Ճանապարհին՝ հակառակորդի կողմից գերվելուց «փրկելու» համար նա դաճակահարում է կնոջը և նետում Արաքս գետը: Կիսամեռ Ջենոբիային փրկում են հայ հովիվները, բուժում և ապա ուղարկում Տրդատի մոտ:

Տրդատի նշանակումով ոչ միայն սկսվում է Արշակունիների փաստական գահակալությունը Մեծ Հայքում, այլև ձախողվում է Հայաստանը հռոմեական մահանգի վերածելու կայսերական քաղաքականությունը: Իր գերիշխանությունը Հայաստանում վերականգնելու նպատակով Հռոմն Արևելքում պատերազմ է սկսում, որը տևում է մեկ տասնամյակ (54–64 թթ.): 58 թ. Ներոն կայսրը պարթևների ու նրանց դաշնակից հայերի դեմ է ուղարկում **Կորբուլոն** զորավարին: Վերջինս, կոտրելով հայերի համառ դիմադրությունը, ավերում է շատ գավառներ, հասնում Արտաշատ: Քաղաքի մերձակայքում հռոմեացիներից կրած անհաջողությունից հետո Տրդատը հեռանում է Ատրպատական: Կորբուլոնը գրավում է մայրաքաղաքը և այնտեղ անցկացնում 58–59 թթ. ձմեռը: 59 թ. գարնանը հռոմեացի զորավարը հրկիզել է տալիս Արտաշատը, քանդում պարիսպները՝ այն պաշտպանական հնադավորությունից զրկելու նպատակով և շարժվում դեպի Տիգրանակերտ: Ուժեղ թալան է սկսվում նաև օտարերկրացիների դավաճանության պատճառով թշնամու ձեռքն անցած Տիգրանակերտում:

Հռոմեացիների բարբարոսությունները համաժողովրդական գայրույթի ալիք են առաջացնում. ամբողջ երկրում սկսվում է պարտիզանական պայքար: Վաղարշն ու Տրդատը վերսկսում են ռազմական գործողությունները, պաշարում Տիգրանակերտը: Կորբուլոնը հարկադրված Վաղարշի հետ զինադադար է կնքում: Ըստ ձեռք բերված համաձայնության՝ կողմերը պարտավորվում

են Հայաստանից դուրս բերել թե՛ հռոմեական և թե՛ պարթևական զորքերը: Կորբուլոնը ճանաչում է Տրդատի գահակալությունը՝ Մեծ Հայքում և հեռանում երկրից: Դրանով ընդունվում է Հայաստանի ինքնիշխանությունը:

Հռոմեացիների նոր արշավանքը և Տրդատի գահակալումը: Հռոմեական կայսր **Ներոնը** հրաժարվում է ճանաչել պարթևահռոմեական համաձայնության պայմանները և 62 թ. Հայաստան է ուղարկում նոր բանակ **Պետոս** զորավարի գլխավորությամբ: Վերջինս մի պարծենկոտ և ամբարտաճան զորավար էր: Հասնելով Արածանիի հովիտ, նա Ներոնին ուղարկում է մի զեկուցագիր հայտնելով, որ ինքն արդեն հպատակեցրել է Հայաստանը և ավարտել պատերազմը: Իրականում հռոմեացիներին խայտառակ պարտություն էր սպասվում:

Պարթևահայկական զորքերը հաջող մարտերից հետո անցնում են Տավրոսի լեռնաշղթան և մոտենում Պետոսի բանակին, որը ճամբար էր դրել Արածանիի ափին **Հռանդեա** վայրում: Մեծամիտ հռոմեացիները նույնիսկ պահակներ չէին կարգել ճամբարի շուրջը, ուստի շուտով շրջապատման են ենթարկվում: Օղակը հետզհետե սեղմվում է, և հռոմեացիները ստիպված անձնատուր են լինում: Հռոմեացիներին նվաստացնելու նպատակով պարթևներն ու հայերը նիզակներով «լուծ» են կազմում և ստիպում գերի ընկած զինվորներին ծնկաչոք անցնել դրա տակով:

Ստանալով այդ խայտառակ պարտության լուրը՝ Ներոն կայսրը 64 թ. կրկին Հայաստան է ուղարկում Կորբուլոնին: Բայց վերջինս Օտիքում լուրջ անհաջողություն է կրում և խնդրում է հաշտություն: Հռոմին ստորագնելու նպատակով Վաղարշը պահանջում է հաշտությունը կնքել **Հռանդեայում**: Կնքված հաշտությանը Հռոմն արդեն պաշտոնապես ճանաչում է Տրդատի գահակալությունը Հայաստանում՝ միայն թե պայմանով, որ Տրդատն անձամբ ներկայանա Ներոնին և նրանից ստանա արքայական թագը: Այդպես Հռոմը փորձում էր մոռացության տալ իր պար-

տությունը և Արևելքում ստեղծել տպավորություն, որ մեծահոգաբար ճանաչում է Տրդատի գահակալությունն ու Մեծ Հայքի անկախությունը:

65 թ. գարնանը Տրդատն իր ընտանիքով, 3 հազար ուղեկիցներով մեկնում է Հռոմ: 9 ամիս տևած ուղևորության օրական ծախսը, որը վճարում էր Հռոմը, կազմում էր 200000 դինար: Ավելին՝ Տրդատին Ներոն կայսրը Հռոմում ընդունում է մեծ շուքով: Ստանալով թագ ու արքայական հանդերձանք, ավերված Արտաշատը վերաշինելու համար՝ մեծ գումար և փորձառու վարպետներ՝ Տրդատը վերադառնում է Հայաստան: Այսպես 66 թ. **Տրդատ I-ը** (66–88 թթ.) հիմնադրում է **Արշակունիների արքայատոհմը** Հայաստանում (66–428 թթ.):

Տրդատ I-ը զբաղվում է շինարարական աշխատանքով. Ներոնի հատկացրած գումարով վերաշինվում է Արտաշատը, որը Ներոն կայսեր անունով պիտի կոչվեր **Ներոնիա**: Սակայն նախկինի նման Արտաշես Մեծի հիմնադրած քաղաքը շարունակում է կրել Արտաշատ անունը, իսկ նրա օտար անվանումը, շուտով մոռացվում է: Տրդատն իր գահակալության 11-րդ տարում կառուցում է հայ հելլենիստական մշակույթի գլուխգործոցներից մեկը՝ Գառնիի հեթանոսական տաճարը: Տաճարի կողքին կառուցվում են բերդը, սյունազարդ դահլիճը, խճանկարով բաղնիքը և այլն: 72 և 75 թթ. Հայաստանը ենթարկվում է հյուսիսկովկասյան ցեղերի՝ ալանների ներխուժմանը: Հայոց բանակը կարողանում է հետ մղել այդ հարձակումները և վերականգնել երկրի անդորրը: Տրդատի գահակալության վերջին տարիներին պահպանվում է խաղաղությունը, շարունակվում են շինարարական աշխատանքները:

Առաջին Արշակունիները հայոց գահին: Առաջին Արշակունիները ծագումով պարթևներ էին, բայց ժամանակի ընթացքում շփվելով հայ նախարարական տոհմերի հետ, հետզհետե հայացան: Տրդատի մահից հետո գահակալեց **Սանատրուկ II Արշակունին** (88–110), որի նստավայրը դառնում է Արածանիի ափին՝ Մշո դաշտում, նրա իսկ հիմնադրած **Մծուրք** քաղաքը:

Առաջին Արշակունիներից նշանավոր էր **Վաղարշ I-ը** (117–140), որը **Վարդգեսավան** գյուղաքաղաքը վերակառուցում է, ընդարձակում, պարսպապատում և իր ամունով կոչում **Վաղարշապատ**: Երկրորդ դարում հռոմեացիները, ձգտելով Սեծ Հայքից դուրս մղել պարթևներին, հայոց գահի համար անգիջում պայքար են ծավալում: Հայ ժողովուրդը շարունակում է համառ պայքարը հռոմեացիների դեմ: 185–198 թթ. իշխած **Վաղարշ II-ի** օրոք Արշակունիներն այնքան են հզորանում, որ իրենց արքայատոհմի գահակալությունը Հայաստանում դարձնում են ժառանգական: Նրանք հրաժարվում են Հռանդեայի դաշնագրով սահմանված նախկին կարգից, ըստ որի՝ պարթևաց թագավորն առաջարկում էր հայոց թագավորի թեկնածություն, իսկ Հռոմն այն հաստատում էր:

Վաղարշ II-ին փոխարինում է որդին՝ Խոսրով I-ը (198–215): Նրան հռոմեացիները խաբեությամբ ձերբակալում են, բանտ են նետում, որտեղ և մահանում է: Սակայն Հռոմը չուտով հարկադրված է լինում ճանաչել Հայաստանի անկախությունը և Խոսրովի որդու **Տրդատ II-ի** գահակալությունը (216–252 թթ.): Հռոմի դեմ պայքարը շարունակվում է նաև **Խոսրով II-ի** օրոք (252–287 թթ.):

Քրիստոնեության մուտքը Հայաստան: I–III-րդ դարերի ընթացքում Հռոմեական կայսրության տարածքից Արևելքի երկրներ են թափանցում զգալի թվով քրիստոնյաներ՝ համաշխարհային մոր կրոնի հետևորդները: Նրանք իրենց առաջին համայնքներն

են ստեղծում նաև Հայաստանում, մասնավորապես Փոքր Հայքում:

Նոր գաղափարախոսությունը ծնունդ է առնում մ.թ. I դարի սկզբներին **Հրեաստանում (Պաղեստին)**: Նրա հիմնադիրն ու տարածողը **Հիսուս Քրիստոսն** էր: Նա ծնվել է 1 թ. հունվարի 6-ին (ըստ հայկական տոմարի): Քրիստոսը, ինչպես այդ մասին պատմում է սուրբ գիրքը՝ **Աստվածաշունչը**, երկրի վրա հայտնվել է այն բանից հետո, երբ մարդկությունը, չկատարելով **Հայր աստծո՝ Արարչի** պատգամները, խիստ բարոյագրկվել էր: Աստված երկիր է ուղարկել իր միակ որդուն՝ Քրիստոսին, որն իր աշակերտների հետ սկսել է մարդկանց քարոզել բարոյականություն՝ պատգամելով «մի՛ սպանիր, մի՛ գողացիր, մի՛ շնացիր»: 33 թ. Պաղեստինի հռոմեացի կառավարիչ **Պիղատոսը** Հիսուսին խաչել է, և Քրիստոսը, հարություն առնելով, համբարձվել է երկինք:

Քրիստոսի 12 առաքյալներից **Թադեոսը և Բարդուղիմեոսը** Կապադովկիայի վրայով մտնում են Հայաստան՝ և այնտեղ հիմնադրում առաջին քրիստոնյա համայնքները: Սակայն նոր կրոնի քարոզիչները հանդիպում են Սանատրուկ I թագավորի և հեթանոսների դիմադրությանը: Առաքյալները հալածվում են և սպանվում Վասպուրական աշխարհում: Թադեոսի նահատակության վայրում՝ Արտազ գավառում հետագայում կառուցվում է նշանավոր Ս. Թադեոսի (Թադեի), իսկ Աղբակում՝ Ս. Բարդուղիմեոսի վանքերը: Քրիստոնեական համայնքների թիվը շարունակում է անշեղորեն աճել:

III դարի վերջին ուժեղանում է սյարսկահռոմեական մրցակցությունը Հայաստանի համար: 287 թ. գահ է բարձրանում **Տրդատ III Մեծը**: Նա դաշինք է կնքում հռոմեացիների հետ և 297 թ. պարտության մատնում պարսից թագավորին: Վերջինս 298 թ. Հռոմի հետ կնքած Մծբինի 40-ամյա հաշտությամբ ճանաչում է Տրդատի գահակալությունը Հայաստանում: Տրդատն իշխում է ավելի քան երեք տասնամյակ՝ մինչև 330 թ.: Նրա գահակալման

ընթացքում տիրում է երկարատև խաղաղություն, նկատվում է տնտեսական ու քաղաքական մեծ վերելք, հայ ժողովրդի կյանքում տեղի է ունենում կարևոր իրադարձություն՝ Հայաստանում քրիստոնեությունը հռչակվում է պետական կրոն:

Տրդատի կառավարման առաջին տարիներին նորանոր քրիստոնեական համայնքներ են ստեղծվում: Այդ գործում մեծ դեր են կատարում Հռիփսիմյան 33 քույրերը **Հռիփսիմեն, Գայանեն** և ուրիշներ:

Տրդատ III-ը սկզբում խիստ հալածանքների է ենթարկում քրիստոնյաներին: Նա **Խոր-Վիրապի** բանտում 13 տարի պահում է քրիստոնեության ջերմ քարոզիչ և տարածող Գրիգորին, դաժանորեն պատժում նոր կրոնը դավանողներին: Գեղանի կույս **Հռիփսիմեն**, մերժելով ամուսնանալ Տրդատի հետ, իր գործունեության համար նահատակվում է ընկերուհիների հռիփսիմյանների հետ: Իր այս արարքների համար, ինչպես վկայում է ավանդությունը, Տրդատը ստանում է խոզի կերպարանք: Սակայն շուտով քրիստոնյաների նկատմամբ նրա վերաբերմունքը փոխվում է: Տրդատը զղջում է իր կատարած դաժանությունների համար, բանտից ազատում է Գրիգորին, որը բուժում է իրեն՝ նորից տալով մարդու կերպարանք: Արարատ լեռան վրայից բերված հսկա քարերից Հռիփսիմյան քույրերի նահատակության վայրերում հայոց թագավորը գերեզմաններ է կառուցում: Հետագայում հռիփսիմյանների նահատակության վայրերում հիմնվում են Հռիփսիմե և Գայանեի տաճարները:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հայոց պատմության ակնարկների երկրորդ բաժինը ներկայացնում է միջնադարյան Հայաստանի պատմությունը քրիստոնեության ընդունումից մինչև միջնադարի ավարտը և նոր ժամանակները՝ XVII դ. կեսերը: Դասընթացը պատմում է IV–VI դարերում Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդական կայսրության դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի, հայոց ներքին ինքնավարությունը պահպանելու և թագավորությունը վերականգնելու, արաբական արշավանքների, հակաարաբական պայքարի մասին:

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում միջնադարում հայոց պետականության՝ Բագրատունյաց (IX–XI դդ.), Կիլիկյան (1080–1375 թթ.), Ջաքարյան (XII դ. – XIII դ. առաջին քառորդ) Հայաստանի պատմությանը, IX–XIV դդ. ռայկական մշակույթի վերածնունդին նվիրված էջերը:

Ուշ միջնադարում XV–XVII դարերում Հայաստանը հայտնվեց զանազան նվաճողների տեսադաշտում: XIV դ. վերջին Լենկ Թեմուրի ասպատակություններին հաջորդեցին թուրքմենական ցեղերի արշավանքներն ու թուրք-պարսկական երկարատև ու արյունալի պատերազմները: Անբարենպաստ ռազմաքաղաքական պայմաններում նկատվեց հայ ազգաբնակչության արտագաղթ, հաճախակի դարձան հայության բռնի մահմեդականացման ու զանգվածային կոտորածների դեպքերը: Հայրենի եզերքը լքած նորա-

նոր գաղթականներ ստվարացրին հայկական գաղթօջախների հայության շարքերը:

Հայ ժողովուրդը, համախմբվելով 1441 թ. կրկին էջմիածնում վերահաստատված հայոց կաթողիկոսական աթոռի, զանազան շրջաններում պահվանվող հայ իշխանական-մելիքական տների ու նրանց շառավիղների շուրջը, շարունակեց որոնումներն օտար տիրապետությունից ազատագրվելու ուղիների վերաբերյալ:

Այդ ջանքերն առանձին դեպքերում պսակվում էին նաև հաջողությամբ: Այսպես՝ 1465 թ. Աղթամարի Ջաքարիա կաթողիկոսի կողմից Սբ Խաչ եկեղեցուն հայոց թագավոր հռչակված Սմբատը, որը սերում էր Արծրունիների տոհմից, Վասպուրականի Ռշտունիք և հարակից գավառների վրա կարողացավ որոշ ժամանակ պահպանել վերականգնված հայկական թագավորությունը:

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԸ

Քրիստոնեության ընդունումը պետական կրոն: IV դարի սկզբին քրիստոնյաների նկատմամբ Տրդատ Մեծի վերաբերմունքն արմատապես փոխվում է: Հայոց արքան ոչ միայն հրաժարվում է հեթանոսությունից, այլև այն արգելում է Հայաստանի տարածքում: Հռոմեական կայսրությունում Դիոկղետիանոս կայսեր կողմից հալածանքների ենթարկված շատ քրիստոնյաներ ապաստան են գտնում Հայոց երկրում:

Բազավանում՝ Արածանի գետի վերին հոսանքի շրջանում, Սուրբ Գրիգորը մկրտում է Տրդատին, արքունիքի անդամներին և բազմահազար հայերի: **301 թ.** քրիստոնեությունը հռչակվում է հայոց պետության պաշտոնական կրոն: **303 թ.** դրվում են էջմիածնի **Մայր տաճարի** հիմքերը: Այսպես Հայաստանը աշխարհում առաջինը պաշտոնապես ընդունում է քրիստոնեությունը: Ուշագրավ է, որ Հռոմի կայսր **Կոստանդիանոս Մեծը** միայն **313 թ.** Միլանի հրովարտակով թույլ է տալիս դավանել քրիստոնեությունը՝ հեթանոսության հետ միասին: **2001 թ.** մեծ հանդիսավորությամբ աշխարհում տոնվեց այդ կարևոր իրադարձության՝ հայոց քրիստոնեական դարձի **1700-ամյակը:**

Հայաստանում նոր կրոնի տարածման մասին մանրամասներ է պատմում պատմիչ **Ագաթանգեղոսը:** Արքունական զորքերը պայքար են սկսում հեթանոսության դեմ, քանդում են Անահիտի, Արամազդի, Վահագնի, Տիրի և այլոց տաճարները՝ մեհյանները: Հեթանոսների հոգևոր առաջնորդները՝ քրմերը և ժողովրդի մի մասը կատաղի դիմադրություն են ցույց տալիս: Բազմաթիվ զոհերի թվում ընկնում է նաև **Արծան** քրմապետը: Մեհյաններին պառկանող հողերը բռնագրավվում են: Մեհենական տաճարների տեղերում կառուցվում են քրիստոնեական եկեղեցիներ ու վանքեր: Նրանց են անցնում տաճարային հողերը, որոնց վրա ապրող ու աշխատող գյուղացիները հայտնվում են եկեղեցիների

տրամադրության տակ: Ցավոք, նոր կրոնի տարածումն ուղեկցվում է հրով ու սրով, որի պատճառով զգալիորեն տուժում է հին հայկական մինչքրիստոնեական հարուստ մշակույթը:

Հայ եկեղեցու հիմնադրումը: Հայ եկեղեցու գլուխ կանգնում է **Գրիգորը**, որն իր գործունեության համար ստանում է **Լուսավորիչ** անունը: Ըստ ավանդության՝ նա Տրդատի հորը՝ Խոսրովին սպանող **Պարթև Անակի** որդին էր: Այժմ Գրիգորը, որպես հայոց հոգևոր առաջնորդ՝ կաթողիկոս, 303 թ. ձեռնադրվում է **Կեսարիա** քաղաքում: Վերադառնալով Վաղարշապատ՝ նա կազմակերպում է հայ եկեղեցու համակարգը:

Հայաստանի տարբեր շրջաններում կառուցվում են եկեղեցիներ: Տարոն գավառում հիմնադրվում են **Իննակնյան Ս. Կառապետի, Եղրդուտի Ս. Հովհաննեսի** և այլ եկեղեցիներ: Կաթողիկոսը ձեռնադրում է եպիսկոպոսներ, այդ թվում իր երկու որդիներին՝ **Արիստակեսին** և **Վրթանեսին**: Նրանցից Արիստակեսը Հայ եկեղեցու կողմից մասնակցում է 325 թ. **Նիկիայի** առաջին տիեզերական ժողովին:

Շուտով Տրդատ Մեծի և Գրիգոր Լուսավորչի օժանդակությամբ քրիստոնեությունը տարածում է գտնում հարևան Վիրքում և Աղվանքում: Վրաց աշխարհի է ուղարկվում հռիփսիմյան կույսերից Նունեն: Ճանապարհին **Ջավախքում** Փարվանա լճի ափին, նա հանդիպում է հայ հովիվների ու ձկնորսների, որոնք Նունեին ցույց են տալիս Վրաստան ու նրա մայրաքաղաք տանող ճանապարհը: Վրաց Միրիան (Միրիան) թագավորը Մցխեթ մայրաքաղաքում կանգնեցնել է տալիս սուրբ խաչը: Վիրքն ու Աղվանքը դառնում են Հայ եկեղեցու եպիսկոպոսություններ:

Հայաստանի քրիստոնեացումն արագ տեղի չունեցավ: Դեռ երկար ժամանակ, հատկապես լեռնային և ծայրամասային գավառներում շատերը շարունակեցին դավանել հեթանոսությունը: Բազմաթիվ հեթանոսական ծեսեր ու ծիսակատարություններ, ինչպես կենդանիների զոհաբերությունը (մատաղ), ջրի տոնը

(վարդավառ), կրակի պաշտամունքը (տեառնընդառաջ) և այլն, փոխանցվեցին հայ եկեղեցուն:

Նոր եկեղեցին դարձավ խոշոր հողատեր: Նրան տրվող հարկը կոչվում էր «**տասանորդ**»: Տնտեսապես հզորանալով՝ եկեղեցին հետագայում կարողացավ անգամ հակադրվել պետությանը: Սակայն հատկապես պետականության կորստից հետո այն փաստորեն փոխարինեց պետությանը, հսկայական գործ կատարեց հայ քաղաքական ու մշակութային կյանքի զարգացման գործում, իր գաղափարախոսությամբ ամրապնդեց Հայաստանի ու հայ ժողովրդի միասնությունը:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՄԱՍԱՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԴԵՄ IV ԴԱՐԻ 30–60-ԱԿԱՆ ԹԹ.: ԱՐՇԱԿ II

Խոսրով III Կոտակ: 330 թ. Տրդատ Մեծին փոխարինեց որդին՝ **Խոսրով III-ը** (330–338): Կարճահասակ՝ «կոտակ» լինելու պատճառով, նա հայտնի է **Խոսրով Կոտակ** անունով: Նախորդ շրջանում սկսված խաղաղ շինարարական աշխատանքները հող մաքսապատրաստեցին Հայաստանի հետագա առաջընթացի համար: Հայ եկեղեցին, որի գլուխ հաջորդաբար անցան Գրիգոր Լուսավորչի որդիներ Արիստակեսն ու Վրթանեսը, օժանդակում էր երկրի բարգավաճման գործընթացին:

Խոսրով Կոտակի օրոք քանի որ տղմոտ Արաքսը փոխել էր իր հունը և Արտաշատի մոտ ստեղծել ճահճուտներ, ծագեց նոր մայրաքաղաք ստեղծելու անհրաժեշտություն: Թագավորը կառուցեց **Դվինը** և այնտեղ տեղափոխեց արքունիքն ու Արտաշատի բնակչության մի մասը: Խոսրովն **Ազատ** գետի ծորում՝ Գառնիի ամրոցից մինչև Դվին ընկած հատվածում տնկել տվեց վայրի կաղնու ծառեր: Անտառի այն մասը, որը տարածվում էր Արտաշատից հյուսիս, կոչվեց «**Տաճար մայրի**»: Դրանից հարավ ընկած անտառը՝ ի պատիվ արքայի, ստացավ «**Խոսրովակերտ**»

անունը: Խոսքովի անտառը, որն աշխարհում հայտնի առաջին արհեստական անտառներից էր, դարձավ ինչպես որսատեղի, այնպես էլ զորավարությունների վայր:

Սակայն Խոսքովի կարճատև գահակալության ժամանակ տեղի ունեցան դեպքեր, որոնք խախտեցին երկրի անդորրը, խաթարեցին արքայի շինարարական գործունեությունը: Նախարարների մի մասն այնքան էր հզորացել, որ փորձում էր դուրս գալ թագավորի ենթակայությունից և էլ ավելի ընդարձակել իր հողատարածքները: Այդ գործողություններում նրանց հաճախ օժանդակում էին արտաքին ուժերը՝ Յոռմն ու Պարսկաստանը:

Արքան սպարապետ **Վաչե Մամիկոնյանի** գլխավորությամբ պայքար է ծավալում խռովարար նախարարների դեմ: Նա պատժում է **Մանավազյան, Որդունի** և այլ նախարարական տներին, նրանց հողերը բռնագրավում և հանձնում եկեղեցուն: Կենտրոնախույս ավագանուն հսկողության տակ պահելու նպատակով Խոսքով Կոտակն օրենք է ընդունում, որի համաձայն խոշոր նախարարները պարտավոր էին մշտապես գտնվել արքունիքում:

Երկիրը ենթարկվում է նաև արտաքին հարձակումների: Կասպից ծովի ափերին ապրող **մազքուք** ցեղերն իրենց թագավոր **Սանեսանի** գլխավորությամբ 335 թ. ներխուժում են Հայաստան, գրավում մայրաքաղաք Վաղարշապատը: Խոսքով III-ը և Վրթանես կաթողիկոսն ամրանում են Կոգովիտ գավառի **Դարույնք** ամրոցում, իսկ հաջորդ տարում, վերադասավորելով իրենց ուժերը, **Օջականի** ճակատամարտում ջախջախիչ պարտության մատնում մազքուքներին: Մարտում զոհվում է Սանեսանը, թշնամու զորքերը դուրս են շարտվում երկրից:

Սակայն դեռ սպասվում էր պայքար ավելի՝ զորեղ թշնամու դեմ: Դեռևս 224–226 թթ. Պարսկաստանում գահ բարձրացած **Սասանյան** արքայատոհմի ներկայացուցիչները, որոնք տապալել էին Պարթև Արշակունիներին, թշնամական դիրք էին բռնել Մեծ Հայքի նկատմամբ: Այդ թշնամությունն ավելի էր խորացել,

քանի որ Պարթև Արշակունիների զգալի մասը ապաստան էր գտել Հայաստանում՝ իրենց ազգակից հայ Արշակունիների մոտ, իսկ IV դ. սկզբին հայերը կրակապաշտ՝ զրադաշտական Պարսկաստանին հակադրվել էին քրիստոնեական գաղափարախոսությամբ:

Հայաստանի նկատմամբ հատկապես անհանդուրժողական դիրք է բռնում Պարսից արքա **Շապուհ II Երկարակյացը** (309–379): 337 թ. դեռ Սոթիքի 40-ամյա հաշտության ժամկետը չլրացած, պարսկական զորքերը ներխուժում են Հայաստան: Վիճակը վատթարանում է այն պատճառով, որ թշնամու կողմն են անցնում Բզնունյաց նախարար Դատաբենը և Աղծնիքի բղեշխ Բակուրը: Սակայն Վանա լճի ափին **Առեստ** ավանի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Վաչե սպարապետի գլխավորած 30 հազարանոց բանակը ջախջախում է թշնամուն: Դավաճան Դատաբենը, քարկոծ արվելով, սպանվում է հայոց թագավորի առջև: Սպանվում է նաև Բակուր բղեշխը:

Մեծ Հայքը Տիրան I-ի օրոք: Շուտով պարսիկները նոր հարձակում են գործում Հայաստանի վրա: Տեղի է ունենում արյունալի ճակատամարտ, որի ժամանակ հերոսաբար զոհվում է Վաչե Մամիկոնյանը: Վրթանես կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ նահատակված սպարապետի անունը սրբացվում է. որոշվում է այդուհետ պատարագի ժամանակ՝ սուրբ սեղանի առջև միշտ հիշատակել նրա և հայրենիքի համար զոհված մյուս հերոսների անունները:

Պարսիկների դեմ պայքարը գլխավորում է այդ ժամանակ մահացած Խոսրով Կոտակի որդին՝ **Տիրան I-ը** (338–350), որը գահ է բարձրանում Հռոմի օգնությամբ: 339 թ. Տիրանին հաջողվում է հռոմեացիների օժանդակությամբ Հայաստանից դուրս մղել պարսկական զորքերին: Ամուր թագավորական իշխանության կողմնակից **Հայր Մարդպետի** հետ նա փորձում է մերժել թե՛ հռոմեական և թե՛ պարսկական կողմնորոշումները՝ հենվելով սե-

փական ուժերի վրա: Տիրանը դաժանորեն պատժում է կենտոր-նախոյս ուժերին, բռնագրավում **Արծրունի** և **Ռշտունի** նախարարների հողերը: Իր նկատմամբ համակրանք չափելու նպատակով ավելի հանդուրժողական դիրք է բռնում հեթանոսների նկատմամբ և ընդհակառակը՝ փորձում է թուլացնել օրեցօր ուժեղացող հայ եկեղեցու դիրքերը: Այդ քաղաքականությունը դժգոհություն է առաջացնում ինչպես նախարարների, այդ թվում սպարապետության պաշտոնը զբաղեցնող Մամիկոնյանների, այնպես էլ հոգևոր դասի շրջանում: Թագավորը դիմում է ծայրահեղ քայլերի. նրա հրամանով սպանվում է Վրթանեսի որդի կաթողիկոս **Հուսիկ Պարթևը**: Կաթողիկոսությունը վերցվում է Լուսավորչի տոհմից և տրվում **Աղբիանոսների** տոհմի ներկայացուցիչ **Փառենին**, որը ստիպված է լինում բոլոր հարցերում ենթարկվել թագավորին:

Կենտրոնական իշխանության ամրապնդմանն ուղղված Տիրանի քայլերի ծախսողմանը զուգընթաց, սրվում են պարսկահռոմեական հակասությունները: 344 թ. պարսկական զորքերը ներխուժում են Հայաստան: Թշնամուն հաջողվում է գերել հայոց թագավորին: Ատրպատականի մարզպանը կուրացնում է Տիրանին և հանձնում Շապուհ II-ին: Սակայն մեկ տարի անց՝ **Սինգառայի** մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հայկական բանակը հաղթանակ է տանում պարսիկների նկատմամբ: Գերի ընկած պարսից արքայորդի **Ներսեհը** սպանվում է: Սասանյանները հարկադրված են լինում հաշտություն կնքել հայերի հետ և գերությունից ազատել Տիրանին: Սակայն կուրացած թագավորը հրաժարվում է պետական գործերից, բնակություն հաստատում իր կալվածքներից մեկում՝ Արագածի ստորոտին գտնվող **Կուաշ** (Կոշ) ավանում:

Արշակ II-ի ներքին քաղաքականությունը: Դեռ Տիրանի կենդանության օրոք գահ է բարձրանում նրա որդի **Արշակ II-ը (350–368)**՝ Արշակունյաց արքայատոհմի ամենանշանավոր ներ-

կայացուցիչներից մեկը:

Վարած ճկուն ու հեռատես քաղաքականության շնորհիվ Արշակին հաջողվում է վերականգնել երկրի խաղաղությունը և ծավալել լայն շինարարական աշխատանքներ: Սպարապետ նշանակված տաղանդավոր զորավար **Վասակ Մամիկոնյանի** հետ մա ամրապնդում է բանակը, արքունի սենեկապետ **Ներսեսին** կարգում է հայոց կաթողիկոս:

Ներսեսը, որն իր հոգևոր-ազգային գործունեության համար պատմության մեջ մնացել է **Ներսես Մեծ** անունով, 354 թ. Տարոն գավառի **Աշտիշատ** ավանում հրավիրում է եկեղեցական ժողով՝ հայ եկեղեցու ծեսեր ու ծիսակատարություններ սահմանելու համար: Ժողովում ընդունվում են մի շարք կանոններ հեթանոսական կրոնի ու կենցաղի դեմ: Արգելվում է մերձավոր հարազատների ամուսնությունը, հուղարկավորությունների ժամանակ անվայելուչ լացը և այլն: Որոշվում է կառուցել դպրոցներ, վանքեր, իջևանատներ, աղքատանոցներ, իշխանավորներին ու մեծամեծներին կոչ է արվում՝ գթասիրտ լինել իրենց ենթակաների նկատմամբ:

Արշակը Ներսես Մեծի գլխավորությամբ պատվիրակություն է ուղարկում Զոռմ՝ **Կոստանդինոս II** կայսեր մոտ: Կնքվում է հայ-հռոմեական դաշինք, որն ամրապնդվում է ամուսնական կապով՝ հայոց թագավորը կնության է առնում կայսեր մահացած եղբոր նշանածին՝ **Օլիմպիային**:

Հայոց թագավորը ծեռնամուխ է լինում Արարատի հարավային լանջին՝ **Կոգովիտ** գավառում մոր մայրաքաղաքի՝ **Արշակավանի** կառուցմանը: Քաղաքի շինարարությունն արագացնելու համար Արշակը հատուկ հրամանով հայ նախարարների մոտ ծառայության մեջ գտնվող բոլոր գյուղացիներին Արշակավան տեղափոխվելու իրավունք է շնորհում: Այդ որոշումն ինչպես կախյալ գյուղացիների, այնպես էլ զանազան ավագակաբարո մարդկանց մի հզոր հոսք է առաջացնում դեպի Արշակավան: Դա

առաջացնում է նախարարների բուռն դժգոհությունը: Նրանցից մի խումբ՝ **Ներսես Կամսարականի** գլխավորությամբ հարձակվում և ավերում է քաղաքը: Սպանվում են բազմաթիվ գյուղացիներ: Արշակը շտապ վերադառնում է Վրաստանից և պատժում նախարարներին: Սրի է քաշվում **Կամսարական** տոհմի անդամների մեծ մասը:

Արշակը խնդիրներ է ունենում նաև Ներսես կաթողիկոսի և իր ազգականների **Գնելի** ու **Տիրիթի** հետ: Նա **Հայր Մարդպետի** միջոցով սահմանափակում է եկեղեցու իրավունքները, սպանել է տալիս Գնելին, ապա՝ Տիրիթին, ամուսնանում Գնելի այրու՝ գեղանի **Փառանծենի** հետ: Թունավորվում է Օլիմպիա թագուհին: Վերջին հանգամանքը սրում է հայ-հռոմեական հարաբերությունները: Ներքին երկպառակությունները զգալիորեն թուլացնում են երկիրը և այն խոցելի դարձնում նոր պատերազմի նախօրյակին:

Քառամյա պատերազմը: 363 թ. Հռոմի նոր կայսր **Հովիանոսը** Շապուհ II-ի հետ կնքում է մի դաշնագիր, որով հրաժարվում է օգնել հավատակից Հայաստանին: Պատահական չէ, որ հռոմեացի պատմիչ **Ամմիանոսն** այդ պայմանագիրն անվանում է «**Ամոթալի**»:

Շապուհը, օգտվելով Արշակի դեմ ծագած դժգոհությունից, իր կողմն է քաշում հայ նախարարներ **Մերուժան Արծրունուն** և **Վահան Մամիկոնյանին** և 364 թ. ներխուժում է Հայաստան: **Քառամյա պատերազմի** (364–368) ընթացքում պարսիկները գրավում և ավերում են բազմաթիվ քաղաքներ, բռնագաղթեցնում բնակչությանը: Նրանք Եփրատի ափին՝ **Ամի-Կամախում** քանդում ու թալանում են հայ Արշակունիների գերեզմանները, արքաների աճյունները տանում իրենց հետ: Սակայն **Այրարատ աշխարհում** Վասակի 60 հազարանոց բանակը ջախջախում է թշնամուն, հետ վերցնում հայ թագավորների աճյունները և վերաթաղում Արագածոտն գավառի **Աղծք** գյուղում:

Պարտված Շապուհը դիմում է խորամանկ քայլի. որպես

անվտանգության երաշխիք՝ իր մատանու վրա երդում է տալիս և հաշտություն կնքելու պատրվակով իր մոտ է կանչում Արշակին ու Վասակին: Բայց դրժելով ուխտը՝ նա ձերբակալում է հայոց արքային ու սպարապետին և նրանց արգելափակում **Անհուշ** բերդում: Ըստ պատմիչ **Փավստոս Բուզանդի**՝ Արշակին փորձելու համար Շապուհը հայկական հող է լքնում իր վրանի հատակին: Երբ Արշակը կանգնում է հայկական հողի վրա, հզորանում է, դառնում ըմբոստ, իսկ երբ Շապուհը նրան տանում է պարսկական հողի վրա, հայոց արքան դառնում է հեզ և հնազանդ: Այս պատմությունով հայ հեղինակը փորձել է ընդգծել հայրենի հողի հզորության գաղափարը:

Պարսից արքունիքում իրեն խիստ արժանավայել է պահում Վասակ սպարապետը: Նրան Շապուհն անվանում է աղվես: Իսկ վերջինս պատասխանում է, թե երբ ինքը հաղթում էր պարսիկներին և հռոմեացիներին, բոլորին առյուծ էր ներկայանում, իսկ այժմ՝ գերության մեջ, աղվես է թվում: Վասակը մորթագերծ է արվում և դրվում Արշակի դիմաց: Գերության մեջ մահանում է նաև հայոց Արշակ թագավորը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊԱՊ ԱՐՇԱԿՈՒՆՈՒ ՕՐՈՔ: ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Պապ Արշակունին և երկրի անկախության վերականգնումը: Հայոց թագավորի և սպարապետի նենգամիտ սպանությունից հետո 368 թ. վերջին **Զիկ** և **Կարեն** զորավարների գլխավորությամբ պարսից զորքը ներխուժում է Հայաստան: Հայ ժողովուրդն ամենուր սկսում է հերոսական դիմադրություն: Արշակի այրին՝ Փառանծենն ամրանում է Արտագերս ամրոցում և կազմակերպում երկարատև դիմադրություն: Արշակի ու Փառանծենի պատանի որդին՝ **Պապը**, հաստատվում է Տայքում և Լազիստանի անտառներում՝ խուսափելով թշնամու հետապնդումներից:

Արտագերսի պաշարումը տևում է 14 ամիս: Կայագորի մեծ մասը հերոսաբար զոհվում է մարտում կամ մահանում սկսված սովի ու համաճարակի պատճառով: Թագուհին գերի է ընկնում և տանջամահ է արվում: Պարսիկները դավաճան նախարարներ Մերուժան Աթորունու և Վահան Մամիկոնյանի հետ գրավում ու ավերում են Արտաշատը, Վաղարշապատը, Երվանդաշատը, Զարեհավանը, Վանը:

Հռոմեական նոր կայսր **Վաղեսը** Պապ Արշակունուն օծում է թագավոր (**370–374**) և մի փոքրաթիվ զորաջոկատով ուղարկում Հայաստան: Սկսվում է համաժողովրդական պայքար պարսիկների և քրիստոնեությունը ուրացածների դեմ: **Սամվել Մամիկոնյանի** ձեռքով սպանվում է ուրացյալ հայրը՝ Վահան Մամիկոնյանը:

Տակավին պատանի տարիքում Պապն իրեն դրսևորում է որպես հմուտ պետական ու ռազմական գործիչ: Նա Վասակի որդուն՝ **Սուշեղին** նշանակում է սպարապետ, հավաքում ցաքուցրիվ եղած զորքերը և Ներսես կաթողիկոսի հետ հաղթականորեն մտնում է Արտաշատ:

370 թ. գարնանը **Ատրպատականում** Սուշեղը հարձակվում է պարսիկների վրա: Անակնկալի եկած պարսից զորքը Շապուհի հետ փախուստի է դիմում: Հայերի ձեռքն է անցնում հարուստ ռազմավար, այդ թվում՝ թագավորական գանձարանը: Գերի են ընկնում շատ պարսիկ մեծամեծներ ու զինվորներ, Շապուհի կանանոցը՝ պարսից արքայի տիկնանց տիկինի հետ: Սակայն հպարտ սպարապետը որոշում է մեծահոգաբար ազատ արձակել Շապուհի կանանոցը: Բայց այս քայլն առաջացնում է Պապի դժգոհությունը: Թագավորը, ումանց դրդումով նույնիսկ որոշում է պատժել սպարապետին: Վճռական մարտից առաջ, բարեբախտաբար, Ներսես Մեծին հաջողվում է համոզել թագավորին՝ հրաժարվել այդ մտադրությունից:

Ձիրավի ճակատամարտը: Պապի նոր ձեռնարկումները:

371 թ. Շապուհը հարավից նոր արշավանք է ձեռնարկում: Նրան են միանում Աղվանքի թագավոր **Ուռնայրը**, հայ դավաճան Մերուժան Արծրունին: Հայոց և հունաց զորքերը նրանց դիմավորում են **Նպատ լեռան** ստորոտին՝ **Ձիրավի դաշտում**: Պապ թագավորն ու Ներսես Մեծը մարտը դիտում են Նպատ լեռան գագաթից: Մուշեղի գլխավորած զորքի հուժկու հարվածների տակ թշնամին փախուստի է դիմում: Հայ զորականներից **Սմբատ Բագրատունին** գերում է Մերուժան Արծրունուն, և որպես թագադիր ասպետ, դավաճանին «թագադրում» յուրահատուկ ձևով՝ ասակի նմանությամբ բոլորած ու կրակի վրա շիկացած շամփուրով:

Ձիրավի հաղթանակից հետո Պապը միավորում է երկիրը: Նա վարում է ինքնուրույն քաղաքականություն՝ խուսանավելով Հռոմի և Պարսկաստանի միջև: Բանակի թիվը հասցվում է 90 հազարի: Պապը շարունակում է ուժեղացած հայ եկեղեցու դիրքերը թուլացնելու իր նախորդների քաղաքականությունը: Բռնագրավում են եկեղեցուն պատկանող 7 կտոր հողերից 5-ը, վերցվում է նրան վճարվող եկեղեցական հարկը՝ տասանորդը: Բանակը զինվորներով համալրելու նպատակով՝ թագավորը փակել է տալիս երկրում մեծ թիվ կազմող կուսանոցներն ու մենաստանները, ստիպում կուսակրոններին ամուսնանալ: Այս քայլերը խիստ սրում են Պապի ու Ներսեսի հարաբերությունները:

Եկեղեցու նկատմամբ վարած կոշտ քաղաքականության համար հայ պատմիչները բացասական գծերով են ներկայացնում երիտասարդ թագավորին, հանիրավի նրան են վերագրում 373 թ. ժանրի հիվանդությունից վախճանված Ներսեսի մահը: Ինչպես պատմում է ժամանակի հռոմեացի պատմիչ **Ամմիանոս Մարկել-լինոսը**, իրականում Պապը եղել է եռանդուն, խիզախ և խելացի գործիչ:

Հայ եկեղեցուն Հռոմեական կայսրության ազդեցությունից դուրս բերելու նպատակով Պապն արգելում է նոր կաթողիկոսին

ծեռնադրվել Կեսարիայում, և հրամայում է այդ ծիսակարգն իրականացնել Հայաստանում:

Մեծ Հայքի երիտասարդ, թագավորի ինքնուրույն գործելակերպը դժգոհեցնում է հատկապես Հռոմին: Կայսրը վճռում է վերացնել Պապին: Նրան հրավիրում են Կիլիկիայի **Տարսոն** քաղաքը՝ խորհրդակցելու պատրվակով և արգելափակում: Սակայն Պապը 300 հոգով կարողանում է հմտորեն քաղաքից դուրս գալ, և շրջանցելով հռոմեական գործը, հասնել Հայաստան: Առաջին մահափորձից հետո հռոմեացիները կազմակերպում են երկրորդը: **Տրայանոս** գորավարը 374 թ. Պապին հրավիրում է խնջույքի, որի ժամանակ հայոց արքան սրախողխող է արվում:

Հայաստանը վերջին Արշակունիների օրոք: Վաղես կայսրը, որը կազմակերպել էր այդ սպանությունը, կեղծ ափսոսանք է հայտնում և հայոց թագավոր ճանաչում Պապի ազգական **Վարազդատին (374–378):**

Վարազդատը, որը հայտնի էր որպես օլիմպիական խաղերի հաղթող, պետական գործերում չլինելով հմուտ՝ մարդ, թույլ է տալիս մի շարք սխալներ: Նա սկսում է հնազանդորեն ծառայել հռոմեացիներին: Հավատալով դավադիր նախարար **Բատ Սահառունու** տարածած կեղծ լուրերին, թե Պապի սպանության մեջ մեղավոր է Մուշեղ Մամիկոնյանը, Վարազդատը սպանել է տալիս նրան: Քաջ սպարապետը զոհվում է ոչ թե ծիու վրա՝ մարտի դաշտում, ինչպես երազել էր ողջ կյանքում, այլ դավադրության զոհ է դառնում: Բատ Սահառունին զավթում է սպարապետի պաշտոնը:

Շուտով՝ 378 թ., Պարսկաստանից գալիս է **Մանվել Մամիկոնյանը**՝ Մուշեղի եղբայրը: Նա Հայաստանից վտարում է Վարազդատին, ապա սպանում Բատ Սահառունուն: Գահն անցնում է Պապի մանկահասակ որդուն՝ **Արշակ III-ին (378–389):** Արշակը գահակալում է իր կրտսեր եղբոր՝ **Վաղարշակի** հետ՝ Մանվելի խնամակալությամբ: Սակայն Մանվել Մամիկոնյանը, որ

զգալի գործ էր կատարել երկրի անդորրը վերականգնելու համար, շուտով հիվանդանում է և մահանում:

Մանվելի մահից հետո Հայաստանը դառնում է կռվախնձոր Պարսկաստանի և Հռոմի միջև: 387 թ. **Շապուհ III-ը** և **Թեոդոսիոսը** համաձայնության են գալիս և բաժանում են Հայաստանը Պարսկաստանի և Հռոմի միջև: Արևմտյան մասն ընկնում է Հռոմի (395 թվականից՝ Բյուզանդիա), իսկ Արևելյանը՝ Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Հռոմին բաժին են ընկնում հայոց Բարձր Հայք, Ծոփք, Աղծնիք, մասամբ՝ Տաւրոն աշխարհները: Նրանցից արևելք՝ Հայաստանի մեծ մասը, մնում է Պարսկաստանին: Արշակ III-ը տեղափոխվում է Հայաստանի հռոմեական մասը: Արշակի մահից հետո (389 թ.) Հռոմը վերացնում է հայ Արշակունիների գահակալությունը Արևմտյան Հայաստանում, իսկ պարսկական մասում նրանք շարունակում են իշխել մինչև 428 թ.:

Պարսիկներն Արևելյան Հայաստանում գահ են բարձրացնում **Խոսրով IV-ին** (387–389): Վերջինս փորձում է միավորել երկրի երկու մասերը, որի համար գահընկեց է արվում: Արևելյան Հայաստանում 389–414 թթ. իշխում է Արշակունիների ամենանշանավոր թագավորներից մեկը՝ **Վռամշապուհը**: Նրա օրոք ստեղծվում են հայոց գրերը: 414–420 թթ. գահակալում է պարսից արքայորդի Շապուհը:

422 թ. գահ է բարձրանում վերջին Արշակունի **Արտաշես III-ը** (422–428): Նա անտարբեր էր պետական գործերի նկատմամբ և հիմնականում զբաղված էր որսորդությամբ ու խնջույքներով: Նրանից դժգոհ հայ նախարարները որոշում են դիմել պարսից թագավորին խնդրելով փոխել արքային: **Սահակ Պարթև** կաթողիկոսը փորձում է համոզել նախարարներին՝ հրաժարվելու այդ կորստաբեր քայլից: Նա նույնիսկ ասում է, որ իր համար նախընտրելի է իր հիվանդ գառը, այսինքն՝ Արտաշես թագավորը, քան ուրիշի առողջ գայլը, այն է՝ պարսից ցանկացած պաշտոնյա: Բայց ապարդյուն: Պարսից **Վռամ** թագավորը, օգտվելով

առիթից 428 թ. ընդհանրապես վերացնում է Արշակունյաց թագավորությունը: Երկրի կառավարումը հանձնվում է պարսիկ մարզպանի: Կաթողիկոսական գահից զրկվում է նաև Սահակ Պարթևը: Պատմահայր Խորենացին խորը կսկիծով արձանագրում է հայոց թագավորության անկումը՝ իր «Հայոց պատմությունը» ավարտելով «Ողբով»:

Այսպես Մեծ Հայքի թագավորության կենտրոնացմանն ու ամրապնդմանն ուղղված հայ Արշակունիների քաղաքականությունը հանդիպում է հզոր ախտյան երկու տերությունների հակադեցությանը, որի հետևանքով Հայաստանը բաժանվում է Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև: Սակայն հայոց պետականությունն ինչպես Արևելյան, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում լիովին չի վերանում և հանդես է գալիս զանազան դրսևորումներով: Հայ ժողովուրդը շարունակում է պայքար մղել համահայկական պետականության վերականգնման ու երկրի վերամիավորման համար:

ԱՎԱՏԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ IV–V դԱՐԵՐՈՒՄ: ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Ավատատիրական կարգերի արմատավորումը: Համաշխարհային պատմության մեջ III–IV դարերը մեծ հասարակական տեղաշարժերի ժամանակաշրջան էին: Առաջավոր Ասիայի ու Միջերկրական ծովափնյա երկրները հին, ստրկատիրական հասարակարգից անցում են կատարում դեպի նոր ավատատիրական (ֆեոդալական) հասարակարգը: Հայաստանում այդ անցումն ավելի արագ է ընթանում, քան Արևմուտքի այն երկրներում, որտեղ շատ ավելի խոր արմատներ ձգած ստրկատիրությունը նահանջում էր մեծ դժվարությամբ:

Նոր դարաշրջանում առաջանում են «ազատների» և «ամազատների» դասերը: Հին հասարակությունում գյուղական հա-

մայնականների՝ շինականների կամ գեղջուկների պարտականությունն էր միայն հարկեր վճարել պետությանը և կատարել պարիակներ: Այժմ նրանք ընկնում են լրացուցիչ հարկերի տակ՝ իրենց հողերին տիրացած ավատատերերին վճարում են բերքի մի մասը, հողի օգտագործման իրավունքի դիմաց պարտադիր աշխատանքներ կատարում:

Մասնավոր տնտեսություններում՝ ագարակ-դաստակերտերում աշխատող մշակները ձեռք են բերում որոշ իրավունքներ և զնալով ավելի հավասարվում գեղջուկ-շինականներին: Դաստակերտ-ագարակներն էլ մասնավոր տնտեսություններից վերածվում են սովորական գյուղերի: Այսպես շինականներից ու մշակներից կազմվում է «անագատների» դասը:

«Ագատների» դասը կազմում էին տոհմիկ ազնվականները, նախկին արքունական պաշտոնյաները, ինչպես գավառապետները, իրենց ծառայության համար արքունիքից հողակտորներ ստացած զինվորականները, աստիճանավորները և ուրիշներ: Պաշտոնները դառնում էին ժառանգական՝ անցնելով հորից որդուն: Այնուհետև ժառանգություն էին մնում նաև նրանց հողակտորները: Այսպես ձևավորվեցին ավատատերերը: Խոշոր ավատատերերը կոչվում էին **նախարար** կամ **իշխան**, նրանց տիրույթները՝ **նախարարություններ**:

Եկեղեցին և եկեղեցականները նույնպես ավատատերեր էին, ուստի նրանք ևս դասվում էին ագատների դասին և ազատ էին հարկեր վճարելուց:

Ժառանգաբար՝ հորից որդուն անցած հողերն անվանվում էին «**հայրենիք**», «**հայրենական երկիր**»: Զինվորական և պետական այլ ծառայության համար թագավորի նվիրած հողերը կոչվում էին «**պարգևականք**»: Կային նաև մասնավոր հողեր, որոնք ենթակա էին առուվաճառքի: Դրանք հայտնի էին «**արծաթագին**» կամ «**զանձագին**» անուններով:

Պետական կարգը: Երկրում իշխանության ձևը միապե-

տությունն էր, որի գլուխ կանգնած թագավորը կրում էր «Արքա
Հայոց Մեծաց» (Մեծ Հայքի արքա) կամ «Թագավոր հայոց»
տիտղոսը: Թագավորը երկիրը կառավարում էր հողատեր նա-
խարարների հետ միասին:

Արքունիքում առաջացել էին մի շարք պետական **գործակա-
լություններ**, որոնց ղեկավարությունը գտնվում էր նախարարնե-
րի ձեռքին: Կարևոր նշանակություն ունեցող գործակալություն էր
հազարապետությունը, որը ղեկավարում էր երկրի տնտեսա-
կան կյանքը, տնօրինում պետական շինարարական աշխա-
տանքները, քաղաքապետների և գյուղական համայնքների պե-
տերի միջոցով հարկերի բաշխումն ու գանձումը: Հազարապե-
տությունը դարձել էր **Ամատունի** և **Գնունի** նախարարական
տան ժառանգական պաշտոնը:

Սպարապետությունը երկրի ռազմական գործակալությունն
էր, որը կոչված էր ապահովելու երկրի պաշտպանությունը ար-
տաքին թշնամիներից: Սպարապետը արքունական և նախարա-
րական բոլոր զորքերի գերագույն հրամանատարն էր: Սպարա-
պետի պաշտոնը ժառանգաբար վարում էին **Մամիկոնյանները**:

Մարդպետությունը տնօրինում էր թագավորի սեփական
կալվածքներն ու գանձերը: Մարդպետը իրականացնում էր ար-
քայորդիների դաստիարակությունը: Նրան կոչում էին «Հայր
մարդպետ», իսկ նրա տոհմին՝ նաև **Մարդպետունի**:

Թագադիր ասպետությունը **Բագրատունի** նախարարա-
կան տոհմի ժառանգական պաշտոնն էր: Թագադիր ասպետը
հետևում էր արքայի թագադրությանը, դնում թագը նրա գլխին,
վերահսկում արարողությունները, արքունական կարգ ու կանոնը
և ընդունում օտարերկրյա դեսպաններին:

Մեծ դատավարություն գործակալությունը երկրի դատա-
կան բարձրագույն իշխանությունն էր, որի գլուխ կանգնած էր
հայոց կաթողիկոսը:

Մաղխազությունը թագավորի ֆինանսահ գորքի հրամա-

նատարությունն էր, որը **Խորխոռունի** նախարարական տոհմի ժառանգական արտոնությունն էր: Որոշ նախարարների տալիս էին նաև այլ անուններ՝ իրենց զբաղեցրած ժառանգական պաշտոնին համապատասխան: Օրինակ՝ Բագրատունիները հայտնի էին **Ասպետունի**, Խորխոռունիները՝ **Մաղխազունի** անուններով:

Գործակալություններից էր նաև **արքունի սենեկապետությունը**, որն իրականացնում էր արքունիքի գործերի կազմակերպումը:

Երկրի սահմանամերձ նահանգներում՝ **Գուգարքում**, **Աղձնիքում**, **Սյունիքում** և **Նորշիրականում** առաջացել էին **բղեշխություններ**: Նրանց պարտականությունն էր պահպանել երկրի սահմանների անվտանգությունը: Ամեն մի նախարարություն ևս ինքնուրույն իշխանություն էր, թեև ենթակա էր թագավորի կենտրոնական իշխանությանը:

Պետական խոշոր նշանակություն ունեցող հարցերը լուծելու համար արքունիքում գումարվում էր **աշխարհաժողով**՝ թագավորի ղեկավարությամբ և բղեշխների, նախարարների ու բարձրաստիճան հոգևորականության մասնակցությամբ: Հատուկ **«Գահնամակով»** սահմանված էր աշխարհաժողովի մասնակիցներից յուրաքանչյուրի գահի տեղը արքունական դահլիճում:

Հայկական բանակը կազմված էր արքունական և նախարարական հեծյալ և հետևակ զորքերից: Նախարարներն իրենց նահանգներում կամ գավառներում օժտված լինելով թե՛ վարչական և թե՛ ռազմական իշխանությամբ, ունեին հեծյալ ու հետևակ զորաջոկատներ, որոնց զինվորների թիվը սահմանված էր **«Զորանամակով»**: Ամենախոշոր նախարարությունները (օրինակ՝ Սյունյաց նախարարը) պահում էին բյուր՝ 10 հազար և ավելի զորք, ուստի կոչվում էին **«Բյուրավորք»**: Դրանից պակաս զորք ունեցողներին անվանում էին **«հազարավորք»** և **«հարյուրավորք»**: Մեծ ազդեցություն, հողատարածք ու զորք ունեցող իշխաններին կոչում էին **ավագ**, իսկ մյուսներին՝ **կրտսեր** նախարարներ:

Նախարարների տոհմի գլուխ կանգնած **Նահապետը** և տոհմի կրտսեր անդամները՝ **սեպուհները**, նախարարական ջոկատների հրամանատարներն էին: Պատերազմի ժամանակ կազմվում էին նաև հեծյալ և հետևակ «ռազմի գնդեր»՝ գեղջուկ-շինականներից և քաղաքի աշխատավոր բնակիչներից: Բոլոր զորքերը միասին կազմում էին հայկական բանակը, որը ենթակա էր սպարապետին: Արշակունյաց Հայաստանը կազմակերպված ավատատիրական պետություն էր:

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ 450–451 ԹԹ. (ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՍ)

Ապստամբության սկիզբը: IV դարի վերջին Արևելյան հռոմեական կայսրությունը (Բյուզանդիա) Արևմտյան Հայաստանում վերացրեց Հայոց Արշակունյաց թագավորությունը: 428 թ. բյուզանդացիների օրինակին հետևեցին Սասանյանները կործանելով Արշակունիների հարստությունը Արևելյան Հայաստանում: Սակայն Հայոց աշխարհում օտար նվաճողներին չհաջողվեց հայկական պետականությունն ամբողջապես արմատախիլ անել: Հայ նախարարներն ամենուր շարունակեցին պահպանել իրենց հողի, հաճախ նաև՝ զինական ուժ պահելու, հարկեր հավաքելու և այլ ժառանգական իրավունքները: Արևմտյան Հայաստանում իրենց կալվածքների նկատմամբ փաստական իրավունքները պահպանեցին հայ հինգ սասարապները: Արևելյան Հայաստանում հայոց արքային փոխարինեց երկրի պարսից կառավարիչը՝ **մարզպանը**, որը կարող էր լինել նաև հայազգի պաշտոնյա:

Ինչպես նկատել է ժամանակի պատմիչ Եղիշեն՝ թագավորությունը չվերացավ, այլ արքայից անցավ նախարարներին: Պատահական չէ, որ վերջիններիս թողնվեց Արշակունիների ժամանակների գործակալությունների մեծ մասը (սպարապետություն, հազարապետություն, մեծ դատավարություն և այլն): Հաս-

կանալով, որ նման կարգավիճակում հայերը կարող են պատեհ առիթն օգտագործել կրկին հայոց թագավորությունը վերականգնելու համար, քուզանդական ու պարսից իշխանությունները զանազան եղանակներով սկսեցին քայլեր կատարել Հայաստանի ներքին ինքնավարությունը վերացնելու ուղղությամբ:

Հայկական թագավորության վերացումից հետո Արևելյան Հայաստանում պարսից արքունիքը 10-15 տարի վարում էր հայ նախարարներին սիրաշահելու քաղաքականություն: Բայց իր իշխանությունը Հայաստանում ամրապնդելու համար, երկրի ամրոցներում, քաղաքների միջնաբերդերում պարսիկները կայազորներ հաստատեցին:

441 թ. կնքված պարսկաբյուզանդական պայմանագրով Բյուզանդիան պարտավորվեց այլևս չօժանդակել արևելահայերին: Դրանով պարսից արքունիքը հայերի դեմ ազատորեն գործելու հնարավորություն ստացավ:

Առաջին հարվածն ուղղվեց ինքնավարության մարմինների՝ հայկական գործակալությունների դեմ. **Վահան Ամատունուց** խլվեց հազարապետությունը և հանձնվեց արքայի մերձավորներից մեկին, պարսիկների ձեռքն անցավ երկրի տնտեսական իշխանությունը և բնակչությունից հարկերի գանձման իրավունքը: 447 թ. Հայաստան ուղարկվեց **Դենշապուհ** անունով մի պարսիկ՝ հարկերը հավաքելու համար: Այդ նպատակով նա «աշխարհագիր» կատարեց՝ հաշվառեց երկրի հողն ու ջուրը, հարստությունները, բնակչությանը, նրա ունեցվածքը, եկամուտներն ու սահմանեց կրկնակի ծանր հարկեր: Հարկվեցին անգամ ամայի հողերը, անտառներն ու արոտները: Հարկատու դարձավ նաև հոգևորականությունը: Պարսից արքան **Հազկերտ II-ը**, այնուհետև խլեց Մեծ դատավարությունը հայոց կաթողիկոսից և հանձնեց պարսիկներին: Հայերի դիմադրական ուժը ջլատելու նպատակով հայկական գործերը, որոնք երկրից դուրս չպետք է հանվեին, ուղարկվեցին Միջին Ասիա՝ պարսիկների թշնամի քուշանների

դեմ պատերազմելու համար:

Հազկերտը հատուկ հրովարտակով պահանջեց նաև, որ հայերը, վրացիներն ու աղվանները հավատափոխ լինեն՝ հրաժարվեն քրիստոնեությունից և ընդունեն զրադաշտական կրոնը՝ կրակապաշտությունը: Պարսից արքայի հրովարտակը քննարկելու նպատակով **450 թ. Արտաշատում** հրավիրվեց ժողով, որին ներկա էին մարզպան **Վասակ Սյունին**, սպարապետ **Վարդան Մամիկոնյանը**, կաթողիկոս **Հովսեփ Վայոցձորցին**: Ժողովում մերժվեց Հազկերտի այդ պահանջը: 450 թ. ապրիլին հայ, վրաց, աղվանից իշխանավորներին կանչեցին Պարսկաստանի մայրաքաղաք **Տիզբոն** և մահվան սպառնալիքով՝ պահանջեցին հավատափոխ լինել: Իշխանները որոշեցին՝ առերես դավանափոխ լինել և հայրենիք վերադառնալուց հետո, ապստամբություն բարձրացնել:

Հայերի «ուրացությունը» խանդավառությամբ ընդունվեց պարսիկների կողմից: Պարսից արքունիքը զորքերի և 700 մոզերի՝ զրադաշտական հոգևորականների ուղեկցությամբ նախարարներին ուղարկեց Հայաստան՝ երկիրը հնազանդեցնելու և կրակապաշտությունը տարածելու համար: Նախարարներին լիովին չվստահելով, Հազկերտը մարզպան Վասակի երկու որդիներին՝ Ատրներսեհին և Բաբկենին ու Գուգարաց բղեշխ Աշուշային պատանդ պահեց իր արքունիքում:

Ապստամբության ծավալումը: Հայաստանում ժողովուրդը, որ տեղյակ չէր նախարարների կեղծ ուրացության մասին, արդեն ոտքի էր ելել: Տարբեր գավառներում կազմավորված աշխարհագորային զմբերը հայկական գորաջուկատների հետ միասին հարձակվեցին երկրի ամրոցներում հաստատված պարսկական կայազորների վրա և նրանց երկրից դուրս քշեցին: **Բագրևանդի Անգղ** ավանում և հարևան **Ջարեհավանում** հայ աշխարհագորայիները **Ղևոնդ երեցի** գլխավորությամբ ջախջախեցին մոզերին, որոնք փորձում էին տեղի եկեղեցին վերածել **ատրուշանի**՝ կրակապաշտարանի:

Ըստ պատմիչ Ղազար Փարպեցու՝ սկզբում Մամիկոնյան նախարար Վարդանը որոշեց իր տոհմակիցներով հեռանալ Արևմտյան Հայաստան՝ հավանաբար այնտեղից բյուզանդացիների աջակցությամբ պայքարը շարունակելու նպատակով: Վասակ մարզպանը նրա հետևից ուղարկեց մի պատվիրակություն՝ Ղևոնդ Երեցի գլխավորությամբ, որին հաջողվեց համոզել սպարապետին վերադառնալ և, այնուամենայնիվ, մինչև դրսից օգնություն ստանալը, միայնակ շարունակել պայքարը հզոր Պարսկաստանի դեմ: Շուտով Վարդան Մամիկոնյանը գլխավորեց ապստամբությունը: Ապստամբներն օգնության խնդրանքով դիմեցին Բյուզանդիային:

Մի զորաջոկատ **Ներշապուհ Արծրունու** հրամանատարությամբ ուղարկվեց հարավ՝ Ատրպատականի կողմերը՝ այնտեղից պարսկական հնարավոր ներխուժումը կասեցնելու նպատակով: Մյուս զորական խումբը մարզպան Վասակ Սյունու ղեկավարությամբ թողնվեց Այրարատ աշխարհում: Երրորդ զորագունդը Վարդանը տարավ Աղվանք՝ այնտեղ գտնվող պարսից զորքը ջախջախելու և թիկունքից հարձակման վտանգը կանխելու համար:

Պարսիկները փորձեցին փակել Վարդանի ճանապարհը: **Խաղխաղ** (այժմ՝ Ղազախ) քաղաքի մոտ 450 թ. տեղի ունեցավ ճակատամարտ: Պարսիկները պարտություն կրեցին: Հայերի հաղթանակը ոգևորեց լեռները բարձրացած բազմաթիվ աղվանների, որոնք միացան Վարդանի զորքին: Հայ-աղվանական զորքերը դուրս եկան Հյուսիսային Կովկասի լեռնանցքներից մեկը՝ **Շորս պահակ** և հասնելով հոների, նրանց հետ կնքեցին դաշինք: Պարսից արքան զգուշացավ և ապստամբների մեջ պառակտում մտցնելու համար, Վասակ Սյունուն տվեց Հայաստանի վրա թագավորելու խոստումներ:

Վասակ մարզպանն արդեն ճիշտ չէր համարում բացահայտ պայքարը հզոր Պարսկաստանի դեմ և առաջարկում էր զիջման գնալ, առավել ևս, որ կարծում էր, թե այդպեսով հնարավորություն

կունենա նաև վերականգնելու թագավորությունը: Բացի այդ, նա վախենում էր, որ Հազկերտը հաշվեհարդար կտեսնի Տիգրանում պատանդության մեջ գտնվող իր որդիների հետ: Այս ամենը Վասակին մղեցին պառակտման, և նա, իր կողմը գրավելով մի քանի նախարարների, անցավ Սյունիք:

Վարդան Մամիկոնյանը, ստանալով Վասակի դիրքորոշման փոփոխության լուրը, շտապ վերադարձավ Արտաշատ, զորահավաք կատարեց, կարգավորեց բանակը և պատրաստվեց պատերազմի: Կազմվեց կառավարություն. Վարդանը մնաց սպարապետի պաշտոնում, Վահան Ամատունուն վերադարձվեց հազարապետությունը, Հովսեփ Վայոցձորցուն մեծ դատավարությունը, Խորեն Խորխոռունին դարձավ մաղխազ: Հայերի վիճակը ծանրանում էր այն առումով, որ Բյուզանդիան և հոները հրաժարվել էին օգնել ապստամբներին:

Ավարայրի ճակատամարտը: 450 թ. ուշ աշնանը Վարդան Մամիկոնյանը վերահաս ծնռան պատճառով ստիպված եղավ իրենց գավառներն արձակել հայ զինվորականների մեծ մասին: Ապա գարնանը բանակը կրկին համալրվեց և պատրաստվեց վճռական մարտերի:

451 թ. մայիսին պարսկական 180 հազարանոց բանակը պատերազմի համար վարժեցված փղերով ներխուժեց Հայաստան և դիրքավորվեց Վասպուրականի **Արտազ** գավառում՝ Մասիսից հարավ, Արաքսի աջակողմյան վտակ **Տղմուտ** գետակի ափին, **Ավարայրի** դաշտում: Այստեղ շարժվեց նաև հայկական 66 հազարանոց բանակը և ճամբար դրեց իրեն թվաքանակով երեք անգամ գերազանցող թշնամու դիմաց, Տղմուտի հանդիպակաց ձախ ափին: Տաղանդավոր սպարապետը հայոց զորքը բաժանեց մի քանի գնդերի, որոնց հիւսմանատարությունը ստանձնեցին անվեհեր զորապետներ **Ներշապուհ Արծրունին, Խորեն Խորխոռունին, Թաթուլ Վանանդեցին, Ներսես Քաջբերունին, Արտակ Մոկացին, Արսեն Ընծայնեցին** և ուրիշներ: Մի զորագունդ

էլ գլխավորեց Վարդանը՝ եղբոր՝ **Համազասպի** հետ միասին:

Մայիսի 26-ի վաղ առավոտյան սկսվեց Ավարայրի ճակատամարտը: Մարտից առաջ ոգեշունչ ճառով իր քաջարի զինվորներին դիմեց Վարդան Մամիկոնյանը. «Իմ քաջ միզակակիցներ, չերկնչեք ու չվախենաք և ոչ էլ մահկանացու մարդու ահռելի սրի դեմ թիկունքներս դարձնենք...: Եթե հասել է ժամանակը՝ մեր կյանքը սուրբ մահով ավարտելու այս պատերազմում, ընդունենք ուրախ սրտով, միայն թե արիության ու քաջության մեջ վախկոտություն չխառնենք»: Հայ հոգևոր հայրերը Ղևոնդ Երեցի գլխավորությամբ մկրտում են չմկրտված զինվորներին, շատերը նաև հաղորդություն են առնում:

Լուսաբացին, անցնելով Տղմուտ գետը, Վարդանի զորագունդը շեշտակի հարվածով մխրճվում է թշնամու զորքի մեջ և մեծ կորուստներ պատճառելով, խուճապ առաջացնում նրա շարքերում: Պարսից զորավար **Մուշկան Նիսալավուրտը** հրամայում է մարտի մեջ մտցնել իր ամենաընտիր **Մատյան գունդն** ու մարտական փղերին: Ճակատամարտը շարունակվում է մինչև ուշ երեկո: Վարդան Մամիկոնյանի զորագունդը, կռվելով շրջապատման մեջ, պատմիչ Եղիշեի խոսքերով «իր քաջ միզակակիցներով մեծ կոտորած արեց այնտեղ, ուր և հենց ինքն էլ արժանի եղավ ստանալու կատարյալ նահատակության պսակը»: Կատաղի մարտում աչքի ընկավ հատկապես 6 հազարանոց աշխարհագորը՝ Ղևոնդ Երեցի գլխավորությամբ:

Արյունահեղ կռվում երկու կողմերն էլ տվեցին զգալի կորուստներ: Պարսիկները եռապատիկ ավելի զոհեր ունեցան՝ 3544 զինվոր, իսկ հայերը՝ 1036: Վարդանի զոհվելուց հետո, հաշվի առնելով թշնամու թվական գերակշռությունը, երեկոյան հայկական զորագնդերը հեռացան մարտադաշտից և ամրացան լեռներում ու բերդերում: Հակապարսկական պայքարը շարունակվեց մանր կռիվներով Այրարատում, Վայքում, Արցախում, Ուտիքում և այլուր: 14 հայ նախարարներ, կաթողիկոս Հովսեփ Վայոց-

ծորցին ու Ղևոնդ Երեցն աքսորվեցին Պարսկաստան: Նրանց մի մասը զոհվեց աքսորավայրում: Բանտում տանջամահ արվեց նաև Վասակ Սյունին:

Ավարայրի ճակատամարտից հետո պարսից արքունիքը ստիպված էր մեղմել իր վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Հայ գյուղացիներին թույլատրվեց վերադառնալ իրենց տները և մշակել հողերը, պարսից զորքը հանվեց Հայաստանից, տարիներ անց աքսորավայրերից վերադարձան կենդանի մնացած հայ նախարարները:

Դեպքերի ականատես պատմիչ Եղիշեն Վարդանանց պատերազմի հերոսների սխրանքն անմահացրել է «Մահ չիմացյալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահություն» պատկերավոր խոսքերով: Հայ եկեղեցին սրբացրել է հայ նահատակների անունները և նրանց հիշատակին նվիրել Վարդանանց տոնը: Հանուն ազատության ու հավատի նահատակվածների արյան գնով հայ ժողովուրդը պահպանեց իր քրիստոնեական հավատը, իսկ Հայաստանը՝ ներքին ինքնուրույնությունը:

481–484 թթ. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԱՊՍԱՍԲՈՒԹՅՈՒՆ (ՎԱՀԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՍ)

Պարսից արքունիքի քաղաքականությունը: 450–451 թթ. Վարդանանց պատերազմից հետո Արևելյան Հայաստանում պարսիկներն առժամանակ մեղմ քաղաքականություն էին վարում: Սակայն այդ վիճակը երկար չտևեց: Հայկական նախարարությունները թուլացնելու, նրանց պառակտելու նպատակով պարսից նոր արքա **Պերոզը** և նրա արքունիքը նախարարական տների կրտսեր անդամներին՝ սեպուհներին հողեր ժառանգելու իրավունք վերապահեցին: Դրանով ոտնահարվում էին սպագ նախարարների իրավունքները, իսկ նախարարությունները՝ բաժան-բաժան լինում: Զրադաշտականություն ընդունած նախա-

րարները պարսիկների կողմից արժանանում էին պաշտոնների ու պարգևների: Կրոնական հալածանքների վերսկսման հետ մեկտեղ, բարձրացվեցին հարկերը: Ժողովրդի համբերության բաժակը լցված էր, շուտով՝ 481 թ., բռնկվեց նոր ապստամբություն, որը նրա ղեկավարի՝ Ավարայրի հերոս Վարդանի կրտսեր եղբոր՝ Յմայակի որդի Վահան Մամիկոնյանի անունից, կոչում են նաև **Վահանանց պատերազմ:**

Ապստամբությունը սկսվեց Վրաստանում: **Վախթանգ Գորգասար** թագավորը մահապատժի ենթարկեց ուրացյալ **Վազգեն բղեշխին**՝ Գուգարքի Աշուշա բղեշխի որդուն, որն ամուսնացած էր հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի դստեր՝ **Շուշանիկի** հետ: Վերջինս, հակառակ ամուսնու կամքին, մինչև վերջ հավատարիմ մնալով քրիստոնեությանը, հրաժարվել էր ընդունել զրադաշտականությունը և նախընտրել նահատակությունը՝ դասվելով հայ և վրաց սրբերի շարքը: Վրաց թագավորին հաջողվեց նաև երկրից վտարել պարսիկներին: Հայաստանում ապստամբության գլուխ անցավ Վահան Մամիկոնյանը:

Ապստամբները **Շիրակի Անի** ամրոցի մոտ պարտության մատնեցին պարսիկ մարզպանի զորքերին և ստիպեցին հեռանալ Հայաստանից: **Դվինում** կազմվեց հայկական կառավարություն: **Սահակ Բագրատունին** դարձավ մարզպան՝ տանուտեր, Վահան Մամիկոնյանը՝ սպարապետ, **Գյուտ կաթողիկոսը**՝ Մեծ դատավոր: Ապստամբությունը ճնշելու նպատակով Պարսկաստանից ուղարկված 7 հազարանոց զորաջոկատը Արարատի քարքարոտ լանջին՝ **Ակոռի** գյուղի մոտ, ջախջախվեց 400 հոգանոց հայկական զորախմբի կողմից: Սա հայերի երկրորդ կարևոր հաղթանակն էր:

Ներսեհապատի և ճարմանայի ճակատամարտերը: 482 թ. պարսից արքունիքը **Սալար** զորավարի ղեկավարությամբ մեծաքանակ զորքեր ուղարկեց Հայաստան: Այս անգամ վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Արարատից հարավ, Վասպուրա-

կանի Արտագ գավառի **Ներսեհապատ** գյուղի մոտ, Ավարայրի դաշտից ոչ հեռու: Մարտից առաջ ոգեշունչ ճառ արտասանեց հայոց կաթողիկոսը: Վահանը կիրառեց կռվի խելացի և նախապես մշակված մարտավարություն և հասավ հաջողության: Պարսիկները կրեցին ծանր պարտություն: Մարտում աչքի ընկան ձախ թևում կռվող **Կամսարական եղբայրները** և աջում մարտնչող **Վահևունի** նախարարը: Ներսեհապատի հաղթանակից հետո Վահանն իր զորքը տարավ Շահկոտն գավառի **Վարչակի Ջերմուկներ** կոչվող վայրը, որը հայոց բանակի հանգստատեղին էր:

Սակայն շուտով լուր ստացվեց, որ պարսկական մի մեծ բանակ ներխուժել է Վրաստան, և Վախթանգ թագավորը հայերից օգնություն է խնդրում: Վահանը շտապեց վրացիներին օգնությամբ: Հայկական բանակը հասավ Կուրի հովիտը, որտեղ նրան միացավ վրացական զորքը: Պարսկական բանակի հետ ճակատամարտը տեղի ունեցավ Կուրի ափին՝ **Ճարմանայի դաշտում**: Թշնամին կարողացավ իր կողմը գրավել հայ և վրացի որոշ իշխանների, որից հետո անցավ հարձակման թվապես իրեն գիջող հայ-վրացական ուժերի դեմ: Վերջիններս ծանր կորուստներ կրեցին և նահանջեցին: Կռվում զոհվեցին տանուտեր Սահակ Բագրատունին, սպարապետի եղբայր Վասակը և ուրիշներ: Հայոց բանակի մնացորդներով Վահանը նահանջեց դեպի Հայաստան և հասավ **Բասենի Դու** գյուղը: Պարսիկները հետևեցին նրան, սակայն մարտի մեջ չմտան: Հայերն անցան պարտիզանական պայքարի:

Թշնամին կեղծ լուրեր տարածեց, թե իբր Վասակ Մամիկոնյանը ճարմանայում չի զոհվել և նրան տեսնողներ են եղել: Շատ չանցած Վահանը, տեղի տալով իր մերձավորների թախանձանքին, կրկին վերադարձավ Վրաստան՝ եղբորն ու մյուս ընկերներին գտնելու հույսով: Սակայն ապարդյուն:

Նվարսակի հաշտությունը: 483 թ. ընթացքում պարսիկներն ավեր ու կողոպուտ էին սփռում Հայաստանում ու Վրաստանում,

փորձում կոտրել ապստամբների դիմադրությունը: Դվինի մոտ՝ Վահանի զինական ուժերը շրջապատելու և ջախջախելու պարսիկների փորձը, ձախողվեց: Ամենուր ապստամբները պատասխանում էին հանկարծակի հարձակումներով, որոնք ավելի հուժկու դարձան 484 թ. ընթացքում: Պարսկական զորքը կրեց խոշոր կորուստներ: Պարսկաստանի դրությունը վատթարացավ տերության արևելքում հեփթաղների հարձակումների պատճառով: Մարտերից մեկի ժամանակ զոհվեց Պերոզ արքան: 484 թ. վերջին պարսից նոր արքան՝ Պերոզի եղբայր **Վաղարշը** հարկադրված փոխեց իր վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ:

484 թ. պարսից զորավար **Նիխորը Զեր** գավառի **Նվարսակ** գյուղում հանդիպեց Վահան Մամիկոնյանին: Վահանը Նիխորին ներկայացրեց հայ նախարարների պայմանները: Պարսիկները համաձայնեցին. կնքվեց հաշտություն: Ըստ Նվարսակի հաշտության՝ վերականգնվում էին հայ նախարարների ժառանգական արտոնությունները: Պետք է անխախտ պահպանվեին հայկական ավանդական կարգերը, վերացվելու էր կրոնական հալածանքը: Նախարարները պետք է ճանաչեին միայն պարսից արքայի իշխանությունը՝ առանց ուրիշ պաշտոնյաների միջամտության: Երկրի ռազմական ու վարչական իշխանությունը մնում էր հայերին: 485 թ. պարսիկները գնացին նոր զիջման՝ Վահանին նշանակեցին հայոց տանուտեր: Այդ պաշտոնում Վահան Մամիկոնյանը կառավարեց մինչև 506 թ., երբ նրան փոխարինեց եղբայրը՝ **Վարդ Պատրիկը**:

Այսպիսով՝ 450–451 և 481–484 թթ. ազատագրական ապստամբությունների շնորհիվ Արևելյան Հայաստանը պահպանեց իր կիսանկախությունը, իսկ պարսիկներն առժամանակ հրաժարվեցին հայերին դավանափոխելու իրենց քաղաքականությունից: Փաստորեն Նվարսակի հաշտությունն ազդարարեց հայության մոտ երեքուկես տասնամյակի հերոսական պայքարի հաղթական ավարտը:

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԱՊՍԱՍԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՎՂԱՐՈՒՄ

Դրությունը Արևմտյան Հայաստանում: ՎՂ դարում Հայաստանը շարունակում էր մնալ բաժանված Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև: Սակայն հայ ժողովուրդը չէր հաշտվում ստեղծված իրավիճակի հետ և շարունակում էր պայքարն իր ազատագրության համար ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում: Բյուզանդական մասում երկիրը կառավարում էր բյուզանդական կառավարիչը, բայց հայ նախարարները պահպանում էին իրենց ժառանգական իրավունքների զգալի մասը. ունեին ընդարձակ կալվածքներ, որոնք ժառանգաբար անցնում էին հորից որդուն: Արևմտյան Հայաստանում մեծ ազդեցություն ունեին հայազգի հինգ սատրապները, որոնք իրենց տարածքների փաստական տերերն էին: Այս վիճակը դուր չէր գալիս Բյուզանդական կայսր **Հուստինիանոսին (527–565):** Հայ նախարարների ուժը թուլացնելու նպատակով 530-ական թթ. նա անցկացրեց մի շարք վերափոխումներ:

Ըստ վարչական ռեֆորմի՝ Արևմտյան Հայաստանում ստեղծվեցին 4 պրովինցիաներ՝ **Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք, Երրորդ Հայք և Չորրորդ Հայք՝** բյուզանդական կառավարիչներով: Ժառանգության մասին նոր օրենքով հողեր ստանալու իրավունք ծեռք բերեցին նաև նախարարական տների իգական սեռի ներկայացուցիչները: Դա նույնպես նպատակ էր հետապնդում բաժան-բաժան անել նախարարական կալվածքները, թուլացնել նրանց, վերացնել հին հայկական ավատատիրական համակարգը: Հուստինիանոսն սկսեց բռնությամբ հայերին պարտադրել ուղղափառություն՝ քաղկեդոնականություն: Հայ նախարարները զրկվեցին զորք ունենալու իրավունքից:

Չհանդուրժելով այս բռնությունները՝ 539 թ. Արևմտյան Հայաստանում հայերը բարձրացրին առաջին ապստամբությունը:

Այն սկսվեց Առաջին Հայքում: Ապստամբությունը գլխավորեցին 428 թ. Արշակունյաց անկումից հետո Բյուզանդիայում գործող Արշակունիները՝ **Հովհաննես Արշակունին** և նրա որդին՝ **Արտավանը**: Վերջինս ճանաչված զորավար էր: Ելնելով իր շահերից՝ պարսից արքունիքը հանդես եկավ արևմտահայերին օգնելու խոստումներով:

Հայերը սպանեցին բյուզանդական կառավարչին, որը ազգուրաց մի հայ ազնվական էր: Հուստինիանոսը զորք ուղարկեց **Սիտտաս** զորավարի գլխավորությամբ: Ապստամբների ղեկավարներին կաշառելու Սիտտասի փորձերն անցան ապարդյուն: Ճակատամարտում բյուզանդական զորքը ջախջախվեց և վտարվեց Առաջին Հայքից: Արտավանի միզակի հարվածից ընկավ Սիտտասը: Հայերի դեմ ուղարկվեց **Քուզոս** զորավարը: Նա կարողացավ խաբեությամբ խնջույքի հրավիրել Հովհաննես Արշակունուն և սպանել նրան: Կորցնելով ղեկավարին՝ ապստամբները դադարեցրին դիմադրությունը և անցան պարսից **Խոսրով I** թագավորի մոտ: Վերջինս, խախտելով Բյուզանդիայի հետ 532 թ. կնքված «**հավիտենական**» հաշտությունը, պատերազմ սկսեց: Հայաստանը կրկին վերածվեց պայքարի թատերաբեմի:

Պարսկաբյուզանդական պատերազմի օրերին հայերը նորից ընդվզեցին Հուստինիանոսի դեմ: Այս անգամ՝ **548 թ.** հակաբյուզանդական պայքարը գլխավորեց **Արշակ Արշակունին**: Արշակին միացավ սպանված Հովհաննես Արշակունու որդին՝ նույն Արտավանը: Կայսրին սպանելու նրանց մահափորձը բացահայտվեց մի հույն պալատականի մատնությամբ: Ձերբակալվեցին դավադրության շատ անդամներ, այդ թվում՝ Արտավանը: Վերջինիս նկատմամբ Հուստինիանոսը մեղմ վարվեց՝ ենթարկելով իր պալատում տնային կալանքի: Պահպանելով Արտավանի կյանքը՝ կայսրը նպատակ ուներ շնորհալի զորավարի կարողություններն օգտագործել իր բանակի համար: 548 թ. ապստամբության մասնակիցների մի մասը հեռացավ Արևելյան Հայաստան և ապաստանեցին Բյուզանդիայում:

տան գտավ պարսիկների մոտ: Պարսկաբյուզանդական պատերազմը շարունակվեց և ավարտվեց 562 թ.:

571–572 թթ. ապստամբությունը Արևելյան Հայաստանում: V դարի ազատագրական պատերազմներից հետո Արևելյան Հայաստանում հաստատվեց խաղաղ ժամանակաշրջան, հատկապես Վահան Մամիկոնյանի (485–506) և նրա եղբոր Վարդ Պատրիկի (506–509) մարզպանության շրջանում: Վարդի մահից հետո պարսից արքունիքը մարզպանի պաշտոնը հանձնեց պարսիկների: Արևելյան Հայաստանի վիճակը հատկապես վատթարացավ, երբ 564 թ. մարզպան նշանակվեց պարսիկ **Սուրեն Վշնասպը**: Նա աշխարհագիր անցկացրեց, հաշվառեց հողը, ջուրը, մտցրեց գլխահարկ: Վերսկսվեցին կրոնական հալածանքները, կառուցվեցին ատրուշաններ: Սուրենը սպանեց հայ իշխան, Մամիկոնյան տոհմի լառաջնորդ **Վասակի որդուն Մանուելին**:

Այս ամենը պարսից տիրապետության դեմ նոր ապստամբության հանգեցրեց: Ապստամբությունը գլխավորեց սպանված Մանուելի եղբայրը **Վարդան Մամիկոնյանը (Վարդան Կրտսեր)**: Վարդանին միացավ հայոց կաթողիկոս **Հովհաննես Բ Գաբրելենացին**: Այս անգամ էլ արևելահայերի պաշտպան ներկայացավ Բյուզանդիան՝ խոստանալով անհաջողության դեպքում Արևմտյան Հայաստանում ապստամբներին օթևան տալ: Շուտով ապստամբությունը տարածվեց Վրաստանում և Աղվանքում: Հայոց զորքը կազմեց 10 հազար մարդ:

Վարդանն ու կաթողիկոսը պարսիկներից պահանջում են վերջ տալ ատրուշանների կառուցմանը: Սուրենը գնում է Տիգրոն և վերադառնում զորքով: 572 թ. սկզբին հայոց բանակի թիվը կրկնապատկվում է և դառնում 20 հազար: **572 թ. փետրվարի 2-ին** ապստամբներն ազատագրում են **Դվինը**: Մարտում սպանվում է Սուրեն Վշնասպը:

572 թ. գարնանը պարսիկները նոր զորքով, **Սիիրան** զորա-

վարի գլխավորությամբ ներխուժում են Հայաստան: **Խաղա-
մախյա** կոչվող վայրում տեղի ունեցած **ճակատամարտում**
պարսիկները կրում են խայտառակ պարտություն: Առիթից օգտ-
վելով՝ Բյուզանդիան Պարսկաստանի դեմ պատերազմի մեջ է
մտնում: Հայ նախարարների մեծ մասն անցնում է Բյուզանդիա:
Պարսկաբյուզանդական նոր պատերազմը տևում է մոտ 20 տա-
րի և ավարտվում 591 թ., երբ Հայաստանը երկրորդ անգամ բա-
ժանվում է Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև: Պարզ է դառ-
նում, որ երկու տերություններն էլ ամեն մի ապստամբության ժա-
նանակ, օգնելով հակառակորդ երկրի հպատակ հայերին, հե-
տապնդում էին իրենց շահը և մտահոգված չէին Հայաստանի ճա-
կատագրով:

591 թ. բաժանմամբ Բյուզանդիան ստանում է նոր հողեր
Պարսկաստանին ենթակա մասից՝ Տարոնը, Այրարատ աշխարհի
մեծ մասը՝ մինչև Ազատ գետը, Կոգովիտ գավառը և Վան քաղա-
քը: Բաժանելով Հայաստանը, երկու երկրների տիրակալները՝
բյուզանդական կայսր **Մորիկը** և պարսից արքա **Խոսրովը**, հա-
յերի դեմ սկսեցին գործել միասնաբար: Մորիկը Խոսրովին առա-
ջարկեց հայատյաց հետևյալ ծրագիրը. «Ես իմ հպատակ հայե-
րին կտանեմ **Թրակիա**, իսկ դու՝ Արևելք, քուշանների դեմ: Եթե
սպանեն՝ կսպանեն մեր թշնամիներին, եթե սպանվեն՝ կսպանվեն
մեր թշնամիները»: Ահա այսպիսի ծանր պայմաններում էր
գտնվում հայ ժողովուրդը, երբ պատմության թատերաբեմ իջան
արաբները, որոնք պիտի վերջ դնեին պարսկաբյուզանդական
հակամարտությանը և բռնազավթեին Առաջավոր Ասիայի զգալի
մասը:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՍ

Արաբական առաջին արշավանքները: VII դ. 20–30-ական թթ. Մերձավոր Արևելքում ասպարեզ իջավ նոր տերությունը՝ Արաբական խալիֆայությունը: 622 թ. Արաբական թերակղզու **Մեքքա** քաղաքում առևտրական **Մուհամեդ**ն իրեն հայտարարեց աստծո մարգարե և սկսեց տարածել իր ուսմունքը՝ մահմեդականությունը (**իսլամ**): Մուհամեդը հռչակվեց առաջին **խալիֆ**: Այսպես հիմնավորվեց արաբական խալիֆայությունը, որը 630-ական թթ. սկսեց իր աշխարհակալ նվաճումները: Արաբները **636–642 թթ.** ջախջախիչ պարտության մատնեցին բյուզանդացիներին ու պարսիկներին և ներխուժեցին Փոքր Ասիա:

640 թ. արաբներն առաջին անգամ ներխուժեցին Հայաստան: Սրընթաց շարժով նրանք հասան Արարատյան դաշտ և **հոկտեմբերի 6-ին** գրավեցին **Դվինը**: Արաբները կոտորեցին 12 հազար դվինցիների, 33 հազարին՝ գերեվարեցին: Նոր նվաճողների հայտնվելն այնքան անսպասելի էր, որ հայ իշխաններից և ոչ մեկը չկարողացավ կազմակերպել պատշաճ դիմադրություն: Ձեռք բերելով հարուստ ավար՝ արաբները հեռացան Հայաստանից: **Կոգովիտ** գավառում հայոց իշխանաց իշխան Թեոդորոս Ռշտունին փորձեց վրեժխնդիր լինել, սակայն անհաջողություն ունեցավ և նահանջեց: 642–643 թթ. արաբները ձեռնարկեցին երկրորդ արշավանքը: Այս անգամ **Թեոդորոս Ռշտունին** խնամքով նախապատրաստվել էր դիմադրության: Նույն Կոգովիտի **եղբարք Սարակ** վայրում նա ծուղակ էր պատրաստել արաբների համար: Շեշտակի հարվածով հայերը պարտության մատնեցին արաբներին:

Արաբները փորձեցին կրած պարտությունների վրեժը լուծել Կոգովիտի **Արծափ** գյուղի բնակչությունից: Սակայն գյուղացիներին օգնության հասած Ռշտունին այստեղ ևս տարավ հաղթա-

նակ և ստիպեց հակառակորդին լքել Հայաստանը:

650 թ. արաբական զորքերը երրորդ անգամ ներխուժեցին Հայոց երկիր: Թեև այս անգամ ևս նրանք չմնացին Հայաստանում, սակայն չիրաժարվեցին այն գրավելու և հպատակեցնելու մտադրությունից: Այս հանգամանքը լավ գիտակցում էին հայ նախարարները, ուստի փորձում էին ստեղծված իրավիճակից ելք գտնել: Մի մասը **Ներսես Գ Տայեցի** կաթողիկոսի գլխավորությամբ գտնում էր, որ պետք է պայքարել խալիֆայության դեմ՝ դաշնակցելով Բյուզանդիայի հետ: Մյուս խումբը, որի ղեկավարը Թ. Ռշտունին էր, պնդում էր, որ կայսրությունն այլևս լուրջ ռազմաքաղաքական ուժ չէ և նրա հետ դաշինքը ոչինչ չի տալու, բացի արաբներին Հայաստանի դեմ գրգռելուց, ուստի ճիշտ կլինի՝ դաշնակցել արաբների հետ: Հաղթանակեց այս վերջին ուղղությունը:

Արաբները, որ զբաղված էին Բյուզանդիայի դեմ պատերազմներով և Հյուսիսային Աֆրիկայում նվաճումներով, ընդունեցին Թ. Ռշտունու առաջարկությունը հայ-արաբական դաշինք կնքելու մասին: **652 թ.** Ռշտունին կնքեց հաշտություն Ասորիքի կառավարիչ **Սուավիայի** հետ, որով Հայաստանն ընդունում էր արաբների գերիշխանությունը, սակայն 3 տարով ազատվում էր հարկերից, որից հետո հարկի չափը որոշելու էին իրենք՝ հայերը: Հայաստանին թույլատրվում էր պահել 15 հազարանոց այրուձի՝ խալիֆայության ծախսերով: Արաբները պարտավորվում էին պաշտպանել Հայաստանի սահմանները օտարների հարձակումներից: Պահպանվում էին հայ նախարարների իրավունքները: Փաստորեն Հայաստանը դառնում է կիսանկախ:

Հայ-արաբական դաշինքն անհանգստացրեց բյուզանդացիներին, և շուտով նրանք անցան հարձակման Հայաստանի դեմ: Թեոդորոս Ռշտունին արաբների օգնությամբ կարողացավ դուրս մղել նրանց երկրի սահմաններից: Ցավոք, քիչ անց արաբները, անտեսելով 652 թ. դաշնագիրը, իրենց հերթին թալան ու ավերա-

ծություններ իրականացրին Հայաստանում: Հազարավոր գերի-
ներ տարվեցին Արաբիա: Գերիների քարավանին միացավ նաև
Ռշտունին, որը հետագայում մահացավ գերության մեջ Դամաս-
կոսում: Երբ Մուավիան դադարեց արաբական խալիֆ, նորից վե-
ճականգնեց հայ-արաբական դաշնագիրը: Այս անգամ այն ավելի
երկար գործեց և մեծ դեր խաղաց Հայաստանի անվտանգության
պահպանման համար:

670–680-ական թվականներին, օգտվելով արաբների որոշ
թուլացումից և սաստկացած արաբաբյուզանդական հակամար-
տությունից, հայերը ձեռք բերեցին փաստական անկախություն:
Սակայն այդ վիճակը երկար չտևեց: 698 թ. **Մուհամեդ իբն
Մրվանը** մեծ բանակով ներխուժեց Հայաստան: Նա ուժեղ դի-
մադրության հանդիպեց **Սևանա** կղզում: Մինչև 700 թ. տևած ար-
շավանքների ընթացքում ավերակների վերածեց երկիրը: Մուհա-
մեդը **Աբդուլային** նշանակեց Հայաստանի կառավարիչ **ոստի-
կան**: Այդ նշանակման տարին ընդունված է համարել արաբների
կողմից Հայաստանի վերջնական նվաճման տարեթիվ: Գրավված
երկիրը վերածվեց նոր վարչամիավորի՝ **Արմինիա** կամ **Էրմենիս-
տան** անունով, որի մեջ մտցվեցին նաև հարևան Վիրքն ու Աղ-
վանքը:

Հայ ժողովրդի հակաարաբական պայքարը VIII դարում:
700 թ. Հայաստանի նվաճումից հետո դեռ արաբական տիրապե-
տությունը որոշ ժամանակ մնաց անվանական: Շուտով արաբնե-
րը երկիրը ենթարկեցին հարկային ծանր լծի: Հայաստանը կո-
ղտալովում էր, տնտեսապես քայքայվում: Ամբողջ արաբական
տիրապետության ժամանակաշրջանում, որը տևեց մոտ երկու
հարյուր տարի, երկրում ոչ մի նշանակալի շինարարական աշ-
խատանք չկատարվեց:

Հայաստանի ներքին ինքնուրույնությունը դուր չէր գալիս
արաբներին: Նվաճված երկրում իրենց իշխանությունն ամրապն-
դելու համար խալիֆայությունը վճռեց թուլացնել հայ նախա-

որաների դիրքերը: Գերվեցին և Արաբիա տարվեցին Հայոց իշխան և սպարապետ **Սմբատ Բագրատունին** և կաթողիկոս **Սահակ Զորավորեցին**: Այդ տմարդի քայլը վրդովմունք առաջացրեց հայության շրջանում: Հայերի դժգոհությունը մեղմելու համար 703 թ. արաբները Սմբատ Բագրատունուն ազատ արձակեցին: Վերադառնալով հայրենիք՝ վերջինս գլխավորեց երկրում հասունացող ապստամբությունը:

Հայկական ուժերը բանակ են դնում Արարատից ոչ հեռու գտնվող **Վարդանակերտ** գյուղում: Սմբատ Բագրատունու 2 հազարանոց ջոկատի դեմ արաբները հանում են 5 հազարանոց պատժիչ զուևդ: Խիստ ծնռան պայմաններում՝ **703 թ. հունվարին**, գիշերելով բաց երկնքի տակ, արաբական բանակը կորցրել էր իր մարտունակությունը: Առավոտյան հայկական ուժերը շեշտակի գրոհով անակնկալի բերեցին ուժասպառ եղած արաբներին: Թշնամին խուճապահար նահանջեց և փորձեց անցնել Արաքսը: Գետի սառույցը չդիմացավ և կոտրվեց մարդկանց ու ձիերի ծանրության տակ: Բազմաթիվ արաբներ իրենց վախճանը գտան գետի ջրերում: Փրկվեց միայն 300 մարդ, որոնց օթևան տվեց ու խնամեց **Շուշան** անունով մի հայ իշխանուհի: Վարդանակերտի հաղթանակը ոտքի հանեց տարբեր գավառների բնակիչների: Սպանվեց ատելի ոստիկան Աբդուլլան:

Վարդանակերտի պարտության վրեժը խալիֆայությունը որոշեց լուծել շատ ստոր ճանապարհով: Խալիֆի կարգադրությամբ **Նախճավանի** արաբ կառավարիչն իր մոտ կանչեց բազմաթիվ հայ նախարարների՝ հայոց գործին հաշվառելու և ռոճիկ տալու պատրվակով: Խաբեությամբ ձերբակալելով վերջիններիս՝ արաբները ստացան մեծ փրկագին: Դրանից հետո էլ նրանց փակեցին **Նախճավանի** ու մոտակա **Խրամ ավանի** եկեղեցիներում և կենդանի-կենդանի հրկիզեցին: Իրենք՝ արաբներն այդ այրյունալի **705 թ.** անվանեցին «**Կրակի տարի**»:

Այս ապստամբությունից հետո արաբներն ավելի խստացրին

իրենց տիրապետությունը Հայաստանում: **725 թ. Յերթ** ոստիկանի օրոք անցկացվեց «աշխարհագիր», որից հետո բարձրացվեցին հարկերը, նախկինում տրվող **Ծխահարկից** (նաև՝ երդուհարկ) բացի, այժմ հայերը պետք է վճարեին նաև **հողահարկ** և **գլխահարկ՝ ջիզե**: Վերջինս նշանակում էր, որ այժմ հարկը պետք է վճարվեր ոչ թե ըստ բազմանդամ գերդաստանի, այլ ըստ յուրաքանչյուր արական շնչի: Ամենուր երկրի լավագույն հողերից դուրս էր մղվում հայ բնակչությունը, որի տեղը զբաղեցնում էին եկվոր արաբական ցեղերը: Հետզհետե հիմնադրվեցին արաբական պետական կազմավորումներ **Արճեշում, Բերկրիում, Կարինում** և այլուր:

VIII դ. կեսերին խալիֆայությունում սկսվեցին գահակալական կռիվներ, որից օգտվելով, հայերը **748–750 թթ.** նորից ապստամբեցին: Այն գլխավորեցին **Գրիգոր և Մուշեղ Մամիկոնյան** եղբայրները: **762 թ.** նոր ապստամբություն բռնկվեց **Վասպուրականում՝ Արծրունիների** գլխավորությամբ:

Արաբների դաժան տիրապետությունը **774 թ.** նոր և ամենամեծ ապստամբության պատճառ դարձավ: Նրա ազդանշանը տվեց իշխան **Արտավազդ Մամիկոնյանը**: Նա հմտորեն մոլորեցրեց արաբներին. նրանց թշնամիների դեմ պայքարելու պատրվակով ոստիկանից զենք ստացավ և **Կումայրի** (այժմ՝ Գյումրի) գյուղում անսպասելի հարձակվեց արաբ հարկահանների վրա, խլեց հավաքած հարկը և անվտանգ անցավ Բյուզանդական կայսրության սահմանները:

Շուտով ապստամբների ճանաչված առաջնորդ դարձավ **Մուշեղ Մամիկոնյանը**: Նա Տարոնի իր տոհմական տիրույթներում ջարդ տվեց արաբներին և ամրացավ անառիկ **Արտագերս** ամրոցում: Ապստամբներին միացավ Հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունին: 5 հազարանոց հայկական զորագունդը պաշարեց Կարին քաղաքը և **774–775 թթ.** ձմեռը քարանետ մեքենաներով մեծ վնասներ պատճառեց պաշարված արաբներին:

775 թ. գարնանը 30 հազարանոց արաբական զորքը հարավից մտավ Հայաստան: Այդ ժամանակ հայ նախարարների մի մասը որոշեց գրավել արաբների մյուս հենակետը Հայաստանում՝ **Արձեշը**: Արաբական զորքը դարան մտավ և **775 թ. ապրիլի 15-ին Արձեշի** մոտակայքում անսպասելի հարձակումով ծանր պարտության մատնեց քաղաքը գրավել ցանկացող հայերին:

Արձեշի աղետը ստիպեց ապստամբների մյուս ուժերին թողնել Կարինի պաշարումը և ընդառաջ գնալ հզոր թշնամուն՝ գերադասելով պատվավոր մահը: ճակատամարտը տեղի ունեցավ Արածանիի ափին **ապրիլի 25-ին Արծնի** գյուղի մոտ: Սկզբում հաջողությունը հայերի կողմն էր, բայց բազմաքանակ և լավ մարզված արաբական բանակի սուրբելությունն ակնհայտ էր: Ապստամբներից շատերը հերոսաբար զոհվեցին: Նրանց թվում էին Մուշեղ Մամիկոնյանն ու Սմբատ Բագրատունին և 3 հազար հայ ռազմիկներ: Մեծ էին հատկապես Մամիկոնյանների կորուստները: Արծնիից հետո նրանք այլևս ի վիճակի չեղան պահպանել իրենց ծանրակշիռ դերակատարությունը հայոց պատմության մեջ:

850–855թթ. ապստամբությունը: Հայաստանի ինքնավարության հաստատումը: Հայ իշխանական տներին հալածելու և թուլացնելու խալիֆայության քաղաքականությունը, որ տարվում էր ամբողջ VIII դ. ընթացքում, ի վերջո ձախողվեց: IX դ. առաջին կեսին ուժեղացան մի շարք հինավուրց հայ նախարարական տներ: Բագրատունիները, փոխարինելով Մամիկոնյաններին ու Կամսարականներին, տեր դարձան Սպերին, Մուկքին, Շիրակին, Տարոնին: Սյունյաց իշխաններն իրենց դիրքերն ամրապնդեցին Սյունիքում, Արծրունիները՝ Վասպուրականում: Արցախում հզորացան **Առանշահիկները**:

Բագրատունիների կալվածքներն ընդարձակվեցին հատկապես 804 թ. հետո, երբ արաբների կողմից Հայոց իշխան ճանաչվեց Աշոտ Բագրատունին (**Աշոտ Մսակեր**): Նա Ախուրյանի ափին

ընկած **Բագարան** բերդաքաղաքը դարձրեց իր նստավայրը։ Բագրատունիների ազդեցությունը նկատելի էր ամբողջ երկրում։ Նրանց մի մասը հաստատվել էր Վրաստանում, որտեղ հետագայում տիրեց վրաց գահին։

826 թ. մահացավ Աշոտ Մսակերը, և նրա որդիները ստացան ամենաազդեցիկ պաշտոնները՝ Հայոց իշխանի և սպարապետի։ Հայոց իշխան դարձած **Բագարատ Բագրատունին** արժանացավ նաև «իշխանաց իշխանի» տիտղոսին։ Հարկերի հավաքման իրավունքը լիովին անցավ հայ իշխանների ձեռքը, որոնք բավարարվում էին միայն նրա մի մասը արաբներին ուղարկելով։ Հայաստանը կրկին ձեռք էր բերել ներքին ինքնուրույնություն։

Հայերին ինքնավար կարգավիճակից զրկելու նպատակով Հայաստան ուղարկվեց **Աբուսեթ** ոստիկանը։ Իրենց հարավային սահմանի մոտ հայերն Աբուսեթին արգելեցին մտնել երկիր և հարկեր հավաքել։

851 թ. հսկայական զորքով Հայաստան եկավ Աբուսեթի որդին՝ **Յուսուֆը**։ Վերջինս մտավ Վասպուրական, **Խլաթ** կանչեց Բագարատ Բագրատունուն՝ նրան խոստանալով Արմինիայի կառավարչի պաշտոնը։ Խլաթ ներկայացած Բագարատը ձերբակալվեց և շղթայակապ ուղարկվեց խալիֆի մոտ։ Արաբները Վասպուրականից անցան Տարոն և որոշեցին 851–852 թթ. ձմեռն անցկացնել **Մուշ** քաղաքում։ Սինդեռ, Տարոնից և լեռնային **Սասունից** եկած Բագարատի որդիների՝ **Ղավթի, Աշոտի և Խութ** գյուղի առաջնորդ **Խութեցի Յովնանի** գլխավորությամբ հայկական զորքերը հանկարծակի ներխուժեցին Մուշ և կոտորեցին արաբներին։ Յուսուֆը փորձեց թաքնվել Մուշի եկեղեցու գմբեթում։ Սակայն սասունցիները նրան գտան և սպանեցին։

Այս իրադարձություններն իրենց արտացոլումն են գտել «**Սասնա ծռեր**» ժողովրդական դյուցազնավեպում։ Հակաարաբական ապստամբությունն ընդգրկեց Արմինիայի մյուս երկրները։

852 թ. գարնանը խալիֆը Հայաստան ուղարկեց ազգութ-

յամբ թուրք զորավար **Բուղային**, որն աչքի էր ընկնում առանձնակի դաժանությամբ: **Արյան լիճ** վայրում **Գուրգեն Արծրունու** զորքերը պարտության մատնեցին արաբներին և ստիպեցին թողնել Վասպուրականը:

853 թ. գարնանը Բուղան ասպատակեց Սյունիքը, այնուհետև անցավ Վիրք: Այստեղ նա հանդիպեց ուժեղ դիմադրության: Բուղան հաջողություն չունեցավ նաև Արցախում: **Եսայի** իշխանի ղեկավարությամբ հայկական ուժերը ջախջախեցին արաբներին և պատսպարվեցին **Քթիշ ամրոցում**: Ամրոցի պաշարումը տևեց մոտ մեկ տարի: Քաջարի արցախցիները հետ մղեցին Բուղայի 28 հարձակումներ: Ժամանակի պատմիչի վկայությամբ կրած հերթական պարտությունից հետո Բուղան այնքան էր հուսալքվել, որ 10 օր դուրս չէր գալիս իր վրանից: Չհասնելով ռազմական հաջողության՝ թուրք զորավարը դիմեց խաբեության: Նա իր մոտ կանչեց Եսայուն և ստորաբար ձերբակալեց ազնիվ իշխանին ու ուղարկեց խալիֆի մոտ:

Նույն ժամանակ Վասպուրականում նորից բորբոքվում է ապրքարը Արծրունիների գլխավորությամբ: Բուղան ստիպված է լինում այնտեղ ճանաչել իշխանական այդ տոհմի իրավունքները: Չհասնելով հաջողության՝ 855 թ. խալիֆը հարկադրված Բուղային հետ է կանչում և Հայաստանում կառավարիչ նշանակում **Աշոտ Բագրատունուն**: Այս ապստամբությունից հետո Հայաստանը ստանում է ինքնուրույնություն և բռնում անկախության վերականգնման ուղին:

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

Հայ գրերի գյուտը: Մեսրոպ Մաշտոց: Հայ մշակույթի ամենախոշոր և անմոռաց նվաճումը մեսրոպյան գրերի գյուտն էր: Այն ունեցավ ինչպես մշակութային, այնպես էլ կարևոր քաղաքական նշանակություն: Այդ դարակազմիկ գյուտի ժամանակաշր-

ջանը՝ V դ. սկիզբը, բնորոշվում է հայ ժողովրդի պատմության մեջ քաղաքական ծանր անցուղարձերով. 387 թ. Հայաստանը բաժանվել էր Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև: Բյուզանդական մասում վերացվել էր հայոց պետականությունը, իսկ պարսկական հատվածում թեև շարունակում էին դեռ գահակալել Արշակունիները, սակայն երկիրը փաստորեն գտնվում էր օտարի տիրապետության տակ: Այս ամենին գումարվում էր նաև հոգևոր կախյալ վիճակը. հայերը նախկինի պես գրում էին օտար լեզուներով՝ արամեերենով, հունարենով և պարսկերենով: Քաղաքական ու մշակութային այս անբարենպաստ վիճակը խիստ վտանգում էր հայ ժողովրդի հետագա գոյատևումը:

Ինքնուրույն գրեր ունենալու խնդիրը հուզում էր ժամանակի խոշոր մտածողներին, որոնցից էր հայ ժողովրդի հանճարեղ գավակ **Մեսրոպ Մաշտոցը**: Նա ծնվել է 361 թ. Տարոն գավառի **Հացեկաց** գյուղում: Երիտասարդ հասակում սովորել է հունարեն ու ասորերեն, ապա անցել ծառայության հայոց արքունիքում՝ Վաղարշապատում: Մաշտոցը ծանոթանում է նաև գինվորական գործին, այնուհետև դառնում հոգևորական: Շուտով նա իր աշակերտների հետ գնում է հայոց **Գողթան** գավառը՝ այնտեղ քրիստոնեություն քարոզելու նպատակով: Այստեղ ժողովրդի մեջ պահպանվում էին հեթանոսական ծեսերն ու ծիսակատարությունները, ժողովրդի մի մասը շարունակում էր դավանել բազմաստվածությունը:

Տեսնելով ժողովրդի հոգևոր աղքատությունը՝ Մաշտոցը համոզվում է, որ քրիստոնեությունը չի կարելի ճարդկանց մեջ արմատավորել միայն բանավոր քարոզների միջոցով, ուստի ժողովրդին պետք է կրթել սեփական գրերով և մայրենի լեզվով: Այսպիսի համոզումով նա գալիս է Վաղարշապատ և իր մտադրության մասին հայտնում **Սահակ Պարթև** կաթողիկոսին: Վերջինս ողջունում է Մաշտոցի այս նախաձեռնությունը և առաջարկում այդ մասին հայտնել հայոց արքա **Վռամշապուհին**:

Թագավորը մեծ ոգևորությամբ միանում է Մաշտոցի և կաթողիկոսի մտահղացման իրագործմանը: Նա հայտնում է, որ ինքը Ասորիքում **Դանիել Ասորու** մոտ տեսել է գրեր, որոնք կարող են օգտակար լինել հայոց այբուբենի համար: Վռամշապուհը **Վահրիճ** անունով մի անձնավորության ուղարկում է Ասորիք և բերել է տալիս Դանիելյան գրերը: Սակայն պարզվում է, որ այդ գրերը, լինելով պարզունակ, չեն համապատասխանում հայոց լեզվի հարուստ հնչյունային համակարգին, ուստի և չեն կարող գործածվել որպես հայերեն այբուբեն:

Արքունիքի հանձնարարությամբ՝ հայոց գրեր ստեղծելու նպատակով Մեսրոպ Մաշտոցն ուղարկվում է **Ամիդ**, ապա՝ **Եդեսիա**: շրջում Ասորիքի մշակութային այլ կենտրոններում, խորհրդակցում գիտնականների հետ: Լուրջ ուսումնասիրություններից հետո **405 թ. Եդեսիայում** նա հանճարեղությամբ ստեղծում է հայոց այբուբենի 36 տառերը: Եդեսիայից Մաշտոցն անցնում է **Սամոսատ**, որտեղ հույն հռչակավոր գեղագիր **Յոդիանոսը** ծնավորում է հայոց տառերը: Իր աշակերտների՝ **Յովհան Եկեղացու** և **Յովսեփ Պաղնացու** օգնությամբ Մաշտոցը կատարում է առաջին թարգմանությունները Աստվածաշնչից՝ **Սողոմոնի** առակներից: Առաջին մեսրոպատառ նախադասությունն իր մեջ գովերգում էր ուսումը և հանճարի խոսքը. «ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»:

406 թ. Մաշտոցը հայերենի նորաստեղծ նշանագրերով վերադառնում է հայրենիք: Նրան մեծ շուքով դիմավորում են Վռամշապուհը, Սահակ Պարթևը և ժողովուրդը: Հայաստանում հիմնադրվում են առաջին հայկական դպրոցները: Նրանցից մեկն էլ բացվում է Արցախում՝ **Ամարասի** հայտնի վանքում: Վաղարշապատում հիմնադրվում է առաջին **վարդապետարանը**՝ բարձրագույն դպրոցը: Այստեղ պատրաստված ուսուցիչներն ուղարկվում են գավառներ՝ ժողովրդին կրթելու համար: Արևելյան Հայաստանում իր գործունեությունը ծավալելուց հետո հայոց լեզվի առա-

ջին ուսուցիչ Մաշտոցը մտահոգվում է նաև Արևմտյան Հայաստանի բնակչության կրթության խնդրով: Նա անձամբ ներկայանում է բյուզանդական կայսր **Թեոդորոս II-ին** և Արևմտյան Հայաստանում ևս դպրոցներ բացելու թույլտվություն ստանում: 419–425 թթ. Մաշտոցն ու Սահակ Պարթևն իրենց աշակերտների հետ հաջողությամբ իրականացնում են այդ դժվարին գործը նաև բյուզանդական մասում՝ դրանով իսկ գոնե հոգևոր առումով միավորում հայ ժողովրդին:

Ինչպես վկայում է Կորյունը, Մաշտոցին գրեր ստեղծելու խնդրանքով դիմում են վրացիներն ու աղվանները: Հանճարեղ մտածողը գրեր է հորինում նաև հարևան երկու ժողովուրդների համար: Վրաց գրերը նա ստեղծում է **Ջաղա** անունով վրացի գործչի օգնությամբ:

Հայ գրերի գյուտը զարկ է տալիս թարգմանական գրականությանը: Հունարենից և ասորերենից թարգմանվում են ժամանակի բազմաթիվ մտածողների գործեր: Շնորհիվ այդ թարգմանությունների՝ Հին աշխարհի շատ մեծերի աշխատություններ պահպանվում են և հասնում մեզ: Նրանց մի մասի բնագրերը հետագայում կորչում են:

439 թ. վախճանվում է Մաշտոցի մեծ հովանավոր Սահակ Պարթև կաթողիկոսը: Հաջորդ տարում մահանում է նաև մեծ երախտավորը և իր աշակերտ **Վահան Ամատունու** առաջարկով՝ բաղվում **Օշականում**:

Մաշտոցյան գրերը հայ ժողովրդի համար դառնում են ոչ միայն հոգևոր, այլև քաղաքական հզոր զենք հետագա դարերի գոյատևման պայքարի համար:

Հայ պատմագրության սկզբնավորումը: Հայ գրերի գյուտը հսկայական նշանակություն ունեցավ հայ նշակույթի արագ զարգացման համար: V դ., որը հայտնի է «**Ոսկե դար**» անունով, ստեղծվեց հայատառ ինքնուրույն գրականությունը: Նրա սկզբնավորողներն էին **Մեսրոպ Մաշտոցն** ու **Սահակ Պարթևը**: Կոր-

յունի վկայությամբ Մաշտոցը գրել է հոգևոր ճառեր: Սահակ Պարթևը բազմաթիվ եկեղեցական կանոնների, թղթերի, հոգևոր երգերի հեղինակ է: Վերջիններիս և նրանց աշակերտների ջանքերով V դ. հիմք դրվեց հայ պատմագրությանը:

Հայ պատմագրության հիմնաքարը դրել է Մաշտոցի ավագ աշակերտ **Կորյունը «Վարք Մաշտոցի»** երկով, որում պատմիչը մեծ խանդավառությամբ ներկայացնում է իր համճարեղ ուսուցչի կյանքն ու գործունեությունը:

Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» մեջ շարադրվում են III դ. և IV դ. սկզբի Հայաստանի, մասնավորապես՝ երկրում քրիստոնեության տարածման, ավատատիրությանն անցնելու պատմական անցքերը: Նրան շարունակել է պատմիչ **Փավստոս Բուզանդը**, որի **«Հայոց պատմությունը»** ընդգրկում է 301-ից մինչև 387 թ. դեպքերը: Հատկապես մանրամասն նկարագրվում է Արշակ II-ի և Պապի գահակալության շրջանը, որն համընկնում է հայ ժողովրդի մղած հակասասանյան պայքարի տարիներին:

387 թ. Հայաստանի առաջին բաժանումով Բուզանդը ավարտում է իր պատմությունը: Նրան շարունակում է V դ. պատմիչ **Ղազար Փարպեցին**, որը դեպքերի նկարագրությունն իր **«Հայոց պատմությունում»** հասցնում է մինչև 485 թ.: Վահան Մամիկոնյանի նշանակումը հայոց տանուտեր: Փարպեցին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում V դ. ազատագրական ապստամբությունների, մասնավորապես Վահանանց պատերազմի մասին: Նա գտնում է, որ պատմությունը շարադրելիս «պետք է պատկառանքով ստույգը գրել, չեղածը չավելացնել, չպակասեցնել եղածները»:

Եղիշե պատմիչն ականատեսի լավատեղյակությամբ **«Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին»** երկում, գեղարվեստական մեծ վարպետությամբ նկարագրում է 450–451 թթ. ապստամբությունը, Ավարայրի ճակատամարտը: Մարտի դաշտում հայրենիքի համար գիտակցված մահով ընկածների հիշատակին է

նվիրված «Չգիտակցված մահը մահ է, գիտակցված մահը՝ անմահություն» նրա թևավոր խոսքը: Եղիշեն իր հարուստ ու ճոխ լեզվի համար հայտնի է «Ոսկեբերան» անունով:

V դ. և նույնիսկ հաջորդ բազմաթիվ դարերի պատմագրության թագն ու պսակը **Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունն»** է: Ի տարբերություն այլ հեղինակների, Խորենացին, որին իրավամբ անվանում են հայ պատմագրության հիմնադիր՝ «Պատմահայր», գրել է ամբողջական պատմություն՝ հնագույն ժամանակներից՝ Հայկի ու Բելի շրջանից մինչև իր ապրած ժամանակահատվածը՝ V դ.: Նրա պատմությունը, որը գրվել է տանուտեր **Սահակ Բագրատունու** պատվերով, ավարտվում է 428 թ.՝ Արշակունյաց անկումով, իրադարձություն, որը Խորենացին համարում է մեծ ողբերգություն, ուստի գրքի վերջին բաժինը վերնագրում է «**Ողբ**»:

Պատմահայրը ի տարբերություն այլ պատմիչների, ոչ միայն գրի է առել դեպքերը, այլ նաև դրանց նկատմամբ հանդես բերել ինքնուրույն քննական մոտեցում: Խորենացին օգտագործել է բազմաթիվ հեղինակների՝ **Մար Աբաս Կատինայի, Ողյունայի, Բարդաժանի** և այլոց աշխատությունները, մեհենական մատյաններ: Նրա գիրքը բաղկացած է երեք մասից. առաջինն ընդգրկում է հայերի նախնիների՝ Հայկի, Արամի, Պարույրի, Երվանդի և այլոց ժամանակները, ուստի կոչվում է «Ծննդաբանություն Հայոց Մեծաց»: Երկրորդ մասը՝ «Միջին պատմությունը», տևում է Ալեքսանդր Մակեդոնացուց մինչև Հայաստանի քրիստոնեացումը: Երրորդ մասը՝ «Մեր հայրենիքի պատմության ավարտը», IV դարի և V դ. սկզբի պատմությունն է:

Խորենացու երկը տարբերվում է նաև ճշգրիտ տարեթվերով՝ ժամանակագրությամբ գրած պատմությամբ: «Չկա հավաստի պատմություն առանց ժամանակագրության», - ասում է Պատմահայրը: Խորենացին չի բավարարվել Հայաստանի պատմությամբ և արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդել նաև հարևան ժողո-

վուրդների՝ վրացիների, աղվանների, պարսիկների մասին: Պատահական չէ, որ երկար դարեր նրա գիրքը սերունդների համար եղել է հայոց պատմության անփոխարինելի դասագիրք:

VI դարից մեզ պատմագրական երկեր չեն հասել: VII դ. սկզբին հայտնի պատմիչ էր **Սեբեոսը**: Նրա «**Պատմությունը**» արժեքավոր նյութ է պարունակում հատկապես 571–572 թթ. ապստամբության և առաջին արաբական արշավանքների մասին: VII դ. պատմիչներ են նաև **Հովհան Մամիկոնյանը** (գրել է «**Պատմություն Տարոնի**») և **Մովսես Կաղանկատվացին**: Վերջինս անդրադարձել է Արցախի և Ուտիքի պատմությանը «**Պատմություն Աղվանից աշխարհի**» գրքում:

VIII դ. պատմիչ է **Ղևոնդը**, որը գրել է «**Պատմություն**» աշխատությունը՝ շարունակելով Սեբեոսի գիրքը: Ղևոնդի երկը կարևոր աշխատություն է VII–VIII դդ. արաբական տիրապետության և արաբների դեմ VIII դ. հայերի մղած ապստամբությունների մասին:

Բնափիլիսոփայություն, իրավունք: Նյութական մշակույթ: Գրերի գյուտը նպաստեց հայ փիլիսոփայական մտքի աննախադեպ զարգացմանը: Դեռ IV դ. հայտնի էր փիլիսոփա **Պարույր Զայկազը**, որը ծառայել է հռոմեական կայսրերի մոտ: V դ. պարսկական զրադաշտական կրոնի քննադատությամբ իր «**Եղծ աղանդոց**» աշխատությամբ հանդես է գալիս փիլիսոփա **Եզնիկ Կողբացին**: VI դ. գործել է հռչակվոր փիլիսոփա **Դավիթ Անհաղթը**: Նա «**Անհաղթ**» անունը ստացել է Աթենքի փիլիսոփաների բանավեճերում անպարտելի մնալու համար: Նրա գրչին է պատկանում «**Սահմանք իմաստասիրության**» նշանավոր աշխատությունը:

VII դ. խոշորագույն տիեզերագետ և մաթեմատիկոս է **Անանիա Շիրակացին**: Նա՝ պաշտպանել է երկրի գնդաձևության գաղափարը, գրել է մաթեմատիկայի առաջին դասագիրքը: Շիրակացուն է վերագրվում Զայաստանի և հարևան երկրների աշխար-

հագրությանը նվիրված մեծարժեք մի այնպիսի աշխատություն, ինչպիսին «Աշխարհացույցն» է:

Վաղ միջնադարում նոր բարձրության հասավ հայ ճարտարապետությունը: 618 թ. **Կոմիտաս** կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ Վաղարշապատում կառուցվեց վաղմիջնադարյան հայ ճարտարապետության գլուխգործոցը՝ **Յոփսիմեի տաճարը**: Ներսես Տայեցի կաթողիկոսի ջանքերով VII դ. կեսերին է կառուցվել Զվարթնոցի հրաշագեղ տաճարը: Այն ունեցել է 50 մ բարձրություն: Այդ ժամանակաշրջանում կառուցված եկեղեցիներից էին **Մրենի, Գայանեի, Ավանի, Աշտարակի, Ամարասի** և այլ տաճարներ: Վաղ միջնադարում տարածված ճարտարապետական ոճը «**բազիլիկն**» էր՝ ձգված ուղղանկյուն հատակագծով և երկթև տանիքով կառույցը:

Նյութական մշակույթի զարգացման բնագավառում մեծ առաջընթաց ապրեցին քանդակագործությունը, նկարչությունը, իսկ հոգևոր ոլորտում թատրոնը և երաժշտությունը: Հայ իրավական մտքի զարգացման գործում մեծ նշանակություն ունեցավ **Յովհան Օձնեցու** ջանքերով կազմված օրենքների ժողովածուն՝ «**Կանոնագիրք Հայոցը**»:

V–VIII դդ. հայ մշակույթի աննախադեպ թռիչքի ժամանակաշրջան է: Այդ հզոր հիմքի վրա հետագայում հատկապես X–XIII դարերում, հայոց մշակույթը հասավ նոր բարձրության:

ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ V–XI դարերում

Աղանդավորության սկզբնավորումը: Ավատատիրական հարաբերությունների արմատավորման հետ մեկտեղ ուժեղանում էր չունևոր սոցիալական խավերի դժգոհությունը: Այդ ամենին ավելանում էր օտարերկրյա ծանր տիրապետությունը՝ ավելի վատթարացնելով ժողովրդի վիճակը: Մարդկանց դժգոհությունն

արտահայտվում էր սոցիալական և ազատագրական շարժումներով: Սոցիալական շարժումներն հիմնականում կրում էին հակակեղեցական բնույթ: Քրիստոնեական կրոնից ամեն մի շեղում դատապարտվում էր եկեղեցու կողմից և համարվում **աղանդավորություն**: Աղանդավորները հայտնում էին իրենց անհամաձայնությունը պաշտոնական եկեղեցական քարոզներին և առաջարկում իրենց գաղափարախոսությունը, որն արձագանք էր գտնում հատկապես չքավոր գյուղացիության և քաղաքային արհեստավորության շրջանում:

Արդեն IV–V դդ. Հայաստանում հայտնի էին առաջին աղանդավորական շարժումները՝ **անապատականներ**, **բորբորիտներ** և **մծղնեականներ** անուններով: Արաբական տիրապետության շրջանում այդ շարժումներն ուժեղացան և փաստորեն ընդունեցին նաև ազատագրական պայքարի բնույթ:

VI դ. բյուզանդական տիրապետության տակ ծնունդ առած շարժումը հավանաբար **Պավելի՝ Պողոս Առաքյալի** անունից ստացավ **պավլիկյան** անունը: Այն սկզբնավորվել է Արևմտյան Հայաստանի Բարձր Հայք աշխարհի **Մանանադ գավառում**: Նրա առաջին ղեկավարներից էր **Կոնստանդին Սիլվանը**: Նա շուտով տեղափոխվեց Փոքր Հայք և այնտեղ հիմնադրեց պավլիկյան առաջին համայնքը. Օրեցօր պավլիկյանների ազդեցությունն աճեց, որն առաջացրեց Բյուզանդական կայսրության, հատկապես քաղկեդոնիկ եկեղեցու անհամգստությունը: Կոնստանդինին հաջողվեց սպանել, իսկ նրա հավատակիցներից ոմանք ողջակիզվեցին խարույկի վրա: Կոնստանդինին շուտով փոխարինեցին այլ առաջնորդներ՝ **Հովսեփը**, **Վահանը**, **Զաքարիան** և ուրիշներ:

Պավլիկյանների գաղափարները: Շարժման հետագա ընթացքը: Պավլիկյանները գտնում էին, որ աշխարհը բաժանված է չարի և բարու: Բարի են երկնային, Լուսինքն՝ աստվածային ուժերը, իսկ երկրի վրա իշխում է չարը՝ սատանան: Զարի տակ

նրանք հասկանում էին հոգևոր և աշխարհիկ դասի ներկայացուցիչներին, օտարերկրյա նվաճողներին: Չարին հակադրվելու համար նրանք իրենց ստեղծած համայնքներում հաստատում էին սոցիալական հավասարություն՝ գտնելով, որ աստծո առաջ բոլոր մարդիկ հավասար են: Պավլիկյանները չէին ընդունում Աստվածաշնչի Հին կտակարանը, իսկ Նոր կտակարանից ճիշտ համարում էին միայն առանձին հատվածներ: Նրանք ճանաչում էին Քրիստոսին, բայց մերժում նրա մարդկային բնույթը, այսինքն, որ նա ծնվել է նաև մարդուց՝ Մարիամից:

Պավլիկյաններն ուժեղացան VIII դ. և տարածվեցին նաև Արևելյան Հայաստանում: Նրանց դեմ պայքարելու նպատակով **Հովհան Օձնեցի** կաթողիկոսը **719 թ. Դվինում** հրավիրեց հատուկ եկեղեցական ժողով, որտեղ պավլիկյաններին անվանեցին **հերետիկոսներ՝** եկեղեցու թշնամիներ: Նրանց հետ շփվողները ենթարկվելու էին մահապատժի: Կաթողիկոսը գրեց «**Ընդդեմ Պավլիկյանց**» աշխատությունը՝ փորձելով հիմնավորել պավլիկյան ուսմունքի սխալականությունը:

Պավլիկյան շարժման մասնակիցների մեջ բացի հայերից կային նաև մեծ թվով հույներ և ասորիներ: IX դ. մեծ ճանաչում ձեռք բերեցին նոր առաջնորդներ **Սարգիսը (Սերգիոս), Կարբեասը (Կարապետ) և Խրիստիսիրը**: Սարգիսն ինչպես ռազմական գործիչ էր, այնպես էլ հմուտ գաղափարախոս: Նրա օրոք պավլիկյանները տեղափոխվեցին արաբական տիրապետության շրջան՝ **Մելիտինե** (այժմ՝ Մալաթիա) և այնտեղից արաբների հետ ավերիչ հարվածներ հասցրին կայսրության սահմաններին: 835 թ. բյուզանդացիները սպանեցին Սարգսին: Շարժման մասնակիցների դեմ այդ ժամանակ իր դաժանությամբ աչքի ընկավ **Թեոդորա** կայսրուհին:

855 թ. Կարբեասի գլխավորությամբ պավլիկյանները հիմնադրում են **Տևրիկ ամրոցը**, որը դարձնում են իրենց գլխավոր հենակետը: 859 թ. Կարբեասի դեմ դուրս է գալիս կայսր **Միքայել**

III-ը, սակայն խայտառակ պարտություն է կրում և հազիվ փրկվում գերի ընկնելուց: 863 թ. Կարբեասի 40-հազարանոց զորքն արաբների հետ հասնում է Սև ծովի ափերը՝ հետապնդելով բյուզանդացիներին: Սակայն նույն՝ **863 թ. սեպտեմբերի 3-ին, Պոսոնի** ճակատամարտում պավլիկյանները ծանր պարտություն են կրում: Ջոհվում է Կարբեասը: Նրան շուտով փոխարինում է փեսան՝ **Խրիստիսիրը**: Վերջինս 869 և 871 թթ. պարտության է մատնում նոր կայսր, հայկական **Մակեդոնական** արքայատոհմի հիմնադիր **Բարսեղ (Վասիլ) I** կայսեր զորքերին և հետ մղում բյուզանդացիներին:

871 և 872 թթ. Բարսեղ I-ը փորձում է գրավել Տևրիկ ամրոցը, սակայն հաջողություն չի ունենում: 873 թ., համալրելով իր ուժերը, Խրիստիսիրն անցնում է հակահարձակման և բյուզանդացիներին հետապնդում մինչև **Անգորա (Անկարա)** և գրավում այն: Սակայն հետդարձի ճանապարհին՝ **Ագրանե** վայրում կայսերական զորքերն անակնկալ հարձակումով ջախջախում են պավլիկյաններին: Շատերի հետ ընկնում է նաև Խրիստիսիրը: Բարսեղը գրավում ու ավերում է Տևրիկը և շատ պավլիկյանների փոխադրում Բալկաններ, որտեղ նրանք սկզբնավորում են նոր՝ **Բոգոմիլների** շարժումը:

Թոնդրակյան շարժումը: Դեռ չէին մարել Պավլիկյան շարժման կրակները, երբ IX դարի երկրորդ կեսին բռնկվեց աղանդավորական մի նոր շարժում, որն իր գլխավոր կենտրոնի՝ **Ապահունիք** գավառի **Թոնդրակ** գյուղի անունից կոչվեց **Թոնդրակյան**:

Արաբական տիրապետության տապալումով օտարի ծանր լուծը վերացավ, սակայն գյուղացիությունը սոցիալական ազատություն չստացավ: Հայ աշխարհիկ ու հոգևոր ավատատերերին՝ հարկերի ու տուրքերի վճարումը շարունակվեց: Վերջիններիս դեմ պայքարը հանդես էր գալիս աղանդավորական բնույթով:

Թոնդրակյան շարժման առաջնորդը՝ **Ծաղկոտն**՝ գավառի

Զարեհավան ավանի բնակիչ **Սմբատ Զարեհավանցին** էր: Նա նաև շարժման հայտնի գաղափարախոսներից էր, շատ ճանաչարհորդած, կրթված և աղանդավորական ուսմունքներին լավատեղյակ մարդ: **Զարեհավանցին** եղել էր պավլիկյանների **Տևրիկ** ամրոցում, քաջ ծանոթ էր նրանց գործունեությանը: Նա շրջում էր ժողովրդի մեջ, քարոզում իր ուսմունքը: Սմբատ Զարեհավանցու և նրա կողմնակիցների կարծիքով՝ մարդկանց և աստծո միջև միջնորդներ պետք չեն: Մարդիկ պետք է կարողանան աստծո հետ հաղորդակցվել ուղղակիորեն: «Մենք նյութապաշտ չենք, այլ աստվածապաշտ ենք», - ասում էին թոնդրակյանները: Բոլոր մարդիկ՝ հարուստ թե աղքատ, կին թե տղամարդ հավասար են ծնվել և պիտի հավասար լինեն: Թոնդրակյաններն ասում էին, որ Քրիստոսն էլ էր մարդ և մահացավ: Հոգին անմահ չէ և մեռնում է մարդու հետ:

Թաքնվելով տեղական կառավարիչներից և եկեղեցուց՝ աղանդավոր թոնդրակեցիները գործում էին գաղտնիության պայմաններում: Բացահայտված աղանդավորներին սպասում էր դաժան հաշվեհարդար: Նրանց բանտարկում էին, խոշտանգում, շրջապատից տարբերելու համար դեմքերին շիկացած երկաթով աղվեսագիր դնում:

Գյուղացիության վիճակը խիստ վատթարացավ հատկապես X դ. սկզբին, երբ երկիրը ենթարկվեց Սաջյան ամիրաների ասպատակություններին: Այրարատ աշխարհում և հարակից շրջաններում սկսվեցին ժողովրդական հուզումներ: **910–918 թթ.** շինականներն ու քաղաքի ռամիկները դիմեցին բռնությունների հարուստների նկատմամբ: Բռնագրավվեցին ազնվականներից շատերի հողատարածություններն ու ունեցվածքը: Հարծակման ենթարկվեցին որոշ վանքեր:

906 թ. ավարտվեց **Տաթևի** վանքի մայր տաճարի տնտեսական և այլ շենքերի կառուցումը: Այդ կապակցությամբ Սյունիքի իշխանները վանքին նվիրեցին շրջակա հողերը, այդ թվում՝ **Ցու-**

րաբերդ, Տամալեկք, Բերդ և Ավելադաշտ գյուղերը: 915 թ. գյուղացիներն ապստամբեցին և գիշերով հարձակվեցին վանքի վրա, խլեցին պահեստներում ու գործատուներում կուտակված ունեցվածքը: Հոգևորականներից ոմանք սպանվեցին, իսկ մյուսները՝ հեռացան վանքից: Վանականները դիմեցին Սյունյաց գահերեց իշխանին: Իշխանի ջոկատները վանքից արտաքսեցին գյուղացիներին, ավերեցին ապստամբության կենտրոն Ցուրաբերդը: Սակայն դեռ երկար ժամանակ Սյունիքում հուզումները շարունակվեցին:

X դ. երկրորդ կեսից թոնդրակյաններն ուժեղացան Հայաստանի հարավային ու հարավարևմտյան գավառներում: Դեռ պավլիկյանների ժամանակ հռչակված **Մանանադի** գավառում նրանց համայնքների բազմացումից անհանգստացած՝ տեղի հայ հոգևոր առաջնորդն օգնության խնդրանքով դիմեց բյուզանդական իշխանություններին: Վերջիններիս հաջողվեց Մանանադում ուժի գործադրումով առժամանակ ընկճել թոնդրակյաններին:

X դ. վերջին և XI դ. սկզբին շարժումն ընդգրկեց նոր գավառներ: Համայնքներ ստեղծվեցին նաև քաղաքներում՝ **Խլաթում**, **Խնուսում**, հավանաբար նաև **Անիում**: Բագրատունիների օրոք միասնական պետության բացակայությունը թույլ չէր տալիս ճնշելու շարժումը: Երբ 1045 թ. Հայաստանի զգալի մասն ընկավ Բյուզանդիայի տիրապետության տակ, թոնդրակեցիների հարցերով սկսեց զբաղվել բյուզանդական կայսրը: Շարժման ճնշումը հանձնարարվեց Բյուզանդիայում ծառայող հայ ազդեցիկ իշխաններից Կիլիսոփա **Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունուն**: Վերջինս կանոնավոր զորքեր ուղարկեց **Խնուս** և ջախջախեց նրանց համայնքները: Հատկապես դաժան դատաստանի ենթարկվեցին Թոնդրակ գյուղի քնակիչները: Տեղացիների մեծ մասը Մագիստրոսի հրամանով ոչնչացվեց. նրանց տները հրկիզվեցին:

Թեև XI դ. երկրորդ կեսին շարժման գլխավոր օջախները ջախջախվեցին, սակայն շեղ-տեղ թոնդրակեցիների ելույթները

շարունակվեցին նաև հաջորդ դարերում: Աղանդավորական շարժումները դրական դեր էին խաղում օտար նվաճողների դեմ պայքարում: Սակայն իրենց պայքարն ուղղելով Հայ եկեղեցու դեմ՝ նրանք ներքուստ քայքայում էին հայ հասարակությունը, բորբոքում ներդասային պայքար դրանով իսկ վնաս հասցնում երկրի պաշտպանունակությանն ու ազգի հոգևոր միասնությանը:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԵՎ ՊԱՅՊԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ (IX դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ – X դ. ՍԿԻՋԲ)

Անկախության վերականգնման գործընթացը: Ամբողջ VIII դ. և IX դ. առաջին կեսին հայ ժողովրդի մղած հակաարաբական ազատագրական պայքարը տվեց իր արդյունքը: **855 թ. Մութաֆաքիլ** խալիֆը, համոզվելով, որ անհնարին է ծնկի բերել հայերին, զորավար Բուղային Հայաստանից հետ կանչեց և այնտեղ կառավարիչ նշանակեց **Աշոտ Բագրատունուն:** Միաժամանակ արաբները Հայաստանում լուծարեցին իրենց զորակայանները և բացի Դվինից, մյուս քաղաքներից դուրս բերեցին զորքերը: Այդ քայլին նրանք գնացին հարկադրաբար՝ հայերին Բյուզանդիայից հետ պահելու նպատակով: **862 թ.** խալիֆը գնաց նոր զիջման՝ **Աշոտ Բագրատունուն** տվեց իշխանաց իշխանի և հարկեր հավաքելու պաշտոնները: Երեք սնգամ կրճատվեցին հարկերը:

Աշոտ Բագրատունին կարողացավ իր ազդեցությունը տարածել ոչ միայն Արծրունյաց, Սյունյաց, Արցախի և այլ նախարարների, այլև վրաց ու աղվանից իշխանների վրա: Պատահական չէ, որ նա համարվում էր նաև Վրաց և Աղվանից իշխանաց իշխան: Աշոտը վերակազմեց բանակը, նրա թիվը հասցրեց 40 հազարի, եղբորը՝ **Աբասին** նշանակեց սպարապետ: Աշոտի հետ սկսեցին հաշվի նստել արաբական ամիրաները: Փաստորեն Բագրատունիների ձեռքն անցավ երկրի ամբողջ վարչական,

տնտեսական և ռազմական իշխանությունը: Արաբական տիրապետությունը միայն անվանական էր: Աշոտը թեև չէր կրում արքայական թագ, բայց փաստորեն ինքնավար պետության տերն էր՝ Արմինիա փոխարքայության կազմում:

IX դ. երկրորդ կեսին հայկական պետականության վերականգնման գործում մեծ հետաքրքրություն հանդես բերեց և ջանքեր գործադրեց Հայ եկեղեցին: 869 թ. հայոց կաթողիկոս **Գևորգ Գառնեցու** նախաձեռնությամբ հրավիրվեց հայ իշխանների հատուկ ժողով, որտեղ որոշվեց Աշոտ Բագրատունուն հռչակել հայոց թագավոր, և Հայաստանը թագավորություն ճանաչելու նպատակով, դիմել խալիֆայությանը: Սակայն այդ ժամանակ թագավորության ճանաչման խնդիրը չլուծվեց: Խալիֆայությունը շարունակեց ձգձգել կատարված փաստի՝ Հայաստանի անկախության ճանաչումը:

Բյուզանդիան իր թշնամի պետությանը՝ խալիֆայությանը թուլացնելու համար, ամեն կերպ խրախուսում էր Հայաստանի անջատողական քայլերը: Բյուզանդական կայսր Բարսեղ I-ը որոշեց դաշինք կնքել Հայաստանի հետ: 876 թ. նա հատուկ պատվիրակություն ուղարկեց Աշոտ Բագրատունու մոտ: Հայերին սիրաշահելու նպատակով Բարսեղը հայտնում է, որ ինքը ծագում է հայ Արշակունիների տոհմից, որոնց թագադրում էին Բագրատունիները՝ որպես թագադիր ասպետներ, և ուստի այժմ նրանից թագ է խնդրում: Ի նշան փոխադարձ բարեկամության, Աշոտը թագ է ուղարկում Բարսեղին: Այս խորհրդանշական գործողությամբ ավելի է աճում Բագրատունիների հեղինակությունը:

Արաբական խալիֆայությունը չէր հաշտվում ստեղծված իրավիճակի հետ և փորձում էր վերականգնել իր դիրքերը Հայաստանում: Հատուկ համձնարարությամբ խալիֆը Հայոց երկիր է ուղարկում նոր ոստիկանի՝ **Ահմադին**: Վերջինս արաբ ամիրաների հետ որոշում է՝ բարեկամություն հաստատելու պատրվակով հայ իշխաններին հրավիրել Դվին և ոչնչացնել: Աշոտ Բագ-

րատունին հանդես է բերում մեծ զգուշություն և հետևում է Ահմադի բոլոր գործողություններին: Նրա ուղարկած մարդիկ ձերբակալում են ոստիկանի սուրհանդակներին, որոնց մոտ հայտնաբերվում է Ահմադի նամակը՝ ուղղված Գանձակի էմիր Մահմադին: Նամակում բերվում էր հայ իշխաններին ծուղակի մեջ զցելու ծրագիրը: Աշոտի խորհրդով Դվին են ներկայանում ոչ թե իշխանները, այլ հայոց զորքը: Սպարապետ Աբասը մտնում է Ահմադի վրանը, և ցույց տալով հայտնաբերված նամակը, ձերբակալում է նրան: Ապա արաբ պաշտոնյային ստորացնելու նպատակով հայերը նրան ձիու փոխարեն ջորի են նստեցնում, հասցնում են Հայաստանի հարավային սահմանը և վտարում երկրից: Այսպիսի անփառունակ վախճան է ունենում արաբական վերջին ոստիկանի իշխանությունը Հայաստանում:

Աշոտ Բագրատունին՝ հայոց թագավոր: Համոզվելով, որ բռնի ուժով հնարավոր չէ ընկճել հայերին, խալիֆը ստիպված փոխում է իր վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ և 885 թ. թագ է ուղարկում Աշոտ Բագրատունուն և նրան ճանաչում հայոց թագավոր: Աշոտին շտապում է թագ և արքայական հանդերձանք ուղարկել նաև Բարսեղ I-ը: 885 թ. **օգոստոսի 26-ին** աթոռանիստ **Բագարանում** Աշոտ Բագրատունին օծվում է Հայաստանի թագավոր **Աշոտ I անունով (885–890 թթ.)**: Օծումը մեծ հանդիսավորությամբ, օտարերկրյա հյուրերի և հայ իշխանների մասնակցությամբ իրականացնում է կաթողիկոս Գևորգ Գառնեցին: Այսպիսով, դեռևս 855 թ. ձեռք բերված փաստական անկախությունը միջազգային ասպարեզում ճանաչում է ստանում միայն 885 թ.: Ավելի քան 450 տարի անց՝ Բագրատունիների գլխավորությամբ Հայաստանը վերականգնում է իր համահայկական պետականությունը:

Աշոտ I-ը խելացի և հմուտ քաղաքական գործիչ էր: Նա մեծ աշխատանք կատարեց երկիրը միավորելու և նրա անվտանգությունն ապահովելու ուղղությամբ: Նա ճնշեց **Վանանդի** իշխաններ-

րի սպաստամբությունը և նրանց գավառը **Կարս** կենտրոնով, միացրեց իր պետությանը: Կարսը վերակառուցվեց և դարձավ հայոց սպարապետների նստավայրը: Խաղաղ ճանապարհով Աշոտը կարողացավ իր ազդեցությունը տարածել նաև Սյունյաց ու Արծրունյաց իշխանների վրա: Աշոտի գերիշխանությունն ընդունեցին նաև Մանազկերտի, Արճեշի, Բերկրիի և այլ շրջանների արաբական ամիրայությունները: Մի քանի հաջող արշավանքներից հետո հաջողվեց սանձահարել Վրաստանը և Աղվանքը ասպատակող հյուսիսկովկասյան լեռնականներին: Շնորհիվ այդ հանգամանքի ամրապնդվեց Աշոտի բարեկամական կապը վրացիների ու աղվանների հետ:

Հասկանալով, որ հայ իշխանական տները կարող են նպաստել երկրի հզորացմանը, Աշոտ I-ը նոր կալվածքներ տվեց թուլացած իշխաններին: Երկրում սկսվեց խաղաղ շինարարական ժամանակաշրջան:

Պայքար պետականության պահպանման համար: Աշոտ I-ը մահացավ 890 թ. և իր հաջորդ **Սմբատ I-ին (890–914)** թողեց բավականին ամուր և միավորված երկիր: Նա իր հոր նման խելացի քաղաքական գործիչ էր և շարունակում էր ներքին ու արտաքին խաղաղասիրական քաղաքականությունը՝ ճկուն դիվանագիտությամբ խուսաճավելով Բյուզանդիայի ու խալիֆայության միջև: 892 թ. Սմբատը գրավեց Հայաստանում արաբների վերջին հենակետը՝ Դվինը, ձերբակալեց արաբ էմիրներին և շղթայակապ ուղարկեց Կոնստանդնուպոլիս: Նրան իր ենթակայությունն հայտնեց նաև Մանազկերտի էմիրը: Սմբատն ավարտեց հայկական հողերի միավորման գործը, միացրեց բոլոր ծայրամասային աշխարհները՝ Տայքը, Տարոնը, Աղձնիքը և Բարձր Հայքը: Ըստ պատմիչ **Յովհաննես Կաթողիկոս Դրասխանակերտցու**՝ Սմբատի օրոք Հայաստանի սահմաններն արևելքում հասան Ատրպատական, արևմուտքում՝ Եփրատ, հյուսիսում՝ Վրաստան, հարավում՝ Տավրոսի լեռներ: Հայկական գործերի օգնությամբ արաբ-

ները վտարվեցին Վրաստանից: Սմբատ I-ի օժանդակությամբ 892 թ. վրաց Բագրատունիներից **Ատրներսեհը** դարձավ Վրաց թագավոր:

893 թ. Սմբատ I-ը բարեկամության և առևտրական պայմանագիր կնքեց Բյուզանդիայի հետ: Նույն թվականին Դվինում տեղի ունեցած սարսափելի երկրաշարժին զոհ գնացին բազմաթիվ մարդիկ: Աղետին զուևարվեց Հայաստանի քաղաքական վիճակի շեշտակի վատթարացումը: Հայ-բյուզանդական պայմանագիրը խիստ անհանգստացրեց Ատրպատականի արաբական էմիր, **Սաջյան** տոհմի առաջնորդ **Ավշինին**, և նա ներխուժեց Հայաստան:

894 թ. Ավշինը գրավեց Նախճավանը, ապա ավերված Դվինը: Սակայն 894 թ. **Արագածոտն** գավառի **Դողս** գյուղում Սմբատի զորքերը տարան փայլուն հաղթանակ Սաջյան ամիրայի նկատմամբ: 898 թ., երբ Սմբատը պաշտոնապես թագադրեց Ատրներսեհին վերականգնելով նաև վրաց պետականությունը, Ավշինը նորից ներխուժեց Հայաստան և Վրաստան: Սակայն արաբական զորքում սկսված համաճարակից առաջացած բազմաթիվ զոհերի հետ, մահացավ նաև Ավշինը, և Հայաստանն առժամանակ զերծ մնաց արշավանքներից:

Ավշինի հաջորդ **Յուսուֆը**, հաջողության չհասնելով ռազմական ճանապարհով, փորձեց օգտագործել հայ իշխանների միջև ծագած վիճելի հարցերը: X դ. սկզբին Վասպուրականի Արծրունի և Սյունիքի Սյունի նախարարական տների միջև վեճ ծագեց Նախճավան գավառի պատկանելության շուրջ: Սմբատն այդ վեճը լուծեց հօգուտ Սյունյաց նախարարների: Օգտվելով առիթից՝ Ատրպատականի էմիր Յուսուֆը թագ ուղարկեց դժգոհ Գագիկ Արծրունուն և Վասպուրականը ճանաչեց թագավորություն: Ընտրվեց Յուսուֆը Գագիկի հետ ներխուժեց Հայաստանի կենտրոնական գավառներ:

910 թ. Նիգ գավառի Ջկնավաճառ վայրում տեղի ունեցած

ճակատամարտում Սևորդյաց գնդի դավաճանության պատճառով Սմբատի բանակը պարտություն կրեց: Հայոց թագավորը ստիպված փակվեց **Կապույտ** բերդում: Համառ պաշտպանությունից հետո Սմբատը դադարեցրեց դիմադրությունը՝ հավատալով անձի անվտանգության մասին Յուսուֆի խոստումներին: Հայ բնակչությունը շարունակեց պայքարը երկրի բերդերում և լեռնային շրջաններում: Իրենց քաջությամբ աչքի ընկան Նախճավանի **Երնջակ** բերդի պաշտպանները: Յուսուֆը գերված Սմբատ թագավորին տարավ Երնջակ՝ պահանջելով անձնատուր լինելու հրաման արձակել: Սակայն արքան հրամայեց շարունակել պայքարը: Գազազած Յուսուֆը վրեժ լուծեց Սմբատից. 914 թ. թագավորի մարմինը խաչվեց Դվինի դարպասների վրա:

Աշոտ II Երկաթ: Արաբների վերջնական վտարումը Հայաստանից: Կապույտ բերդի անկումից հետո արաբները սկսեցին ավերել երկիրը: Նորից դրվեց Հայաստանի պետական անկախության վերացման հարցը, որին ամեն կերպ ձգտում էին Սաջյանները: Հայ ժողովուրդը կրկին ոտքի կանգնեց թշնամու դեմ: Այդ պայքարի գլուխ անցավ Սմբատի որդին՝ **Աշոտ II-ը**, որին իր քաջության համար ժողովուրդը կոչեց **Երկաթ (914–928)**:

Ատրպատականի ամիրայության դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարը տևեց մեկ տասնամյակից ավելի: Աշոտի շուրջ համախմբվեցին բազմաթիվ հայ իշխաններ: Վերակազմվեց բանակը: Հայերի շրջանում պառակտում առաջացնելու նպատակով արաբներն ի հակադրություն Աշոտ Երկաթի, հայոց թագավոր ճանաչեցին արքայի հորեղբոր որդի, սպարապետ Աշոտին: Սակայն Աշոտ Երկաթին հաջողվեց սաստել սպարապետին և նրան հարող իշխաններին: 921 թ. թագավորը, խուսափելով թշնամուց, ամրացավ **Սևանա կղզում**, որը հայտնի էր արաբների դեմ ցույց տված համառ դիմադրությամբ 698 թ.:

Արաբ զորավար **Բեշիրը** շրջապատեց կղզին և նախապատրաստվեց գրոհի: Աշոտը, ցույց տալով թե անձնատուր է լինում,

նավակներով մոտեցավ ափին: Արաքները գրեթե անգնն դիմավորեցին հայերին: Դեռ ափ չհասած, Աշոտի զինվորները հանեցին իրենց թաքցրած նետ ու աղեղները և նետահարեցին հանկարծակիի եկած արաքներին: Սևանի հաղթանակը մեծ ոգևորություն առաջացրեց երկրում: Սևանից նահանջող արաքները նոր պարտություն կրեցին զորավար **Գևորգ Մարզպետունու** փոքրաթիվ ջոկատից **Գառնիի** մոտ: Երկու ծանր պարտությունից հետո արաքները մինչև 925 թ. իրենց զորքերն ամբողջությամբ դուրս բերեցին Հայաստանից:

Աշոտ II Երկաթը, թեև իր գահակալության մեծ մասն անցկացրեց պատերազմներում, այնուհանդերձ կարողացավ զբաղվել նաև որոշ շինարարական աշխատանքով: Նա Շիրակի **Երազգավորս** բերդավանը, որտեղ թագադրվել էր, ընդարձակեց և դարձրեց մայրաքաղաք: Այս ժամանակաշրջանի դեպքերն իրենց գեղարվեստական արտացոլումն են գտել հայտնի վիպասան **Մուրացանի «Գևորգ Մարզպետունի»** պատմավեպում:

Կենտրոնական Հայաստանի տարածքն արաքներից մաքրելուց հետո Աշոտն ու նրա եղբայր Աբասն իրենց զորքով մտան Վրաստան և հաղթանակ տարան Թիֆլիսի եմիրի նկատմամբ: Այս գործողությամբ ավելի ամրապնդվեց հայ և վրաց Բագրատունիների քաղաքական դաշինքը: 922 թ. Բաղդադի խալիֆը ոչ միայն թագ ուղարկեց Աշոտին, այլև նրան ճանաչեց «Շահնշահ» (արքայից արքա) Հայոց, Վրաց և Աղվանից»: Դա նշանակում էր, որ հայոց թագավորը գերապատվություն էր ստանում ինչպես հաբլան երկրների, այնպես էլ Վասպուրականի թագավորների ու արաբական ամիրայությունների նկատմամբ: Աշոտի գահակալության վերջում երկրում սկսվեց խաղաղ շինարարական ժամանակաշրջան:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԵԼՔԸ: ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Բագրատունյաց թագավորության վերելքի սկիզբը: Անին՝ մայրաքաղաք: Աշոտ Երկաթի օրոք արաբների դեմ տարած հաղթանակներն ամրապնդեցին Հայաստանի անկախությունը: Վերացավ արտաքին հարձակումների վտանգը և երկիրը թևակոխեց երկարատև խաղաղության ու շինարարության մի ժամանակաշրջան: Աշոտին փոխարինեց եղբայրը՝ **Աբասը (928–953)**, որը մինչ այդ Կարսի կառավարիչն էր: Նա երկրի մայրաքաղաքը Երազգավորսից տեղափոխեց իր նստավայրը՝ Կարս, որը կարճ ժամանակում կառուցապատվեց, ընդարձակվեց և դարձավ Հայաստանի կարևոր քաղաքներից: Աբասը հայ եկեղեցու կենտրոնաձիգ ուժն օգտագործելու համար կաթողիկոսական աթոռը 948 թ. **Ամանիա Մոկացի** կաթողիկոսի օրոք Աղթամարից տեղափոխեց Կարս: Նա կառուցեց Կարսի նշանավոր **Առաքելոց եկեղեցին**:

Աբասին փոխարինեց որդին՝ **Աշոտ III-ը (953–977)**, որն իր բարի գործերի համար հայտնի է **Աշոտ Ռդորմած** անունով: Աշոտն ավելի ամրապնդեց բանակը, այն դարձրեց մշտական և վերջ տվեց հյուսիսկովկասյան լեռնականների ասպատակություններին: Երկրում տարվեց մեծ ծավալի շինարարական աշխատանք: 961 թ. Աշոտը որոշեց մայրաքաղաքը Կարսից տեղափոխել Շիրակի **Անի** քաղաքը: Այնտեղ էլ, նա օտարերկրյա հյուրերի և հայ իշխանների ներկայությամբ, մեծ հանդիսավորությամբ թագադրվեց Ամանիա Մոկացու ձեռքով:

Նոր մայրաքաղաքը գտնվում էր աշխարհագրական նպաստավոր տարածքում: Ախուրյան գետը համարյա երեք կողմից շրջափակում էր քաղաքը, դարձնում այն անառիկ: Առևտրական ճանապարհների վրա գտնվելու հանգամանքը նպաստեց քաղաքի արագ բարձրացմանը:

Լոսսրովանույշ թագուհու նախաձեռնությամբ հիմնադրվեցին միջնադարյան հայ մշակույթի խոշորագույն ճարտարապե-

տական կոթողներից **Սանահինի** և **Հաղպատի** վանքերը, որոնք թագավորից ստացան ընդարձակ կալվածքներ:

Երկրում շինարարական աշխատանքն ավելի մեծ չափեր ընդունեց **Սմբատ II** թագավորի օրոք (**977–990**): Աշոտ Ողորմածը կառուցել էր Անիի աշտարակներով պարիսպների առաջին գիծը, որի ներսում արդեն քաղաքն ընդարձակվելու հնարավորություն չուներ, և Սմբատ II-ը կառուցեց Անիի պարիսպների երկրորդ գիծը, որի շինարարությունն ավարտվեց 989 թ.:

Սմբատի թագավորության շրջանում հանկարծակի Շիրակի վրա հարձակվեց Դվինի էմիրը, որը վաղուց հայոց թագավորի վասալն էր և թվում էր այլևս իրենից որևէ վտանգ չի ներկայացնում: Սմբատը ոչ միայն կարողացավ կասեցնել նրա հարձակումը, այլև 987 թ. վերջ տվեց այդ ամիրայության գոյությանը: Սմբատ թագավորն Այսրկովկասում այնքան մեծ հեղինակություն էր վայելում, որ 988 թ. դարձավ հաշտարար-միջնորդ վրաց-աբխազական հարաբերություններում:

Թագավորության հզորացումը: Գագիկ I Շահնշահ: Բագրատունյաց Հայաստանն իր քաղաքական ու տնտեսական վերելքի գագաթնակետը թևակոխեց **Գագիկ I-ի** օրոք (**990–1020**): Մինչև Գագիկի գահակալումը Հայաստանի տարբեր շրջաններում ստեղծվել էին ինքնուրույն հայկական թագավորություններ: Վերջինս կարողացավ նրանց ստիպել ընդունելու իր գերիշխանությունը: Գագիկը կրում էր «Շահնշահ Հայոց» պատվատիտղոսը: Դա նշանակում էր, որ հայկական բոլոր թագավորների նկատմամբ Գագիկն ուներ գերադասելի դիրք: Առանց շահնշահի՝ մյուս թագավորներն իրավունք չունեին ինքնուրույն հարաբերությունների մեջ մտնելու ուրիշ երկրների հետ: Նույնիսկ կաթողիկոսի ընտրությունը կատարվում էր Բագրատունյաց թագավորի կարգադրությամբ:

1001 թ. Տաշիր-Չորագետի (Լոռու) թագավոր **Դավիթն** ապստամբեց Գագիկ I-ի դեմ և հրաժարվեց ճանաչել Անիի Բագրատունիների գերիշխանությունը: Գագիկը հարձակվեց այդ թագա-

վորության վրա և կարճ ժամանակում գրավեց այն: Դավիթը դիմեց փախուստի: Քանի որ վերջինս հողագրկվեց, պատմիչները նրան հիշատակում են **Դավիթ Անհողին** անունով: Շուտով Դավիթը զոջաց իր արարքի համար և ներում խնդրեց Գագիկից: Շահնշահը ներեց նրան և վերադարձրեց իր տիրույթները:

Գագիկի օրոք կարճ ժամանակով խախտվեց երկրի խաղաղությունը: **998 թ.** Հայաստան ներխուժեց Ատրպատականի էմիր **Մամլանը**: Գագիկը հայոց սպարապետ, նշանավոր զորավար **Վահրամ Պահլավունու** հետ **Ապահունիք** գավառում կանգնեցրեց թշնամուն: Հայկական զորքին միացան նաև վրացիները: ճակատամարտը տեղի ունեցավ Ապահունիքի **Ծմբո** գյուղի մոտ: Հայ-վրացական զորքերը տարան հաղթանակ, որից հետո արաբները մեկընդմիջտ հրաժարվեցին իրենց ունեցություններից Հայաստանի ու Վրաստանի նկատմամբ:

Գագիկը շարունակեց իր նախորդների շինարարական լայն գործունեությունը: Նրա օրոք Անին իրապես ծաղկում ապրեց: **1001 թ.** ավարտվեց Անիի Մայր տաճարի՝ **Կաթողիկեի** կառուցումը, որի նախաձեռնողը հայոց թագուհի **Կատրանիդեն** էր՝ Սյունյաց **Վասակ** թագավորի դուստրը: Այս հույակերտ տաճարի հեղինակը հռչակվոր ճարտարապետ **Տրդատն** էր: Գագիկի ժամանակ իրենց շինարարական գործունեությամբ աչքի ընկան **Պահլավունիները**: Վահրամ Պահլավունու ջանքերով կառուցվեցին **Բջնիի** նշանավոր ամրոցն ու եկեղեցին, **Ամբերդը**, **Մարմաշենը** և այլն:

Պետական կարգը: IX–XI դդ. Հայաստանը միջնադարյան տիպի միապետություն էր: Պետության գլուխ կանգնած էր թագավորը՝ անսահմանափակ իշխանությամբ: Երկրի համար վճռական նշանակություն ունեցող բոլոր հարցերում թագավորը խորհրդակցում էր արքունիքի հետ: Անիում նստող Բագրատունիներին ենթակա էին հայկական բոլոր թագավորներն ու իշխանները, ինչպես նաև արաբ ամիրաները:

Թագավորը պետությունը կառավարում էր բարձրաստիճան հատուկ պաշտոնյաների և գործակալությունների միջոցով: Կա-

րևորագույն պաշտոնները տրվում էին արքունիքին մոտ կանգնած իշխաններին ու արքայական տան անդամներին:

Իշխանաց իշխանի գործակալությունն իրականացնում էր կապը թագավորի և իշխանների միջև, հսկում թագավորական կալվածքները, պետական գանձարանը, կազմակերպում հարկերի սահմանումն ու գանձումը: Իշխանաց իշխանի նշանակած «**բերդապահները**» հսկում էին պետական կարևորագույն բերդերն ու ամրոցները: Այս պատասխանատու պաշտոնը սովորաբար վարում էին թագավորի եղբայրները կամ արքայորդիները: X դ. կեսերից այն անցավ Պահլավունիների ձեռքը:

Հայոց սպարապետը երկրի բոլոր ռազմական ուժերի հրամանատարն էր: Արշավանքների ժամանակ ենթակա թագավորների զորքերը ևս անցնում էին սպարապետի տրամադրության տակ:

Բագրատունյաց պետության մեջ հատուկ դեր ուներ բանակը, որի թիվը հասնում էր 80–100 հազարի: Բանակը կազմված էր **արքունական և մարզպանական** զնդերից: Մարզպանական զունդը կազմվում էր իշխանների զորքերից: Խաղաղ ժամանակ պահվում էր փոքրաթիվ բանակ: Ջորքը բաղկացած էր հեծելազորից և հետևակից:

Գլխավոր դատավորի պաշտոնը նախկինի նման զբաղեցնում էր հայոց կաթողիկոսը: Նվազ նշանակության գործերի դատավարությունը կատարվում էր եկեղեցական ժողովների մշակած կանոններով ու սովորույթի իրավունքով:

Ավատատիրական հասարակությունը բաժանվում էր **ազատների և անազատների** կամ **հարկատուների** դասերի: Ազատներ էին իշխաններն ու բարձրաստիճան հոգևորականությունը: Հողի գերագույն սեփականատիրության իրավունքը պատկանում էր թագավորին: Հարկատու դասի մեջ մտնում էին շինականները և քաղաքի արհեստավորներն ու առևտրականները:

Սոցիալ-տնտեսական կյանքը: Բագրատունիների օրոք նոր վերելք ապրեց գյուղատնտեսությունը: Երկրագործության բնա-

գավառում լայն տարածում ստացավ հողի մշակման **եռադաշտային** համակարգը: Հողը բաժանվում էր երեք մասի. մի մասը վարվում էր և թողնվում ցել, երկրորդում կատարվում էր աշնանացան, իսկ երրորդում՝ գարնանացան: Հողագործության բարձր մակարդակով աչքի էին ընկնում Արարատյան, Տարոնի, Բագրևանդի, Բասենի, Վանանդի և Շիրակի դաշտերը:

Երկրագործության զարգացմանը մեծապես նպաստում էր ջրանցքների ու առուների անցկացումը: Ոռոգելի հողերի տարածքն օրեցօր աճում էր: Նորանոր խոպան տարածքներ էին դառնում մշակելի, որոնք կոչվում էին «**Նորք**»: Գյուղատնտեսության կարևորագույն ճյուղերից էին բանջարաբուծությունն ու այգեգործությունը:

Անասնապահությամբ զբաղվում էին ավելի շատ նախալեռնային ու լեռնային հարուստ արոտավայրեր ունեցող շրջաններում՝ Արագածի, Բյուրակնյան լեռների ստորոտներում, Սյունիքում, Տարոնում, Տաշիրում, Վասպուրականում և այլուր: Ժամանակակից պատմիչի վկայությամբ՝ Աշոտ I-ը հայոց կաթողիկոսին նվիրում էր ձիերի երանակներ, տավարի նախիրներ և ոչխարի հոտեր: Վերջինս այդ նվիրատվությունների հաշվին դարձել էր խոշոր հողատեր: Միայն **Տաթևի** վանքը X դ. սկզբին ուներ իրեն ենթակա 22 գյուղ:

Արհեստների հետագա զարգացումը հանգեցրեց նոր մասնագիտությունների հանդես գալուն: Դարբնությունից անջատվեցին պայտառությունը, զինագործությունը: Արհեստավորները քաղաքներում զբաղեցնում էին առանձին թաղամասեր: Անին հայտնի էր իր «Դարբնափողոց», «Նալբնդնոց», «Կոշկակարանոց» թաղամասերով: Միևնույն մասնագիտության արհեստավորները միավորվում էին **եղբայրությունների** կամ **համքարությունների** մեջ՝ իրենց շահերը պաշտպանելու նպատակով: Պղնձի մշակությամբ մասնագիտացել էին Սյունիքը և Տաշիրը (**Պղնձահանք**, այժմ՝ **Ախթալա**) և **Մանից գոմը** (Ալավերդի): Հայաստանը ճանաչված էր նաև կաշեգործությամբ, մանածագործությամբ, կա-

վագործությամբ, գինեգործությամբ:

Առևտուրը Հայաստանի տնտեսության կարևորագույն ճյուղերից էր: Երկիրն առևտրական կապերով կապված էր Արաբական խալիֆայության, Պարսկաստանի, Չինաստանի, Հնդկաստանի, Ռուսիայի և այլ պետությունների հետ: Հայաստանն արտահանում էր գործվածքներ, մետաղներ, ներկեր, գորգեր, Վանա տառեխ ձուկ, գինի: Հայտնի էին մանրավաճառ առևտրականները **փերեզակաները**, որոնք զամբյուղներով շրջում էին քաղաքներում և իրացնում իրենց ապրանքները:

X դ. Հայաստանում հաշվվում էր 40 մեծ և փոքր քաղաք: Քաղաքների աճը հետևանք էր արհեստների ու առևտրի շեշտակի վերելքի: Հայաստանով անցնում էին միջազգային առևտրական երկու ճանապարհներ: **Հյուսիսայինն** անցնում էր Նախիջևան, Դվին, Անի, Կարին, Արծն, Երզնկա քաղաքներով, իսկ **Հարավայինը**՝ Բերկրիով, Վանով, Մանազկերտով, Խլաթով և Բաղեշով:

Քաղաքների կենտրոնում սովորաբար **միջնաբերդն** էր, որն ուներ առանձին պարիսպ: Նրա շուրջը **շահաստանն** էր՝ իր պարիսպներով: Վերջինիս շրջափակում էր **արվարձանը**: Միջնաբերդում ապրում էին իշխանները, շահաստանում մեծահարուստների խանութներն ու առևտրական շենքերն էին: Արվարձաններում արհեստավորներն ու առևտրականներն էին:

Դվինի, Արտաշատի կողքին հանդես եկան նոր խոշոր քաղաքներ: **Անին** ավելի քան 100 հազար բնակչություն ունեցող խոշոր կենտրոն էր: Այն հռչակված էր իր եկեղեցիներով (Մայր տաճար՝ Կաթողիկե, Հովվի, Գակկաշեն, Ս.Փրկիչ և այլն): Խոշոր քաղաքների թվում էին նաև **Կարսը**, **Արծնը** և **Կարինը**: Նրանք ունեին 20-ից մինչև 100 հազար բնակիչ: Նշանավոր քաղաքական ու մշակութային կենտրոն էր նաև Վասպուրականի թագավորության մայրաքաղաք **Վանը**:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՅՈՒՄՆ ՈՒ ԱՆԿՈՒՄԸ

Երկրի տրոհման սկիզբը: Վասպուրականի թագավորությունը: Ավատատիրական հարաբերությունների խորացման հետ մեկտեղ ուժեղանում էին խոշոր իշխանների անջատողական ձգտումները: Իրենց կալվածքներում հայ իշխաններն հաճախ այնքան էին հզորանում, որ հաշվի չէին նստում հայոց թագավորների հետ: Նրանց անջատողական քայլերը խրախուսվում էին հարևան թշնամական պետությունների կողմից: Խալիֆայությունը չէր հրաժարվում Չայաստանը վերանվաճելու իր մտադրությունից, իսկ Բյուզանդիան, իրեն ներկայացնելով հայերի շահերի պաշտպան, ձգտում էր յուրացնել հայկական տարածքները: Այս ամենի հետևանքով X դ. սկզբից ի հայտ եկան Բագրատունյաց թագավորության մասնատման երևույթներ:

Չայկական պետության առաջին տրոհողները դարձան **Վասպուրականի Արծրունիները:** Դժգոհ մնալով Նախճավանը Սյունյաց իշխաններին տալու Սմբատ I-ի որոշումից՝ Գագիկ Արծրունին **908 թ.** թագ ստացավ Ատրպատականի էմիր (ամիրա) Յուսուֆից և Վասպուրականը հռչակեց թագավորություն: Այն հետագայում դարձավ առաջացած բոլոր թագավորություններից ու իշխանություններից ուժեղագույնը: Նրա տարածքն ընկած էր Վանա և Ուրմիա լճերի շրջանում՝ քարավանային ճանապարհների վրա:

Գագիկ I Արծրունու օրոք (908–943) Վասպուրականը հասավ տնտեսական ու քաղաքական նոր աստիճանի: Այդ ժամանակ **Մանուել** ճարտարապետի ձեռքով կառուցվեց Աղթամարի վանքի Սբ Խաչ նշանավոր եկեղեցին: Այստեղի վերջին թագավոր **Սենեքերիմի** գահակալության շրջանում (**968–1021**) Վասպուրականում կար 8 քաղաք, 4 հազար գյուղ, 72 ամրոց, 115 վանք: Նրա բնակչության թիվը հասնում էր 1 միլիոնի: Առևտրական հայտնի կենտրոններ էին Վանը, Արճեշը, Բերկրին, Մանազկերտը

և այլ քաղաքներ: Վախենալով սելջուկներից՝ Սենեքերիմը 1021 թ. Վասպուրականը կտակեց Բյուզանդիային, ինքը տեղափոխվեց Սեբաստիա:

Նոր թագավորությունների առաջացումը: Անին մայրաքաղաք դարձնելուց հետո **Կարսը** մնաց Աշոտ III-ի եղբոր՝ սպարապետ **Մուշեղի** տրամադրության տակ: 962 թ. Մուշեղը հրաժարվեց ենթարկվել թագավորին և 963 թ. Կարսը հռչակեց ինքնուրույն թագավորություն: **Կարսի** կամ **Վանանդի թագավորությունը** գոյատևեց մոտ 100 տարի՝ **963–1065 թթ.**: Այս թագավորությունը զգալի վերելք ապրեց հատկապես Մուշեղի հաջորդ **Աբասի օրոք (984–1029)**:

Շուտով Մուշեղի օրինակին դիմեցին **Սյունյաց** իշխանները: Դահերեց իշխան **Սմբատը 987 թ.** Սյունիքը հռչակում է թագավորություն: Վերջինս ունեցավ ամենաերկար կյանքը՝ գոյատևելով մինչև **1170 թ.** Սկզբում նրա մայրաքաղաքը **Սյունի** (այժմ՝ Սիսիան) ավանն էր, ապա տեղափոխվեց **Կապան**, ուստի թագավորությունը հայտնի էր նաև **Կապանի** կամ **Բաղաց** անուններով: Սյունիքը մեծ վերելք ապրեց **Վասակ** թագավորի օրոք (**998–1040**): XII դ. Սյունիքում հաշվվում էր 43 ամրոց, 40 վանք և 1000-ից ավելի գյուղ ու ավան:

Բացի Կարսից Բագրատունիների մի ճյուղը հաստատվեց **Տաշիր-Ձորագետում: 972 թ.** Տաշիրի կառավարիչ նշանակվեց Աշոտ III թագավորի որդի **Գուրգենը: 978 թ.** Սմբատ II-ը հատուկ հրովարտակով Գուրգենին շնորհեց թագավորի տիտղոս: Այսպես հիմնադրվեց **Լոռու** կամ **Տաշիր-Ձորագետի** թագավորությունը, որի ստեղծմամբ Բագրատունիները նպատակ ունեին երկրի հյուսիսը պաշտպանել Թիֆլիսի և Գանձակի ամիրայությունների հարձակումներից: Հետագայում Գուրգենի անունից այս թագավորությունը կոչվեց նաև **Կյուրիկյան** (Լոռիում Գուրգենին Կյուրիկե էին անվանում): Այս թագավորությունը գոյություն ունեցավ մինչև **1118 թ.**:

Կյուրիկյանները հզորացան **Դավիթ Անհողինի** օրոք (989--1048): Վերջինս այնքան ուժեղացավ, որ նույնիսկ հրաժարվեց ենթարկվել Անիի Բագրատունիներին: Բայց 1001 թ. պարտություն կրեց Գագիկ I-ից և հպատակվեց նրան: Դավիթը հետագայում պարտության մատնեց վերոհիշյալ ամիրայություններին և գրավեց նրանց հողերի մեծ մասը: Տաշիր-Ձորագետի կենտրոնը մախ **Սամշվիլդեն** էր, ապա՝ այժմյան Ստեփանավանի մերձակայքում գտնվող **Լոռի** ամրոցը:

Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքում **Տայքում** 930-ական թթ. առաջացել էր մի փոքրիկ իշխանություն, որը Բյուզանդիայի կողմից ճանաչվեց իբրև ինքնուրույն պետություն, իսկ նրա կառավարիչ **Դավիթը** ստացավ **կյուրապաղատի** կոչում: **Դավիթ Կյուրապաղատը (966–1000)** քանի որ չունեի արու զավակ, 1000 թ. դավաճանաբար իր իշխանությունը կտակեց Բյուզանդիային:

X դ. երկրորդ կեսին Հայաստանի հյուսիս-արևելքում Ուտիչ և Արցախ աշխարհներում կազմավորվեց ևս մի հայկական պետություն՝ **Փառխոսի** կամ **խաչենի** թագավորությունը, որտեղ իշխում էին Առանշահիկները: Այն գոյատևեց մինչև 1044 թ. և նվաճվեց Գանձակի ամիրայության կողմից:

Վերոհիշյալ բոլոր թագավորություններն ընդունում էին իրենց կախվածությունը Բագրատունյաց թագավորությունից և համարվում էին նրա վասալները: Մյուսներից տարբերելու համար Բագրատունյաց կենտրոնական պետությունը հաճախ կոչում էին **Անիի** կամ **Շիրակի** թագավորություն: Վերջինիս մասն էր կազմում **Տարոնի** իշխանությունը:

Անիի թագավորության անկումը: Երկրի մասնատման ձգտումն այնքան ուժեղ էր, որ Գագիկ I-ի մահից հետո ընդգրկեց մաս Անիի թագավորությունը: Գահի շուրջ պայքար սկսվեց Գագիկի որդիների՝ **Յովհաննես-Սմբատի** և **Աշոտի** միջև: Վահրամ Պախլավունու և կաթողիկոս Պետրոս Գետադարծի միջնորդությամբ

յամբ կնքվեց հաշտություն, ըստ որի Հովհաննես-Սմբատն ավագության իրավունքով ստանալու էր Անի ամրոցն ու Շիրակը, իսկ եռանդուն զորավար Աշոտը՝ շրջակա գավառները: Ավագ եղբոր մահից հետո Աշոտը ստանալու էր նաև Անին ու Շիրակը:

1022 թ. Տրապիզոնում վրաց-բյուզանդական բանակցությունների ժամանակ կայսր **Բարսեղ II-ը** հայոց կաթողիկոս Պետրոս Գետադարծից պահանջեց Անիի թագավորությունը հանձնել իրեն: Բյուզանդասեր կաթողիկոսի ճնշման տակ **Հովհաննես-Սմբատը (1020–1041)** համաձայնվեց Անին կտակել Բյուզանդիային: Պետրոս Գետադարծն այդ կտակն ուղարկեց կայսր Բարսեղին: 1040 թ. մահացավ Աշոտ IV-ը, իսկ 1041 թ.՝ Հովհաննես-Սմբատը: Լսելով վերջիններիս մահվան մասին՝ կայսր **Միքայել IV-ը** զորք ուղարկեց Անին գրավելու համար: Սակայն 30 հազար անեցիներ՝ Վահրամ Պահլավունու ղեկավարությամբ ջարդեցին բյուզանդացիներին և վտարեցին երկրից:

Սպարապետ Պահլավունու ջանքերով գահ բարձրացվեց Աշոտ IV-ի 16-ամյա որդին՝ **Գագիկ II-ը (1042–1045)**: Կայսրը նոր զորքեր ուղարկեց Անին գրավելու համար: Կայսերական նոր արշավանքները ևս արդյունք չտվեցին: 1044 թ. Գագիկը կաթողիկոսի և **Վեստ Սարգիս** իշխանի հորդորներով մեկնեց Կ.Պոլիս՝ **Կոնստանդին Մոնոմախ** կայսեր մոտ: Սակայն նրան արգելեցին վերադառնալ հայրենիք և աքսորեցին Կիլիկիայի մերձակա **Պիզու** քաղաքը: Ապա դավաճան իշխանները թշնամու առջև բացեցին Անիի դարպասները: Այսպես 1045 թ. կործանվեց Անիի Բագրատունյաց թագավորությունը: Սակայն հայոց պետականությունը շարունակեց գոյատևել տարբեր շրջաններում՝ Վանանդում, Սյունիքում, Տաշիրում, Արցախում, Սասունում և այլուր:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍԵԼՋՈՒԿ-ԹՈՒՐԵՐԻ ԴԵՄ: ՋԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐ

Սելջուկ-թուրքերի արշավանքները: 1045 թ. Անիի թագավորության գրավումից հետո Բյուզանդիան ձգտում էր էլ ավելի թուլացնել Հայաստանը: Հայ իշխաններին երկրից հեռացնելու նպատակով բյուզանդացիները կայսրության զանազան շրջաններում նրանց ընդարձակ կալվածքներ էին շնորհում: Հայկական զորքերը ցիրուցան արվեցին, մի մասն էլ տարվեց կայսրության խորքերը: Սկսվեց բնակչության զանգվածային արտագաղթ Փոքր Ասիա, Վրաստան և այլ շրջաններ: Բնակչությունը ենթարկվեց ծանր հարկման: Պայքարի սլաքը բյուզանդացիներն ուղղեցին նաև եկեղեցու դեմ: Նույնիսկ Անիի անկման հարցում իրենց օժանդակած կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձին կանչելով Կ. Պոլիս, արգելեցին վերադառնալ հայրենիք: Հարկեր սահմանվեցին նաև եկեղեցու վրա: Քաղկեդոնական դավանանքի տարածման համար ստեղծվեց լուրջ վտանգ: Բյուզանդիայի ծայրաստիճան անհեռատես քաղաքականությունը ճակատագրական եղավ ոչ միայն Հայաստանի, այլև կայսրության համար: Շուտով բյուզանդացիները բախվեցին հզոր թշնամու՝ սելջուկ-թուրքերի հետ:

Սելջուկ-թուրքերի նախնիները քոչվոր անասնապահներ էին և զբաղեցնում էին Ալթայից Միջին Ասիա ընկած տարածքը: Նրանք առաջին անգամ Հայաստանում և Փոքր Ասիայում հայտնվել էին դեռևս VIII դ.: իբրև արաբական բանակի վարձկաններ: X դարի երկրորդ կեսին թյուրքական ցեղերի մի մասը միավորվեց իրենց առաջնորդ Սելջուկի շուրջը, գրավեց Պարսկաստանը և մոտեցավ Հայաստանի սահմաններին:

Արդեն 1047 թ.՝ Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկումից 2 տարի անց, սելջուկների 20-հազարանոց բանակը ներխուժեց Հայաստան: Բյուզանդացիների թողտվության պայմաններում այն գրեթե անարգել, Վասպուրականի վրայով հասավ

մինչև **Բասեն** ճանապարհին ավերելով բազմաթիվ բնակավայրեր: 1048 թ. հետևեց 100-հազարանոց սելջուկյան բանակի նոր արշավանքը: Ջորավարներ **Գթլմուշի** և **Իբրահիմի** զորքերը մահ ու ավեր սփռեցին ամենուր: **Մանանադի Սմբատավան** լեռան մոտ նրանք կազմակերպեցին բնակչության սոսկալի կոտորած: Թուրքերը գրավեցին Կարինի մոտ գտնվող **Արծն** վաճառաշահ ու հարուստ քաղաքը, ավերեցին այն, բնակչությանը կոտորեցին կամ գերեվարեցին: Բյուզանդական զորքն ու նրանց օգնության հասած հայկական ու վրացական ջոկատները փորձեցին սելջուկներին կանգնեցնել, սակայն **Բասենի ճակատամարտում** պարտություն կրեցին: Հարուստ ավարով թուրքերը վերադարձան Ատրպատական: Նոր սթափված բյուզանդացիները հայերին սիրաշահեցին քայլեր կատարեցին: Սակայն դիմադրության կարողությունից զրկված Հայաստանն այլևս չէր կարող լինել Բյուզանդիային սելջուկներից պաշտպանող երկիր:

1054 թ. սելջուկների երրորդ արշավանքն արդեն գլխավորում էր նրանց առաջնորդ **Տուղրիլը**: Այս անգամ թշնամին համառ դիմադրության հանդիպեց նախ Կարինում, ապա **Կարսում**: Մարտում Կարսի պաշտպաններից **Թաթուլ** անունով մի երիտասարդ ծանր վիրավորել էր Տուղրիլի մերձավորներից մեկին: Բեկը գերի ընկած Թաթուլին ասում է, որ եթե իր մերձավորն ապրի, ինքն ազատ կարծակվի: Քաջ Թաթուլը համարձակորեն պատասխանում է, որ եթե հարվածն իրենն է, ապա թուրք զինվորն անպայման կմեռնի:

Սելջուկ-թուրքերը փորձում են Կարինի ու Կարսի անհաջողությունների վրեժը լուծել **Մանազկերտի** բնակիչներից: Այս բերդաքաղաքը գրավելու համար նրանք գործի են դնում պաշարողական մեքենաներ: Սակայն պաշտպաններից մեկը, ձևացնելով թե գնում է բանակցելու թուրքերի հետ, հասնում է պաշարողական մեքենային, և նախապես իր հետ վերցրած նավթով, հրկիզում այն: Մինչև թշնամին ուշքի կգար կատարվածից, քա-

ջարի զինվորը կրկին հեծնում է ձին և վերադառնում ամրոց: Մեկամսյա անհաջող գրոհներից հետո թուրքերը հարկադրված դադարեցնում են Մանազկերտի պաշարումը: 1056 թ սելջուկները կառավարի դիմադրության հանդիպեցին նաև Տարոն-Սասունում, որտեղ հայկական ուժերը գլխավորում էին **Մուշեղ և Թոռնիկ Մամիկոնյանները**:

Հայ ժողովրդի մղած հերոսական մարտերի շնորհիվ սելջուկ-թուրքերին այս արշավանքի ընթացքում ևս չհաջողվեց հպատակեցնել Հայաստանը: Սակայն երկրին հասցվեց հսկայական վնաս. բազմահազար գերիներով ու հարուստ ավարով թշնամին կրկին հեռացավ Հայաստանից:

Իրադրությունը փոխվեց, երբ սելջուկյան պետության գլուխ կանգնեց սուլթան **Ալփ-Ասլանը**: 1064 թ. նա ներխուժեց Հայաստան՝ այն վերջնականապես գրավելու մտադրությամբ: Ասպատակելով ու հպատակեցնելով Լոռին՝ սելջուկները պաշարեցին **Անին**: Քաղաքի բյուզանդական կայազորը քաշվեց միջնաբերդ և բնակչությանը թողեց անպաշտպան: Ծաղկուն քաղաքը վերածվեց ավերակների: Նույն տխուր բախտին արժանացավ նաև Հավախքի կենտրոն **Նոր քաղաքը (Ախալքալաք)**:

Անիի անկումից հետո իրենց հպատակությունը հայտնելով սելջուկներին՝ Տաշիր-Չորագետի, Կարսի ու Սյունիքի թագավորները կարողացան խուսափել կոտորածից ու ավերածություններից: Կատարվածից բավական ուշ սթափված բյուզանդացիները **1071 թ.** փորձեցին կասեցնել սելջուկների առաջխաղացումը և մեծ բանակով շարժվեցին արևելք: **Մանազկերտի** մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտը ողբերգական եղավ կայսրության համար: Բազմաթիվ բյուզանդացիների հետ գերի ընկավ նաև կայսր **Դիոգենեսը**: Շուտով կնքվեց հաշտություն, որով Բյուզանդիան հրաժարվեց Հայաստանից ու Փոքր Ասիայից:

1074 թ. հաստատվեց սելջուկյան պետության իշխանությունը Փոքր Ասիայում: Հայաստանի տարածքում ստեղծվեցին Մա-

նագլերտի, խլաթի և այլ սելջուկյան իշխանություններ: Նորից, ինչպես արաբական տիրապետության շրջանում, երկիրը հայտնվեց ծանր վիճակում: Օտար քոչվոր անասնապահական կենցաղը ծանր հարված հասցրեց Հայաստանի տնտեսությանը: Կրկին մեծ չափեր ընդունեց բնակչության զանգվածային արտագաղթը:

Հայ-վրացական զինակցությունը սելջուկների դեմ պայքարում: XI դ. վերջին սելջուկյան պետությունն աստիճանաբար սկսեց թուլանալ: Ձուգահեռաբար նկատվեց Հայաստանի հյուսիսային հարևանի՝ Վրաստանի հզորացման գործընթաց: 1065 թ. Կարսի թագավոր **Գագիկ Աբասյանը**, վախենալով թուրքերից, իր թագավորությունը հանձնեց Բյուզանդիային և ինքը հեռացավ Փոքր Ասիա: Միայն Սյունիքի ու Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունները շարունակեցին պահպանել իրենց գոյությունը և, օգտվելով սելջուկների թուլացումից, վերականգնեցին իրենց տիրույթները: Հայաստանի հարավում՝ **Սասունում** պահպանվում էր **Թոռնիկյանների** իշխանությունը:

Սելջուկյան պետության մասնատման հետևանքով Հայաստանում առաջացան մահմեդական իշխանություններ: Անին հանձնվեց քրդական ծագում ունեցող **Շադդադյան** տոհմին: Երկրի հարավում ստեղծվեց **Շահ-Արմենների** ամիրայությունը՝ **Խլաթ** կենտրոնով: Պատմական Ուտիքում ձևավորվեց **Գանձակի աթաբեկությունը**:

Մահմեդական իշխանությունների դեմ XI դ. վերջից համատեղ պայքարի դուրս եկան հայերն ու վրացիները: Հայ-վրացական հարաբերությունները ջերմացան հատկապես վրաց **Դավիթ Շինարար (1089–1125)** թագավորի օրոք: Վերջինս Հայաստանից Վրաստան արտագաղթող հայերի համար կառուցել տվեց **Գորի քաղաքը**: Դավթի շուրջը համախմբվեցին բազմաթիվ հայ իշխաններ իրենց զինական ուժերով: Նրանցից ամենանշանավորը հետագայում դարձավ **Սարգիս Ձաքարյանը**, որին տրվեց վրաց արքունիքի ամենապատվավոր և ազդեցիկ պաշտոններից մեկը՝

ամիրսպասալարությունը, այսինքն՝ զորքերի գլխավոր հրամանատարությունը:

Հայ զորահրամանատարների ներկայությունը վրացական արքունիքում ավելի էր բարձրացնում Վրաստանի՝ որպես քրիստոնյա բախտակից հարևանի հեղինակությունը սելջուկների լծից ազատվել ցանկացող հայ ժողովրդի աչքում: Այսպիսի պայմաններում հայերը հաճախ ապստամբում էին և օգնության խնդրանքով դիմում վրաց թագավորներին: 1113 թ. հայ-վրացական ուժերը թշնամուց մաքրեցին Լոռին: Բայց շուտով տեղի Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը վերացվեց և մտցվեց վրաց պետության կազմի մեջ:

1124 թ. Անիի ապստամբած բնակչությունը պատվիրակություն ուղարկեց Դավիթ Շինարարի մոտ՝ նրան հայտնելով քաղաքը վրաց թագավորին հանձնելու իրենց մտադրության մասին: Դավիթը զորքով մտավ Անի և այնտեղից դուրս քշեց Շադդադյաններին: Մզկիթի վերածված Կաթողիկե մայր տաճարի վրա նորից բարձրացվեց քրիստոնեական խաչը: Սակայն շուտով, Շադդադյան ամիրա Փաղունը, օգտվելով առիթից, որ Վրաց արքայի մահվան պատճառով Վրաստանում ստեղծվել է բարդ իրավիճակ, նոր զորքով կրկին պաշարեց քաղաքը: Անիի երկարատև պաշարման ընթացքում պաշտպանների մեջ իր քաջությամբ աչքի ընկավ հերոսուհի **Այծեմնիկը**, որը, արհամարհելով նետերից ստացված բազմաթիվ վերքերը, շարունակում էր պարիսպներից քարեր նետել թշնամու վրա: Միայն 1126 թ., երբ քաղաքում սով էր սկսվել, անեցիներն անձնատուր եղան:

Պայքարը Անիի և Հյուսիսային Հայաստանի մյուս շրջանների համար նոր թափ ստացավ վրաց **Գեորգի III-ի** օրոք (1156–1184): 1161 թ. Անին նորից գրավվեց վրաց-հայկական ուժերի կողմից: Թշնամին կրկին այն վերադարձրեց: 1174 թ. Անին որոշ ժամանակով երրորդ անգամ անցավ վրաց-հայկական ուժերի ձեռքը:

Ձաքարյանների իշխանապետությունը: Հայ-վրացական զինակցությունն իր գագաթնակետին հասավ **Թամար** թագուհու իշխած տարիներին (**1184–1207**): Հենց նրա ժամանակ էլ 1185 թ. Սարգիս Ձաքարյանին վստահվեց ամիրսպասալարությունը: Նրա մահից հետո այդ պաշտոնն անցավ Սարգսի ավագ որդուն **Ձաքարե Ձաքարյանին**: Ձաքարեի կրտսեր եղբայր **Իվանեն** (Հովհաննես) դարձավ **աթաբեկ**՝ թագաժառանգի խնամակալ: Վերջիններիս հրամանատարությամբ XII դ. վերջին վրաց-հայկական զորքերը թշնամուց ազատագրեցին Հյուսիսային Հայաստանի բազմաթիվ շրջաններ: 1196 թ. գրավվեց **Ամբերդ** հայտնի բերդը, իսկ 1199 թ. չորրորդ անգամ նաև Անին: Թշնամուց մաքրվեցին Արցախը, Սյունիքը, Արարատյան դաշտը:

1203 թ. ազատագրվեց **Դվինը**, իսկ 1206 թ.՝ **Կարսը**, ապա նաև **Բասենն** ու **Բագրևանդը**: Շարունակելով հարձակումը վրաց-հայկական ուժերը հասան **Մանազկերտ** ու **Արձեշ**: 1209 թ. պաշարվեց Վանա լճի ափին ընկած **Խլաթը** Շահ-Արմենների նստավայրը: Սակայն մի պատահական դիպված (Իվանեն պատահաբար ընկավ որսափոսը և գերվեց թշնամու կողմից) խափանեց Խլաթի գրավումը: Ձաքարեն ստիպված եղավ եղբորը ստանալու դիմաց դադարեցնել քաղաքի պաշարումը և նահանջել:

Հյուսիսային ու կենտրոնական Հայաստանից սելջուկներին վտարելուց հետո հայկական հողերը վրաց արքունիքի կողմից հիմնականում տրվեցին Ձաքարյաններին, որոնք վրաց պետության հովանավորության ներքո, ունենալով ներքին ինքնուրույնություն, ստեղծեցին իրենց իշխանապետությունը, որն իր մեջ ընդգրկեց Շիրակը Անի մայրաքաղաքով, Ջավախքը՝ **Թմուկ քերդով**, Արարատյան դաշտը, Արաքս գետի միջին հոսանքը, Սևանի շրջակայքը:

Ձաքարյաններն այնքան մեծ իշխանություն ունեին սեփական տիրույթներում, որ նույնիսկ իրենց հերթին պահում էին կա-

խյալ իշխանապետություններ: Հայաստանի հյուսիս-արևելքում **Տավուշում, Գարդմանում և Փառիստում** Ջաքարյաններից կա-
խյալ **Վահրամյանների իշխանությունն** էր, որի կենտրոնը **Գազ**
ամրոցն էր: Նրա հիմնադիրը Սարգիս Ջաքարյանի եղբայր **Վահ-**
րամն էր:

Ջաքարյանների ենթակա իշխանություններ կազմավորվե-
ցին **Վայոց Ձորում Պռոշյանների**, իսկ **Արագածոտնում Վա-**
չուտյանների կողմից: Վաչուտյանների նստավայրը Ամբերդն էր:
Սյունիքում ազդեցիկ դիրք ծեռք բերեցին **Օրբելյանները**, Ար-
ցախի **Խաչեն** գավառում՝ **Հասան-Ջալալյանները**: Հայկական
այս բոլոր իշխանապետությունները սերտորեն գործակցում էին
վրաց պետության հետ, սակայն ներքին քաղաքական ու տնտե-
սական բնագավառներում միանգամայն ինքնուրույն էին: Ջա-
քարյանների օրոք փաստորեն վերականգնվել էր հայոց պետա-
կանությունը, և երկիրը քաղաքական ու տնտեսական վերելք էր
ապրում:

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ: **ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ**

Կիլիկիայի հայկական պետության հիմնադրումը: Անիի
Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո Բյուզանդիայի
վարած անհեռատես քաղաքականության հետևանքով Հայաս-
տանից արտագաղթն ընդունեց խոշոր չափեր: Հայ բնակչու-
թյունն հիմնականում արտագաղթում էր Վրաստան և Փոքր Ասիա:
Գաղթագնացությունը նոր ծավալներ ընդունեց, երբ սկսվեցին
սելջուկ-թուրքերի արշավանքները: Բյուզանդական տիրապե-
տության տակ գտնվող հայերը գերազանցապես հաստատվում
էին Կիլիկիայում:

Այդ երկրամասում հայերի հաստատման մասին առաջին
հիշատակությունները վերաբերում են Տիգրան Մեծի ժամանա-

կներին: Կիլիկիան, որը գտնվում էր Միջերկրական ծովի հյուսիսարևելյան ափին, իրեն էր ձգում իր բարեբեր դաշտերով: Այն բաղկացած էր երկու մասից՝ **Լեռնային** և **դաշտային**: Դաշտային հատվածում տարեկան երկու անգամ բերք էր ստացվում: Լեռնային Կիլիկիան հիմնականում նպաստավոր էր անասնապահության զարգացման համար:

Արդեն IV–V դարերում Կիլիկիայում այնքան էր ստվարացել հայերի թիվը, որ այնտեղի հայտնի **Ալեքսանդրեսի** ծովածոցը կրում էր **Հայկական ծովածոց** անունը: VIII դ. հայ բնակչությունն այստեղ աչքի է ընկել արաբների դեմ մղած պայքարում:

XI դ. Կիլիկիա տեղափոխվեցին բազմաթիվ հայեր հատկապես Վասպուրականից, Սյունիքից, Արցախից, Արարատյան դաշտից և այլ շրջաններից: Հաստատվելով այստեղ՝ հայերը սկսեցին պայքար մղել ինքնուրույն պետություն ստեղծելու համար: XI դ. Կիլիկիայում ստեղծվեցին հայկական առաջին իշխանապետությունները: Դրանցից հայտնի էին **Գող Վասիլի** և **Փիլարտոս Վարաժնունու** իշխանությունները:

Կիլիկիայում էր հաստատվել նաև Բագրատունյաց Գագիկ II թագավորի մերձավորներից **Ռուբեն** իշխանը: Իր շուրջը համախմբելով հայերին՝ նա պայքար սկսեց բյուզանդական տիրապետության դեմ, որին ենթակա էր Կիլիկիան: Ռուբենը գրավեց Լեռնային Կիլիկիայի մեծ մասը և այնտեղ **1080 թ.** հիմնեց հայկական իշխանություն, որը պատմության մեջ հայտնի է **Ռուբինյան** անունով: Այսպես հիմնադրվեց Կիլիկիայի հայկական պետությունը, որը գոյատևեց մոտ 300 տարի՝ մինչև 1198 թ. իբրև իշխանություն, իսկ 1375 թ.՝ թագավորություն:

Ռուբեն I-ը (1080–1095) համառ պայքար մղեց բյուզանդացիների դեմ և կարողացավ իր հսկողության տակ վերցնել Լեռնային Կիլիկիայի զգալի մասը: Իշխանության ընդարձակումը տեղի ունեցավ Ռուբենի հաջորդների օրոք: Ռուբենի որդի **Կոնստանդին I-ը (1095–1100)** կարողացավ օգտագործել միջազգա-

յին բարենպաստ իրադրությունը և ընդարձակել իր տիրույթները: Սկսվեցին խաչակրաց առաջին արշավանքները (1096–1099): Խաչակիրները քրիստոնյա եվրոպացի զինվորներ էին և արևելք էին արշավում մահմեդականներից Քրիստոսի գերեզմանը Երուսաղեմում փրկելու պատրվակով: Նրանք հագուստի վրա կրում էին խաչեր, որի համար նրանց կոչում էին խաչակիրներ: Կոնստանդինը կարողացավ ստանալ նրանց աջակցությունը և բյուզանդացիներից մաքրել Լեռնային Կիլիկիայի շատ շրջաններ: 1098 թ. նա գրավեց ռազմավարական նշանակություն ունեցող **Վահկա** ամրոցը և այն դարձրեց իր նստավայրը:

Հայկական իշխանության ընդարձակումը: Կոնստանդինի հաջորդ **Թորոս I-ի (1100–1129)** իշխանության տարիներին հայերը ներխուժեցին Դաշտային Կիլիկիա և գրավեցին **Սիս** ու **Անարգաբա (Անավարզա)** քաղաքները: **1107 թ.** Թորոսն ու Գող Վասիլը համատեղ ուժերով Կիլիկիայից դուրս քշեցին այնտեղ ներխուժած սելջուկ-թուրքերին: **1111 թ.** Թորոսը գերեց բյուզանդացի **Մանդալե** եղբայրներին: Վերջիններս պահանջեցին իրենց ազատ արձակել՝ զարմանալով հայերի այդ հանդուգն քայլի համար: Թորոսը պատասխանեց, որ ինքը վրեժ է լուծում հայոց Գագիկ II թագավորի սպանության համար և չի երկնչում բյուզանդացիներից: **Լևոն I-ը (1129–1137)** իր իշխանությունը տարածեց նաև Դաշտային Կիլիկիայի մյուս նշանավոր քաղաքների՝ **Մամեստիայի, Ադանայի և Տարսոնի** վրա: Վերջիններս հայտնի ծովամերձ քաղաքներ էին:

Լևոն I-ի հաջողությունները լուրջ անհանգստություն առաջացրին Բյուզանդիայում: **1137 թ.** կայսրն անձամբ գլխավորեց Կիլիկիայի դեմ կազմակերպված արշավանքը: Բյուզանդացիները գրավեցին Դաշտային Կիլիկիայի քաղաքները և շարժվեցին դեպի Լեռնային Կիլիկիա: Թշնամին համառ դիմադրության հանդիպեց Անարգաբա քաղաքում և Վահկա ամրոցում: Սակայն ի վերջո Կիլիկիան գրավվեց, իսկ Լևոնն ու նրա երկու որդիները

գերեվարվեցին: Ժամանակավորապես Բյուզանդիան կարողացավ վերականգնել իր տիրապետությունը Կիլիկիայում:

1137 թ. Կ.Պոլսում Լևոն I-ը գերության մեջ մահացավ, իսկ նրա որդիներից **Թորոսը** կարողացավ փախչել և վերականգնել հայկական իշխանությունը: Նա կառավարեց **1145–1169 թթ.** լիովին վերականգնելով Կիլիկիայի նախկին տարածքները: XII դ. երկրորդ կեսին Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը դարձավ Արևելքի ուժեղ պետություններից մեկը:

Մլեհի օրոք (1169–1175) ընդարձակվեց, բարեկարգվեց Սիս քաղաքը և վերածվեց իշխանության նոր մայրաքաղաքի: Թորոսի II-ի և Մլեհի օրոք Կիլիկիան ունեցավ լուրջ հաջողություններ խաչակրաց պետությունների՝ հատկապես Անտիոքի դքսության դեմ պայքարում և Միջերկրականի ծովափին նվաճեց նոր հողեր: Ի տարբերություն իր նախորդների, Մլեհը փորձեց բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել հարևան իսլամական պետությունների, հատկապես հզոր **Իկոնիայի** սուլթանության հետ: Բայց հայ հոգևորականությունը ճիշտ չըմբռնեց այդ խելացի քաղաքական քայլը և 1175 թ. կազմակերպեց Մլեհի սպանությունը: **Ռուբեն II-ի** իշխանության շրջանում (1175–1187) երկրից վտարվեց վերջին բյուզանդական պաշտոնյան՝ **Կիռ Սահակը**:

Թագավորության հռչակումը: Լևոն II: 1187 թ. Ռուբեն II-ին փոխարինեց եղբայրը՝ **Լևոն II-ը** (1187–1219), որը Ռուբենյան տոհմի ամենամշանադավոր ներկայացուցիչն էր: Լինելով խելացի քաղաքական գործիչ՝ նա կարողացավ ճիշտ կողմնորոշվել այդ ժամանակ ստեղծված բարդ միջազգային իրադրությունում, օգտագործել շրջակա պետությունների հակասությունները և ամրապնդել իր պետությունը: 1187 թ. Կիլիկիա ներխուժեց Իկոնիայի սուլթանության զորքը: Սակայն **Ռավին** վայրում Լևոնը թշնամուն ջախջախիչ պարտության մատնեց: Մարտում զոհվեց իկոնիացիների զորավար **Ռոստոմը**: 1188 թ. հայկական զորքերը նույնիսկ ներխուժեցին Իկոնիայի տարածք և գրավեցին մի քանի

բերդեր: 1190-ական թթ. սկզբին Կիլիկիայի սահմանները հյուսիս-արևելքում հասան **Մարաշ**, հարավ-արևելքում՝ **Ալեքսանդրենտ**, արևմուտքում՝ **Ատալիա**, հյուսիսում՝ Կապադոկիա:

Այդ տարիներին սկսվեց խաչակրաց երրորդ արշավանքը: Դաշնակցելով խաչակիրների հետ՝ Լևոնը երկիրը գերծ պահեց Եգիպտոսի հարձակումներից, փորձեց եվրոպական երկրներից, հատկապես գերմանական կայսր **Ֆրիդրիխ Շիկամորուսից**, ստանալ թագ և Կիլիկիան վերածել թագավորության: Ֆրիդրիխը խոստացավ Լևոնին թագ ուղարկել՝ իր հերթին գերմանական զորքի համար հայերից խնդրելով պարեն: Սակայն կայսրը շուտով խեղդվեց Սելևկիա գետում: Լևոնը կապեր հաստատեց նաև խաչակիրների մյուս առաջնորդի՝ անգլիական թագավոր **Ռիչարդ Առյուծասրտի** հետ և նրան օգնեց 1191 թ. Բյուզանդիայից գրավելու **Կիպրոս** կղզին, ուր սկսեցին իշխել ֆրանսիական ծագում ունեցող **Լուսինյանները**:

Սիաժամանակ լուրջ քայլեր արվեցին Անտիոքի դքսությանը թուլացնելու և այն Կիլիկիայից կախվածության մեջ դնելու ուղղությամբ: 1193 թ. Լևոն II-ը **Կաստիմ** բերդում հնարամտորեն գերեց Անտիոքի դուքս **Բոհեմունդին**՝ նրանից պահանջելով իրեն վերադարձնել նախկինում Կիլիկիայից խլված հողերը: Բոհեմունդը ստիպված համաձայնեց և Լևոնի հետ կնքեց հաշտություն, որով հրաժարվեց Կիլիկիայի նկատմամբ ավագության իրավունքից ու գրաված տարածքներից: Բոհեմունդի որդին՝ **Ռայմունդը** ամուսնացավ Լևոնի եղբոր աղջկա՝ **Ալիծի** հետ, պայմանով, որ նրանցից ծնված զավակը պետք է դառնար միացյալ թագավոր: Այդպես Լևոնը նպատակ ուներ միավորել Կիլիկիան և Անտիոքը: Ուստի հետագայում այդ ամուսնությունից ծնված **Ռութեն-Ռայմունդը** որդեգրվեց Լևոն II-ի կողմից:

Լևոնը շարունակեց բանակցություններ վարել Բյուզանդիայի և եվրոպական երկրների գահակալների, ինչպես և Զոմնի պապի հետ՝ արքայական թագ ստանալու համար: 1196 թ. բյուզանդա-

կան կայսր **Ալեքսեյը**, ապա նաև Ռոմի պապը ողջունեցին այդ քայլը: Վերջիններս դրանով փորձում էին իրենց ազդեցությունը տարածել հայ եկեղեցու վրա: Լևոնը, լավ հասկանալով այդ մտադրությունները, առերես համաձայնեց՝ փորձելով այդ ճանապարհով թագ ստանալ: Համանման համաձայնություն՝ թագ ուղարկելու մասին, ձեռք բերվեց նաև գերմանական նոր կայսր **Ֆեռիխ I-ի** հետ:

1198 թ. հունվարի 6-ին Տարսոն քաղաքում՝ հանդիսավոր պայմաններում Լևոն II-ը հռչակվեց Կիլիկիայի թագավոր: Պատմաբաններն այդ պահից Լևոնին կոչում են Լևոն I թագավոր: Ժամանակակից պատմիչները շատ բարձր են գնահատում թագավորության հռչակումը՝ դրա մեջ տեսնելով հայոց պետականության վերականգնման իրողություն:

Լևոնը 1202 թ. սանձահարեց **Լամբրոն** ամրոցի տերերին՝ **Ջեթումյաններին** և նրանց ստիպեց ենթարկվել իրեն: Երկրի սահմաններն անխոցելի դարձնելու նպատակով՝ նա ամրապնդվեց բանակը, կարևորագույն լեռնանցքներն ու ճանապարհները վերցվեցին հսկողության տակ: Հայոց արքան կարգի բերեց պետական ապարատը, դատարանը, ստեղծեց գործակալություններ՝ **սպարապետություն (գունդստաբլություն)**, **սպասալարի (հեծելազորի հրամանատար)**, **մարաջախտի (բանակի պարենի մատակարար)**, **մաքսապետի (ֆինանսական գործերի տնօրեն)**, **ջանցլերի (արքունի քարտուղար)**, **պայլի (թագավորի խնամակալ)** և այլ պաշտոններ: Կիլիկիան կնքեց առևտրական պայմանագրեր հռչակված ծովային վաճառաշահ Ջենովայի ու Վենետիկի հետ: Լևոնը կտրեց ոսկե դրամներ «Հայոց թագավոր» մակագրությամբ: Պատահական չէ, որ նա պատմության մեջ մնաց «**Մեծագործ**» անունով:

Կյանքի վերջին շրջանում Լևոն թագավորը կրկին ջանքեր գործադրեց Անտիոքի դքսությունը Կիլիկիային ենթարկելու ուղղությամբ: Ռայմունդի մահից հետո Անտիոքում գահն անցավ

Լևոնի որդեգիր **Ռուբեն-Ռայմունդին**: Սակայն վերջինիս հորեղբայր **Բոհեմունդ Միակնանին** կարողացավ զավթել գահը: Կիլիկիայի թագավորը պաշտպանության տակ առավ իր որդեգրին և Անտիոքից դուրս վտարեց Բոհեմունդ Միակնանուն: Բայց շուտով նույն Ռուբեն-Ռայմունդը թշնամացավ իր հովանավորի՝ Լևոն I արքայի հետ, որի պատճառով 1217 թ. զրկվեց միացյալ գահաժառանգի իրավունքից: Նոր կտակով Կիլիկիայի գահն անցնելու էր Լևոնի երկրորդ ամուսնությունից ծնված դստերը՝ **Ջաբելին**: Լևոն Մեծագործը մահացավ 1219 թ. մայիսի 2-ին՝ իր հաջորդին թողնելով ուժեղ թագավորություն:

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հեթումյանների գահակալումը: Լևոն I-ի մահից հետո Կիլիկիայի գահի նկատմամբ աշխուժացան տարբեր հավակնորդների ոտնձգությունները: Լևոնն արու զավակ չուներ և ըստ կտակի՝ գահը պետք է անցներ դուստր **Ջաբելին**: Վերջինս մանկահասակ էր, ուստի երկիրը որոշ ժամանակով կառավարում էին Լևոնի նշանակած պալլերը: Գահը զավթելու **Ռուբեն-Ռայմունդի**՝ Անտիոքի դքսի ժառանգի և Լևոնի ազգականի փորձերը ձախողվեցին սպարապետ **Կոնստանդինի** ջանքերով: Ռուբեն-Ռայմունդը ձերբակալվեց և բանտում մահացավ:

Կոնստանդին Գունդստաբլը և հայ իշխանները թագավորական գահն ամրապնդելու նպատակով կազմակերպեցին **Ջաբելի** և **Անտիոքի** դքսի ժառանգ **Ֆիլիպի** ամուսնությունը: Սակայն **Ֆիլիպը**, որից սպասում էին երկու երկրների միավորման լուրջ քայլեր, ընդհակառակը՝ փորձեց Կիլիկիան դարձնել Անտիոքի կցորդը, արքունիքը լցրեց օտար իշխաններով, խաչակիրներով ու կաթոլիկ հոգևորականներով: Այդ ժամանակ հայ ավագանին գահընկեց արեց **Ֆիլիպին**: Ջաբելը կառավարեց միայնակ մինչև

1226 թ.:

1226 թ. մեծ իշխանությունից օգտվող Կոնստանդին Գունդստաբլը, հայ իշխանների համաձայնությամբ Ջաբելին ամուսնացրեց իր որդու Ջեթունի հետ: Այսպես գահն անցավ նոր տոհմի՝ **Ջեթունյանների** ձեռքը: Այս ամուսնությամբ վերջ տրվեց երկու հզոր տոհմերի Ռուբինյանների ու Ջեթունյանների հակամարտությանը: Կոնստանդին Գունդստաբլը դարձավ թագավորահայր և ավագ պարոն, իսկ որդիներից Ջեթունը թագավոր, Սմբատը գունդստաբլ:

Ջեթուն I-ի գահակալումը (1226–1270) համընկավ մոնղոլական արշավանքների ժամանակաշրջանին: **Բաչուի** զլխավորությամբ մոնղոլները ներխուժեցին Փոքր Ասիա, ջախջախեցին Իկոնիայի սուլթանությանը: Կիլիկիան, մոնղոլների հետ չբախվելու համար, հրաժարվեց օգնել սելջուկներին: Ջեթունը շուտով դիմեց Բաչուին առաջարկելով դաշինք կնքել: Մոնղոլները չմտան Կիլիկիա, և երկիրը փրկվեց ավերածությունից: Մոնղոլների հետ դաշինքի կնքումը նախապատրաստելու նպատակով 1246 թ. Մոնղոլիայի մայրաքաղաք **Կարակորում** ուղարկվեց Սմբատ Գունդստաբլը: Չայերի հետ դաշինք կնքելու մեջ շահագրգռված էին նաև մոնղոլները: Նրանց անհրաժեշտ էր դաշնակից Ասորիքը և Եգիպտոսը գրավելու համար: Շուտով բուն Չայաստանի վրայով Մոնղոլիա մեկնեց Ջեթունը և **1254 թ. Մանգու** մեծ խանի հետ կնքեց **հայ-մոնղոլական դաշինքը**: Այդ դաշինքի կնքման գործում կարևոր դեր ունեցավ Արցախի Չասան-Ջալալյան նշանավոր տոհմի հիմնադիր **Չասան-Ջալալ Դուլան**, որի անունը պատմության մեջ հայտնի է նաև հռչակավոր **Գանձասարի վանքի** կառուցման համար:

Ըստ այդ պայմանագրի՝ Կիլիկիան մոնղոլներին պետք է քիչ քանակությամբ հարկեր վճարեր և օգներ նրանց արշավանքներում: Իր հերթին՝ Մոնղոլիան պարտավորվում էր պաշտպանել Կիլիկիայի սահմաններն օտար հարձակումներից, առանց մաք-

սեր վճարելու թույլատրել հայ առևտրականների գործունեությունն իր հսկայածավալ տերության սահմաններում: Մոնղոլներն իրավունք չունեին միջամտելու հայերի ներքին գործերին: Շուտով մոնղոլական զորքերն սկսեցին իրենց արշավանքներն Ասորիք, և Հեթումը պայմանագրի համաձայն՝ նրանց տրամադրեց սահմանափակ քանակությամբ զորք:

Պայքար մամլուքյան եգիպտոսի դեմ: Շուտով եգիպտոսում հաստատված թուրք զինվորականության **մամլուքների** առաջնորդ **Բեյբարսը 1260 թ.** պարտության մատնեց մոնղոլներին: Շատ չանցած՝ **1266-ին** Բեյբարսի զորքերը ներխուժեցին Կիլիկիա: Մարտում սպանվեց Հեթումի որդին՝ **Թորոսը**, իսկ մյուս որդին՝ **Լևոնը**, շատերի հետ գերի ընկավ: **1266 թ. Մառի** վայրում հայերի կրած պարտությունից հետո երկիրը մնաց անպաշտպան, և թշնամին ներխուժեց Սիս ու այլ քաղաքներ: Երկու տարի անց հայերին հաջողվեց մամլուքներին դուրս վտարել երկրից և նրանց հետ կնքել հաշտություն: Հեթումը զիջեց սահմանամերձ որոշ շրջաններ, իսկ մամլուքները գերությունից ազատեցին արքայազն Լևոնին:

Մամլուքների դեմ պայքարը շարունակվեց **Լևոն II** թագավորի օրոք (**1270–1289**): 1285 թ. մամլուքները նոր արշավանք կատարեցին Կիլիկիայի դեմ: Նրանց հաջողվեց գրավել և կողոպտել **Այաս** նավահանգստային հարուստ քաղաքը: Լևոնը հարկադրված էր հաշտություն կնքել՝ պարտավորվելով եգիպտոսին տարեկան վճարել մեծ գումար և 10 հազար ծող երկաթ:

1299 թ. մոնղոլներն Ասորիքը գրավելու մի նոր ճիգ գործադրեցին: Մոնղոլական **Ղազան** խանին օգնում էին Վրաստանի, Հայաստանի, ինչպես և Կիլիկիայի զորքերը: Սկզբում մոնղոլներն ունեցան որոշ հաջողություններ, սակայն **Դամասկոսի** ճակատամարտում ծանր կորուստներ կրեցին և նահանջեցին: Հայ-մոնղոլական դաշինքն արդեն իրեն յապառել էր և դարձել վտանգավոր Կիլիկյան Հայաստանի համար: Մամլուքների դեմ պայ-

քարելու համար ուժեղացավ քրիստոնյա եվրոպայից և հատկապես Ղոզմի պապից օգնությունն ստանալու հայ իշխող դասի ձգտումը: XIV դարի սկզբին Կիլիկիան ի հայտ բերեց թուլացման նշաններ:

Երկրի իշխաններն իրենց երկպառակտչական գործողություններով խորացնում էին ճգնաժամը: Մոնղոլները թուլացել էին և չէին կատարում իրենց դաշնակցային պարտավորությունները: Այս պայմաններում շատերը փրկությունը տեսնում էին Ղոզմի պապից ստացվելիք օգնության մեջ և առաջարկում էին նրա հետ կնքել **ունիա՝** միություն, այսինքն ընդունել կաթոլիկություն: Այս ուղղության ներկայացուցիչները ստացան **ունիթորներ** կամ **լատինասերներ** անունը: Ունիային դեմ հայ իշխաններն ու հոգևորականները՝ **հակաունիթորները**, դիմադրում էին և ձգտում պահպանել հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունը, հրաժարվում էին կաթոլիկություն ընդունել: Ունիթորների ու հակաունիթորների միջև պայքարն ավելի խորացրեց ճգնաժամը:

1307 թ. Սիսում, 1309 և 1316 թթ. Ադանայում գումարված ժողովները լատինասերների ճնշման տակ ընդունեցին Ղոզմի պապի առաջարկը՝ օգնությունն ստանալու դիմաց կաթոլիկություն ընդունելու մասին: Դրանից հետո սպասված օգնությունը չստացվեց: Արևմուտքին ուղղված դիմումները Կիլիկիայի հարաբերություններն ավելի սրեցին հարևան մահմեդական պետությունների հետ: **1320 թ.** մամլուքները մորից մտան Կիլիկիա: Թշնամին գրավեց Այաս նավահանգիստը: 1335 թ. արշավանքի ժամանակ ավերվեցին նաև Մամեստիան, Ադանան, Տարսոնը: **1337 թ.** կնքված հաշտությամբ Եգիպտոսին անցան բազմաթիվ բերդեր և Այաս քաղաքը, որը Կիլիկիայի ծովային դարպասն էր: Ցավոք, այսքանից հետո էլ լատինասեր թագավորներն ու նրանց կողմնակիցները չհրաժարվեցին Արևմուտքին դիմելու վտանգավոր քաղաքականությունից:

Թագավորության անկումը: 1343 թ. Կիլիկիո գահը հանձն-

վեց ֆրանսիական ծագում ունեցող **Լուսինյաններին**, որոնք միսյն մայրական գծով էին Հեթումյաններ: Լուսինյաններից **Կոնստանդին IV-ը (1344–1362)** փորձեց կայունացնել երկրի վիճակը, սակայն հաջողություն չունեցավ: Այժմ մամլուքներից բացի Փոքր Ասիայից Կիլիկիայի վրա հարձակումներ սկսեցին թուրքմենական ցեղերը:

1350–1360-ական թթ. Կիլիկիան կորցրեց Դաշտային մասը՝ իր նավահանգիստներով: 1370 թ. մամլուքյան 60-հազարանոց բանակը ներխուժեց երկրի խորքը: Մամլուքներին օգնում էին թուրքմեններն ու Հալեպի էմիրության զորքերը: Հայերը տաղանդավոր զորավար **Լիպարիտի** գլխավորությամբ համառ դիմադրություն կազմակերպեցին Սիս մայրաքաղաքում: Պաշարները սպառվում էին, վիրավորվել էր կիլիկյան վերջին թագավոր **Լևոն V-ը**, թշնամու կողմն էին անցել ֆրանսիական զորքերը: Անհավասար կռվում ընկավ Լիպարիտ զորավարը: Քաղաքի պաշտպանները ստիպված անձնատուր եղան: Լևոն V-ը գերվեց և տարվեց **Կահիրե**: Այսպես **1375 թ. ապրիլին**՝ Սիս մայրաքաղաքի անկումով, կործանվեց Կիլիկիայի հայկական պետությունը: Դեռ երկար ժամանակ հայ իշխանները շարունակեցին առանձին շրջաններում պահպանել իրենց ինքնուրույնությունը: Սակայն օտարի ծանր լուծը շատերին ստիպեց թողնել Կիլիկիան և հեռանալ տարբեր երկրներ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIII–XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Մոնղոլական արշավանքները և Հայաստանը: 1206 թ. Սիբիրի և Չինաստանի միջև ընկած քոչվոր մոնղոլական ցեղերի ժողովը՝ **մեծ խուրալը Օնոն** գետի ավազանի ցեղապետներից **Տիմուչինին** ընտրեց խան՝ **Չինգիզ խան** անունով: Վերջինս շուտով սկսեց իր աշխարհակալ նվաճումները: 1210-ական թթ. մոնղոլները ներխուժեցին Չինաստան և Սիբիրի հարավային շրջան-

ներ: 1219 թ. Չինգիզ խանը մտավ Միջին Ասիա և պարտության մատնեց **Խորեզմի** շահ **Մուհամեդին**, որի որդին **Ջալալեդդինը**, նահանջելով, պայքարը շարունակեց Իրանում և Այսրկովկասում՝ իր հերթին կողոպտելով ու կոտորելով տեղի բնակչությանը:

1220 թ. մոնղոլները ներխուժեցին Այսրկովկաս, որոնց դեմ վրաց-հայկական միացյալ ուժերով դուրս եկան վրաց թագավոր **Գեորգի Լաշան** և ամիրսպասալարի պաշտոնում հանգուցյալ եղբորը փոխարինած **Իվանե Ջաքարյանը**: ճակատամարտը տեղի ունեցավ **Կոտմանի** դաշտում: Մոնղոլները կիրառեցին պայքարի խորամանկ մարտավարություն. կազմակերպեցին կեղծ նահանջ, իսկ երբ վրաց-հայկական ուժերն անցան հակագրոհի, թաքստոցում գտնվող ուժերով հարվածեցին թիկունքից: Անակնկալի եկած Գեորգիի զորքերը պարտություն կրեցին և նահանջեցին: Սակայն ճակատամարտին մասնակցող հայկական ուժերը **Վահրամ Գագեցու** գլխավորությամբ շարունակեցին մարտը թշնամու դեմ և ունեցան հաջողություններ: Այնուհետև, շրջանցելով Ջաքարյանների տիրույթներն ու Վրաստանը, մոնղոլներն անցան Հյուսիսային Կովկաս և Ռուսիա: Սակայն շուտով քոչվորներին փոխարինեց **Ջալալեդդինը**: Նա շուրջ մեկ տասնամյակ ավերածություններ կատարեց Հայաստանում, Վրաստանում և Պարսկաստանում:

Վերոհիշյալ հետախուզական արշավանքից հետո մոնղոլները նորից հայտնվեցին 1231 թ., երբ հետապնդելով **Ջալալեդդինին**, կարողացան նրան ջախջախիչ պարտության մատնել: Ապա նրանք անցան Վասպուրական, ավերեցին շատ բնակավայրեր: 1232 թ. մոնղոլները վերադարձան Միջին Ասիա՝ հետդարձի ճանապարհին ավերելով **Գանձակ** քաղաքը:

1236 թ. Չարմաղանի գլխավորած մոնղոլական 30-հազարանոց բանակը, բազմաթիվ քոչվոր ցեղերի ուղեկցությամբ, ներխուժեց Հայաստան: Այդ ժամանակ Վրաստանը կորցրել էր իր նախկին հզորությունը, իսկ Աղվանքն ու Ջաքարյան Հայաստանը

մասնատված էին և թուլացած ներիշխանական պայքարից: Պատահական չէ, որ թշնամին լուրջ ու կազմակերպված դիմադրության չհանդիպեց: Քաջ ծանոթ լինելով Այսրկովկասի իրավիճակին՝ մոնղոլները բաժանեցին զորքը՝ ջոկատների, որոնք իրենց հրամանատարների՝ **նոյոնների** գլխավորությամբ սկսեցին հպատակեցնել երկրամասը: Հայ իշխաններից շատերը հեռացան Վրաստան, իսկ մյուսները հայտնեցին իրենց հպատակությունը:

Լոռե և Շամքոր քաղաքները գրավելուց հետո մոնղոլները պաշարեցին **Անին**: Թշնամին պատվիրակներ ուղարկեց քաղաքի բնակիչների մոտ՝ պահանջելով անձնատուր լինել: Վրդովված անեցիները հարձակվեցին մոնղոլ պատվիրակների վրա և սպանեցին նրանց: Գազազած թշնամին գործի դրեց պաշարողական մեքենաները և, քանդելով քաղաքի պարիսպները, ներխուժեց անպաշտպան թաղամասերը: Բնակչության մի մասը կարողացավ փախչել, իսկ մյուսները հիմնականում սրի քաշվեցին կամ ստրկության վաճառվեցին: Շուտով նույն բախտին արժանացան նաև Կարսը և այլ քաղաքներ: Մոնղոլական բանակին կրնկակոխ ուղեկցող քոչվոր ցեղերը շտապեցին զավթել երկրի լավագույն հողերը:

Պայքար մոնղոլական տիրապետության դեմ: 1242–1243 թթ. մոնղոլական զորքերը շարժվեցին դեպի երկրի արևմտյան շրջանները, որոնք այդ ժամանակ գտնվում էին Իկոնիայի սուլթանության հսկողության ներքո: Ծանապարհին պաշարվեց **Կարինը**, որտեղ կենտրոնացել էր շրջակա խաղաղ բնակչության մի ստվար հատված: Մոնղոլներն այս արշավանքին հարկադրաբար մասնակից էին դարձրել նաև վրացական ու հայկական ջոկատներ: Վերջիններս, տեղակայված լինելով նրանց բանակի առաջին գծում, ստիպված կռվում էին իրենց հայրենակիցների դեմ և տալիս մեծ կորուստներ:

Շուրջ երկու ամիս հերոսաբար դիմադրելուց հետո Կարինն ընկավ թշնամու ձեռքը: Բնակչության զանգվածային կոտորած-

ները կրկնվեցին նաև այստեղ: 1243 թ. մոնղոլները պարտության մատնեցին Իկոնիայի սուլթանությանը և գրավեցին **Երզնկան, Տևրիկը, Կեսարիան ու Սեբաստիան**: Հասնելով Կիլիկիայի սահմաններին՝ նրանք կանգ առան և 1254 թ. դաշնակցային սլավոնազիր կնքեցին կիլիկյան հայերի հետ: **1244 թ. մոնղոլներն իրենց ենթարկեցին նաև Հայաստանի կենտրոնական ու հարավային այլ շրջաններ՝ Տարոնը, Վասպուրականը և Աղծնիքը**:

Մոնղոլական լուծն աղետալի եղավ երկրի ու ժողովրդի համար: Լինելով քոչվոր անասնապահներ՝ մոնղոլները բերրի դաշտավայրերն ու քաղաքներն սկսեցին վերածել արոտավայրերի: Կարճ ժամանակում բազմաթիվ ծաղկուն քաղաքներ, այգիներ, բանջարանոցներ վերածվեցին արոտատեղիների: Վերսկսվեց բնակչության զանգվածային արտագաղթը:

Նվաճված երկրների բնակչությունը ծանր հարկման ենթարկվեց: 16-ից մինչև 50 տարեկան բոլոր տղամարդիկ դարձան հարկատու: Բնակչությունը պարտավոր էր նաև զանազան պարիակներ կատարել: Նվաճողները հպատակ ժողովուրդներին ստիպեցին կազմել զինական ջոկատներ և մեկնել ամենավտանգավոր ճակատներ:

Նախապես մոնղոլները հայ եկեղեցու նկատմամբ մեղմ քաղաքականություն էին վարում: Սակայն, երբ XIII դ. վերջին նրանք իսլամ ընդունեցին, սկսվեցին նաև կրոնական հալածանքները: Երբեմնի վաճառաչահ Անի, Դվին, Արճեշ և այլ քաղաքներ վերածվեցին ավանների:

Անտանելի օտար լուծը զայրույթի ալիք առաջացրեց հույատակ ժողովուրդների շրջանում: **1249 թ.** հայ և վրաց իշխաններն սկսեցին նախապատրաստվել ապստամբության: Գավառներ ուղարկվեցին ջոկատներ: Լոռիում ակտիվացան հատկապես Չաքարյանները: Սակայն մոնղոլները կարողացան բացահայտել ապստամբությունը և ճնշել այն:

1259 թ. վրաց **Դավիթ VII-ի** ղեկավարությամբ բռնկվեց նոր ապստամբություն, որի պատճառը հարկերի բարձրացումն էր և հայ-վրացական ջոկատները եգիպտոս՝ մամլուքների դեմ ուղարկելու մոնղոլների որոշումը: Հուգումներն ընդգրկել էին Արևելյան Վրաստանը, Շիրակը, Արցախը, Լոռին: **Հուլավու** խանը դաժանորեն ճնշեց ապստամբությունը: Մահապատժի ենթարկվեց ապստամբության ղեկավարներից **Ջաքարե Ջաքարյանը**՝ ամիր-սպասալար Ջաքարեի թոռը: Մոնղոլները հատկապես դաժան գտնվեցին Խաչենի նշանավոր տիրակալի՝ Հասան-Ջալալ Դուլայի նկատմամբ: Նրան խոշտանգումների ենթարկեցին, ապա Ղազվին քաղաքում մարմինն անդամահատեցին: Քաջարի հայորդու զավակը՝ Աթաբեկը մեծ ջանքերի գնով կարողացավ հոր աճյունը վերադարձնել հայրենիք և ամփոփել Գանձասարի վանքում, որը տարիներ առաջ կառուցել էր Հասան-Ջալալը:

Մոնղոլները Հայաստանը մտցրեցին **էլդանություն** վարչամիավորի մեջ: Շարունակվեցին հայ իշխանական տների թուլացման քայլերը, նրանց միմյանց դեմ օգտագործելու փորձերը: Խիստ թուլացան Վաչուտյաններն ու Պոռշյանները: Համեմատաբար իրենց դիրքերը պահպանեցին **Օրբելյանները** **Սյունիքում**, **Դոփյանները՝ Վերին Խաչենում**, **Ազիզբեկյանները՝ Արայի լեռան շրջանում**, **Հասան-Ջալալյանները՝ Ներքին Խաչենում**: Ջաքարյանների շառավիղները 1266 թ. Գուգարքի Ջավախք գավառում, **Ախալցխայի** շրջակայքում, Տայքի զգալի մասում ստեղծեցին հայ-վրացական իշխանություն՝ **Սամցխե-Ջավախք** անունով, որը կարողացավ մոնղոլական պետությունից պահպանել իր անկախությունը և գոյատևել մինչև XVI դ. վերջը:

Հայաստանը XIV դարում: XIV դ. առաջին տասնամյակներին մոնղոլական տերությունն ի հայտ բերեց մասնատման առաջին նշանները: 1344 թ. էլդանությունը քայքայվեց և նրա հիմքի վրա՝ ստեղծվեցին բազմաթիվ իշխանապետություններ: Կրկին աշխուժացան հայ իշխանական տները:

Դեռևս մոնղոլական նվաճումների ժամանակաշրջանում Հայաստանում հաստատվել էին թյուրքական ծագում ունեցող նոր ցեղեր: Մոնղոլական տիրապետության թուլացման շրջանում հատկապես ուժեղացավ սելջուկ-թուրքերին ազգակից թուրքմենական ցեղերի ներհոսքը Հայաստան: Նրանցից **ակ-կոյունլու** (ակ թուրքերեն նշանակում է սպիտակ: Ակ-կոյունլու անունը ստացել էին սպիտակ գույնի ոչխարներ պահելու համար) ցեղերը հաստատվեցին Հայաստանի հարավում **Մուկս և Աղծնիք** աշխարհներում, իսկ **կարա-կոյունլուները** (կարա՝ սև) բնակվեցին Վասպուրականում և Տարոնում: 1378 թ. կարա-կոյունլուների առաջնորդ Կարա-Մահմադը և որդին Կարա-Յուսուֆը հիմնադրեցին իրենց իշխանապետությունը: Ակ-կոյունլուների առաջնորդ Օսմանը դարձավ մեկ այլ իշխանապետության հիմնադիրը՝ Դիարբեքիր քաղաքի շրջակայքում: Թուրքմենական այդ ցեղերը գտնվում էին մշտական հակամարտության մեջ, որից խիստ տուժում էր տեղի հայ բնակչությունը: Այս ամենին XIV դ. վերջին գումարվեցին **Լենկթեմուրի** ավերիչ ասպատակությունները:

Միջինասիական զորապետ Լենկթեմուրը (կաղ Թեմուր) XIV դ. վերջին Միջին Ասիայում ստեղծել էր մի ընդարձակ պետություն **Սամարղանդ** կենտրոնով: Պառսկաստանի մեծ մասը գրավելուց հետո նա 1386 թ. ներխուժեց Հայաստան: Սյունիքի վրա տվ թշնամին մտավ Արարատյան դաշտ: **Կողք** գյուղի բնակիչները **Մարտիրոս տանուտերի** գլխավորությամբ, բարձրանալով **Քարդոդ լեռը**, դիմադրություն սկսեցին և մեծ կորուստներ պատճառեցին Լենկթեմուրի հրոսակախմբերին:

1387 թ. թեմուրականները Սյունիքից շարժվեցին դեպի Վասպուրական և պաշարեցին Վան քաղաքը, որը 25 օր հերոսաբար դիմադրեց: Գազազած թշնամին գրավեց քաղաքը և դաժան հաշվեհարդար տեսավ պաշտպանների նկատմամբ: Գերի ընկած կանանց ու երեխաներին Լենկթեմուրի հրամանով վաճառքի հանեցին, իսկ մնացած բնակիչներին ցած գլորեցին բերդի պա-

րիսպներից: Հայ պատմիչի վկայությամբ՝ վայր նետվածների թիվն այնքան մեծ էր, որ վերջին ընկածներն արդեն չէին մեռնում: Լենկթեմուրի արշավանքները կրկնվեցին 1394–1396 և 1400–1402 թթ.: 1402 թ. նրա դեմ դուրս եկավ օսմանյան սուլթան **Բայազիդը: Անգորայի ճակատամարտում** թեմուրականները հաղթանակ տարան: Բազմաթիվ թուրք զինվորների հետ գերի ընկավ նաև Բայազիդը: Շուտով մահացավ Լենկթեմուրը, և շատ ժողովուրդներ ազատվեցին բռնակալի տիրապետությունից:

Երևանը Արևելյան Հայաստանի վարչական կենտրոն: Լենկթեմուրի մահից հետո Հայաստանում նորից գլուխ բարձրացրին ակ-կոյունլու և կարա-կոյունլու ցեղերը: Նրանք պայքար ծավալեցին Լենկթեմուրի հաջորդների՝ թեմուրականների դեմ: Կարա-կոյունլուների առաջնորդ **Կարա-Յուսուֆն** իր կողմը գրավեց թեմուրականների տիրապետությունից դժգոհ մի խումբ կառավարիչների և, 1408 թ. հաղթելով Լենկթեմուրի որդուն՝ **Միրանշահին**, իր տիրապետությունը հաստատեց Հայաստանի ու Ատրպատականի վրա: **Թուվմա Մեծօփեցի** պատմիչի վկայությամբ Կարա-Յուսուֆի ժամանակ երկիրը շունչ քաշեց և սկսվեց համեմատաբար խաղաղ ժամանակաշրջան: Սակայն այս վիճակը երկար չպահպանվեց և 1420 թ. կատաղի պայքար սկսվեց կարա-կոյունլուների ու ակ-կոյունլուների միջև: Փոփոխական հաջողություններով ընթացող արյունալի հակամարտությունը երկար շարունակվեց:

Կարա-կոյունլուները զգալիորեն ուժեղացան **Ջհանշահի** օրոք (1337–1367): Վերջինս, հենվելով տեղի հայ բնակչության վրա, կարողացավ սանձահարել անհնազանդ ցեղերին և Հայաստանում վերահաստատել խաղաղությունը: Ջհանշահը հայ իշխանական տների շառավիղներին տիրույթներ նվիրեց: Պատահական չէ, որ շուտով Սևանա լճի ավազանում, Վայոց Ձորում, Արցախում, Սյունիքում, Գուգարքում հանդես եկան հայ **մելիքների** (մելիք՝ արաբերեն թագավոր) իշխանություններ: Տնտեսութ-

յան զարգացմանը զարկ տալու նպատակով առևտրական մայրուղիների վրա ընկած **Ջուղա, Ագուլիս** քաղաքներին տրվեցին լայն հնարավորություններ: Ջիանշահի օրոք տեղի ունեցավ նաև մի կարևոր իրադարձություն: Այրարատ աշխարհի տարածքում կազմավորվեց վարչական մի միավոր, որի կենտրոնը դարձավ **Երևանը**: Վերջինս հետզհետե սկսեց վերածվել Արևելյան Հայաստանի քաղաքական, վարչական ու տնտեսական կենտրոնի:

1468 թ. ակ-կոյունլուները պարտության մատնեցին կարակոյունլուներին և զավթեցին Հայաստանի զգալի մասը: Ակ-կոյունլուների առաջնորդ **Ուզուն Հասանը** շուտով բախվեց օրեցօր ուժեղացող օսմանյան թուրքերի հետ, որոնց դեմ պայքարելու համար նույնիսկ փորձեց ստանալ Եվրոպայի աջակցությունը: Իտալիա ուղարկված պատվիրակությունը, որի կազմում էր նաև հայ վաճառական **Սիրաքը**, չկարողացավ որևէ երկրի հետ դաշինք կնքել ընդդեմ օսմանցիների: Գահի շուրջ մղվող պայքարն ու օսմանցիների հարվածները 1502 թ. կործանեին ակ-կոյունլուների տիրապետությունը:

Կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխումը Էջմիածին: XV դ. տեղի ունեցած կարևորագույն իրադարձություններից էր Սիսից կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխումը Էջմիածին: Կիլիկիայի հայկական պետության անկումից հետո այլևս հոգևոր աթոռն այնտեղ թողնելը նպատակահարմար չէր: Անհրաժեշտ էր օտար լծի տակ գտնվող մայր հայրենիքում ստեղծել պետականությանը փոխարինող մի հաստատություն, որպիսին կարող էր լինել Հայ առաքելական եկեղեցու հոգևոր կենտրոնը: Այդ գործում մեծ ջանադրություն համդես բերեցին **Թովմա Մեծոփեցին** և **Հովհաննես Հերմոնեցին**: Նրանք ուղևորվեցին Սիս և Գրիգոր Մուսաբեկյան կաթողիկոսին հայտնեցին իրենց մտադրությունը: Կաթողիկոսը հավանություն տվեց այդ ծրագրին: Սակայն պատճառաբանելով, որ ինքը ծեր է և չի կարող մեկնել Հայաստան, ուստի առաջարկում է իր մահվանից հետո նոր եկեղեցական ժո-

ղովը հրավիրել էջմիածնում և այնտեղ ընտրել նոր վեհափառին: Սակայն այդ առաջարկը Հայաստանում մերժվեց: **1441 թ. էջմիածնում** 300 հայ հոգևորականների ու աշխարհականների մասնակցությամբ գումարված ժողովը որոշում կայացվեց կաթողիկոսական աթոռը էջմիածնում վերականգնելու մասին. **Կիրակոս Վիրապեցին** դարձավ կաթողիկոս: Միաժամանակ Կիլիկայում շարունակեց գահակալել Գրիգոր Մուսաբեկյան կաթողիկոսը, որին **1446 թ.** փոխարինեց **Կարապետ Եվդոկացին**: Այդ ժամանակ Հայ եկեղեցին կաթողիկոսական աթոռներ ուներ նաև Աղթամարում և Գանձասարում: VII դարից Երուսաղեմում շարունակում էր գործել հայոց պատրիարքարանը, որի ենթակայության տակ էին տեղի բազմաթիվ քրիստոնեական սրբություններ: 1461 թ. Կոստանդնուպոլսում ևս հայոց պատրիարքարան հիմնադրվեց:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVI–XVII դարերի թուրք-ղարսկալս ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Պատերազմների սկիզբը: Հայաստանի առաջին բաժանումը: Միջին Ասիայից ներթափանցած թուրքական քոչվոր ցեղերից մեկի՝ **օղուզների** առաջնորդ **Օսմանը 1299 թ.** Փոքր Ասիայում հիմնադրեց Օսմանյան պետությունը և իրեն հռչակեց **սուլթան**: Թուլացած Բյուզանդիան չկարողացավ դիմադրել օսմանցիներին և շուտով տանուլ տվեց իր տիրույթները ոչ միայն Փոքր Ասիայում, այլև Բալկանների զգալի մասում: **1453 թ.** նվաճելով մայրաքաղաք Կ.Պոլիսը՝ թուրքերը կործանեցին Բյուզանդական կայսրությունը:

1502 թ. Պարսկաստանի (իրան) **Արդաբիլ** քաղաքի շրջակայքում հաստատվեց **Սեֆյան** տոհմը: Սեֆյանները կործանեցին ակ-կոյունլուների տիրապետությունը և շուտով ստեղծեցին Արևելքի ուժեղագույն պետություններից մեկը: Նրանց զինվորները կրում էին 12 շերտ կարմիր գույնի գլխարկներ, որի համար

հայտնի էին **կզլբաշներ** (կարմրագլուխներ) անունով: Սեֆյանների առաջնորդ **Շահ Իսմայիլը**, թուրքմենական ցեղերին ջախջախելուց հետո պատրաստվեց պատերազմի օսմանցիների դեմ: Պարսիկները ներխուժեցին Չայաստան:

Օսմանյան սուլթան **Սելիմ Ահեղը 1512 թ.** մեծ զորքով դուրս եկավ պարսիկների դեմ, նրանց ծանր պարտության մատնեց **1514 թ. Չալդրանի ճակատամարտում** և գրավեց **Թավրիզը**: Որոշ ժամանակ անց Շահ Իսմայիլը կարողացավ օսմանցիներին դուրս քշել Պարսկաստանից: Այսպես սկսված թուրք-պարսկական պատերազմները տևեցին ավելի քան մեկ դար, որից առաջին հերթին մեծապես տուժեցին հայերը: Այս ժամանակաշրջանը հայոց պատմության ամենածանր փուլերից է:

Շահ Իսմայիլի մահից հետո Իրանում գահին անցավ նրա որդուն **Թահմասպին**: 1550 թ. նա մեծ բանակով հարձակվեց Թուրքիայի վրա: Մարտերն ընթանում էին Չայաստանի տարածքում: Թահմասպի բանակը ավերակների վերածեց Վանից մինչև Երզնկա և Կարին ընկած բնակավայրերը: 1554 թ. օսմանցիները մտան Այսրկովկաս, ասպատակեցին Արարատյան դաշտը, Սյունիքը և Արևելյան Չայաստանի այլ շրջաններ: **1555 թ. մայիսի 29-ին Ամասիայում** կնքվեց թուրք-պարսկական հաշտության պայմանագիր, որով Չայաստանն առաջին անգամ բաժանվեց օսմանյան Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև: Թուրքիային անցան Արևմտյան Չայաստանի գավառները, իսկ Պարսկաստանին՝ Արևելյան Չայաստանն ու Վրաստանի մեծ մասը, ինչպես և Այսրկովկասի արևելյան շրջանները:

1555 թ. հաշտությունը երկար չգործեց: Օգտվելով Թահմասպի մահից հետո սկսված գահակալական կռիվներից՝ թուրքերը 1578 թ. վերսկսեցին պատերազմը: Նրանք Այսրկովկասում գրավեցին բազմաթիվ քաղաքներ, Արևելյան Չայաստանից գերի տարան 60 հազար մարդու: Գահ բարձրացած **Շահ Աբասը** (1587–1629) ստիպված՝ 1590 թ. հաշտություն կնքեց, որով թուր-

քերին զիջեց ամբողջ Այսրկովկասը:

Հայության բռնագաղթը: Հայաստանի երկրորդ բաժանումը: Ձեռք բերված խաղաղությունը Շահ Աբասն օգտագործեց երկրի տնտեսությունը վերականգնելու ու զարգացնելու և բանակն ամրապնդելու համար: Վերջին հարցում նա ստացավ անգամ Անգլիայի աջակցությունը, որը շահագրգռված էր Թուրքիայի դեմ նոր պատերազմի սանձազերծման մեջ: Պարսիկները կարողացան նույնիսկ իրենց բանակի համար ծուլել թնդանոթներ: Նախապատրաստությունից հետո Շահ Աբասը 1603 թ. վերսկսեց պատերազմը և ներխուժեց Այսրկովկաս: Պարսիկները գրավեցին Թավրիզը, ապա՝ Ջուղան և պաշարեցին Երևանի բերդը: Պաշտպանական կռիվների ժամանակ հայ բնակիչների մեջ եղան մեծաթիվ զոհեր: 9 ամիս դիմադրելուց հետո, թուրքերը հանձնեցին Երևանը:

Մինչև 1604 թ. պարսիկներն ավերեցին ոչ միայն Արևելյան Հայաստանի, այլև Արևմտյան Հայաստանի՝ Վասպուրականի, Տարոնի և Բարձր Հայքի բնակավայրերը: 1604 թ. թուրքերը մեծ բանակ հանեցին Շահ Աբասի դեմ: Վերջինս որոշեց դիմադրություն ցույց չտալ և նահանջել՝ ճանապարհին ամայացնելով հակառակորդին մնացող բնակավայրերը՝ Արևմտյան Հայաստանից մինչև Այսրկովկաս: Այդ նպատակով ամայացվեցին բազմաթիվ բնակավայրեր Կարինից մինչև Երևան, իսկ նրանց 350 հազար բնակիչներ **Ամիրզունա խանի** անմիջական ղեկավարությամբ բռնագաղթեցվեցին Պարսկաստան: Այդ քայլով Շահ Աբասը նպատակ ուներ հանձինս գործունյա հայերի Պարսկաստանում զարկ տալ տնտեսությանը: Պատահական չէ, որ Արաքսի ափին ընկած Ջուղա վաճառաշահ քաղաքը հիմնովին բռնագաղթեցվեց:

Ջուղացիների մեծ մասը բնակեցվեց Պարսկաստանի մայրաքաղաք **Սպահանի** մոտ, որտեղ հիմնադրվեց **Նոր Ջուղա** քաղաքը: Հայ տարագիրները հատկապես մեծ կորուստներ կրեցին

Արաքսն անցնելու ժամանակ, երբ առջևում ջուրն էր, իսկ հետևում՝ պարսկական սուրը: Այս դեպքերի մասին հետազայում գրել է մեծ բանաստեղծ Յովհաննես Թումանյանը **«Թագավորն ու չարչին»** բալլադում: Իրենց դաժանությամբ պարսիկներին չզիջեցին թուրքերը: Նրանք շուրջ 100 հազար հայերի գերի տարան և վաճառեցին ստրկության: Նույն ժամանակ Հայաստան էր ներխուժել նաև թուրքերին ենթակա Ղրիմի **Գիրեյ խանը**, որն էլ իր հերթին հայ գերիներ տարավ Ղրիմ: Այս բռնագաղթերից և կոտորածներից զերծ մնացին միայն Սյունիքն ու Արցախը: Հայաստանի տասնյակ գավառներ զրկվ²ցին իրենց բնիկ հայ զանգվածի զգալի մասից:

Թուրք-պարսկական պատերազմները կարճատև ընդհատումներով շարունակվեցին մինչև 1638 թ., երբ թուրքերին հաջողվեց գրավել Բաղդադը և ստիպել պարսիկներին **1639 թ. Կասրե-Շիրինում** կնքվել նոր հաշտություն, որով Հայաստանը երկրորդ անգամ բաժանվում էր աշխարհակալ երկու տերությունների միջև: Թուրք-պարսկական սահմանագիծն անցնում էր Ախուրյան գետով, ապա Արաքսով՝ մինչև Հայկական Պար, Փոքր Մասիսից թեքվում հարավ և Վասպուրականի արևելակողմյան լեռներով ձգվում մինչև Միջագետք: Այդ բաժանումը պահպանվեց մինչև XIX դարի առաջին երեսնամյակը:

Հայաստանի վարչատարածքային բաժանումները: Հայաստանում թուրքերն ու պարսիկները ստեղծեցին իրենց վարչական կարգերը: Արևմտյան Հայաստանում XVI դարից կազմավորվեցին Կարինի, Վանի, Կարսի, Ախալցխայի, Սեբաստիայի, Դիարբեքի, Տրապիզոնի՝ **էյալեթները**, որոնք հետագայում վերանվանվեցին **վիլայեթների**: Հայկական աղբյուրներում նրանք հաճախ հիշատակվում են իբրև նահանգներ: Էյալեթների կառավարիչները նշանակվում էին սուլթանի կողմից և լինում էին փաշաներ, որի համար այդ վարչամիավորները հաճախ անվանվում էին նաև **փաշայություններ**: Փաշաները տեղերում օգտվում էին

լայն իրավունքներից՝ հարկեր սահմանում, իրականացնում դրանց հավաքումն ու բաշխումը, պահում որոշակի քանակությամբ զորք: Փաստորեն նրանց իրավունք էր վերապահվում ազատորեն ու կամայականորեն վարվելու տեղի հպատակ ժողովրդի հետ: Էյալթները տրոհվում էին **սանջակների** (գավառների)՝ **բեյերի** կամ **բեկերի** գլխավորությամբ: Սանջակներն էլ բաժանվում էին **կազաների** (**գավառակ**), իսկ վերջիններս էլ՝ **նահիեների** (**գյուղախմբեր**):

Օսմանյան թուրքիայում հողերը բաժանվում էին երեք մասի՝ պետական, մասնավոր և եկեղեցական (**վակուֆային**): Հայ գյուղացիությունը վճարում էր բազմաթիվ հարկեր, որոնցից առավել ծանր էին ջիզեն՝ գլխահակը և **դեշիրմեն**՝ մանկահավաքները: Դեշիրմեի միջոցով օսմանցիները քրիստոնյա մանուկներին բռնությամբ հավաքագրում էին, մահմեդականացնում և մտցնելով հատուկ զորաջոկատների՝ **ենիչերիական** զնդերի մեջ, հաճախ օգտագործում իրենց իսկ ազգակիցների դեմ:

Արևելյան Հայաստանում պարսիկները կազմավորեցին **խանություններ** կամ **բեկլարբեկություններ**: Նրանցից էր Երևանի խանությունը: Երևանի խան էր նշանակվել Շահ Աբասի մերձավորներից Ամիրգունա խանը: Նա ժամանակին հայաթափել էր Արարատյան դաշտը, իսկ 1624 թ. ստիպված էր կազմակերպել արշավանք Թուրքիային ենթակա տարածք և այնտեղից մեծ թվով հայերի բնակեցրել իր խանությունում: Մյուս խանություններից էին՝ **Նախիջևանը**, **Մակուն**, ավելի ուշ՝ **Գանձակը** և **Ղարաբաղը**: Այստեղ ևս հայերը ծանր ազգային ու կրոնական ճնշման պայմաններում էին:

Հայկական կիսանկախ իշխանություններից՝ մելիքություններից էին **Սյունիքը**, **Խաչենը**, **Քաշաթաղը**, **Ծարը** (Քարվաճառ), **Սողքը**: Արևմտյան Հայաստանում մանր իշխանություններ էին **Սասունը**, **Մոկսը**, Կիլիկիայում՝ **Ջեթունը**:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ XV–XVII դդ.

Ազատագրական պայքարի առաջին քայլերը: 1045 թ. Մայր հայրենիքում և 1375 թ. Կիլիկիայում հայոց պետականության վերացումից հետո հայ ժողովրդի մեջ ազատության ու անկախության վերականգնման ձգտումը չմարեց: Միջազգային իրադրության յուրաքանչյուր պատեհ առիթ հայ գործիչներին մղում էր պետականությունը վերականգնելու քայլերի: Այդպիսի մի քայլ արվեց արդեն XV դարի 60-ական թվականներին: Վասպուրականում այդ ժամանակ մեծ ազդեցություն էր ձեռք բերել Աղթամարի կաթողիկոսությունը, որը ժառանգաբար գտնվում էր **Սեֆեդինյան** տոհմի ձեռքում: Ունենալով զինական ուժեր՝ նրանց հաջողվում էր օտար նվաճողներից պաշտպանել ոչ միայն կաթողիկոսական աթոռը, այլև Վասպուրականը: Սակայն Սեֆեդինյաններն ունեին ավելի հեռու գնացող նպատակներ:

Աղթամարի կաթողիկոս **Ջաքարիան** կարողացավ իր ազդեցությունը տարածել նաև Էջմիածնի կաթողիկոսության վրա և իր եղբորորդուն **Սմբատին** 1465 թ. օծել «Հայոց թագավոր»: Սմբատի իշխանությունը, որը հիմնականում տարածվում էր Աղթամար կղզու վրա, ցավոք, ներքին ու արտաքին անբարենպաստ գործոնների պատճառով, մի քանի տարի անց, վերացավ:

Այն, որ հայոց պետականության գաղափարը դեռ թարմ էր, երևում է ժամանակակից բանաստեղծ **Սիմեոն Ապարանցու** խոսքերից. «մեզ նոր գարուն կգա, չպետք է կտրել հույսի թելը»:

1453 թ. Կ.Պոլսի գրավումից հետո թուրքերի դեմ ընդհանուր ճակատ կազմելու գործում որոշակի դեր են ունեցել նաև հայերը: XV դարի երկրորդ կեսին հիշատակվում են այդպիսի հայ գործիչներ Փոքր Հայքի տիրակալ **Բերդի բեկը**, **Խուրի** և **Սասունի** իշխանները: Վերջին երկուսի ներկայացուցիչները եղան Եվրոպայում Կ. Պոլիսը թուրքերից հետ գրավելու նպատակով միասնական ճակատ ստեղծելու համար:

1469 թ. ակ-կոյունլու **Ուզուն Հասանի** կողմից Վենետիկ և Հռոմ օգնության խնդրանքով մեկնած պատվիրակը հայազգի **Խոջա Միրաքն** էր: Քրիստոնյա Եվրոպայի, Հռոմի պապի աջակցությամբ թուրքերի դեմ դաշինք կնքելու փորձերը հաջորդ դարերում շարունակվեցին:

Հայ եկեղեցին և ազատագրական պայքարը: Համահայկական պետականության բացակայության պայմաններում հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպման դժվարին գործն իր վրա է վերցնում Հայ առաքելական եկեղեցին: Այդ խնդրում առանձնակի ջանադրություն են հանդես բերում հայոց կաթողիկոսները:

1547 թ. Էջմիածնում Ստեփանոս Սալմաստեցի կաթողիկոսի գլխավորությամբ գումարվում է գաղտնի ժողով, որտեղ որոշվում է օգնության խնդրանքով պատվիրակություն ուղարկել Եվրոպա: Սա մեզ հայտնի առաջին ազատագրական գաղտնի ժողովն էր: Երկու տարի անց պատվիրակությունը կաթողիկոսի գլխավորությամբ ճանապարհորդում է Եվրոպական երկրներում և անարդյունք վերադառնում:

Սալմաստեցուն հաջորդած **Միքայել Սեբաստացի** կաթողիկոսը համանման գաղտնի ժողով է հրավիրում **1562 թ. Սեբաստիայում**: Այս անգամ պատվիրակությունը գլխավորում է **Աբգար դպիր Թոխատեցին**: Պատվիրակության նշանակությունն ընդգծելու նպատակով Աբգար Թոխատեցին ու նրա որդին՝ **Սուլթան-շահը** ներկայանում էին իբրև հայկական արքայատոհմերից սերվածներ: Վենետիկ ներկայացած այս պատվիրակությունը ևս հաջողության չի հասնում:

1575 թ. Լեհաստան և Իտալիա է մեկնում Թադեոս կաթողիկոսը, որը նույնպես չի կարողանում Եվրոպական երկրներում հակաթուրքական համատեղ պայքարի դաշնակիցներ գտնել: Ուշագրավ է, որ քրիստոնյա Եվրոպայից օգնություն ստանալու համանման քայլեր են կատարել նաև վրացիները, ինչպես **Մի-**

մեռն թագավորը 1578 թ.: 1631 թ. պարսիկների դեմ պայքարում փորձել են միանաբար գործել վրաց արքունիքն ու և Գանձասարի հայոց կաթողիկոսությունը:

XVII դարի 40–60-ական թթ. **Կրետե կղզու** համար պատերազմ է ընթանում Վենետիկի հանրապետության և Օսմանյան կայսրության միջև: Վենետիկցիների հաղթանակից պտուղներ քաղելու հույսեր են արթնանում թուրքահպատակ քրիստոնյաների շրջանում: **1666 թ. Բաղլըեցի Մահտեսի Սուրադը** մեկնում է Փարիզ և օգնության խնդրանքով դիմում Ֆրանսիայի թագավոր **Լյուդովիկոս XIV-ին**: Ֆրանսիայի օժանդակության դեպքում հայ գործիչը երաշխավորում էր, որ հույները, հայերն ու ասորիները ապստամբական գործողություններ կսկսեն: Նույն ժամանակ **Եթովպիա** է այցելում մեկ այլ գործիչ՝ **Հովհաննես Թութունջին**: Նա էլ եթովպիացիներին է խոստումներ տալիս՝ օգնություն ստանալու դեպքում բարձրացնել թուրքահպատակ ժողովուրդների ապստամբություն: Սակայն ոչ օգնություն է ստացվում, ոչ էլ համատեղ ապստամբություն է բարձրացվում:

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ IX–XVII դարերում

Զարգացած միջնադարում (IX–XIV դդ..) Հայաստանի տնտեսական աննախադեպ վերելքը, քաղաքների և քաղաքային կյանքի առաջադիմությունը նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծել հայկական մշակույթի տարբեր բնագավառների զարգացման համար: Պատահական չէ, որ համաշխարհային մշակույթում տեղի ունեցող վերածննդի (ռենեսանս) գործընթացի առաջին դրսևորումներն ի հայտ եկան նաև հայ իրականության մեջ: Այդ գործընթացը նկատվեց մշակույթի գրեթե բոլոր բնագավառներում:

Պարոց: Հայաստանում և Կիլիկիայում վանքերին կից բացվել էին նախնական և բարձր տիպի դպրոցներ: Քաղաքներում, մանավանդ Կիլիկիայում, կային նաև աշխարհիկ դպրոցներ:

Տարրական դպրոցներում սովորեցնում էին լեզու, գրել, կարդալ, թվաբանություն, երաժշտություն:

Բարձր տիպի դպրոցները կոչվում էին **վարդապետարան**: Այնտեղ ուսուցումը տևում էր 10–12 տարի, դասավանդվում էին զանազան գիտություններ: Հայտնի էին Հաղպատի, Սանահինի, Անիի, Տաթևի, Կեչառիսի, Գեղարդի, Գոշավանքի, Հաղարծնի, Նարեկավանքի և այլ վայրերի վարդապետարանները:

1280 թ. Վայոց ձորում հիմնադրվեց **Գլածորի համալսարանը**, որը դարձավ գիտության և մշակույթի խոշոր կենտրոն: Նրա ղեկավարն էր մեծ գիտնական, փիլիսոփա և քերական **Եսայի Նչեցին**: Գլածորի համալսարանի փակվելուց հետո 1373 թ. **Հովհան Որոտնեցին** հիմնադրեց **Տաթևի համալսարանը**, որը գործեց մինչև 1412 թ.: Այնտեղ հայտնի ուսուցչապետ դարձավ **Գրիգոր Տաթևացին**: Տաթևի համալսարանի փակումից հետո հայ բարձրագույն դպրոցն անկում ապրեց:

XV դ. դպրոցներից թերևս կարելի է հիշատակել միայն **Մեծփի դպրոցը՝ Հովհաննես ու Թովմա Մեծփեցիների** գլխավորությամբ և **Հերմոնի դպրոցը՝ Հովհաննես Հերմոնեցու** ղեկավարությամբ: Որոշ դեր ունեին նաև **Եղվարդի, Այրիվանքի, Ղրիմի Անտոնի** վանքի և այլ դպրոցներ:

XVII դ. սկսում են գործել մի շարք նշանավոր դպրոցներ՝ **Հովհանավանքի, Բաղեշի վանքի, Նոր Զուղայի, Սյունյաց Մեծ կամ Հարանց անապատի, Լիմ կղզու** և այլն:

Պատմագրություն և բնափիլիսոփայություն: Հայ պատմիչներն իրենց երկերում շարադրում էին ինչպես հայ, այնպես էլ հարևան ժողովուրդների պատմությունը: Պատմիչների մի մասը շարունակում էր նախկինի նման շարադրել «Հայոց պատմություն» խորագիրը կրող երկեր, ինչպես խոշոր հեղինակ **Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին (X դ.)** և **Կիրակոս Գանձակեցին (XIII դ.)**:

Երկրորդ խումբ հեղինակները հատուկ պատվերով ստեղծեցին գործեր առանձին իշխանական տների ու երկրամասերի մա-

սին, ինչպես Թովմա Արծրունին («**Պատմություն տանն Արծրունյաց**», IX դ. վերջ – X դ. սկիզբ) և Ստեփանոս Օրբելյանը («**Պատմություն նահանգին Սիսական**», XIII դ. վերջ – XIV դ. սկիզբ):

Պատմագրական նոր ոճի համաշխարհային պատմության հարցերի լուսաբանությամբ հանդես եկան **Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնեցին** («**Պատմություն տիեզերական**», X դ. վերջ – XI դ. առաջին կես), **Վարդան Արևելցին** (Հավաքումն պատմության, XIII դ.) և ուրիշներ:

XI–XIII դդ. պատմիչներ **Սամուել Անեցին** և **Մատթեոս Ուռ-հայեցին** («**Ժամանակագրություն**», իսկ **Սմբատ Գունդստաբլը** «**Տարեգիրք**» երկերով զարգացրին տարեթվերով դեպքերի շարադրանքը ներկայացնելու պատմագրական ոճը՝ ժամանակագրությունը կամ տարեգրությունը:

Հետագա դարերում պատմագրությունը որոշակի նահանջ արձանագրեց: Թովմա Մեծոփեցին իր գրքում նկարագրել է XIV դ. վերջի և XV դ. սկզբի արշավանքները Լեմկոբնուրի և թուրքմենական կոյունլու ցեղերի պատերազմի շրջանում: Նույն ժամանակի դեպքերի հեղինակ է **Գրիգոր Խլաթեցին**: XVII դ. առաջին կեսի պատմիչ **Գրիգոր Ղարանաղյու**, «**Ժամանակագրությունն**» ընդգրկում է XI–XVI դդ. դեպքերը:

Առաքել Ղավրիժեցու պատմությունը, որը լույս է տեսել 1669 թ. Ամստերդամում, կարևոր նյութ է պարունակում XVII դ. դեպքերի մասին: XVII դ. հայտնի պատմագիր է նաև **Զաքարիա Ջանաքեռցին**, որի երկը նվիրված է Արշակունիներից մինչև իր ապրած օրերի դեպքերին: Հիշատակության արժանի է պատմիչ **Երեմիա Զեռնուրժյանը**, որը գրել է աշխատություններ Օսմանյան կայսրության և աշխարհագրության մասին: Նույն դարի հեղինակ **Հակոբ Կարնեցին** գրել է Կարնո նահանգի XVI–XVII դդ. պատմությունը:

Զարգացման բարձր մակարդակի հասավ հայ փիլիսոփայական միտքը: Խոշոր փիլիսոփաներ էին **Գրիգոր Մագիստրոս**

Պահլավունին (XI դ.), Յովհաննես Իմաստասերը (XI դ.): Վերջինս նաև մաթեմատիկոս էր, բնագետ և տոմարագետ: Կիլիկիայի անվանի փիլիսոփաներից էր **Վահրամ Րաբունին:** Տաթևի համալսարանի հիմնադիր, փիլիսոփա **Յովհան Որոտնեցու** մահից հետո համալսարանը գլխավորեց Գրիգոր Տաթևացին, որն իր ժամանակի աչքի ընկնող մտածողներից էր, արժեքավոր աշխատությունների հեղինակ:

Միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն օրենսգետը **Մխիթար Գոշն** էր: XII դ. վերջերին նա ստեղծեց իր նշանավոր «**Պատաստանագիրքը**», որի օրինակով Սմբատ Գունդստաբլը Կիլիկիայի համար կազմեց նոր **Պատաստանագիրք:**

Մեծ գիտելիքների տեր, հայտնի բժիշկ էր **Մխիթար Հերացին**՝ «**Ջերմանց մխիթարություն**» կոչվող մեծարժեք աշխատության հեղինակը (XII դ.): XV դ. բժշկության բնագավառում մեծ նանաչում ունեցավ **Ամիրդովլաթ Ամասիացին:** Նա եղել է օսմանյան սուլթանի անձնական բժիշկը և գրել «**Ուսումն բժշկության**» և «**Անգիտաց անպետ**» գրքերը: Վերջինս այբբենական կարգով գրված դեղանյութերի և բույսերի մի հանրագիտարան է: Ժամանակի բժիշկներից էին նաև **Բունիաթ** և **Յովասափ Սեբաստացիները:**

Գրականություն: Ժողովրդական բանահյուսության ամենանշանավոր ստեղծագործությունը «**Սասնա ծռեր**» կամ «**Սասունցի Դավիթ**» էպոսն էր, որը ձևավորվեց IX–X դդ.: Նրանում արտացոլված է հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարն օտար նվաճողների դեմ:

Բուռն զարգացում ապրեց գեղարվեստական գրականությունը: **Գրիգոր Նարեկացին** (961–1003) ստեղծեց «**Մատյան ողբերգության**» հանճարեղ պոեմը: Նա այն միտքն է հայտնում, որ մարդը պիտի ազատվի իր երկրային մեղքերից, այնքան մաքրվի, բարձրանա, որ մերժենա աստծուն: Այդ պոեմը, ինչպես և Նարեկացու սքանչելի տաղերն իրենց բարձր արվեստով եղան միջնադարյան հայ բանաստեղծության անգերազանցելի գլուխգործոց-

ները:

Ներսես Շնորհալին գրել է «**Ողբ Եդեսիո**» (XII դ.) պատմական բովանդակություն ունեցող պոեմը և մեծ թվով բանաստեղծություններ ու հանելուկներ: Խոշոր բանաստեղծ **Ֆրիկը** (XIII դ.) բողոքում, ըմբոստանում էր աշխարհում տիրող անհավասարության, անարդարության դեմ, խարազանում էր օտար նվաճողների բռնություններն ու կեղեքումները:

XII–XIII դդ. հայ գեղարվեստական գրականության մեջ առաջացավ մի նոր բնագավառ՝ առակագրությունը, որի խոշորագույն ներկայացուցիչներն էին Մխիթար Գոշը և **Վարդան Այգեկցին**: Գոշը հորինել է առակներ, իսկ Վարդան Այգեկցին առավելապես գրի է առել ժողովրդական առակները:

Հայ գրականությունը XV–XVII դդ. հարստանում է նոր անուններով: XV դ. աչքի ընկնող բանաստեղծ և նկարիչ էր **Սկրտիչ Նաղաշը**:

XVI դ. խոշորագույն բանաստեղծ **Նահապետ Քուչակը** երգել է սերը, մարդասիրությունը, զբաղվել երաժշտությամբ:

Այդ ժամանակաշրջանում մեծ տարածում են գտնում երգերի ժողովածուները՝ «**Տաղարանները**» և առակների ժողովածուները՝ «**Աղվեսագրքերը**»:

Ճարտարապետություն և արվեստ: Հայ ժողովրդի ստեղծագործական տաղանդը փայլուն դրսևորում է գտել նաև ճարտարապետության բնագավառում, որն իր վերելքն ու ծաղկումն ապրեց IX–XIII դդ.: Մայրաքաղաք **Անիում** մեծատաղանդ Տրդատ ճարտարապետը կառուցեց Անիի հռչակավոր Կաթողիկե մայր տաճարը, Զվարթնոցատիպ եկեղեցին, զանազան շենքեր:

Անին շրջապատված էր քարակերտ պարիսպներով: Միջնաբերդում կառուցվեց Բագրատունիների հսկա պալատը, քաղաքը զարդարվեց հասարակական և այլ շենքերով, որոնք աչքի էին ընկնում շքեղությամբ և նրբագեղությամբ: Փոքրիկ, բայց չքնաղ կոթողներ էին **Հովվի** և **Փրկչի** եկեղեցիները:

Անիի ճարտարապետական ոճը մեծապես կիրառություն

գտավ **Հաղպատի, Սանահինի, Տաթևի, Մարմաշենի, Կեչառիսի** և այլ վանքերի կառուցման ժամանակ: Վասպուրականում գործում էր հանճարեղ ճարտարապետ **Մանուելը**, որը բացի Աբխաջ եկեղեցուց կառուցել էր նաև նորատիպ ու շքեղ պալատներ:

Հայկական արվեստի ամենահարուստ բնագավառներից է մանրանկարչությունը՝ ձեռագիր գրքերի նկարազարդումը: Մեր նախնիները թողել են հազարավոր ձեռագրեր՝ անգնահատելի մի ժառանգություն: Հայկական մանրանկարչական արվեստն առանձնակի բարձր զարգացման հասավ Կիլիկիայում, որտեղ իրենց մեծ վարպետությամբ աչքի ընկան **Թորոս Ռոսլինը, Սարգիս Պիծակը** և ուրիշներ: Խաչքարերի հայտնի վարպետ էր **Մոմիկը**, որը նաև մանրանկարիչ էր:

Խաչքարերի խոշոր վարպետներ էին Հին Ջուղայի բնակիչները: Նրանց կանգնեցրած հազարավոր խաչքարերը բարբարոսանբար ոչնչացվեցին աղորբեջանցիների կողմից:

Միջնադարյան Հայաստանում զգալի զարգացում ունեցավ **երաժշտական արվեստը**: Հատուկ նշաններով՝ **խազերով** գրանցվել են մեծ թվով հոգևոր երգեր, մեղեդիներ:

Հայկական տպագրությունը: XVI դ. հայ մշակույթի ամենախոշոր նվաճումը հայկական տպագրության հիմնադրումն էր: Գերմանացի Հովհան Գուտենբերգից կես դար անց՝ **1512 թ. Վենետիկում Հակոբ Մեղապարտը** հիմնադրում է հայկական առաջին տպարանը, որտեղ մինչև 1513 թ. տպագրվում են «**Պարզատումար**», «**Տաղարան**», «**Ուրբաթագիրք**», «**Պատարագատետր**» և «**Աղթարք**» գրքերը:

Հաջորդ տպագրիչը **Աբգար Թոխատեցին** էր, որն իր որդու՝ **Սուլթան-շահի** հետ ժամանել էր Եվրոպա: 1565 թ. նա տպագրում է առաջին գրքերը: Շուտով Թոխատեցու տպարանը տեղափոխվում է Կ. Պոլիս, որտեղ լույս է տեսնում **Հռոմի Գրիգոր XIII պապի** կազմած տոմարի հայերեն թարգմանությունը: Շուտով հայկական տպարաններ են հիմնվում Նոր Ջուղայում, Ամստերդամում, Լվովում և այլուր:

Գլուխ երրորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆՈՐ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (XVII դ. կես – 1918 թ.)

Հայոց պատմության ակնարկների երրորդ՝ նոր պատմության դասընթացն ընդգրկում է XVII դ. կեսերից մինչև 1918 թ. ընկած դարաշրջանը: Խնդիրն առավելապես ներկայացված է քաղաքակրթական զարգացման տեսանկյունից: Այն սովորողի ու ընթերցողի մոտ կծնավորի դեպքերի ու իրադարձությունների պատճառահետևանքային կապը բացահայտելու, խնդրի նկատմամբ ինքնուրույն մոտեցում դրսևորելու, համաշխարհային պատմության հետ պատմական գուգահեռներ անցկացնելու կարողություն:

Հայ ժողովրդը XVII դ. կեսերին պատմության նոր դարաշրջան է թևակոխել օտար տիրապետության դեմ ազատագրական պայքարի վերելքով: Քրիստոնյա Եվրոպայի օգնությամբ Հայաստանն ազատագրելու առաքելությունն իր ձեռքն է վերցնում Հայ առաքելական եկեղեցին: Ազատագրական շարժման մեջ նոր փուլ է սկսվում XVIII դ. սկզբից, երբ ազգային գործիչ Իսրայել Օրին փորձում է Հայկական պետականության վերականգնման գաղափարը կապել ռուսական տերության օժանդակության հետ:

Օտար տիրապետության դեմ պայքարի կենտրոններ են դառնում հայկական պետականության բազմաթիվ հատկանիշներ կրող Սյունիքի ու Արցախի մելիքություններն ու սղնախները: Դրանց հետագա ամրապնդումը 1720-1740-ական թթ. հանգեցնում է այդ երկրամասերում որոշակի ժա-

մանակով հայոց պետականության վերականգնմանն ու ճանաչմանը: Արևմտյան Հայաստանում հայկական ինքնիշխանության դրսևորումները պահպանվում են Աղթամարում, Շատախում, Մոկսում, Սասունում, ինչպես նաև Կիլիկիայի հյուսիս-արևելքում Ձեթուն լեռնային համայնքում և այլուր:

XVIII դ. վերջին քառորդին հայ գործիչները մշակում են Ռուսաստանի օգնությամբ Հայկական պետականությունը վերականգնելու ինքնատիպ ծրագրեր: Հնդկահայ գործիչ Շահամիր Շահամիրյանն առաջ է քաշում ժամանակի համար խիստ առաջադիմական մի նախագիծ, ըստ որի՝ ապագա Հայաստանը պետք է դառնար հանրապետական վարչակարգ ունեցող սահմանադրական երկիր:

XIX դ. սկզբին Անդրկովկասում գործնականորեն իր արտաքին քաղաքականությունն է ակտիվացնում Ռուսական կայսրությունը: Հայ ժողովուրդը, պարսկաթուրքական տիրապետությունից իր ազատագրության հույսերը կապելով Ռուսաստանի հետ, ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներում ծանրակշիռ նպաստ է բերում ռուսական զորքերին: Սակայն Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացումից հետո ցարական արքունիքը մոռացության է տալիս Հայաստանի ազատագրության ծրագրերը:

Այդուհանդերձ, ի տարբերություն արևելահայության, որը ռուսական տիրապետության պայմաններում ստանում է կյանքի ապահովության որոշ երաշխիքներ, արևմտահայությունն օսմանյան գերիշխանության տակ շարունակում է ենթարկվել ազգային, կրոնական ու սոցիալական դաժան հալածանքների: Թուրքական բռնատիրության դեմ առաջի-

նը պայքարի դրոշ է բարձրացնում քաջակորով Ձեյթունի հայությունը 1862 թ.:

XIX դ. վերջին քառորդին հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի գլխավոր բովանդակությունը կազմում է 1878 թ. Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերով ամրագրված հայկական բարեփոխումների խնդիրը, որը ստանում է «Հայկական հարց» անվանումը:

Հայ հասարակությունը, Հայկական հարցն ընկալելով որպես արևմտահայության ազատագրության խնդիր, հետզհետե իր ողջ ներուժը ներդնում է դրա իրագործմանը: Ստեղծվում են ազատագրական խմբակներ ու ազգային կուսակցություններ, ծավալվում է հայրուկային ազատագրական շարժումը: Հայկական հարցի միջազգայնացումն իր բարերար ազդեցությունն է թողնում XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին հայ մշակույթի նոր ու բազմակողմանի վերելքի վրա:

Սակայն օսմանյան իշխանությունները, ձգտելով ազատվել կայսրության ներքին գործերին միջազգային միջամտություն ապահովող Հայկական հարցից, նախընտրում են խնդրի լուծման ուրույն տարբերակ՝ հայկական կոտորածները: Հայերին բնաջնջելու համաթուրքական ծրագիրը շարունակաբար սուլթան Համիդ II-ից անցնում է 1908 թ. իշխանության եկած երիտթուրքերին: Վերջիններս էլ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին իրականացնում են հայերի ֆիզիկական բնաջնջման ու հայության հայրենագրկման հրեշավոր քաղաքականությունը:

Հայոց մեծ եղեռնի դժնդակ օրերին ևս հայ ժողովուրդը շարունակում է համառ պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ: Բազմահազար հայ ռազմիկներ հայկական

կամավորական ջոկատներում հերոսաբար կռվում են թուրքական բանակների դեմ: Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներում (Վան, Սասուն-Մուշ, Շապին Կարահիսար, Ուրֆա) և Կիլիկիայում (Սուե տիա, Դորթ Յու, Հաճըն և այլուր) կազմակերպված ինքնապաշտպանական կռիվների շնորհիվ բազմաթիվ հայեր փրկվում են կոտորածներից:

Այսրկովկասում հայության համար ստեղծված ռազմաքաղաքական անբարենպաստ պայմաններում 1918 թ. փետրվար-մարտին թուրքական զորքերն անցնում են հակահարձակման և ներխուժում Արևելյան Հայաստան: Սակայն հայ ժողովրդի մղած Հայրենական պատերազմի շնորհիվ մայիսի վերջին թշնամին ջախջախվում է և հետ շարտվում: Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի և Ղարաքիլիսայի և այլ շրջանների հերոսամարտերի շնորհիվ ոչ միայն ձախողվում է հայության բնաջնջման քաղաքականությունն ավարտին հասցնելու թուրքական ծրագիրը, այլև կռիվների մեջ վերածնվում է հայկական պետականությունը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Նորագույն ժամանակաշրջան հայ ժողովուրդը թևակոխում է վերածնված անկախ պետականությամբ:

ՀԱՅ ԱՉԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱԺՈՒՄՆԵՐԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XVIII ԴԱՐԻ ՍԿՋԲԻՆ

Էջմիածնի 1678 թ. ժողովը: Հակոբ Ջուղայեցի: 1670-ական թթ. ազատագրական պայքարի ղեկավարն է դառնում **Հակոբ Ջուղայեցի** կաթողիկոսը: Գերմանական կայսրին գրած մի նամակում նա հայտնում էր, որ հայերն իրենց ազատագրության հույսերը կապում են Գերմանիայի ու Հռոմի պապի հետ: Ռուսական ցարից էլ Հակոբ կաթողիկոսը խնդրում էր դիվանագիտական ուղիներով ներագդել պարսիկների վրա՝ հայերի անօրինակ ճնշումներին վերջ տալու համար:

1678 թ. էջմիածնում 6 հոգևոր և 6 աշխարհիկ գործիչների մասնակցությամբ Հակոբ Ջուղայեցին հրավիրում է գաղտնի ժողով: Հրավիրվածների մեջ էին Արցախի ու Սյունիքի մելիքների ներկայացուցիչներ: Այս անգամ ևս որոշվում է պատվիրակություն ուղարկել Եվրոպա: Պատվիրակությունը Հակոբ Ջուղայեցու գլխավորությամբ ժամանում է Կ. Պոլիս, որտեղից կաթողիկոսը օգնության խնդրագիր է գրում Լեհաստանի նշանավոր թագավոր **Յան Սոբեսկուն:** 1680 թ. Կ. Պոլսում մահանում է Ջուղայեցին, իսկ պատվիրակությունը, չհասնելով որևէ արդյունքի, ցրվում է: Եվրոպա է անցնում պատվիրակության անդամներից միայն երիտասարդ **Խարայել Օրին**, որը հետագայում դառնում է հայ ազատագրական շարժման հայտնի ղեկավարներից մեկը:

Օրին այցելում է Իտալիա, Ֆրանսիա, Գերմանիա, ջանքեր գործադրում ստանալու **Տոսկանայի** դուքս **Կոզմաս III-ի**, ավստրիական կայսր **Լեոպոլդ I-ի**, գերմանական **Պֆալց** երկրամասի **կուրֆյուրստ** (մեծ իշխան) **Հովհան Վիլհելմի** աջակցությունը: Միայն Վիլհելմն է հավանություն տալիս Օրու ծրագրին և հուսադրական նամակներով ուղղված հայ իշխաններին, ուղարկում Հայաստան: Օրին, Վիլհելմից ստանալով վրաց թագավորին հասցեագրված նամակ, ճանապարհ է ընկնում դեպի հայրենիք:

1699 թ. Օրին Սյունիքի **Անգեղակոթ** ավանում **մելիք Սաֆրազի** և այլ մելիքների մասնակցությամբ հրավիրում է գաղտնի ժողով: Որոշվում է ազատագրության խնդրանքով դիմել եվրոպական պետություններին, ինչպես և Ռուսաստանին: Մելիքներն իրենց ստորագրություններով ու կնիքներով օգնության խնդրագրեր են հանձնում Օրոուն՝ ուղղված մեծ տերիությունների կառավարիչներին: Նրանք միաժամանակ Իսրայել Օրոուն լիազորում են տեղում՝ անհրաժեշտության դեպքում, դատարկ թղթերը լրացնել և մելիքների անունից, նրանց ստորագրություններով հանձնել քրիստոնյա ցանկացած երկրի կառավարողի:

Օրին **Մինաս վարդապետ Տիգրանյանի** հետ մեկնում է Եվրոպա: Մշակվում է 36 կետից բաղկացած ազատագրական ծրագիր (**Պֆալցյան ծրագիր**), որտեղ մամրամասն ներկայացվում էր Հովհան Վիլհելմի գլխավորությամբ գերմանական զորքերով մահմեդականների լծից Հայաստանն ազատագրելու նախագիծը: Սակայն ոչ Վիլհելմը, ոչ էլ ավստրիական կայսրը հավանություն չեն տալիս այդ ծրագրին՝ հասկացնելով, որ ոչ մի երկիր չափազորգված չէ հայերի համար պատերազմել հզոր Պարսկաստանի ու թուրքիայի դեմ: Հուսախաբվելով եվրոպական գահակալների դատարկ խոստումներից՝ Իսրայել Օրին կողմնորոշվում է դեպի Ռուսաստան, դրանով հայ ազատագրական պայքարի մեջ շրջադարձ կատարում Արևմտյան Եվրոպայից դեպի Ռուսական տերություն:

Իսրայել Օրու գործունեությունը Ռուսաստանում: Եվրոպական տիրակալները՝ Հայաստանին օգնելու երկարամյա սին խոստումներով վերջնականապես հիասթափեցրին հայ ազատագրական շարժման գործիչներին: XVIII դ. սկզբին հայ ազատագրական միտքն ի դեմս Իսրայել Օրու՝ Արևմտյան Եվրոպայից կողմնորոշվեց դեպի Ռուսաստան: Դրանով շրջադարձ կատարվեց Հայաստանի ազատագրության համար մղվող պայքարի պատմության մեջ:

1701 թ. Օրին Սինաս Տիգրանյանի ուղեկցությամբ ժամանեց Մոսկվա, սկզբում բանակցություններ վարեց իշխան **Գուլովինի**, ապա Ռուսաստանի կայսր **Պյոտր (Պետրոս) I-ի** հետ և նրանց ներկայացրեց Հայաստանի ազատագրության իր ծրագիրը: Հայ գործիչը համոզված էր, որ ստանալով Ռուսաստանի ռազմական ու դիվանագիտական աջակցությունը, հայ և վրաց ժողովուրդները դուրս կգան ազատագրական պայքարի, Հայաստանն էլ ձեռք կբերի ազատություն ռուսական տերության հովանավորությամբ: Ռուսական արքունիքում Օրու ծրագիրը հավանության արժանացավ և, Պյոտրը խոստացավ՝ Շվեդիայի դեմ Հյուսիսային պատերազմի ավարտից հետո, օգնել հայերին: Անդրկովկասի վրա արշավանքը նախապատրաստելու, բնակչության տրամադրությունները, կողմնորոշումը ճշտելու նպատակով ռուսաց կայսրը Օրուն շնորհում է գնդապետի աստիճան և որպես պատվիրականության ղեկավար, ուղարկում Անդրկովկաս և Իրան:

1707 թ. Օրին Հռոմի պապի ներկայացուցչի անվան տակ զալիս է Աստրախան, 1708 թ.՝ Շամախի, 1709 թ.՝ Սպահան: Անհանգստացած ռուսական ազդեցության հնարավոր տարածումից՝ Իրանի մայրաքաղաքում ֆրանսիական դեսպանն ու կաթոլիկ քարոզիչները թշնամական լուրեր են տարածում Օրու մասին, թե նա ծագում է հայ թագավորների սերնդից և նպատակ ունի Ռուսաստանի օգնությամբ վերականգնել հայոց պետականությունը: Օրին ստիպված ընդհատում է իր գործունեությունը և վերադառնում:

Ռուսաստան վերադառնալիս Օրին Հայաստանում հանդիպումներ է ունենում հայ մելիքների և Գանձասարի հայոց կաթողիկոս **Եսայի Հասան-Ջալալյանի** հետ, փորձում նրանց ներկայացնել իր ծրագիրը Ռուսաստանի օժանդակությամբ պարսկաթուրքական տիրապետությունից ազատագրվելու մասին: Հայ մելիքները, որ ավանդաբար ընդունում էին Արևմտյան Եվրոպայի «ազատարարի» դերը, այնքան էլ լավ չեն ընդունում նոր՝ «ռու-

սական կողմնորոշման» տեսլականը: Օրին, Այսրկովկասի մասին հավաքելով մանրամասն տվյալներ և ձեռնարկելով լուրջ քայլեր հայ, վրացի գործիչների կողմնորոշումը Եվրոպայից դեպի Ռուսաստան փոխելու ուղղությամբ, ուղևորվում է Մոսկվա: Հայ գործիչներից Եսայի Հասան-Ջալալյանը միանում է Օրում: Ցավոք, Աստրախանում՝ **1711 թ. սեպտեմբերին** Օրին հանկարծամահ է լինում: Նրա հայրենանմեր գործունեությունը շարունակում են Մինաս վարդապետը և հայրենիք վերադարձած Եսայի Հասան-Ջալալյանը:

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԵՎ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ XVIII ԴԱՐԻ 20-ԱԿԱՆ ԹԹ.

Ազատագրական պայքարն Արցախում: Երևանի պաշտպանությունը: XVIII դ. 20-ական թթ. պարսկական տերությունը խոր ճգնաժամ էր ապրում: Դրությունն ավելի ծանրացավ, երբ 1722 թ. աֆղանները գրավեցին Պարսկաստանի մայրաքաղաք Սպահանը: Նրանք ավերեցին մեծ հարստություն ունեցող Նոր Ջուղան, հայերից վերցրին մեծ չափերի ռազմատուրք: **Շամախիում** ռուսական առևտրականներին կողոպտելու առիթն օգտագործելով՝ Պյոտր I-ն սկսեց իր կասպիական արշավանքը: **1722 թ. օգոստոսին** ռուսական զորքերը մտան **Դերբենդ:**

Ռուսների մուտքն Այսրկովկաս ազատագրության հույսեր արթնացրեց տեղական ժողովուրդների շրջանում: Վրաց թագավոր **Վախթանգ VI-ը** և Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը որոշեցին միավորել ուժերը Հյուսիսային Կովկասից հարձակվող լեզգիների դեմ պայքարում և շարժվել դեպի Շամախի՝ ռուսական բանակին ընդառաջ: Վրաց 30 հազ. և հայկական 10 հազ. զորքերը **1722 թ. սեպտեմբերի 22-ին**, հանդիպեցին Գանձակից ոչ հեռու գտնվող **Չոլակ** վայրում՝ սպասելով հրահանգի՝ դեպի Շամախի շարժվելու, այնտեղ հոկտեմբերի սկզբնե-

րին ռուսական զորքերին միանալու համար: Վրաց-հայկական զորքերը հարկադրված եղան երկու ամիս սպասելու ռուսներին:

Ռուսական զորամասերն ամրացան Կասպիականի արևելյան և հարավային ծովափնյա շրջաններում: Սակայն շուտով լուր ստացվեց, որ ներքին ու արտաքին աննպաստ հանգամանքների պատճառով Պյոտր I-ը ընդհատել է արշավանքը և վերադարձել Աստրախան: Այդ լուրը ծանր տպավորություն թողեց Այսրկովկասի քրիստոնյաների վրա. վրաց-հայկական զորքերը հուսահատ վերադարձան հայրենիք: Պյոտր I-ը զգուշացավ, որ դեպի Շիրվան շարժվելու դեպքում Թուրքիայի հետ կարող է ծագել պատերազմ: Հյուսիսային երկարատև պատերազմից հետո Ռուսաստանի համար ցանկալի չէր Թուրքիայի հետ ընդհարվելը, որին հովանավորում էին Անգլիան ու Ֆրանսիան:

Շրջապատված թուրք-պարսկական ուժերով հայկական զորքերը պատրաստվեցին ազատագրական ահեղ մարտերի: Արցախում ստեղծվեցին ռազմական ճամբարներ ու ամրություններ, որոնցից աչքի էին ընկնում **Մոավ** լեռան ստորոտի **Մեծ Սղնախը** և **Շոշ գյուղի Քարագլուխ** կոչվող ամրոցը՝ **Փոքր Սղնախը**:

Սղնախ-ամրոցներն անառիկ բերդերի էին վերածվում նաև Կապանում, Լոռիում, Գեղարքունիքում և այլ վայրերում: Տեղերում մեկիքների գլխավորությամբ ստեղծված մարտական ջոկատները, որոնք պարսկական տիրապետության ժամանակ զինական պարտավորություններ էին կատարում, դարձան սղնախների ռազմական ուժերի հիմնական կորիզը: Նրանց շուրջը համախմբվեցին նաև տարբեր տեղերից եկած ուժերը: Իրենց խիզախությամբ հատկապես աչքի ընկան «**Շիրվանցի տղերքը**», որոնք ծառայել էին Շամախու խանական զորքերում և 1717 թ. անցել Արցախ: Դրանց մեջ աչքի էին ընկնում **Ավան** և **Թարխան** եղբայրները, որոնք լինելով հարյուրապետներ (Յուզբաշի), շուտով դարձան Արցախի ռազմական ուժերի ճանաչված ղեկավարը:

Սյունիքում ևս գործում էին մի շարք զինական ջոկատներ,

որոնց ղեկավարներն էին **Տեր-Ավետիսը, Մելիք-Փարսադանը, Թորոսը** և ուրիշներ:

1723 թ. թուրքական զորքերը ներխուժեցին Այսրկովկաս՝ նպատակ ունենալով փակել ռուսական բանակի առաջխաղացման ուղիները: **1723 թ.** ամռանը նրանք գրավեցին և ավերեցին Թիֆլիսը: Կախեթի թագավոր **Կոնստանդինը**, ամրանալով Գանձակում, դիմադրություն կազմակերպեց: Թշնամին Գանձակի պատերի տակ թողեց հազարավոր դիակներ և դիմեց փախուստի: Այդ հաղթանակը մեկ տարով հետաձգեց թուրքերի արշավանքը Երևանի վրա:

1724 թ. ապրիլին թուրքական զորքերը Գյումրիի վրայով ներխուժեցին Արարատյան դաշտ և շարժվեցին **Երևանի** վրա: **1724 թ. գարնանից** սկսված պաշտպանական մարտերը տևեցին շուրջ վեց ամիս: Հայերը հերոսաբար հետ էին մղում թուրքերի կատաղի հարձակումները՝ մեծ կորուստներ պատճառելով նրանց: Իրենց քաջությամբ հատկապես աչքի ընկան **Հովհաննես Հունդիրեկյանը, Դավիթ Միրզաջանյանը, Պողոս Քեչիբեկյանը** և ուրիշներ:

Քաղաքում ստեղծված պարենային դժվարությունները ծանր կացություն էին ստեղծել, որի պատճառով էլ Երևանի **Մեհրալի խանը** քաղաքը հանձնելու բանակցություններ սկսեց: Թշնամին մոտ 20 հազար զոհերի գնով սեպտեմբերի 26-ին ներխուժեց քաղաք և սկսեց ավերածություններ գործել, կանանց ու երեխաներին գերի վերցնել:

1725 թ. գարնանը թուրքերին հաջողվեց գրավել **Թավրիզը** և ապա բոլոր ուժերը շարժել դեպի հայկական սղմախները: **Սարու Մուսատաֆա** փաշայի զորքերը **1725 թ.** օգոստոսին գրավեցին **Լոռու** բերդը, ապա ուղղվեցին դեպի Դազախ, Շամշադին և հոկտեմբերին տիրեցին Գանձակին:

1725 թ. փետրվարին Արցախի **Վարանդայի** շրջանի հայերը որոշեցին առերես հայատակվել և թուրքական 6 հազարանոց զո-

րամասին ապաստան տալով 33 գյուղերում, գիշերը ընդհանուր ահազանգով ոչնչացրին շուրջ 5 հազարին, սպանեցին փաշաներից երկուսին, երրորդին՝ գերի վերցրին:

1726 թ. Արցախի Շուշի ամրոցի վրա հարձակվող 40 հազ. թշնամու բանակը, ութ օրվա համառ մարտերից հետո երկու զորապետ և 800 մարդ կորցնելով, հետ մղվեց ու ստիպված եղավ վերադառնալ Գանձակ: Ավան Զարյուրապետը մեծ հաղթանակ տարավ: Դրանից հետո այլևս թուրքական զավթիչները չհամարձակվեցին ոտք դնել Արցախ: Պայքարը շարունակվեց **Դիզակի Տողի** բերդում:

Ռուսաստանից աջակցություն ստանալու հույսով Ավան Զարյուրապետը և սղնախների մյուս ղեկավարներն իրենց ջոկատներով 1727 թ. սկզբին անցան Կասպից ծովի ափը և միացան ռուսական զորքերին՝ հույս ունենալով նորից վերադառնալ և ռուսների օգնությամբ ազատել հայրենի երկիրը: Արցախում և Սյունիքում ժողովրդական վրիժառուները, համախմբված աշխարհագորային ջոկատներում, շարունակում էին պայքարը: Նրանք իրենց ուժերը կենտրոնացրել էին **Գյուլիստանի և Ջրաբերդի** սղնախներում, որտեղից հարվածներ էին հասցնում Գանձակում գտնվող թուրքական բանակին:

Միայն 1728 թ. թշնամին հաջողությունների է հասնում: Դժբախտաբար, նույն տարում մահանում է Եսայի Զասան-Ջալալյանը: 1729 թ. Ավան Զարյուրապետը նորից փորձում է համոզել Կասպից ծովի ափին հաստատված ռուսներին վերսկսելու արշավանքը դեպի Անդրկովկաս, սակայն հաջողություն չի ունենում: 1729-1731 թթ. Գյուլիստանի սղնախում թուրքերի դեմ պայքարը շարունակում է **Աբրահամ սպարապետը**:

Ազատագրական մարտերը Սյունիքում: Դավիթ Բեկ: Կապանի 50 տանուտերերի ու մելիքների անունից վաճառական **Ստեփանոս Շահումյանն** օգնության խնդրանքով դիմում է վրաց թագավոր **Վախթանգին**: Վերջինս, **1722 թ.** վերջերին, իր

բանակում ծառայող հայազգի զինվորական **Դավիթ Բեկին** իր 30 զինակիցներով ուղարկում է Կապան՝ ազատագրական շարժումը գլխավորելու համար։ Ուղարկած կտրիճների թվում էին **Մխիթարը, Ավթանդիլը, Բայանդուրը, Մեծ և Փոքր Գոգաները** և ուրիշներ։

Դավիթ Բեկը Սյունիքում ամենից առաջ լուրջ միջոցներ ձեռնարկեց զսպելու թուրք-թաթարական ու քրդական **Ջևանշիր** ցեղի ցեղապետների սանձարձակությունները։ Նա ամրացավ **Շինուհայր** ավանում և իր շուրջը համախմբեց Տաթևի ու շրջակա զինական ուժերին։ Թշնամու դեմ մղած մարտերում առաջին իսկ պահից իր հերոսությամբ աչքի ընկավ Դավիթ Բեկի զորականներից **Մխիթարը**։ Ապստամբները հաղթանակ տարան մահմեդականությունն ընդունած հայ մելիք **Բադրի** նկատմամբ։

Սյունիքի գործող բոլոր խմբերը մտան Դավիթ Բեկի զորավարության տակ։ Նրա ղեկավարությամբ ստեղծվեց ռազմական խորհուրդ։ Մխիթարը նշանակվեց զորքերի սպարապետ, իսկ զորաջոկատների հրամանատարներ՝ Տեր-Ավետիսը, Փարսադանը, Թորոսը, Պապինը, Բայանդուրը և ուրիշներ։ Ազատագրելով **Որոտան** և **Ջևա** բերդերը՝ Դավիթ Բեկի զորքերը շարունակեցին Սյունիքի ազատագրության գործը։ 1724 թ. ամռանը կատաղի մարտեր տեղի ունեցան **Բարգուշատի** և **Լևազի** շրջաններում, որտեղ իր քաջությամբ աչքի ընկավ **Չավնդուրի Մելիք Թորոսը**։

Դավիթ Բեկը կարողացավ հերոսական ջանքերի գնով Սյունիքում ստեղծել հայկական իշխանություն։ Պարսկական **Թահմասա II** շահը 1724 թ. ճանաչեց Սյունիքի իշխանությունը և նրա հետ կնքեց հակաթուրքական դաշինք։ Այսինքն՝ Սյունիքում վերականգնվեց հայկական պետականությունը։

Շուտով պայքարն ընթացավ Սյունիք ներխուժած թուրքերի դեմ։ Պաշտպանության համար կառուցվեցին և ամրացվեցին Որոտանի, Ջևայի, Շինուհայրի, Տաթևի, Մեղրիի, Խնձորեսկի բերդերը։ Հատկապես աչքի էր ընկնում սյունեցիների պայքարի

կենտրոն-նստավայր դարձած **Հալիծորի** անառիկ բերդը: Այդ ամրություններում ստեղծվեցին բերդապահ կայազորներ, որոնք հսկում էին նաև շրջակա գյուղերի անվտանգությունը:

1725 թ. թուրքերի դեմ ուժեղ մարտեր տեղի ունեցան **Գողթ-նում**: Դավիթ Բեկը թշնամուն մեծ ջարդ տալուց հետո վերադառնում է Հալիծոր: Սակայն թշնամին, օգնություն ստանալով, նորից է հարձակվում և գրավում Մեղրու փոքր թաղը: Մեղրեցիները համառ դիմադրություն են ցույց տալիս, մինչև որ Բայանդուր գորավարի զորքերը օգնության են հասնում և փախուստի մատնում թշնամուն ու հետապնդում մինչև Օրդուբադի սահմանը: Թուրքերը մեծ կորուստներ են կրում: Կռիվները շարունակվում են Բարգուշատում ու Մխսիանի լեռներում, որտեղ աչքի են ընկնում Մխիթար սպարապետն ու Տեր-Ավետիսը:

1726 թ. թուրքական մեծաքանակ զորքերը հարձակվում են **Կապանի** վրա, գրավում շրջանի մեծ մասը: Դավիթ Բեկն իրեն հավատարիմ զորամասերով ամրանում է **Հալիծորի բերդում**: Թուրքերը պաշարում են բերդը, բայց գրավել չեն կարողանում: 1727 թ. գարնանը, կատաղի մարտերից մեկի ժամանակ, Մխիթար սպարապետը մի խումբ կտրիճներով անակնկալ դուրս է գալիս բերդից, սրընթաց հարվածում թշնամուն և փախուստի մատնում: Համառ մարտերով առաջ շարժվելով՝ Դավիթ Բեկի հերոսները թուրքական զորքերից մաքրում են Կապանը և շարժվում դեպի **Մեղրի**: Նրանց հաջողվում է թուրքերին դուրս քշել նաև Մեղրիից: Այստեղ է ժամանում նաև Դավիթ Բեկը: Նա իր զորքերին միացնում է Մեղրու և Չավնդուրի ջոկատները, **Կարձևանով** առաջ անցնելով, գրավում **Օրդուբադը**: Հալիծորի և Մեղրու հաղթանակները մեծ ոգևորություն են առաջացնում:

1728 թ. հայ ազատագրական պայքարը մեծ կորուստ է կրում. մահանում է Դավիթ Բեկը: Ղեկավարությունն իր ձեռքը է վերցնում Մխիթար սպարապետը: Թուրքերը նոր ուժեր հավաքելով ընդհանուր հարձակում են սկսում: Ապստամբ գյուղացիութ-

յունն ամբողջովին համախմբվում է Մխիթար սպարապետի շուրջը. ամենուր ընթանում են պարտիզանական կռիվներ: Սակայն Յալիծորի անկումից հետո օրեցօր դրությունը ծանրանում է: Մխիթարի և նրա զինակիցների միջև սրվում են հակասությունները: Չկար այլևս ուժեղ ռազմական կենտրոն: Խնձորեսկում դավադրության զոհ է դառնում Մխիթար սպարապետը, երբ 1730 թ. հաղթանակած վերադառնում էր Օրդուբադից:

Դրանից հետո էլ ժողովուրդը զենքը վայր չի դնում: Դիմադրական պայքարը շարունակվում է տարբեր շրջաններում:

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Ազատագրական պայքարի վերելքը: Թուրքական նվաճումը ծանր հարված հասցրեց Այսրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրական պայքարին, բայց չկարողացավ այն ընկճել: 1730-ական թթ. Իրանի նոր գահակալ **Նադիր** շահը թուրքական զորքերին դուրս քշեց Այսրկովկասից: Օգտագործելով նաև տեղական հակաթուրքական ուժերը՝ **1735 թ. հունիսին** նա **Շղվարդի ճակատամարտում** ծանր պարտության մատնեց թուրքերին: Նադիր շահը հայ մելիքներին ու բարձրաստիճան հոգևորականությանը սիրաշահելու քաղաքականություն էր վարում. նա ժամանում է Էջմիածին՝ պատարագի, վանքին նվիրում 15 կիլոգրամանոց ոսկե ջահ և այլ իրեր: Նադիրի օրոք Արցախում հիմնվում են «**Խամսայի**» (հինգ) մելիքությունները՝ **Ջրաբերդ, Դիզակ, Խաչեն, Վարանդա, Գյուլիստան**, որոնց կառավարիչ է նշանակվում Դիզակի մելիք **Եգանը**, որին փոխարինում է որդին՝ **Արամը**:

Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության աշխուժացումը XVIII դ. կեսերին նոր մղում է տալիս հայ և վրաց ժողովուրդների ազատագրական պայքարին: 1760 թ. վրաց **Թեյմուրազ II** թա-

գավորը մեկնում է Ռուսաստան օգնության խնդրանքով: Նույն թվականին հայոց կաթողիկոս **Հակոբ Շամախեցին** հատուկ կոնդակով դիմում է Ելիզավետա կայսրուհուն, խնդրում հաշվի առնել Հայաստանի և Վրաստանի ծանր կացությունը, ընդառաջել թեյնուրազին և օգնության ձեռք մեկնել: Նրա հաջորդը՝ **Սիմեոն Երևանցի** կաթողիկոսը ծավալում է ավելի եռանդուն գործունեություն:

Ազատագրական շարժումների կազմակերպման ուղղությամբ կարևոր դեր ստանձնեցին ինչպես ռուսահայ, այնպես էլ հնդկահայ գաղթավայրերը: XVIII դ. Հնդկաստանի մի շարք քաղաքներում, ինչպես Մադրասում, Կալկաթայում, Բոմբեյում, Հայդարաբադում, Դելիում և այլ տեղերում կային ազդեցիկ հայկական գաղթավայրեր: **1688 թ.** անգլիական «Արևելահնդկական ընկերությունը» պայմանագիր կնքեց հայ վաճառականների հետ հեշտացնելով հայերի մուտքը Հնդկաստան: Սակայն չդիմանալով անգլիացիների մրցակցությանը՝ հայ առևտրականները սկսում են որոնել ազատ շուկաներ: Եվ ահա նրանց հայացքն ուղղվում է դեպի հայրենի երկիրը՝ հեռավոր Հայաստան: Հայրենիքում նրանք ակնկալում էին ստեղծել ինքնուրույն պետություն, առևտրական կապիտալի և ընդհանրապես տնտեսական զարգացման համար գտնել ազատ ասպարեզ: Դրա համար, սակայն, պետք էր առաջին հերթին հող հայրենին ազատագրել օտար բռնակալների լծից, վերականգնել հայկական պետականությունը, ստեղծել ազգային շուկա: Նրանց մտահոգում էր նաև հայրենիքի ողբալի վիճակը, հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջման իրական վտանգը: Նման պայմաններում XVIII դ. 60–70-ական թթ. հայ ազատագրական շարժումները նորից վերելք ապրեցին:

Հովսեփ Էմինի գործունեությունը: Հնդկահայ նշանավոր գործիչ Հովսեփ Էմինն իր կյանքի նպատակն էր դարձրել Հայաստանի ազատագրությունը: Նրա նախնիները Շահ Աբասի կողմից Հայաստանից գաղթեցվել էին Պարսկաստանի **Համադան** քա-

դաքը, որտեղ 1726 թ. ծնվել էր Էմինը: Հակառակ հոր կամքին՝ դառնալ առևտրական, նա մի նավով 1751 թ. անցնում է Անգլիա, ռազմական գիտելիքներ ձեռք բերելու համար սովորում է Լոնդոնի **Վուլվիչի** արքայական զինվորական ակադեմիայում և նվիրվում հայրենիքի ազատագրության գործին: 1757 թ. ուսումն ավարտելուց հետո մեկնում է Գերմանիա:

1759 թ. Էմինն այցելում է Հայաստան, ծանոթանում հայ ժողովրդի ծանր կացությանը, կապ հաստատում Էրզրումի, Երևանի, Էջմիածնի և այլ վայրերի հայ գործիչների հետ, համոզվում, որ հայ ժողովրդի ազատագրումը հնարավոր կլինի միայն Ռուսաստանի օգնությամբ: 1761 թ. նա վերադառնում է Լոնդոն և ռուսական դեսպան, իշխան **Գոլիցինի** հանձնարարականով աշնանն այցելում Պետերբուրգ, հանդիպում ռուսական կանցլեր կոմս **Մ.Ի. Վորոնցովին** և նրան ներկայացնում հայ ժողովրդի ազատագրության իր կազմած ծրագիրը:

Ռուսաստանի կանցլերի հովանավորությամբ և նրա հանձնարարական նամակով Էմինը ներկայանում է վրաց **Հերակլ II** թագավորին: Մոսկվայում նրան է միանում նաև **Մովսես Բաղրամյանը**: Էմինը Հերակլին ներկայացնում է հայ ժողովրդի ազատագրության, վրաց-հայկական միացյալ պետություն ստեղծելու իր ծրագիրը: Հերակլը սկզբում հաճույքով ընդունում է Էմինին և համաձայնում օժանդակել նրան, խնդրում իր բանակը վարժեցնել եվրոպական ռազմարվեստի կանոններով: Սակայն հետո հրաժարվում է համագործակցությունից՝ պահանջելով, որ Օրին հեռանա Վրաստանից պարսիկների ու թուրքերի դժգոհությունը չառաջացնելու համար:

Էմինի հորդորով Մշո Ս. Կարապետ վանքի վանահայր **Հովհանն** աշխատանք է տանում ռազմական ջոկատներ կազմակերպելու, ապագա ապստամբությանը մասնակցելու ուղղությամբ: Էմինի հռչակը տարածվում է Աստրախանում և Հյուսիսային Կով-

կասի շատ վայրերում: Ամենուր նրան ընդունում են որպես Հայաստանի ազատարարի:

1764 թ. էմինը մեկնում է Արցախ մելիքների պայքարը կազմակերպելու համար, **Գետաշենում** հանդիպում Գյուլիստանի **մելիք Յովսեփին**, ապա Շուշիում՝ Ղարաբաղի **Իբրահիմ խանին**: Հաջողության չհասնելով նա վերադառնում է Վրաստան և այստեղից էլ 1770 թ. հուսախաբ անցնում Հնդկաստան: Սակայն նրա ջանքերն անարդյունք չեն մնում: Ասպարեզ են իջնում ազատագրական շարժման նոր ղեկավարներ:

Մադրասի հայրենասիրական խմբակը: XVIII դ. 70–80-ական թթ. հնդկահայ գործիչները և հատկապես Մադրասի հայրենասերների խմբակը լայն աշխատանք ծավալեցին Հայաստանի ազատագրության և անկախ պետականության ստեղծման ուղղությամբ: Այդ խմբակի անդամներից **Շահամիր Շահամիրյանը**, **Մովսես Բաղրամյանը**, **Գրիգոր Խոջաջանյանը** և ուրիշներ հայ ժողովրդի ազատագրման խնդիրը կապում էին նրա ապստամբական պայքարի հետ, որի հաջող ելքի համար նրանք անհրաժեշտ էին համարում զինված օգնությունը Ռուսաստանից և Վրաստանից: Թուրք-պարսկական տիրապետությունից ազատագրվելով հայերը պետք է ստեղծեին անկախ պետություն: Այդ նպատակին հասնելու համար նրանք խնդիր էին դնում առաջին հերթին տարածել լուսավորություն, երիտասարդությանը դաստիարակել հայրենասիրական գաղափարներով, նոր սերնդին իրազեկել հայրենի երկրի պատմությանն ու աշխարհագրությանը, բացատրել ազատության ու անկախության նշանակությունը:

Շ. Շահամիրյանը 1771 թ Մադրասում իր հիմնադրած տպարանում, հրատարակում և Հայաստան ու հայաբնակ վայրեր է առաքում հայրենասիրական գրականություն: Նա նամակագրական կապ է հաստատում Ղարաբաղի մելիքների, Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսների, վրաց Հերակլ II ու Գեորգի XII թագավորների հետ: Մադրասի խմբակի աշխատանքն ավելի է աշ-

խուժանում, երբ այնտեղ է հասնում Հովսեփ Էմինը, որի ազատագրական գաղափարներն ավելի են ոգևորում հնդկահայերին: 1772 թ. Շահամիրյանի տպարանում տպագրվում է ազատագրական պայքարի գործիչ Մովսես Բաղրամյանի **«Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ»** աշխատությունը: Այն հայ իրականության մեջ առաջին քաղաքական-հրապարակախոսական գիրքն էր: Այն մեծ նշանակություն ունեցավ հայ հասարակական մտքի զարգացման գործում:

«Նոր տետրակ»-ում Մ. Բաղրամյանը նկարագրում է հայ ժողովրդի հերոսական անցյալը, ցույց տալիս թուրք-պարսկական դաժան լծի տակ նրա ծանր վիճակը և կոչ անում՝ պայքարի դուրս գալ հանուն ազատության, քանի որ լավ է մեռնել քաջաբար, քան ապրել թշվառության մեջ: Նա քննադատում է միապետությունը՝ որպես հայոց պետականության կործանման պատճառ և առաջարկում սահմանադրական կարգեր: Մադրասյանները «Նոր տետրակ»-ի օրինակներն ուղարկում են Հայաստան, Աստրախան, Պետերբուրգ և այլ վայրեր: Նրանք ջերմորեն պաշտպանում էին Արցախի մելիքների պայքարը, Ռուսաստանի օգնությամբ Հայաստանն ազատագրելու գաղափարը: Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը, վաղաժամ ու վտանգավոր համարելով ապստամբական պայքարը, արգելում է «Նոր տետրակ»-ի տարածումը:

1786 թ. «Նոր տետրակ»-ը Պետերբուրգում հրատարակվեց նաև ռուսերեն՝ 2 հազար տպաքանակով, Շ. Շահամիրյանի որդու՝ **Եղիազարի** ջանքերով, որը Պետերբուրգ էր եկել 1785 թ. ռուսական կառավարությանը ներկայացնելու հայ ժողովրդի ազատագրության հնդկահայերի ծրագիրը: Այդ հրատարակությունն արժանացավ ռուս մտավորականության ուշադրությանը:

Հայ հասարակական և քաղաքական մտքի զարգացման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև 1773 թ. տպագրված **Շ. Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց»** աշխատությունը:

Այստեղ առաջ էր քաշվում համրապետության գաղափարը, մերժվում ազնվականության և եկեղեցականների դասային արտոնությունները, ավատատիրական կարգերը: Ապագա հայոց պետության բարձր մարմինը՝ «**Հայոց տունը**» (խորհրդարան) պետք է ընտրվեր առանց զենքի, բոլորի կողմից, երկաստիճան ընտրական կարգով: «Որոգայթ փառաց»-ում կարևոր տեղ էր տրվում նաև մշակույթի զարգացման հարցերին: Եկեղեցին պետք է անջատվեր պետությունից, դպրոցը՝ եկեղեցուց: Այս գիրքը փաստորեն օրենքների ժողովածու էր, որը պետք է նոր կազմավորված պետության մեջ ծառայեր օտարի լծից ազատագրված հայությանը:

Մադրասյանների քայլերից ոգեշնչված՝ տեղի հայերը որոշում են Հովսեփ Էմինի տրամադրության տակ դնել տարեկան 12 հազար ռուբլի՝ բանակ ստեղծելու համար: Գ. Խոջաջանյանը հայտնում է, որ Հայաստանի ազատագրության համար պատրաստ է տալ իր ունեցվածքի 1/3-ը, եթե այդ ծրագրին հավանություն տա Սիմեոն կաթողիկոսը: Շ. Շահամիրյանը Հերակլ II-ին է ուղարկում թանկարժեք նվերներ, պատրաստվում անգամ տեղափոխվել Վրաստան՝ համատեղ օտար լծի դեմ պայքար սկսելու համար: Վրաց թագավորը փոխադարձաբար Շահամիրյանին է նվիրաբերում Լոռու գավառը՝ նրան տալով վրաց իշխանի տիտղոս: Անգամ Հերակլը 1790 թ. հատուկ ուղերձով Վրաստան՝ բնակության է հրավիրում պարսկահայ գաղթականներին:

Հայաստանի ազատագրության ծրագրերը: Հայ ազատագրական շարժումները նոր թափ ստացան 1768–1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Այսրկովկասի քիստոնյա ժողովուրդները սպասում էին, որ ռուսական զորքերը օգնության կհասնեն իրենց: Ռուսաստանում բնակվող հայերն էլ լայն գործունեություն ծավալեցին Հայաստանն ազատագրելու և անկախ պետություն ստեղծելու համար:

Աստրախանի բնակիչ **Մովսես Սարաֆյանը** 1769 թ. Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիային ներկայացրեց Հայաստանի ազատագրության իր ծրագիրը: Այնտեղ խնդիր էր դրվում ռուսական և վրացական զորքերի, հայ կամավորական խմբերի և Արցախի մելիքների օգնությամբ ապահովել Հայաստանի ազատագրումը: Ծրագիրը կարևոր էր համարում առաջին հերթին գրավել Երևանը, որի շուրջ տարբեր վայրերից մեծ քանակությամբ հայեր կհամախմբվեին և կստեղծվեր Ռուսաստանի հովանավորությամբ ինքնուրույն հայկական պետություն: Ըստ Սարաֆյանի՝ Երևանը պարսիկներից գրավելուց հետո պետք է սկսվեր ռազմական արշավանք Օսմանյան կայսրության դեմ՝ Թիֆլիս-Ախալցխա-Կարս և Երևան-Բայազետ-Վան ուղղությամբ: Արցախի մելիքներից մեկը պետք է դառնար Ռուսական կայսրության հովանավորությունից օգտվող Հայաստանի թագավորը:

Ռուսաստանի համար հրատապ հարց դարձավ ամրապնդվել Կասպից ծովի ավազանում: Նոր արշավանքի իրագործումը հանձնարարվեց ռուս մեծ զորավար **Ալեքսանդր Սուվորովին**, որը 1780 թ.՝ նախքան Աստրախան մեկնելը, Պետերբուրգում հանդիպումներ ունեցավ ռուսահայերի հոգևոր առաջնորդ **Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի** և հայ ազնվատոհմիկ **Հովհաննես Լազարյանի** հետ: Այդ հանդիպումների ժամանակ Սուվորովը մանրամասն տեղեկություններ հավաքեց Հայաստանի և ամբողջ Անդրկովկասի մասին: Նա հայ գործիչներին հուսադրում էր, որ հայկական պետականության վերականգնումը մոտակա խնդիր է, առավել ևս, որ **1783 թ.** ռուս-վրացական **Գեորգիևսկի դաշնագրով** Վրաստանն ընդունում էր Ռուսաստանի հովանավորությունը:

XVIII դ. 80-ական թթ. հայ ազատագրական պայքարի ղեկավարները մշակեցին Հայաստանի ազատագրության երկու ծրագիր, որոնք հայտնի են **Հյուսիսային** և **Հարավային** անուններով:

1783 թ. Հովսեփ Արղությանը 18 կետից բաղկացած դաշնագրի նախագիծ (**Հյուսիսային**) է ներկայացնում ռուսական արքունիքին, որում խնդիր էր դրվում՝ վերականգնել հայկական թագավորությունը, կնքել հայ-ռուսական հավիտենական դաշինք, հարթել միմյանց միջև առկա դավանական տարածայնությունները: Եկատերինա II-ը հայկական թագավոր պիտի ընտրեր հայերից կամ ռուսներից, որը պետք է օծվեր Էջմիածնում: Հայաստանում պահվելու էր ռուսական զորք: Պատերազմի ժամանակ կողմերը պարտավոր էին միմյանց օգնել: Հայոց մայրաքաղաք էր նախատեսվում Վաղարշապատը կամ Անին: Հայկական թագավորությունը պիտի ունենար իր դրոշն ու զինանշանը, դրամ կտրելու իրավունք: Առաջարկվում էր կնքել նաև հայ-ռուսական առևտրական պայմանագիր, Կասպից ծովում Հայաստանին տրամադրել նավահանգիստ:

20 հոդվածներից բաղկացած հայ-ռուսական պայմանագրի մեկ այլ նախագիծ (**Հարավային**) է կազմում Շ. Շահամիրյանը, որի համաձայն դարձյալ Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրված Հայաստանը պետք է հռչակվեր հանրապետություն իր խորհրդարանով: Հայոց կառավարությունը ղեկավարելու էր ազգությամբ հայ նախարարը: Հայկական պետությունն ունենալու էր իր մշտական դեսպանը Պետերբուրգում: Ռուսական 6 հազարանոց զորամասը մնալու էր Հայաստանում՝ վերջինիս ապահովության համար: Հայոց պետությունը Ռուսաստանի տրամադրության տակ էր դնելու 6 հազարանոց զորամաս, անհրաժեշտության դեպքում նրան կվճար հարկեր: Երկու երկրների միջև սահմանվելու էր ազատ երթևեկություն:

Այսպիսով, եթե Հ. Արղությանի ծրագիրը միապետական կարգեր ստեղծելու պահանջ էր դնում, ապա Շ. Շահամիրյանն առաջարկում էր ժամանակի համար խիստ առաջադիմական ծրագիր ստեղծել հանրապետություն, որտեղ ժողովրդավարական զարգացման համար կբացվեր լայն ասպարեզ:

Հայ-ռուսական դաշնագրի երկու նախագծերն էլ ռուսական իշխանությունների կողմից չդրվեցին քննարկման: Ռուսական կայսրությունը մտադիր չէր Հայաստանը նվաճելուց հետո այնտեղ ստեղծել հայկական պետություն:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԻԱՑՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ

Արևելյան Հայաստանը XIX դ. սկզբին: Հայաստանը շարունակում էր մնալ բաժանված Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի միջև: Պարսկական տիրապետության տակ գտնվող Արևելյան Հայաստանը հիմնականում ընդգրկում էր Երևանի, Նախիջևանի, Մակուի, Գանձակի և Ղարաբաղի խանությունների տարածքը: Արևելյան Հայաստանի հյուսիսային մի քանի գավառներ՝ Լոռին, Փամբակը, Շամշադինը գտնվում էին Վրաց թագավորության կազմում:

Երևանի խանությունը, որի մեջ հիմնականում Արարատյան դաշտն ու նրա հարակից շրջաններն էին, բաժանված էր 15 գավառների՝ **մահալների**: Ղարաբաղի խանությունն ընդգրկում էր սլավոնական Արցախի տարածքը (խամսայի մելիքություններ) և Ջանգեզուրի զգալի մասը: Մահալների կառավարումը երբեմն իրականացնում էին հայ մելիքները: Երևան քաղաքի հայ բնակչության կառավարումը **Մելիք-Աղամալյանների** ձեռքում էր: Ջգալի էր մելիքների ազդեցությունը Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում: Երևանի խանության կառավարիչը **սարդարն** էր, որն օգտվում էր լայն իրավունքներից:

XIX դ. սկզբին Այսրկովկասի քաղաքական իրադրությունը հիմնովին փոխվեց՝ Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության աշխուժացման պատճառով: 1801 թ. Արևելյան Վրաստանը բռնակցվեց Ռուսաստանին: Վրաց թագավորության հետ Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցան նաև Հյուսիսային Հայաստանի մի շարք գավառներ՝ Լոռին, Փամբակը, Շամշադինը,

իջևանը:

Ղարասկզբին Էջմիածնի կաթողիկոսական գահի շուրջ պայքար սկսեցին միաժամանակ կաթողիկոս հռչակված **Պավիթ** ու **Պանիել** եպիսկոպոսները: Այդ վեճն առիթ դարձնելով Ռուսաստանը պատերազմ սկսեց Պարսկաստանի դեմ: Ռուս-պարսկական պատերազմն ընթացավ **1804–1813 թթ.**: 1804 թ. մայիսին ռուսները, արագորեն գրավելով Գանձակի խանության տարածքը, շարժվեցին Արևելյան Հայաստանի ամենաուժեղ ամրոցի՝ Երևանի բերդի վրա: Սակայն հանդիպելով համառ դիմադրության՝ գլխավոր հրամանատար **Պավել Ցիցիանովը** ստիպված Վրաստան վերադառնալու որոշում ընդունեց:

1804 թ. օգոստոսին պարսկական մեծաթիվ զորքերը **Համանլուի** (այժմ՝ Սպիտակ) մոտ շրջապատում են Լոռի-Փամբակը պաշտպանող մայոր **Մոնտրեզորի** 114 հոգանոց ջոկատը: Ռուսները հրաժարվում են հանձնվել և կռվում ու զոհվում են մինչև վերջին մարդը: Շուտով ռուսական զորքերն անցնում են հարձակման և գրավում **Շիրակը**: Այնտեղի **Բուդաղ սուլթանը 1805 թ.** ստիպված գավառը հանձնում է ռուսներին: Այսպես Շիրակը միացվում է Ռուսաստանին: Չկարողանալով դիմադրել նույն **1805 թ. մայիսի 14-ին Քյուրակչայ** գետի ափին Ղարաբաղի **Իբրահիմ խանը** Ցիցիանովի հետ կնքած պայմանագրով իր խանությունը հանձնում է Ռուսական կայսրությանը:

1812 թ. հունիսին Նապոլեոնը ներխուժում է Ռուսաստան: Օգտվելով դրանից՝ պարսիկները ակտիվացնում են իրենց գործողություններն Այսրկովկասում: Նապոլեոնին ջախջախելուց հետո ռուսներն անցնում են հարձակման մաս պարսիկների դեմ: Գահաժառանգ **Աբաս-Միրզան** Ղարաբաղում, Լենքորանում, Ասլանդուզում և Մեղրիում ծանր պարտություն է կրում, և **Ֆաթի Ալի** շահը **1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին Գյուլիստանում** հարկադրված կնքում է հաշտություն: Այդ պայմանագրով Պարսկաստանը հրաժարվում է Արևելյան Վրաստանից, Արևելյան Այսրկովկասից,

Գանձակից, Արցախից, Շիրակից, Ջանգեզուրից, Լոռուց, Շամշադից:

Այսպիսով Արևելյան Հայաստանից Ռուսաստանին են անցնում զգալի տարածքներ: Սակայն Երևանի և Նախիջևանի խանությունները շարունակում են դեռ մնալ Պարսկաստանի տիրապետության տակ:

Երևանի և Նախիջևանի խանությունների միացումը Ռուսաստանին: 1826 թ. հուլիսին պարսկական զահաժառանգ Աբաս Միրզայի 60-հազարանոց բանակը, խախտելով Գյուլիստանի պայմանագիրը, ներխուժում է Ղարաբաղ: Սկսվում է ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմը, որի հրահրողն Անգլիան էր:

Հուլիսի 26-ին պարսկական զորքերը պաշարում են Շուշիի բերդը: Տեղի 1700-հոգանոց կայազորը շրջակա գյուղերից հավաքված հայերի օգնությամբ դիմում է ինքնապաշտպանության: Շուշիի պաշտպանությունը, որի ղեկավարությունը ստանձնել էր գնդահետ **Ռեուտը**, տևում է 47 օր և կարևոր նշանակություն է ունենում պատերազմի հետագա ընթացքի համար:

1826 թ. հուլիսին Երևանի խանի զորքերը ներխուժում են նաև Շիրակ և ավերելով ու ասպատակելով, շարժվում դեպի Գյումրի: Փոքր Ղարաքիլիսայի գյուղացիները, ռուս սահմանապահ զինվորների հետ բարիկադներ են կառուցում ու դիմում ինքնապաշտպանության:

1826 թ. սեպտեմբերի 3-ին Շամխորի մոտ հայ նշանավոր գեներալ **Վալերիան Մադաթովի** երկու հազարանոց ջոկատը ջարդում է պարսկական տասը հազարանոց զորամասը: Մարտի դաշտում թողնելով մեծ ավար՝ հակառակորդը փախչում է: **Սեպտեմբերի 13-ին** Գանձակի (**Ելիզավետպոլ**) մոտ տեղի է ունենում ավելի մեծ ու վճռական ճակատամարտ: Ռուսական զորքերը գեներալ **Իվան Պասկևիչի** գլխավորությամբ ջախջախիչ հարված են հասցնում Աբաս Միրզայի բանակին և դուրս չպրտում գրավված շրջաններից: **Սեպտեմբերի 21-ին** Արագածի

ստորոտում գտնվող **Միրաք գյուղի** մոտ ռուսական զորամասը **Դենիս Դավիդովի** ղեկավարությամբ փայլուն հաղթանակ է տանում Երևանի խանի զորքերի դեմ:

1826 թ. վերջերին և 1827 թ. սկզբներին ռուսական զորքերը պատրաստվում են արշավել Երևանի վրա: Ռուսների հաջողությունները ոգեշնչում են հայ բնակչությանը: 1827 թ. գարնանը թիֆլիսում, Ղարաբաղում և այլ վայրերում կազմակերպվում են կամավորական գումարտակներ իրենց ազգային դրոշներով, հայ հրամանատարներով: Լոռի-Փամբակում արդեն ճանաչում էին ձեռք բերել **Մարտիրոս Վեքիլյանի**, Շամշադինում **Գրիգոր Մանուչարյանի** ջոկատները: 1827 թ. մարտին թիֆլիսում կազմավորվում է հայ կամավորական առաջին ջոկատը՝ բաղկացած 117 մարդուց:

1827 թ. գարնանը ռուսական զորքերը գեներալ Ի. Պասկևիչի հրամանատարությամբ շարժվում են դեպի Երևան: Հունիսի կեսերից պատերազմական գործողությունները ծավալվում են Երևանի և Նախիջևանի խանությունների սահմաններում: Վիրահայոց թեմի առաջնորդ **Ներսես Աշտարակեցու** խոսքերով՝ մոտենում էր Արարատյան աշխարհի և հայ ժողովրդի ազատագրության ժամը:

1827 թ. **օգոստոսի 17-ին Օշականի** և Էջմիածնի միջև ռուս-պարսկական զորքերը հանդիպում են միմյանց: Արյունահեղ ճակատամարտում պարսկական մեծաքանակ բանակը պարտություն է կրում: Մարտի ժամանակ պարսկական բանակում ծառայող թնդանոթաձիգ **Հակոբ Հարությունյանն** իր հրանոթի փողն ուղղում է դեպի պարսկական զորքերը, կրակում նրանց վրա և խուճապ առաջացնում փրկելով բազմաթիվ ռուսների ու հայերի կյանքը: Նա դիմում է փախուստի, բայց պարսիկները բռնում են: Խոշտանգված հերոսը հրաշքով կենդանի է մնում: Ռուսական կառավարությունը նրան պարգևատրում է միանվագ 100 ոսկով և ցմահ նշանակում տարեկան 100 ռուբլի թոշակ: Օշականի ճա-

կատամարտում զոհվածների հիշատակը հավերժացնելու համար 1834 թ. Մայր Աթոռի միջոցներով, ռուս ճարտարապետ **Կամպանելսկու** նախագծով, հուշարձան է կառուցվում, որը մինչև օրս էլ կանգուն է:

1827 թ. սեպտեմբերին ռուսական զորքերը գրավում են **Սարդարապատը**, նորից պաշարում Երևանի բերդը: Պասկևիչն առաջարկում է **Հասան խանին** առանց կռվի հանձնվել, բայց մերժում է ստանում: Սեպտեմբերի 30-ի գիշերը 40 հրանոթ մինչև լույս անընդհատ ռմբակոծում են բերդը, ավելի քան հազար ռումբ է նետվում քաղաքի վրա: Քանդվում են հարավային բուրգերն ու պարիսպները: **1827 թ. հոկտեմբերի 1-ի** առավոտյան ռուսական զորքերը, նրանց թվում՝ շատ հայ կամավորներ, սրընթաց գրոհներով մտնում են Երևանի բերդը: Ընկնում է պարսկական տերության ուժեղագույն հենակետը Հայաստանում: Գերի է վերցվում ավելի քան 3000 հոգի, այդ թվում՝ Հասան խանը:

Երևանի գրավումը ռազմական, տնտեսական ու քաղաքական խոշոր նշանակություն ուներ: Դա 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում ռուսական զորքերի ամենամեծ հաղթանակն էր: Այն մեծ ցնծությամբ ընդունվեց ողջ հայության կողմից:

Հոկտեմբերի 13-ին ռուսական զորամասերը մտնում են Թավրիզ: Տեղի հայերը աղ ու հացով են բիմավորում նրանց: 1827 թ. վերջերին և 1828 թ. սկզբներին ռուսները գրավում են Խոյը, Սալմաստը, Ուրմիան, Մարաղան, Արդաբիլը և շարժվում դեպի Թեհրան: Շահը ստիպված հաշտություն է խնդրում:

1828 թ. փետրվարի 10 (22)-ին Թուրքմենչայ գյուղում ռուս-պարսկական հաշտության պայմանագիր է կնքվում: Պայմանագրով Արևելյան Հայաստանի մնացած մասը՝ Երևանի և Նախիջևանի խանություններն անցնում են Ռուսաստանին, կատարվում է ռազմագերիների փոխանակում: Պարսկական տիրապետության տակ մնացող հայերին իրավունք է տրվում իրենց շարժական գույքով, մեկ տարվա ընթացքում վերաբնակվել և հաստատվել

ռուսական տիրապետության սահմաններում: Ռուս-պարսկական սահմանը մի հատվածով անցնելու էր Արաքս գետով: Պարսկաստանը պարտավորվում էր վճարել 20 միլիոն ռուբլի ռազմատուգանք:

1828 թ. գարնանը սկսվում է արևելահայերի զանգվածային վերաբնակեցումը: Շուրջ 40–42 հազար հայեր Թավրիզի, Մակուի, Խոյի, Սալմաստի, Ուրմիայի, Արդաբիլի և այլ շրջաններից բնակություն են հաստատում Երևանի ու Նախիջևանի գավառներում և այլ վայրերում: Վերաբնակիչները 6 տարով ազատվում էին հարկերից ու տուրքերից: Բնակարաններ կառուցելու համար աղքատներին դրամական օգնություն էր տրվում:

Հայերի վերաբնակեցումն ունեցավ մեծ նշանակություն: Դրա շնորհիվ վերականգնվեց Արևելյան Հայաստանի ժողովրդագրական հայեցի նկարագիրը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՄԱՄՅԱԿԻ ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1806–1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և հայերը:
Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող Արևմտյան Հայաստանը տրոհվում էր Էրզրումի (Կարին), Վանի, Կարսի, Ախալցխայի, Դիարբեքիի, Սեբաստիայի էյալեթների: Կիլիկիայի տարածքն ընդգրկված էր Ադանայի ու Մարաշի նահանգներում: Նահանգապետ-փաշաներից ամենաազդեցիկը Էրզրումի փաշան էր, որը կրում էր **սերասկյար** անունը և միաժամանակ կայսրության արևելյան շրջաններում տեղակայված զորքերի հրամանատարն էր: Հայ իշխանական տների շառավիղներն իրենց կիսանկախ վիճակը պահպանում էին Սասունում, Մուշում, Մոկսում, Ջեյթունում:

Ռուս-պարսկական պատերազմը շարունակվում էր, երբ Ֆրանսիայի դրդմամբ 1806 թ. դեկտեմբերին Թուրքիան պատերազմ է սկսում Ռուսաստանի դեմ (**1806–1812**): 1807 թ. մայիսի 9-ին գեներալ **Ի. Գուդովիչը** փորձում է գրավել **Ախալքալաքի բերդը**, սակայն տալով խոշոր կորուստներ, նահանջում է:

Ապա թուրքական 20-հազարանոց բանակը **Յուսուֆ փաշայի** հրամանատարությամբ հարձակվում է Գյումրիի վրա: Գուդովիչը 7-հազարանոց զորքով օգնության է գալիս տեղի կայազորին ու գյումրեցիներին: **1807 թ. հունիսի 18-ին Ախուրյանի մոտ՝ Փոքր Ղարաքիլիսա** գյուղում տեղի ունեցած ճակատամարտում, ռուսները հաղթանակ են տանում:

1808 թ. սեպտեմբերին Գուդովիչի զորքերը երկրորդ անգամ արշավում են **Երևանի** վրա: Այս անգամ էլ պարսիկներին հաջողվում է անառիկ պահել Երևանը: 1810 թ. Սև ծովի առափնյա շրջաններում ռուսները թուրքերին պարտության են մատնում, իսկ 1811 թ. գրավում են Ախալքալաքը: Ռուսների հաջողությունները ստիպում են Թուրքիային **1812 թ. մայիսին** հայազգի դիվանագետ **Մանուկ բեյի** աջակցությամբ **Բուխարեստում** կնքելու հաշտություն, որով Ախալքալաքն ու Այսրկովկասում ռուսների գրաված մյուս քաղաքները վերադարձվում են թուրքերին, իսկ Դանուբի շրջանում **Բեսարաբիան** անցնում է Ռուսաստանին:

1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և արևմտահայերի զանգվածային վերաբնակեցումը: 1828 թ. ապրիլին պատերազմ է սկսվում Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև: Պատերազմական գործողությունները մղվում էին Բալկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում:

1828 թ. հունիսին ռուսական բանակը գեներալ Պասկևիչի հրամանատարությամբ անցնում է Ախուրյան գետը և շարժվում դեպի Կարս: Քաղաքի մատույցներում տեղի ունեցած հաղթական կռիվներից հետո, ռուսական զորքերը, մի քանի հազար հայ կամավորների ուղեկցությամբ, պաշարում են Կարսի բերդը:

Թուրքական կայազորն ուժեղ դիմադրություն է ցույց տալիս: **Հունիսի 23-ին** ռուսական զորքերը գրոհով վերցնում են բերդը:

Կարսի գրավումն ուներ ռազմավարական նշանակություն: Դրանից հետո ռուսական զորքերը **հուլիսի 24-ին** գրավում են **Ախալքալաքը, օգոստոսի 15-ին՝ Ախալցխան և օգոստոսի 28-ին՝ Արդահանը**:

Ռուսական զորքերի հաղթանակները ոտքի են հանում Բայազետի փաշայության հայերին, որոնք կազմում էին տեղի բնակչության 80 տոկոսը: 1828 թ. օգոստոսին ռուսական զորքերի Երևանյան ջոկատը գեներալ **Ա. Ճավճավաձեի** հրամանատարությամբ գրավում է Բայազետի ու Ալաշկերտի գավառները:

1829 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին թուրքական զորքերը վերսկսում են պատերազմական գործողությունները: Մեծ ուժեր կենտրոնացնելով Կարինում՝ թուրքերը հարձակման են անցնում Կարսի և Ախալցխայի ուղղություններով: Նրանց հաջողվում է հանկարծակի ներխուժել Ախալցխա և մեծ կորուստներ պատճառել տեղի բնակիչներին ու կայազորին: Հայազգի գեներալ **Վասիլ Բեիբութովի** զորամասը և Բորժոմի կիրճով նրան օգնության հասած **Բուրցովի** զորքերը հերոսաբար մարտնչում են հակառակորդի գերակշիռ ուժերի դեմ և փախուստի մատնում նրանց:

1829 թ. հունիսի 27-ին ռուսական զորքերը, որոնց հետ էր նաև ռուս բանաստեղծ **Ալեքսանդր Պուշկինը**, գրավում են Կարինը: Այնուհետև ռուսները մեկը մյուսի հետևից գրավում են **Խնուսը, Դերջանը, Քղին, Մուշը, Բաբերդը, Օլթին և Արևմտյան Հայաստանի այլ վայրեր**:

Այս պատերազմում ևս հայերը, կարծելով, թե ռուսներն իրենց պետք է ազատագրեն մահմեդականների լծից, նյութական և ռազմական մեծ օգնություն են ցույց տալիս ռուսական զորքերին: Հայերից շատերը մտնում էին կամավորական ջոկատների շարքերը և գեներլ ձեռքին մարտնչում թուրքերի դեմ:

1829 թ. հունիսին, երբ ռուսական զորքերը շարժվում էին դեպի Կարին, Վանի փաշան 15 հազարանոց զորամասով ներխուժում է Ալաշկերտ: Ավերելով ու կողոպտելով հայկական գյուղերը թուրքական զորքերը պաշարում են Բայազետի բերդը: Բայազետի ռուսական կայազորը և հազար հայ կամավորներ դիմում են ինքնապաշտպանության: Կայազորի դրությունը չափազանց ծանր էր: Սակայն բերդի պաշտպանները փոքրաթիվ ուժերով անցնում են հակահարձակման ու թուրքական ուժերին դուրս չալրտում քաղաքից: Բայազետի պաշտպանությունը ղեկավարում էին հրամանատարներ **Պոպովը** և **Պանյուտինը**: Պոպովի վկայությամբ հայերը կռվում ու մեռնում էին որպես հերոսներ:

Ինչպես Բալկանյան, այնպես էլ Կովկասյան ճակատներում ռուսական զորքերն ունենում են խոշոր հաջողություններ: **1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանուպոլսում** կնքված հաշտության պայմանագրով Սև ծովի կովկասյան ափերը՝ Կուբանից մինչև Փոթի ներառյալ, Ախալցխան ու Ախալքալաքն անցնում են Ռուսաստանին: Թուրքիայի տիրապետության տակ մնացած հայերին իրավունք է տրվում վերաբնակվել Ռուսաստանին անցած տարածքներում:

Ադրիանուպոլսի պայմանագիրն ամրապնդում էր Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական դիրքերը Սև ծովի ու նեղուցների վրա, Բալկաններում և Անդրկովկասում: Թուրքական լծի տակ գտնվող ժողովուրդների համար, ընդհանուր առմամբ, դա նպաստավոր պայմանագիր էր: Բայց այն չարդարացրեց արևմտահայերի հույսերը, որոնք ձգտում էին, արևելահայերի նման, միանալ Ռուսաստանին: Սակայն, արևմտաեվրոպական մեծ տերությունների ճնշման տակ, Ռուսաստանը հարկադրված Թուրքիային վերադարձրեց Կարսը, Արդահանը, Կարինը, Մուշը, Բայազետը, Ալաշկերտը, Օլթին և գրաված մյուս շրջանները:

Ադրիանուպոլսի պայմանագիրն արևմտահայերի համար ծանր կացություն էր ստեղծում: Պասկևիչը նույնպես դժգոհ էր

պայմանագրից: Նա առաջարկում էր գոնե Կարսն ու Բայազետը, որպես ռազմավարական կենտրոններ, չվերադարձնել Թուրքիային: Բայց դա էլ չի հաջողվում:

1829—1830 թթ. Կարինի, Կարսի, Բայազետի շրջաններից վերաբնակվում և Ռուսաստանի տիրապետության տակ են անցնում շուրջ 74 հազար հայեր: Կարինի հատվածը բնակվում է հիմնականում Ախալցխայում և Ախալքալաքում, Կարսինը՝ Շիրակի և Թալինի շրջաններում, Բայազետինը՝ Սևանա լճի ավազանում:

Վերաբնակիչները կառուցեցին բնակարաններ, հողը մշակեցին, այգիներ տնկեցին, ջրանցքներ ու ճանապարհներ շինեցին, կենդանություն ու շունչ տվեցին բազմաթիվ հին ու նոր բնակավայրերի: Ցարիզմի ցույց տված օգնությունը չնչին էր, ուստի երկար ժամանակ հայ վերաբնակիչները մեծ զրկանքներ կրեցին և նույնիսկ նրանց մի մասը նորից վերադարձավ Արևմտյան Հայաստան:

Ընդհանուր առմամբ, ինչպես պարսկահայերի, այնպես էլ արևմտահայերի վերաբնակեցումն ունեցավ մեծ նշանակություն. Արևելյան Հայաստանում հայության թիվը զգալիորեն աճեց և այն կրկին վերածվեց հայախավաք կենտրոնի:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ 30—50-ԱԿԱՆ ԹԹ.

Արևելյան Հայաստանը XIX դ. 30—50-ական թթ.: Արևելյան Հայաստանում պարսկական-խանական կարգերի տապալումից հետո անհրաժեշտ էր ստեղծել նոր իշխանություն: 1827 թ. վերջերին մի խումբ հայ հայրենասեր մտավորականներ (**Խաչատուր Լազարև, Ալեքսանդր Խուդաբաշյան, Կարապետ Արղության**) նախագիծ են կազմում Ռուսաստանի հովանու տակ ինքնավար իշխանություն ստեղծելու վերաբերյալ: Նախագծի համաձայն՝ Արևելյան Հայաստանը պետք է ունենար ինքնավարություն, իր

զինանշանը, ազգային դրոշը և օրենքները: Պետական պաշտոնյաները պետք է լինեին հայեր:

Հայկական պետության մեջ ընդգրկվելու էին Հին Հայաստանի բոլոր կարևորագույն նահանգները, այսինքն՝ խոսքը միացյալ Հայաստանի մասին էր: Հայ հայրենասերները կարևորում էին սեփական բանակի խնդիրը, որը պիտի կազմավորվեր հայ կամավորականների հավաքագրման միջոցով: Սպայակույտը պիտի կազմվեր բացառապես հայերից, մասամբ՝ վրացիներից: Երկրի պետական ծառայողներն իրենց կրթությունը ստանալու էին բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում, մասնավորապես Լազարյան ճեմարանում:

Ցարական կառավարությունը, բնականաբար, չի ընդունում Հայաստանի ինքնավարության նախագիծը: Ռուսական կայսր **Նիկոլայ I-ի 1828 թ. մարտի 21-ի** հրամանագրով Երևանի և Նախիջևանի նախկին խանություններից կազմվում է **Հայկական մարզը**, որը որպես առանձին վարչական միավոր մտնում էր կայսրության կազմի մեջ և պետք է ունենար իր դրոշն ու զինանշանը: Մարզը բաժանվում է 4 գավառի և կառավարվելու էր մարզային վարչության կողմից: Վարչության պետը 1828–1830 թթ. գնեռալ Ա. Ճավճավաձեն էր, իսկ 1830–1838 թթ.՝ Վ. Բեհբութովը: Իրականության մեջ Հայկական մարզը շատ հեռու էր ազգային ինքնավար կարգավիճակ ունեցող միավոր լինելուց և փաստորեն ռուսաստանյան սովորական մի վարչամիավոր էր:

Հին պարսկական վարչակարգը ռուսական օրենքներով ու վարչաձևերով փոխարինելու համար 1830–1840-ական թթ. Այսրկովկասում կատարվում են մի շարք փոփոխություններ: Չհանդուրժելով անգամ հայկական ինքնավարության սոսկ պատրանքներկայացնող Հայկական մարզի գոյությունը՝ ռուսական իշխանությունները 1840 թ. ապրիլին այն վերացնում են: Ստեղծվում է 2 վարչամիավոր՝ **Վրացա-իմերեթական նահանգ** և **Կասպիական մարզ**: 1844 թ. հիմնվում է **Կովկասի փոխարքայությունը**:

1846 թ. Այսրկովկասը բաժանվում է նահանգների: **1849 թ.** հիմնվում է **Երևանի նահանգը**, որի մեջ մտնում են Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նախիջևանի, Նոր Բայազետի և Օրդուբադի գավառները:

1836 թ. մարտի 11-ին հրապարակվում է **եկեղեցական կանոնադրություն (պոլոժենիե)**, որով սահմանվում էին Հայ եկեղեցու վարչական իրավունքներն ու պարտականությունները, եկեղեցու և կառավարության փոխհարաբերությունները: Հայ եկեղեցին չէր խառնվելու պետական գործերին, այլ միայն զբաղվելու էր դպրոցի, ծեսերի և այլ հարցերով: Դրանով ռուսական իշխանությունները փորձում էին սահմանափակել Հայ առաքելական եկեղեցու իրավունքները և այն պահել պետական հսկողության տակ: Ըստ կանոնադրության Ռուսաստանում ստեղծվում էր հայկական հոգևոր 6 թեմ:

Ռուսաստանին միանալուց հետո Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային կյանքը կանգնեց զարգացման մոր ուղու վրա: Գյուղացիները հիմնականում զբաղվում էին հողագործությամբ ու անասնապահությամբ: Բնակչության մի մասը արհեստավորներ ու առևտրականներ էին: Հայ արհեստավորության աչքի ընկնող կենտրոններ էին Երևանը, Ալեքսանդրապոլը, Նախիջևանը, Թիֆլիսը, Ախալցխան, Շուշին, Ելիզավետպոլը: Արհեստավորներն ունեին իրենց կազմակերպությունները, որոնք կոչվում էին համքարություններ:

Ռուսաստանին միանալուց հետո Արևելյան Հայաստանում սկսում են զարգանալ առևտուրն ու համքարյունաբերությունը: Աճում ու ընդլայնվում են Ալավերդու և Կապանի պղնձի, Կողբի ու Նախիջևանի աղի արդյունահանումն ու արտադրությունը: Աճում է նաև քաղաքների բնակչությունը: 1850 թ. Երևանն ուներ 12600, իսկ Ալեքսանդրապոլը՝ 11300 բնակիչ:

XIX դ. առաջին կեսին Հայաստանում արդյունաբերական խոշոր կենտրոններ չստեղծվեցին: Հայ առևտրաարդյունաբերող-

ները (Միրզոյան, Իզմիրյան, Թամամշյան և ուրիշներ) իրենց կապիտալը ներդնում էին Այսրկովկասի վարչական կենտրոն Թիֆլիսում, Սև և Կասպից ծովերի առափնյա վայրերում: Հայերը մեծ թիվ էին կազմում Թիֆլիսում, Բաքվում, Ախալցխայում, Ելիզավետպոլում, Շամախիում, Ախալքալաքում:

Տարական կառավարության վարած մեծապետական քաղաքականությունն Անդրկովկասում XIX դ. 30–40-ական թթ. ավելի որոշակի է դառնում: Ֆինանսների մինիստր **Կանկրինը** Անդրկովկասն անվանում էր Ռուսաստանի գաղութ: 1840 թ. ցարին ներկայացված մի պաշտոնական զեկուցագրում ասված էր, որ Անդրկովկասի ժողովուրդներին հարկավոր չեն համալսարաններ, ֆաբրիկաներ ու գործարաններ:

1846 թ. դեկտեմբերի 6-ի հրովարտակով Այսրկովկասի խաւները, բեկերն ու մելիքները ճանաչվում են հողի ժառանգական սեփականատերեր: Տարական կառավարության այդօրինակ քաղաքականությունը մեծ դժգոհություն է առաջացնում հատկապես գյուղացիության շրջանում:

Գյուղացիները հաճախ ընդվզում էին իրենց ճնշողների դեմ: Նրանց պայքարը հիմնականում ուղղված էր կալվածատերերի դեմ: 1837 թ. հոկտեմբերին, երբ Նիկոլայ I-ը այցելում է Հայաստան, Արարատյան դաշտի գյուղացիները ճանապարհներին, տների կտուրների վրա կրակ են վառում՝ կամենալով ցարին հասկացնել, որ իրենք էլ այդպես վառվում են կալվածատերերի ու պաշտոնյաների ձեռքին: Գյուղացիական շարժումները հետագայում տարածում են գտնում Շիրակում, Նոր Բայազետում, Կոտայքում, Դարալագյազում և այլուր:

Արևմտյան Հայաստանը XIX դ. 30–50-ական թթ.: Ռուս-թուրքական պատերազմներն Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում էական փոփոխություններ չմտցրին: Հետամնաց Օսմանյան կայսրության իշխանության տակ մնացած

արևմտահայերի տնտեսական և քաղաքական դրությունն ավելի վատթարացավ:

Թուրքական իշխանությունները շարունակում էին իրենց բռնություններն ու կամայականությունները հայության նկատմամբ: Կայսրությունում հայերը համարվում էին **ռայա**, այսինքն՝ իրավագուրկ, հպատակ, չունեին կյանքի ու գույքի ապահովություն: Առանձնապես ծանր էր բնակչության 90 տոկոսից ավելին կազմող գյուղացիության դրությունը: Գյուղացիները մշակում էին պետությանը և կալվածատերերին պատկանող հողերը, ամբողջ տարին չարքաշ աշխատում, իսկ արդյունքի մեծ մասը հափշտակում էին պետությունը, թուրք փաշաներն ու քուրդ բեկերը:

Սուլթանական կառավարությունը բազմաթիվ ու բազմապիսի հարկեր ու տուրքեր էր գանձում ժողովրդից: Հարկային բեռն ընկած էր գերազանցապես գյուղացիների վրա: Գլխավոր հարկը **աշարն** էր, որը օրենքով կազմում էր բերքի 1/10 մասը, բայց իրականում բարձր էր կրկնակի, եռակի չափերով: Աշարից բացի գանձվում էին նաև գլխահարկ, անասնահարկ, ճանապարհների, արոտների, զբաղմունքի և բազմաթիվ այլ հարկեր ու տուրքեր:

Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության այլ տարածքներում արհեստներն ու առևտուրը կենտրոնացած էին հայերի և հույների ձեռքում: Առևտրի ու արհեստի, տնտեսական և մշակութային կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներում հայերն առաջատար դեր ունեին:

Արհեստավորները կենտրոնացած էին քաղաքներում: Արևմտյան Հայաստանի նշանավոր քաղաքներից էին **Կարինը, Վանը, Երզնկան, Խարբերդը, Բիթլիսը**: Մեծ թվով հայ արհեստավորներ կային նաև Կ.Պոլսում և Ջմյուռնիայում: Արհեստավորների մեծ մասն ընդգրկված էր համքարական կազմակերպությունների մեջ, որոնք կոչվում էին **էսնաֆություն** կամ եղբայրություն: Արևմտյան Հայաստանը շարունակում էր մնալ բաժանված Վանի,

երգրումի, Դիարբեքիի, Սեբաստիայի վիլայեթների: 1860-ական թթ. ստեղծվեցին նոր վիլայեթներ՝ Բիթլիսը և Խարբերդը:

Երկրի ընդհանուր ճգնաժամը կանխելու նպատակով սուլթանական կառավարությունը 1839 և 1856 թթ. հրապարակեց հրովարտականեր: Դրանք միայն ազդարարում էին ազգերի իրավահավասարություն, հարկերի, դատական գործի բարելավում: Այդ քայլերով իշխանություններն իրական փոփոխություն կատարելու նպատակ չունեին: Պատակահալական չէ, որ այդ «բարենորոգումները» մնացին թղթի վրա:

Կ. Պոլիսը հայկական հնագույն այն գաղթավայրերից էր, որն աստիճանաբար դարձավ արևմտահայերի հասարակական-քաղաքական և մշակութային ամենախոշոր կենտրոնը: Այնտեղ ապրում էր սոցիալական տարբեր խավերի պատկանող ավելի քան 200 հազար հայ: Նրանց մեծ մասը պանդուխտներ էին՝ աշխատանք գտնելու հույսով Արևմտյան Հայաստանի գավառներից ժամանած մարդիկ: Պոլսում շարունակում էր գործել արևմտահայ իռզևոր կենտրոնը՝ պատրիարքարանը: Համայնքի գործերի կազմակերպմանը մասնակցում էր 1844 թ. ստեղծված **Ազգային Ժողովը**, որի անդամների մեծ մասը սուլթանին ծառայող հայ մեծահարուստ ամիրաներն էին: Մի քանի տարի անց Ազգային Ժողովին փոխարինեցին համանման նոր մարմիններ՝ **Ազգային Հոգևոր և Գերագույն Ժողովները**:

Հայ Ժողովուրդը Ղրիմի պատերազմի տարիներին: 1853 թ. աշնանը Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև սկսվում է **Ղրիմի կամ Արևելյան պատերազմը**: 1854 թ. Թուրքիայի հետ ընդդեմ Ռուսաստանի, ուժեղ կռալիցիա են կազմում Անգլիան, Ֆրանսիան և Սարդինական թագավորությունը: Ռուսաստանը նպատակ ուներ գրավել Արևմտյան Հայաստանը, Բոսֆորի և Դարդանելի նեղուցները, Բալկանները, իսկ Թուրքիան՝ Կովկասը:

Պատերազմական գործողությունները ծավալվում են Դանուբի, Ղրիմի և Կովկասի ռազմաճակատներում: Թուրքական զորքե-

որը ներխուժելով Ռուսական կայսրության սահմանամերձ շրջանները կոտորում ու կողոպտում են խաղաղ բնակիչներին: Ախալցխայի մատույցներում հայ բնակչությունը **Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու** գլխավորությամբ հերոսական դիմադրություն է ցույց տալիս: Շուտով ռուսական զորքերը հակահարձակման են անցնում և տանում խոշոր հաղթանակներ:

1853 թ. նոյեմբերին **Բաշկադիբլար** գյուղի մոտ ռուսական 10-հազարանոց զորամասը, հայ նշանավոր գեներալ Վ. Բեհբուքովի հրամանատարությամբ պարտության է մատնում թուրքական 36-հազարանոց կորպուսին և հետ շարտում դեպի Կարս:

1854 թ. հուլիսին **Քյուրուկդարայի ճակատամարտում** Վ. Բեհբուքովի 18-հազարանոց զորամասը ջախջախում է թվաքանակով ավելի քան երեք անգամ գերակշիռ թուրքական զորաբանակին և ցիրուցան անում: Ռուսական արքունիքը Բեհբուքովին արժանացնում է բարձր պարգևների: 1855 թ. նոյեմբերին գեներալ **Մուրավյովի** գլխավորած ռուսական զորքերը գրավում են Հայաստանի նշանավոր կենտրոն **Կարսը**: Սակայն Ղրիմում ռուսները միաժամանակ անհաջողություններ էին կրում:

Ինչպես նախորդ ռուս-թուրքական, այնպես էլ Ղրիմի պատերազմը ազատագրության հույսեր էր արթնացրել արևմտահայերության մեջ: Հայերն ամեն կերպ օգնում էին ռուսներին:

Սակայն այս անգամ էլ հայերի ձգտումները չիրականացան: **1856 թ. մարտին Փարիզում** կնքված հաշտության պայմանագրով Արևմտյան Հայաստանում գրավված բոլոր շրջանները վերադարձվեցին Թուրքիային: Փոխադարձաբար Ռուսաստանը վերադարձրեց Ղրիմում կորցրած հողերը: Փաստորեն Ռուսական կայսրությունը հողերի հարցում դարձյալ նախապատվությունը տվեց եվրոպական տարածքներին՝ մոռացության մատնելով թուրքերին վերադարձվող տարածքներում ապրող հայությանը սպառնացող վտանգները:

ԱՐԵՎՍՏԱՅԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԶԵՅԹՈՒՆԻ 1862 Թ. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սահմանադրական շաժումը: XIX դ. կեսերին արևմտահայության իրավագուրկ վիճակը պահպանվում էր: Միաժամանակ Կ.Պոլսում սուլթանական իշխանությունների հետ սերտ կապեր ունեցող հայ մեծահարուստ ամիրայական դասը միանձնյա տնօրինում էր մայրաքաղաքի, ինչպես նաև գավառահայության կյանքի բոլոր՝ եկեղեցական, կրթական, տնտեսական ու իրավական բնագավառները: Եվրոպական առաջադիմական հայացքներ ունեցող պոլսահայ մի խումբ մտավորականներ արևմտահայ զանգվածների իրավունքների հաստատման համար ամիրայական դասի դեմ պայքար ծավալեցին:

1857 թ. Կ.Պոլսի Ուսումնական խորհրդի անդամներ Ն. Ռուսինյանը, Գ. Օտյանը, Ս. Վիչենյանը (Սերվիչեն), Ն. Պալյանը և ուրիշներ համայնքի ընդհանուր ժողովի հաստատման են ներկայացնում արևմտահայ համայնքի ներքին կյանքին վերաբերող մի կանոնադրություն, որը Նահապետ Ռուսինյանի առաջարկությամբ կոչում են «Ազգային սահմանադրություն»:² Առաջադրված նախագիծը կղերականների՝ հոգևորականների կողքին, որոշակի իրավունքներ էր տալիս նաև աշխարհիկ մարդկանց: Սակայն ամիրաներն ու հոգևոր դասի ներկայացուցիչները, դրանում տեսնելով իրենց իրավունքների նկատմամբ ոտնձգություն, իշխանությունների աջակցությամբ պայքար են ծավալում սահմանադրության դեմ: Առաջադիմական ուժերը լայն զանգվածների աջակցությամբ պաշտպանում են սահմանադրական շարժումը: Ի վերջո՝ սահմանադրության կողմնակիցները հաղթում են: 1860 թ. մայիսի 24-ին Կ.Պոլսի Ազգային ընդհանուր ժողովը հաստատում է կանոնադրությունը:

² Սահմանադրություն եզրույթն արևմտահայերենում ունի կանոնադրության իմաստ:

Կայսրության հայ բնակչության կրթամշակութային կյանքը կարգավորող այս փաստաթուղթը գործադրելու համար դեռ անհրաժեշտ էր սուլթանի համաձայնությունը: Հայ կղերականներն ու ամիրաները կրկին ապավինում են թուրքական իշխանությունների աջակցությանը: Նրանք հատկապես դժգոհ էին, որ համայնքի ընտրովի մարմիններում իրենց կողքին որոշակի տեղ էին զբաղեցնելու նաև չքավոր արհեստավորական դասի ներկայացուցիչները: Սուլթանական վարչակարգը պահանջում է վերանայել 1860 թ. կանոնադրությունը. «պետության մեջ պետություն չի կարող լինել», - այս էր իշխանությունների և նրանց ծայնակցող հայ պահպանողականների մտահոգությունը:

Խավարամիտների և սահմանադրական ուժերի միջև պայքարը թեժանում է: 1862 թ. օգոստոսին կողմերի միջև փողոցներում ընդհարումներ են լինում: Ստեղծված բարդ իրավիճակում պատրիարքը հրաժարական է տալիս: Կառավարության ցուցումով ստեղծված հանձնաժողովները 1862 թ. վերջին ավարտին են հասցնում չարչրկված կանոնադրության հաջորդ նախագիծը, որը վերջապես **1863 թ. մարտի 17-ին**, սուլթանը վավերացնում է: 1860 թ. նախագծի համեմատությամբ նոր կանոնադրությունն անհամեմատ չափավոր էր: Նախկին 150 հոգվածներից թողնվել էր 99-ը: Տեղ էին գտել սուլթանին՝ հայերի հավատարմության մասին ձևակերպումներ:

Ըստ Ազգային սահմանադրության՝ ստեղծվում էին արևմտահայության կյանքը կազմակերպող մարմիններ՝ **Ազգային ժողով**, (Երեսփոխանական ժողով), **Ազգային կենտրոնական վարչություն**, տարբեր բնագավառներ սպասարկող **խորհուրդներ**: Ազգային ժողովը, որպես օրենսդիր մարմին, ընտրվում էր ամբողջ ազգի կողմից: Պատրիարքը և Ազգային կենտրոնական վարչությունը դառնում էին գործադիր իշխանություն: Սահմանվում էին արևմտահայերի ներքին գործերի, ազգային ու կրոնական մար-

մինների և առանձին անհատների իրավունքներն ու պարտականությունները:

Այսպիսով, համառ ու տևական պայքարից հետո արևմտահայ ժողովրդավարական խավերին հաջողվում է ամիրաներին զրկել ազգային գործերը տնօրինելու մենաշնորհի իրավունքից, ինչպես Միքայել Նալբանդյանն է ասում՝ «ազատելով ազգը մի քանի բռնակալ թշվառականների լծից»:

Ազգային սահմանադրությամբ կյանքի կոչված վերոհիշյալ մարմինները, իհարկե, ժողովրդավարական իշխանության լիարժեք մարմիններ չէին: Սուլթանական բռնապետության պայմաններում նման բան չէր էլ կարող լինել: Բայց, չնայած դրան, իր ժամանակին Ազգային սահմանադրությունն ունեցավ առաջադիմական նշանակություն և դրական դեր կատարեց արևմտահայ կյանքում:

Ազգային սահմանադրությունն ընդհատումներով գործեց հետագա տասնամյակներին և դրական դեր կատարեց հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում:

Ձեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը: Լեռնային Կիլիկիայի հյուսիս-արևելքում գտնվող **Ձեյթուն** համայնքը, շուրջ հարյուր տարի մղելով հերոսական պայքար, XIX դ. կեսերին ևս պահպանում էր իր ինքնավար կարգավիճակը: Դրան նպաստում էր գավառակի դժվարամատչելի աշխարհագրական դիրքը: Մետաղահանքերի շահագործումը հնարավորություն էր տալիս զինամթերք արտադրել, իսկ անտառները բավարարում էին շինանյութի և վառելափայտի պահանջումները: Կենտրոնավայր **Ձեյթուն** գյուղաքաղաքի և շրջակա գյուղերի շուրջ 35–40 հազար հայության զբաղմունքը՝ երկրագործությունը, անասնապահությունն ու արհեստագործությունը, փակ բնատնտեսությամբ գոյատևելու պայմաններ էին ստեղծվում:

Ձեյթունի կախվածությունը Մարաշի փաշայից արտահայտվում էր միայն տարեկան որոշ քանակությամբ հարկ վճարելով: Համայնքը նախկինի նման ղեկավարում էին չորս տանուտերերը:

Սուլթանական կառավարությունը, որը հայտնի էր Բարձր դուռ անունով, Ձեյթունը հպատակեցնելու նոր փորձեր կատարեց: Անհնազանդ լեռնականների դեմ օգտագործվեցին Կովկասից ներգաղթած չերքեզները, որոնց բնակեցրել էին Մարաշի շրջակայքում: Վերջիններիս ավազակային ջոկատների ուղեկցությամբ 1860 թ. **Խուրշիդ** փաշայի 10-հազարանոց բանակը արշավեց Ձեյթունի վրա: Բայց զեյթունցիները **Ջերմուկի դաշտում** հանկարծակի հարձակումով ջախջախեցին թուրքական զորքին և հետ շարտեցին:

Մարաշի նորանշանակ **Ազիզ փաշան** 1862 թ. ամռանը Ձեյթունի հայ և մահմեդական բնակչության միջև հողային վեճեր հրահրեց: Հուլիսի վերջին դրան հետևեց հրետանիով զինված օսմանյան 12-հազարանոց զորքի և մահմեդական խուժանի հարձակումը:

Գավառի հարավում ընկած հայկական գյուղերն իրենց վրա ընդունեցին թշնամու առաջին հարվածը: Ապա հակառակորդի գերակշիռ ուժերի ճնշման տակ հայ գյուղացիները նահանջեցին և կենտրոնացան Ձեյթուն գյուղաքաղաքում: Ապստամբությունը զլխավորեցին **Շովրոյան, Սուրենյան, Յաղուբյան և Ենի-Տունյան (Նորաշխարհյան)** տոհմերի տանուտեր իշխանները: Ընդհանուր ղեկավարությունը ստանձնեց **Մկրտիչ Յաղուբյանը**: Թուրքերը թնդանոթներով սկսեցին հրետակոծել հայկական դիրքերը: Սպանվեց մոտ 200 խաղաղ բնակիչ:

Շուրջ հինգ հազար զեյթունցիներ մարտերը շարունակեցին ինչպես գյուղաքաղաքի, այնպես էլ լեռնային այլ վայրերում: **Հուլիսի 29-ի** գիշերը Ս. Աստվածածնի վանքում գումարվեց ինքնապաշտպանության ղեկավարների խորհրդակցություն: Ռազմիկ-

ները բաժանվեցին խմբերի, նշանակվեցին հրամանատարներ, հրահանգվեց մարտնչել մինչև վերջին փամփուշտը:

Թուրքական զորքերի լայնածվալ գրոհը մի քանի ուղղություններով սկսվեց **օգոստոսի 2-ի** առավոտյան: Հարձակումն ուղեկցվում էր ուժգին հրետակոծությամբ: Ձեյթունցիները, այդ թվում կանայք ու ծերեր, միահամուռ ուժերով ամբողջ օրը կատաղի դիմադրություն են ցույց տալիս և հետ են մղվում թուրքերի բոլոր գրոհները: Ս. Աստվածածնի վանքի մատույցներում, որտեղ դիրքավորվել էին **Մահտեսի Գրիգոր վարդապետի** գլխավորած քաջարի ռազմիկները, թշնամին թողնում է հարյուրավոր զոհեր, չորս դրոշակ և մեծ քանակությամբ զինամթերք:

Այդ կռիվներում բազմաթիվ հայորդիներ քաջության օրինակներ են տալիս: Երիտասարդ **Մարկոս Թաշճյանը** կարողանում է հասնել հայկական դիրքերի վրա կրակ տեղացող թշնամու հրանոթաձգին և կյանքի գնով վնասազերծել նրան:

Լեռնականները կարողանում են հակառակորդին ներքաշել ծուղակի մեջ և մեծ կորուստներ պատճառել. Նորաշխարհյանի գլխավորած 1500-հոգանոց ջոկատը կռվի է բռնվում թուրքերի հետ և ապա դիմում կեղծ փախուստի: Ոգևորված թուրքական զորքերը՝ հետապնդում են նրանց: Երբ թշնամին մտնում է Ձեյթունի ծորը, հանկարծ հնչում են եկեղեցու զանգերը և ծորափի ժայռերի երկու կողմերում դիրքավորված զեյթունցիներն անսպասելի կրակ են տեղում և քարեր գլորում: «**Կոտորածի ծորում**» թշնամին, կորցնելով ավելի քան 750 հոգի, փախուստի է դիմում: Թուրքական կողմի ընդհանուր զոհերի թիվն անցնում է 2 հազարից: Ձոհվածների մեջ շատ էին չեղքեզներն ու թուրքմենները, որոնց իշխանությունները խոստացել էին հայերի հողերը: Ձեյթունցիների ձեռքն է անցնում հարուստ զինամթերք, այդ թվում՝ հրանոթներ: Այս հաղթանակը հայերին տրվում է շուրջ 600 քաջորդիների արյան գնով: Ավերվում է մոտ չորս հարյուր տուն, չորս եկեղեցի ու վանք:

Ձեյթունի վրա նախատեսվող նոր արշավանքի ղեկավարությունը դրվում է անփառունակ Ազիզ փաշային փոխարինած Աշիր փաշայի վրա, որը հռչակված էր իր առանձնակի դաժանությամբ: Նա խոստանում է դադարեցնել Ձեյթունի պաշարումը, եթե հետաքննության նպատակով իր մոտ ժամանեն 4 տանուտերերը: Վերջիններս, հաշվի առնելով, որ սննդամթերքի բացակայությունը կարող է սովի պատճառ դառնալ, որոշում են ներկայանալ իշխանություններին:

Գործին միջամտում են Պոլսի հայոց պատրիարքը և ֆրանսիական դեսպանը: Ֆրանսիան փորձում է օգտագործել պատեհ առիթը Օսմանյան կայսրությունում իր ազդեցությունն ամրապնդելու համար: Ձեյթունի վերնախավի ներկայացուցիչները համաձայնում են՝ ֆրանսիական օգնության դեպքում կաթոլիկություն ընդունել: Նապոլեոն III կայսեր անունից Ֆրանսիայի դեսպանը պահանջում է դադարեցնել լեռնագավառի պաշարումը:

Սուլթանական կառավարությունը, վախենալով եվրոպական միջամտությունից, գնում է փոխզիջման: Հաշտության կնքմանը նպաստում է նաև հայոց պատրիարքը, որին անհանգստացրել էր հայերի կաթոլիկություն ընդունելու պատրաստականությունը: Քննիչ հանձնաժողով է ուղարկվում Ձեյթուն: Վերացվում է շրջափակումը, ազատ են արձակվում տանուտերերն ու մյուս ձերբակալվածները: Ձեյթունցիները պարտավորվում են վճարել հարկերը: Հայերը պետք է համակերպվեին նաև Ձեյթունում գործ տեղակայելու կառավարության որոշման հետ:

1865 թ. Ձեյթունում նշանակվում է թուրք կառավարիչ՝ կայմական: Գավառակը կորցնում է իր նախկին կիսանկախ վիճակը, բայց համայնքի ներքին գործերում հայերը պահպանում են ինքնուրույնությունը:

Հայ ազգային գործիչները՝ **Մ. Նալբանդյանը, Հ. Սվաճյանը, Ծերենցը, Մ. Պեշիկթաշյանը** կապեր են ունեցել ապստամբների հետ, նրանց ցուցաբերել են օգնություն: Պեշիկթաշյանը գրել

է իր երգերի հանրահայտ զեթունյան շարքը՝ ուրվագծելով ազատության համար իր կյանքը նվիրաբերող զեթունցու հերոսական կերպարը: Հայ մշանավոր բանաստեղծ **Ս. Շահագիզն** ապստամբությունը համարել է «Հայկական քաջասրտության փառավոր ապացույց»: Ձեթունի 1862 թ. ապստամբությունը խոշոր ազդեցություն է ունեցել հայ ազատագրական շարժման հետագա ողջ ընթացքի վրա, աննախընթաց չափերով բարձրացրել է հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը:

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XVIII դԱՐՈՒՄ ԵՎ XIX դԱՐԻ Ի ԿԵՍԻՆ

Մշակութային կյանքի պայմանները: XVIII դարի հայ մշակույթի գլխավոր առանձնահատկությունն այն էր, որ մայր հայրենիքում ստեղծված քաղաքական ծանր կացության պատճառով մշակութային կյանքը հիմնականում զարգացման հասավ օրեցօր սովորացող հայկական գաղթօջախներում՝ Յնդկաստանում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Աստրախանում, Վենետիկում, Նոր Զուլայում, Նոր Նախիջևանում և այլուր:

XIX դ. առաջին երեսնամյակին հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցան խոշոր քաղաքական իրադարձություններ: Ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներից հետո գրեթե ամբողջ Արևելյան Հայաստանի, Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառների անցումը Ռուսաստանին արմատապես փոխեց տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական իրավիճակը: Հայության մի խոշոր հատված, փրկվելով ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից, հաղորդակից դարձավ անհամեմատ առաջադիմական ռուսական սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական համակարգին, մշակույթին ու գիտությանը: Այդ հանգամանքը նկատելիորեն ուժեղացրեց գաղթավայրերից գիտամշակութային օջախները հետզհետե հայրենի հողի վրա տեղափոխելու հայ գործիչների ձգտումները:

Մինչդեռ, նույն ժամանակաշրջանում Արևմտյան Հայաստանի կյանքում ոչ միայն դրական տեղաշարժեր չեղան, այլև արևմտահայերի զանգվածային արտահոսքից հետո տնտեսությունն ու մշակույթը մնացին ծայրահեղ ծանր պայմաններում:

Հայ դպրոցը մնում էր մշակույթի կարևորագույն բնագավառներից մեկը: XVIII դարում բացված հայտնի կրթօջախներից էին **Վենետիկի Սուրբ Ղազար** կղզու վանական և Կ. Պոլսի **Սկյուտար** թաղամասի դպրոցները: Դրանք երկար կյանք ունեցան և մեծ դեր խաղացին հայ կրթական կյանքում: Խիստ կարևոր էր Սիմեոն Երևանցու ջանքերով **1763 թ. էջմիածնում** բացված դպրոցի հիմնադրումը:

Հայ կրթական կյանքը վերելք ապրեց XIX դարից, երբ բացվեցին բազմաթիվ բարձրագույն դպրոցներ: **1810 թ. Աստրախանում** հիմնվեց **Աղաբաբյան դպրոցը**: Այն հատկապես մեծ ճանաչում ունեցավ մեկ տասնամյակ անց՝ **Սերովբե Պատկանյանի** տեսուչ եղած ժամանակ:

Ռուսաստանում հաստատված հայտնի Լազարյան տոհմի նշանավոր ներկայացուցիչ **Հովհաննես Լազարյանի** կտակի համաձայն **1815 թ. Մոսկվայում** բացվեց համբավավոր **Լազարյան ճեմարանը**:³ Այն դարձավ Ռուսական կայսրությունում միակ արևելագիտական բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը, որտեղ պատրաստվեցին արևելյան լեզուների բարձրակարգ մասնագետներ: Լազարյան ճեմարանը վերածվեց խոշոր հայագիտական կենտրոնի:

Կարևորելով հայության համար հայահոծ Թիֆլիսի դերը՝ վիրահայոց թեմի առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցին **1824 թ.** հիմնում է հայկական ուսումնարան՝ նշանավոր **Ներսիսյան դպրոցը**: Շուրջ մեկ դար այս հաստատությունը մեծապես նպաստում է արևելահայ գրական-հասարակական կյանքի վերելքին:

³ Ճեմարանի նախկին շենքում այսօր Ռուսաստանի Դաշնությունում Հայաստանի Հանրապետության դեսպանատունն է:

1837 թ. երևանում և 1838 թ. Շուշիում բացվեցին հայտնի թեմական դպրոցները: XIX դարի առաջին կեսին Ձմյուռնիայում գործում էին Մեսրոպյան, Կ. Պոլսում՝ Խասագյուղի, Սկյուտարի դպրոցները, Կալկաթայում՝ Մարդասիրաց ճեմարանը և այլն: Արևմտյան Հայաստանում գործող կրթօջախներից համեմատաբար ճանաչված էին Վանի և Էրզրումի դպրոցները: 1830-ական թթ. Կարապետ Բագրատունու նախաձեռնությամբ ստեղծվեցին Ախալցխայի Կարապետյան և Ախալքալաքի Մեսրոպյան դպրոցները: Հայ երիտասարդությունը կրթություն էր ստանում նաև եվրոպական համալսարաններում:

Գրականություն և մամուլ: XVIII դ. բանաստեղծներ էին Պաղտասար Դպիրը և Պետրոս Ղափանցին, որոնք գրել են հայրենիքի կարոտի մասին: Նույն դարի խոշորագույն բանաստեղծը Սայաթ-Նովան է (Հարություն Սայադյան, 1717–1795 թթ.): Ծնվել է Լոռու Սանահին գյուղում: Նա երգել է սերը, հայրենիքը: Աշուղական երգերից ճանաչված են նրա «Քյամանչա», «Աշխարքս մե փանջարա է» և այլ ստեղծագործություններ:

XIX դ. առաջին կեսի հայտնի գրողներ էին Հարություն Ալամդարյանը (1796–1834) և Մեսրոպ Թաղիադյանը (1803–1858): Ալամդարյանը լիրիկ բանաստեղծ էր, հայտնի մանկավարժ: Թաղիադյանը «Ազգասեր» և այլ թերթերի խմբագիրն էր, ջերմ հայրենասեր, մանկավարժ, հայ իրականության մեջ առաջին իգական դպրոցի հիմնադիրը:

Բոլոր հայ գրողները շարունակում էին գրել միայն դասական հայերենով (գրաբար), մինչդեռ ժողովրդի մեծ մասն այն չգիտեր և խոսում էր ժամանանակակից լեզվով՝ աշխարհաբարով: Առաջին հեղինակը, որը գրեց աշխարհաբարով, Խաչատուր Աբովյանն էր (1809–1848): Նա դարձավ հայ նոր գրականության հիմնադիրը: 1829 թ. Դորպատի (այժմ՝ Էստոնիայի Տարտու քաղաք) համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Պարրոտի հետ բարձրացել է Արարատի գագաթը: 1830 թ. սովորել է Դորպատում: Տիրա-

պետել է մի քանի լեզուների: Տարբեր քաղաքներում զբաղվել է մանկավարժությամբ: Գրել է նշանավոր «**Վերջ Զայաստանի**» վեպը, որի հերոս **Աղասին** մարմնավորել է 1826–1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում հայ կամավորների կերպարը: Արովյանին են պատկանում «Շունչ տուր, կյանքդ տուր, բայց հայրենիքդ ուրիշին մի տուր» խոսքերը:

XVIII դ. վերջին հայ մշակույթի ամենախոշոր նվաճումը հայ մանուկի ստեղծումն էր: 1794 թ. Զնդկաստանի Մադրաս քաղաքում **Յարություն Շնավոնյանի** խմբագրությամբ լույս տեսավ առաջին հայկական ամսագիրը՝ «**Ազդարարը**»: Այն ուներ քաղաքական, տնտեսական լուրերի բաժիններ: XIX դ. առաջին կեսին հրատարակվեցին 40 անուն թերթեր և ամսագրեր՝ բոլորն էլ Զայաստանից դուրս, ինչպես «**Բազմավեպը**» (Վենետիկ), «**Ազգաւերը**» (Կալկաթա), «**Լրո գիրը**» (Կ.Պոլիս), «**Կովկասը**», «**Արարատը**» (Թիֆլիս) և այլն:

1771 թ. Զայաստանում էջմիածնում հիմնվեց առաջին տպարանը Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի կողմից: 1776-ին կառուցվեց նաև Էջմիածնի թղթի գործարանը: 1781 թ. Ս. Պետերբուրգում հիմնվեց **Խալդարյան** տպարանը:

Գիտություն և արվեստ: XVIII դ. 20-ական թթ. ազատագրական շարժումների պատմության մասին կարևորագույն աղբյուրներ են **Եսայի Դասան-Ջալալյանի «Պատմութիւն Աղուանից»** և **Ստեփանոս Շահումյանի «Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բէկին»** աշխատությունները: **Աբրահամ Երևանցին** գրել է XVII–XVIII դարերի թուրք-պարսկական պատերազմների և Երևանի 1724 թ. ինքնապաշտպանության մասին:

1717 թ. Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում **Մխիթար Սեբաստացու** կողմից հիմնվեց հայտնի **Մխիթարյան միաբանությունը**, որին կից բացվեցին դպրոց, մատենադարան, տպարան և այլն: Շուտով միաբանությունը դարձավ հայ գիտության խոշորագույն կենտրոններից մեկը: Միայն XVIII դ. Մխիթարյանները

հրատարակեցին 100 անուն գիրք: Հռչակավոր պատմաբան **Միքայել Չամչյանը** XVIII դ. վերջին գրեց իր եռահատոր **«Հայոց պատմությունը»**, որը հորենացու աշխատությունից հետո երկրորդ գիրքն էր հայոց ամբողջական պատմության մասին: Մխիթարյաններից նշանավոր էր նաև **Ղուկաս Ինճիճյանը**, որը բազմաթիվ պատմաաշխարհագրական աշխատությունների հեղինակ էր: Վիեննայում լույս տեսած **«Տիեզերական պատմության»** երկհատորյակը մեծ ճանաչում բերեց պատմաբան **Հովսեփ Գաթրճյանին**: Հայոց պատմությանը սկսեցին զբաղվել նաև օտարները, ինչպես ռուս պատմաբան **Սերգեյ Գլինկան**, որը գրեց **«Հայ ժողովրդի պատմության տեսություն»** աշխատությունը:

1836–1837 թթ. Մխիթարյանները հրատարակեցին 50 տարվա համատեղ ջանքերի արդյունք համդիսացող **«Նոր բառգիրք Հայկազյան լեզվի»** բառարանը: Բնական գիտությունների բնագավառում որոշակի արժեք են ներկայացնում **Ս. Աղամալյանցի «Թվաբանության»** դասագիրքը (1731), **Ս. Պրոնյանի «Երկրաչափություն»** աշխատությունը (1794): Նշանավոր բժիշկ **Պետրոս Քալանթարյանը** 1798 թ. հրատարակում է «Բժշկարան» ուսումնասիրությունը: Հայտնի բժիշկ-բուսաբան էր **Ստեփանոս Շահրիյանը**:

Արվեստի բնագավառում XVIII դարից հայտնի դարձան գեղանկարչության վարպետներ **Հովնաթանյանները**: Մկրտիչ Նաղաշի որդիներն էին **Հակոբ** և **Աղաթոն Հովնաթանյանները**, որոնք հիմնականում գործել են Թիֆլիսում: Հ. Հովնաթանյանը թողել է շուրջ 60 կտավ: XIX դ. առաջին կեսին Ղրիմի **Թեոդոսիա** քաղաքում իր գործունեությունն է սկսում **Հովհաննես Այվազովսկին**: Հայտնի նկարիչ էր Խ. Աբովյանի մանկության ընկեր **Ստեփան Ներսիսյանը**, որը հայտնի է հայ գործիչների՝ Մ. Մաշտոցի, Ս. Պարթևի, Վ. Բեհբուլթովի և այլոց դիմանկարներով:

Երաժշտությունը մշակույթի կարևոր ճյուղերից էր: Դեռ XVIII

դ. ֆրանսիացի **Շարդենը** վկայում էր Երևանում հայ գուսանների և թատրոնի մասին: Հայ հոգևոր երաժշտության ամառարտության պահպանման ու զարգացման գործում նշանակալից ավանդ է ունեցել պոլսահայ **Համբարձում Լիմոնճյանը** (1769–1839): Նրա մեծագույն ծառայությունը 1815 թ. հայկական նոր ծայնագրության ստեղծումն էր: Լիմոնճյանը կարողանում է միջնադարյան հայ երգարվեստի նմուշները, որոնք գրի էին առնված հատուկ հայկական նոտաներով՝ խազերով, վերծանել և հարմարեցնելով եվրոպական գծային նոտաներին, փրկել կործանումից:

1827 թ. դեկտեմբերին Երևանի բերդում բեմադրվում է ռուս գրող **Ա. Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհաս»** պիեսը՝ հեղինակի ներկայությամբ: Ներկայացումներ էին տրվում Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, թատերասեր **Շերմազանյանների** տանը:

Կ. Պոլսում հայերը մեծ հաջողություններ են ունենում տպագրության բնագավառում: **Պողոս Արապյանը** դառնում է Օսմանյան կայսրության ամենանշանավոր տպագրիչը: Նա ստեղծում է հայկական, թուրքական և վրացական տառատեսակներ: Թուրքերենի տառատեսակը կայսրությունում գործածություն է գտնում «Արապ օղլու» անունով: Նշանավոր տառագետ էր նաև **Հովհաննես Մյուհենտիսյանը**, որը Հ. Լիմոնճյանին օգնում է նոր նոտաների համար տառատեսակներ ստեղծելուն:

XIX դ. առաջին կեսին կրթամշակութային բնագավառում նկատված աշխուժացումը հող է նախապատրաստում նույն դարի երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին հայ մշակույթի աննախադեպ վերելքի համար:

1877–1878 ԹԹ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և հայու-թունը: 1877 թ. ապրիլին Ռուսաստանը պատերազմ է սկսում օսմանյան Թուրքիայի դեմ: Պատերազմական գործողությունները միաժամանակ ընթանում էին Բալկանյան և Կովկասյան ռազմա-ճակատներում: Կովկասյան ճակատում ռուսական զորքերը **ապրիլի 12-ին** հարձակման են անցնում Ալեքսանդրապոլ-Կարս, Իգդիր-Բայազետ և Ախալցխա-Արդահան ուղղություններով: Ռուսական զորքերի գլխավոր հարվածող ուժը 52-հազարանոց Կովկասյան կորպուսն էր հայազգի նշանավոր զորավար **Սիխաշիլ Լոռիս Մելիքովի (Լոռու Մելիքյան)** գլխավորությամբ: Պատերազմին մասնակցում էին բազմաթիվ հայազգի այլ զորահրամանատարներ:

Երևանյան ջոկատի զորքերը գեներալ **Արշակ Տեր-Ղուկասովի** հրամանատարությամբ **ապրիլին** գրավում են **Բայազետը** և **Ալաշկերտը**: **1877 թ. մայիսին** ռուսական զորքերը գրոհով վերցնում են **Արդահանը**:

Տեր-Ղուկասովի ջոկատը **Ղահարի** բարձունքներում **հունիսի 9-ին** տեղի ունեցած ուժեղ ճակատամարտում նոր հաղթանակ է տանում: Սակայն նույն օրը, աջ թևում գործող գեներալ Գեյմանի զորամասի կրած պարտության պատճառով, Տեր-Ղուկասովին հրամայվում է նահանջել: Փորձառու զորահրամանատարի հմուտ գործողությունների շնորհիվ Երևանյան ջոկատն անկորուստ նահանջում է՝ թուրքական վրեժխնդրությունից փրկելով բազմաթիվ հայ գյուղացիների:

1877 թ. հունիսին հակառակորդը մեծ ուժերով պաշարում է Բայազետի բերդը, որտեղ հաստատվել էին նաև հայ կամավորականներ ու խաղաղ բնակիչներ: Ավելի քան 10 հազար հոգուց բաղկացած թուրքական զորքը բազմաթիվ գրոհներ է գործում, բայց բերդը գրավել չի կարողանում:

Հայտնվելով օդակում և անընդհատ անհավասար մարտեր մղելով թշնամու դեմ՝ Բայազետի կայազորը, որի պետը մայոր **Ֆ. Շտոկվիչն** էր, սպառում է նյութական և ռազմական բոլոր պաշարները։ Միակ փրկությունը դրսի օգնությունն էր։ Իրենց օրհասական դրության մասին պաշտպանները քանիցս փորձել էին տեղեկացնել Տեր-Ղուկասովին, բայց հաջողություն չէին ունեցել։ Վերջապես հայ կամավորական **Սամսոն Տեր-Պողոսյանը** (Ռաֆֆու «Խենթը» վեպի հերոս Վարդանը), քրդական տարագով, ծպտյալ անցնում է թշնամու օդակով և լուր հասցնում Տեր-Ղուկասովին։ Երևանյան ջոկատն օգնության է հասնում և համառ մարտերից հետո Բայազետի պաշտպաններին ազատագրում 23-օրյա պաշարումից։

Բալկանյան ժողովուրդերի ազատագրական պայքարով խանդավառված հայությունը կրկին փորձում է իր ազատագրության հույսը կապել Ռուսաստանի հաղթանակի հետ։ Այդ նպատակով շատերը զինվորագրվում են ռուսական բանակին, պարեն մատակարարում զորքերին, իրականացնում հետախուզական աշխատանք, հանգանակություններ կատարում։ Այսրկովկասի զանազան շրջաններում կազմավորված հեծյալ և հետևակային ութ կամավորական ջոկատները հիմնականում համալրվում են հայերով։

Հոկտեմբերին Արջո Առիճ (Ալաջա) լեռան ստորոտին ռուսական զորքերը ջախջախիչ հարված են հասցնում թուրքերին։ Գլխավոր հրամանատար Մուխտար փաշան հազիվ կարողանում է փախչել և փրկվել գերի ընկնելուց։

Այս հաղթանակից հետո ռուսները պաշարում են **Կարսը**։ Նրա գրավումը հանձնարարվում է հայազգի գեներալ **Հովհաննես Լազարևին**։ Ջոհերից խուսափելու համար Լոռիս-Մելիքովը նահանջի հրաման է պատրաստում։ Սակայն քաջարի զորավար Լազարևը պատասխանում է. «Հայտնե՛ք կորպուսի հրամանատարին, որ ես գրոհում եմ աննահանջ։ Եթե Կարսը չգրավեն գիշերը, ապա կվերցնեն ցերեկը կամ կշարունակեն գրոհը մինչև հաջորդ գիշեր»։ Եվ իսկապես, նոյեմբերի 6-ին հայ կամավորների առաջա-

պահ ջոկատի ուղեկցությամբ ընթացող Լազարևի զորամասի վճռական գրոհն ավարտվում է կատարյալ հաղթանակով:

Կարսի անկումը 1878 թ. փետրվարին կանխորոշում է Արևմտյան Հայաստանի ռազմավարական կենտրոն Կարինի ճակատագիրը: Թուրքերն առանց լուրջ դիմադրության հանձնում են Կարինն ու Սև ծովի առափնյա մի շարք շրջաններ: Բալկանյան ճակատում ռուսական զորքերը հասնում են Կ. Պոլսի մատույցներին: Կնքված զինադադարով Թուրքիան ճանաչում է իր պարտությունը:

Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը և Հայկական հարցը: 1878 թ. փետրվարի 19-ին (նոր տոմարով՝ մարտի 3-ին) Կ. Պոլսից ոչ հեռու գտնվող **Սան Ստեֆանո** ծովափնյա ավանում՝ հայ մեծահարուստ **Առաքել Դադյանի** ամառանոցում, կնքվում է ռուս-թուրքական հաշտությունը: Ռուսաստանին էին անցնելու Կարսի, Կաղզվանի, Օլթիի, Արդահանի, Ալաշկերտի և Բայազետի գավառները, Սև ծովի առափնյա շրջանները՝ Բաթում նավահանգստով: Երզրումը և Բասենը վերադարձվելու էին օսմանյան տերությանը: Այդ գավառների հայ բնակիչները նորից հայտնվում էին թուրքական վրեժխնդրության վտանգի առջև:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրում ծնվում է XIX դ. երկրորդ կեսին հայ քաղաքական կյանքի գլխավոր բովանդակությունը կազմող **Հայկական հարցը**: Ռուս-թուրքական բանակցությունների օրերին մի խումբ հայ ազգային գործիչներ, այդ թվում՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք **Ներսես Վարժապետյանը**, Հայոց ազգային ժողովի ատենապետ **Ստեփան փաշա Ասլանյանը** հանդիպումներ են ունենում ռուսական պատվիրակության ղեկավար կոմս **Ն. Իգնատևի** հետ: Նրանց կարծիքով՝ հայերին հարկավոր էր շնորհել նույն իրավունքները, ինչ բալկանյան մյուս ժողովուրդներին: Հայոց պատրիարքը պահանջում է՝ պայմանագրում համապատասխան կետ մտցնել Ռուսաստանի հովանավորության տակ Արևմտյան Հայաստանում ինքնավարություն ստեղծելու կամ ռուսների գրաված շրջանները Ռուսական կայսրությանը միացնելու վերաբերյալ:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրում Հայկական հարցը ծնակերպում է ստանում **16-րդ հոդվածով**: Դրանով սուլթանական կառավարությունը պարտավորվում է՝ Արևմտյան Հայաստանում ռուսների գրաված և կրկին Թուրքիային վերադարձվելիք գավառներում անհապաղ բարեփոխումներ անցկացնել և ապահովել հայերի անվտանգությունը քրդերից ու չերքեզներից: Այդ միջազգային փաստաթղթերում գործածվող «Հայաստան» բառով Թուրքիան ականայից ընդունում է այդ երկրամասի հայկականությունը և հայերի հայրենիք լինելու իրողությունը: 16-րդ հոդվածը, որը հռչակում էր հայկական բարեփոխումների անցկացման անհրաժեշտությունը, հայության կողմից առաջին հերթին ընկալվում է որպես ազատագրության հարց:

Պայմանագրի 25-րդ հոդվածը ռուսական զորքերին իրավունք էր վերապահում 6 ամիս ժամկետով՝ մինչև բարեփոխումների իրականացումը, մնալ Հայաստանում: 27-րդ հոդվածով թուրքական իշխանությունները պարտավորվում էին բռնություններ չգործադրել պատերազմում ռուսներին աջակցած քրիստոնյաներին:

16-րդ հոդվածը պարունակում էր բազմաթիվ անորոշություններ և չէր կարող բավարարել արևմտահայության պահանջները: Այդուհանդերձ, պայմանագրում առկա էին նաև դրական կետեր. նախ Արևմտյան Հայաստանի մի զգալի հատված անցնում էր ռուսական տիրապետության տակ: Երկրորդ՝ Հայկական հարցը, դառնալով միջազգային հարց, նոր լիցք էր հաղորդում հայ ազգային-ազատագրական պայքարին:

Հայկական հարցը Բեռլինի վեհաժողովում: Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը ուտքի է հանում Ռուսաստանի հակառակորդներին՝ առաջին հերթին Անգլիային ու Ավստրո-Հունգարիային: Մեծ տերությունների պահանջով որոշվում է **1878 թ. հունիսին** Գերմանիայի կանցլեր **Օ. Բիսմարկի** նախագահությամբ **Բեռլինում** գումարել վեհաժողով՝ ռուս-թուրքական հաշտության պայմանները քննարկելու օրակարգով: Վեհաժողովի նախօրյակին **1878 թ. մայիսին**, Մեծ Բրիտանիան Օսմանյան կայսրության

հետ կնքած գաղտնի պայմանագրով, ստանում է Կիպրոս կղզին և պարտավորվում ամեն կերպ պաշտպանել Թուրքիայի շահերը:

Հայերի պահանջները վեհաժողովին ներկայացնելու համար **Մկրտիչ Խրիմյանի** (Խրիմյան Հայրիկ) գլխավորությամբ հատուկ պատվիրակություն (անդամներ՝ **Մինաս Չերազ, Խորեն Նարբեյ, Ստեփան Փափազյան**) է ուղարկվում Բեռլին: Խրիմյանը լինում է Իտալիայում, Ֆրանսիայում, հանդիպում այդ երկրների արտգործնախարարների, Անգլիայում՝ նաև վարչապետ **Բիկոնսֆիլդի** հետ, մի շարք դիմումներ ներկայացնում վեհաժողովին մասնակից տերությունների ներկայացուցիչներին: Խ. Նարբեյը մեկնում է Սանկտ Պետերբուրգ՝ ռուսական արքունիքից աջակցություն ստանալու ակնկալությամբ և ապա Բեռլինում միանում պատվիրակության մյուս անդամներին: Եվրոպացի դիվանագետները թեպետ խոստնում են օգնել հայերին, սակայն իրականում կարևորություն չեն տալիս հայկական պահանջներին: Հայ պատվիրակներին թույլ չի տրվում նույնիսկ մտնել վեհաժողովի շենքը: 16-րդ հոդվածի փոխարեն մտցվում է նոր հոդված՝ 61-րդը: Հայկական հարցը վճռվում է առանց հայերի մասնակցության:

Խոսելով Բեռլինի վեհաժողովի մասին՝ Խրիմյանն այն նմանեցնում է հարիսայով լիքը պուտուկի. «Ով երկաթե շերեփ ուներ, - ասում է նա, - իր բաժինը վերցնում էր: Իմ ձեռքին թղթե շերեփ էր, խփում էի՝ մնում էր մեջը»:

Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածը ևս թուրքական կառավարությանը պարտավորեցնում էր հայկական մարզերում բարեփոխումներ անցկացնել, ապահովել հայերի անվտանգությունը: Բայց բարեփոխումների հսկողությունը դրվում էր վեհաժողովի մասնակից բոլոր պետությունների վրա: Դա վերջիններիս հնարավորություն էր տալիս միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին: Վեհաժողովը Ռուսաստանին պարտավորեցնում էր՝ զորքերն անհապաղ դուրս բերել գրաված տարածքներից: Դրանով ոչ մի երաշխիք չէր մնում 61-րդ հոդվածի կենսագործման համար: «Հա-

յաստան» երկրանվանումը փոխարինվում էր «հայաբնակ մարզեր» բառակապակցությամբ: Նշանակում է՝ պայմանագիրը ստորագրած պետությունների համար բարեփոխումների ենթակա շրջաններն արդեն ոչ թե հայերի հայրենիք էին, այլ սոսկ հայերով բնակեցված տարածք: Ռուսաստանին էին մնում միայն Կարսն ու շրջակայքը,⁴ իսկ Ալաշկերտն ու Բայազետը վերադարձվում էին Թուրքիային:

Բեռլինի վեհաժողովը մեծ հիասթափություն առաջացրեց հայության մեջ, լրջորեն սասանեց հայ ժողովրդի հավատն Արևմտյան Եվրոպայի նկատմամբ: Մ. Խրիմյանի պատվիրակությունը վեհաժողովի վերջին օրը՝ հուլիսի 1-ին, բողոք ներկայացրեց մեծ տերություններին: Ազգային շատ գործիչներ հանդես եկան օտար տերություններին խնդրագրեր ներկայացնելու փոխարեն զինված ազատագրական պայքար ծավալելու կոչով: Հայտնի բանահավաք Գարեգին Սրվանձտյանցը գրում էր. «Հայաստանի մեջ է բուն հայկական խնդիրը, և Պերլինի մեջ կորոնենք զայն»:

Մեծ տերությունների միջև եղած հակասությունների հետագա սրման պատճառով՝ տարիներ անց, Հայկական հարցն ավելի խճճվեց և նորանոր դժբախտություններ բերեց հայ ժողովրդին: Եվրոպական միջամտության հնարավորությունը ընձեռող Հայկական հարցից ազատվելու համար, սուլթան Համիդ II-ը նախընտրեց խնդրի լուծման ուրույն ուղի՝ հայերի զանգվածային բնաջնջման քաղաքականությունը:

⁴ Ռուսական կայսրությանն անցած Կարսի, Արդահանի, Կադզվանի և Օլթիի գավառներից կազմվեց Կարսի մարզը, որն իբրև առանձին վարչական միավոր մտցվեց Կովկասի փոխարքայության մեջ:

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ազատագրական խմբակների առաջացումը: Բեռլինի վեհաժողովը ծանր հարված հասցրեց հայ ժողովրդին՝ Հայկական հարցը ներառելով գաղութարար տերությունների նենգ ու խարդախ դիվանագիտության մեջ: Սուլթանական կառավարությունը հայերի նկատմամբ ճնշումներն ու հալածանքներն ավելի սաստկացրեց:

Ժամանակի առաջավոր գործիչներ Գր. Արծրունին, Րաֆֆին, Ռ. Պատկանյանը, Ծերենցը, Մ. Խրիմյանը և ուրիշներ կոչ էին անում՝ հետևել բալկանյան ժողովուրդների օրինակին, զինված պայքարի, ապստամբության ճանապարհով ազատագրվել թուրքական տիրապետությունից:

Ժողովրդի ազատագրական պայքարը կազմակերպելու և զլխավորելու նպատակով 1870–1880-ական թթ. ստեղծվում են գաղտնի խմբակներ:

1869 թ. Ալեքսանդրապոլում, 1874 թ. Մեծ Ղարաքիլիսայում հիմնվում են արևելահայ առաջին ազատագրական խմբակները: Ալեքսանդրապոլի խմբակը, որը գործեց 6 տարի, կոչվում էր «**Բարենպատակ ընկերություն**»: Խմբակի հիմնադիրն ու ղեկավարը երիտասարդ ուսուցիչ և ջերմ հայրենասեր **Արսեն Կրիտյանն** էր: Մեծ Ղարաքիլիսայի կազմակերպությունը կրում էր «**Հայրենիքի սիրո գրասենյակ**» անունը: Վերջինիս ղեկավարը **Համբարձում Բալասանյանցն** էր: Այս խմբակները նպատակ էին դրել հասնել Հայաստանի ազատագրությանը:

1872 թ. Հ. Կալոյանի, Գ. Սրվանձտյանցի և Մ. Խրիմյանի ղեկավարությամբ **Վանում** ստեղծվում է «**Միություն ի փրկություն**» արևմտահայ առաջին գաղտնի ընկերությունը: Այն սերտ կապեր ուներ արևելահայերի հետ, որոնց միջոցով դիմում էր Ռուսաստանին և խնդրում, որպեսզի «ռուսաց քաջարի և մեծա-

գոր ազգն օգնի իրենց ազատվելու բարբարոսների ձեռքից»։ Այդ խմբակը գոյություն ունեցավ մոտ երկու տարի, լայն գործունեություն ծավալել չկարողացավ։ 1879 թ. Վանում ստեղծվում է «Սև խաչ», ապա «Զինակիր» խմբակները, որոնք կարևորում էին ինքնապաշտպանության խնդիրը։ «Սև խաչի» անդամներն այդպես էին կոչել իրենց կազմակերպությունը դավաճաններին ու լրտեսներին հիշեցնելու համար, որ իրենց վրա խաչ կքաշվի, այսինքն՝ կդառնան վրեժխնդրության զոհ, եթե ընտրեն ազգադավության ուղին։

Ազատագրական կազմակերպությունները 1880-ական թթ.։ Ավելի կազմակերպված և եռանդուն աշխատանք է ծավալում 1881 թ. Կարինում հիմնված «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի խմբակը։ Նրա անդամները տեղի Սանասարյան վարժարանի սաներ էին, արհեստավորներ ու գյուղացիներ։ Խմբակը, որը ղեկավարում էին **Խաչատուր Կերեկցյանը և Կարապետ Նշկյանը**, նպատակ էր դրել պայքարել թուրքական բռնակալության դեմ և ազատագրել Հայաստանը։

Կարինի խմբակը իր ճյուղերը այլ գավառներում տարածելու փորձեր է կատարել։ Նրա ղեկավարներից ոմանք կապեր են ունեցել «Սև խաչ» կազմակերպության և Այսրկովկասի հայ հայրենասերների հետ, զենք ու դրամ են ձեռք բերել։ Խմբակն ունեցել է հատուկ տպագրական մեքենա՝ հեկտոգրաֆ, որով տպել ու տարածել է հայրենասիրական կոչեր։

1882 թ. նոյեմբերի վերջերին թուրքական կառավարությունը հայտնաբերել է խմբակը և ձերբակալել 70 հոգու։ 1883 թ. ապրիլին Կարինում տեղի է ունենում դատավարությունը սուլթան Համիդ II-ի հսկողությամբ։ Շատերին դատապարտում են 5–10 տարվա բանտարկության, 5 հոգու՝ սկզբում մահապատժի, հետո՝ երկարաժամկետ բանտարկության։

1882 թ. Մոսկվայում մի խումբ հայ ուսանողներ **Ներսես Աբեղյանի** ղեկավարությամբ հիմնում են «Հայրենասերների

միությունը»: Միությունը գաղտնի տպագրում է «**Ազատության ավետաբեր**» թերթը: 1883 թ. «Հայրենասերների միությունը» կոչով դիմում է հայ ժողովրդին՝ հորդորելով հույս չդնել Եվրոպայի վրա և հունաստանի օրինակով՝ զենքի ուժով, ազատագրվել թուրքական լծից: Այդ խմբակը դադարում է գործել 1884 թ.:

1880-ական թթ. սկզբներին Երևանում գործում էր «**Հայասեր**» (**Ազգասեր**) խմբակը: Այն ունեցել է մոտ 30 անդամ, նպատակ դրել պայքարել հայոց լեզվի ու դպրոցի պահպանման, հայաստանը ցարական ու սուլթանական լծից ազատագրելու համար: 1883 թ. Երևանում խուզարկություններ ու բանտարկություններ են կատարվում, խմբակի անդամներից շատերին քաղաքից աքսորում են:

1882 թ. Թիֆլիսում մի խումբ հայ երիտասարդներ Գր. Արծրունու գլխավորությամբ հիմնում են գաղտնի խմբակ, որի գլխավոր նպատակը նույնպես հայկական հարցի լուծումն էր: 1885 թ. հայկական դպրոցների փակման առթիվ խմբակը հակապետական բովանդակության թռուցիկ է հրապարակում: Նրա աշխատանքներին մասնակցում էին Րաֆֆին, Գ. Սունդուկյանը և ուրիշներ: Խմբակը գոյություն է ունենում մինչև 1886 թ.: 1880-ական թթ. ազգային-ազատագրական խմբակներ են հիմնվել նաև այլ վայրերում: Դրանք մեծ աշխատանք են կատարել հայրենասիրական գաղափարների տարածման գործում:

1870-1880-ական թթ. ազատագրական խմբակները հիմք նախապատրաստեցին ավելի կազմակերպված քաղաքական պայքար ծավալելու համար: Նրանց հիմքի վրա 1880-ական թվականների կեսերից սկսեցին ստեղծվել հայ ազգային-քաղաքական կուսակցությունները:

Արմենական կուսակցություն: 1870–1880-ական թթ. Վան քաղաքը հայ ազատագրական շարժման նշանավոր կենտրոններից էր: Այնտեղի հոգևոր-մշակութային և կրթական հաստատությունների շուրջ համախմբված երիտասարդների գաղափարական ոգեշնչողներն էին Մկրտիչ Խրիմյանը, ուսուցիչ **Մկրտիչ Փորթուզալյանը** և երիտասարդ մտավորական **Մկրտիչ Ավետիսյանը (Թերլեմեզյան):** Ժողովրդի համար նրանք «նշանավոր երեք Մկրտիչներն» էին:

Մ. Փորթուզալյանը և նրա 12 սաները Վանում ստեղծում են մի միություն: Շուտով իշխանությունները, Փորթուզալյանի գործունեությունը վտանգավոր համարելով, նրան վտարում են երկրից: Բայց նրա ստեղծած միության հիմքի վրա **1885 թ. աշնանը** հայրենի Վանում **Մ. Ավետիսյանի** ջանքերով ստեղծվում է առաջին հայ ազգային-քաղաքական կուսակցությունը՝ «**Արմենականներ**» անունով: Այդ անունը կուսակցականները ստանում են **Մարտելում** իրենց ուսուցիչ Մ. Փորթուզալյանի հրատարակած «**Արմենիա**» թերթի գաղափարներին հետևելու պատճառով:

Արմենականները Հայկական հարցի լուծումը կապում էին Արևմտյան Եվրոպայի ու Ռուսաստանի օգնության, համաժողովրդական ապստամբության հետ և պահանջում՝ անհապաղ գործադրել Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով նախատեսված բարեփոխումները: Կուսակցության ծրագրի առաջին՝ 1894 թ. տարբերակում արմենականները կարևորում էին անադնուկ, առանց ցուցամոլության ժողովրդի զինումը և նախապատրաստումը համաժողովրդական ապստամբության: Նրանք անհատական, պարտիզանական պայքարն անընդունելի և անհեռանկար էին համարում:

Արմենականները հիմնեցին մոտ 150 խմբեր մի շարք տեղերում, հատկապես Վանում և Այսրկովկասում: Դրանցում հաշվ-

վում էր շուրջ 2 հազար անդամ: Վանի և Շատախի գյուղերում ստեղծվում են շուրջ 90 մարտական խմբեր: Արմենականները Հայաստանի ազգային ազատագրությունը համարում էին առաջնակարգ խնդիր, իսկ սոցիալական ազատագրությունը՝ ապագայի հարց:

1880-ականների վերջին Արմենական կուսակցությունը հսկողության տակ էր պահում Պարսկաստանից Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներ տանող զինատար ուղիները: Այդ պատասխանատու գործն իրականացնելիս նրանց խմբերը մշտապես բախվում էին թուրքական զորքերի հետ:

XIX դ. 90-ական թթ. սկզբին արմենականների մեծ մասը կողմնորոշվում է դեպի հայդուկային պայքարը, համագործակցում նորաստեղծ դաշնակցություն կուսակցության հետ: Հետագայի հայտնի արմենական գործիչներ դարձան **Արմենակ Եկարյանը, Փանոս Թերլեմեզյանը** և ուրիշներ:

1896 թ. և 1915 թ. արմենականները գլխավորեցին Վանի հերոսամարտերը: 1896 թ. ինքնապաշտպանությունից հետո կուսակցությունն ունեցավ ծանր կորուստներ: 1921-ին Կ. Պոլսում արմենականները միացան Վերակազմյալ հնչակյաններին, Սահմանադիր ռամկավարներին և Հայ ժողովրդական կուսակցությանը՝ վերակազմվելով **Ռամկավար ազատական կուսակցության**:

Արմենականները, որպես հայրենի հողի վրա ստեղծված առաջին ազգային կուսակցություն, օսմանյան բռնատիրության դեմ ցուցադրեցին կազմակերպված քաղաքական ու զինված պայքարի վառ օրինակներ:

Հնչակյան կուսակցություն: 1887 թ. օգոստոսին ժնկում ստեղծվեց հայ ազգային նոր կուսակցություն: Նրա հիմնադիրներն էին ժնկի համալսարանի արևելահայ ուսանողներ **Ավետիս Նազարբեկյանը, Ռուբեն Խանազատը, Գաբրիել Կաֆյանը, Մարո Վարդանյանը** (Նազարբեկյան) և ուրիշներ: 1887 թ. վեր-

ջին նրանք հրատարակում են «Յնչակ» թերթը, որի անունով էլ կուսակցությունը կոչվում է **հնչակյան**:

Սկզբում հնչակյանները, գտնվում էին ռուսական հեղափոխական մի ուղղության՝ նարոդնիկության ազդեցության տակ: Հետագայում, շփվելով ռուս նշանավոր մարքսիստ **Գ. Պլեխանովի** և «**Աշխատանքի ազատագրություն**» խմբակի մյուս անդամների հետ, ծանոթանալով մարքսիստական գաղափարներին, նրանցից ոմանք հակվում են դեպի մարքսիզմը, հայերեն թարգմանում Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի որոշ երկեր:

1888 թ. աշնանը «Յնչակ» թերթում հրատարակվում է կուսակցության ծրագիրը: Գլխավոր նպատակ էր հռչակվում Հայկական հարցի լուծումը, Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը, սոցիալիզմին հասնելու շնորհիվ՝ մարդու կողմից մարդու շահագործման վերացումը: Հայ քաղաքական մտքի պատմության մեջ հնչակյաններն առաջինն էին, որ Հայկական հարցի լուծումը համարում էին ամբողջական հայրենիքում պետականության վերաստեղծումը: Նպատակին հասնելու համար նրանք իրենց գրեթե բոլոր ուժերը և գործունեությունը կենտրոնացրել էին Արևմտյան Հայաստանում. գաղտնի կազմակերպություններ էին ստեղծում, ցույցեր, զինված ելույթներ կազմակերպում և այլն: Յնչակյանները կարևորում էին թուրքահպատակ ժողովուրդների հետ համագործակցության հարցը:

1890 թ. Կ. Պոլսում հնչակյանները կազմակերպեցին հայտնի «**Գում Գափուի**», իսկ 1895 թ.՝ «**Բապալը Ալիի**» ցույցերը՝ պահանջելով կենսագործել 61-րդ հոդվածը: Նրանք 1894 թ. Սասունի ապստամբության գործուն մասնակիցներից էին, 1895–1896 թթ. Զեյթունի ապստամբության կազմակերպիչները: Այս կուսակցության Կ. Պոլսի կազմակերպությունում աչքի ընկնող անդամներ դարձան **Միհրան Տամատյանը**, **Համբարձում Պոյաճյանը** (Մեծն Մուրադ), նշանավոր գրող, հրապարակախոս **Արփիար Արփիարյանը**:

1896 թ. Լոնդոնի առաջին համագումարում հնչակյան կուսակցությունը, դեռևս լրիվ չձևավորված, պառակտվեց երկու թևի սոցիալական և ազգային: Սոցիալական թևը Ա. Նազարբեկյանի ղեկավարությամբ կարևոր խնդիր էր համարում սոցիալական ազատագրությունը և սոցիալիզմը: Ազգայինը թևը 1898 թ. հեռացավ կուսակցությունից և իրենց կոչեց **«Վերակազմյալ հնչակյաններ»** կամ **«Արփիարականներ»՝ Արփիար Արփիարյանի** գլխավորությամբ: Հետագայում Նազարբեկյանի կողմնակիցները, որոնք դեմ էին սոցիալիզմի մասին կետը ծրագրից հանելուն, մեծ մասամբ հարեցին սոցիալ-դեմոկրատական ուղղության կազմակերպություններին:

Հնչակյան կուսակցությունը ևս իր խոշոր ավանդն ունեցավ հայ ազգային-ազատագրական շարժման ծավալման գործում:

Հայ հեղափոխական դաշնակցություն: 1890 թ. աշնանը Թիֆլիսում **«Երիտասարդ Հայաստան»** կազմակերպության հիմքի վրա **Քրիստափոր Միքայելյանի, Սիմոն Զավարյանի, Ստեփան Զորյանի (Ռոստոմ), Խաչատուր Մալումյանի (Ակնունի), Հովհաննես Լոռու Մելիքյանի** և այլոց կողմից ստեղծվեց նոր կուսակցություն, որը ժամանակի ընթացքում վերածվեց հայ հրականության ամենաազդեցիկ քաղաքական ուժի: Նպատակ ունենալով ժամանյան բռնատիրության դեմ միավորել բոլոր հայ քաղաքական ուժերին՝ նրա անդամները հանդես եկան դաշնակցելու կոչով: Այդ պատճառով նրանք կոչվեցին **«Հայ հեղափոխականների դաշնակցություն» (ՀՅԴ):**

Դաշնակցականները հրատարակում էին **«Դրոշակ»** թերթը, ուստի հայտնի էին նաև դրոշակականներ անունով: 1890 թ. սեպտեմբերին **«Դրոշակի»** ամսդրանիկ համարում ՀՅԴ-ն հրապարակեց մի հռչակագիր, որն սկսվում էր **«Հայեր»** վերտառությամբ ժողովրդին ուղղված կոչով: Այդ փաստաթղթում դաշնակցությունն Արևմտյան Հայաստանի ազատագրությունն ազդարարում էր իր գլխավոր խնդիրը:

1891 թ. դաշնակցականները փորձեցին միավորվել հնչակյանների հետ: Սակայն, ծագած գաղափարական տարածայնությունների պատճառով, միավորման փորձը ձախողվեց:

1892 թ. հունիսին Թիֆլիսում հրավիրված ՀՅԴ առաջին ընդհանուր ժողովը՝ համագումարը, ընթացավ հույժ գաղտնի պայմաններում՝ տարբեր տեղերից ժամանած 65 պատգամավորների մասնակցությամբ: Ընդհանուր ժողովը կուսակցությունը վերանվանեց «Հայ հեղափոխական դաշնակցության»: 1894 թ. «Դրոշակում» տպագրվեց կուսակցության ծրագիրը: Նախատեսվում էր ժողովրդին զինել, ձևավորել մարտական խմբեր, իրականացնել ապստամբական և ահաբեկչական գործողություններ:

Արդեն 1890 թ. սեպտեմբերին դաշնակցականները կազմակերպեցին **Սարգիս Կուկունյանի** արշավանքը Արևելյան Հայաստանից Արևմտյան Հայաստան՝ երկիրն ազատագրելու նպատակով: **1896 թ. օգոստոսի 14-ին** մոտ 30 հայ երիտասարդներ **Քաբլեն Սյունու և Արմեն Գարոյի** գլխավորությամբ ներխուժեցին Կ. Պոլսի **Օթթոմանյան** բանկը՝ պահանջելով անհապաղ գործադրել 61-րդ հոդվածը՝ հակառակ դեպքում սպառնալով պայթեցնել բանկը: 1897 թ. դաշնակցությունը Պարսկաստանից կազմակերպեց **Խանասորի** արշավանքը դեպի Վան և պատժեց վանեցիներին 1896 թ. դավադրաբար սպանած քուրդ մազրիկ ցեղին: Դարավերջին դաշնակցությունն իր հսկողության տակ վերցրեց հայդուկային շարժումը՝ տալով հայ ֆիդայիների բազմաթիվ փայլուն դեմքեր: ՀՅԴ-ն գլխավորեց Սասունի 1904 թ. ապստամբությունը:

1905–1907 թթ. ռուսական առաջին հեղափոխության օրերին դաշնակցությունն առաջ քաշեց նաև սոցիալիզմի գաղափարը: Դաշնակցականներն ինքնապաշտպանական լուրջ աշխատանք կատարեցին 1905–1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվներում, ծանրակշիռ դեր ունեցան 1914–1916 թթ. կամավորական շարժման

կազմակերպման և 1918 թ. մայիսին հայկական պետականության վերականգնման գործում:

Հայ ազգային կուսակցություններն իրենց գործելակերպով և ծրագրային դրույթներով տարբերվել են միմյանցից: Սակայն արևմտահայությանը թուրքական դժնդակ տիրապետությունից ազատագրելը բոլորն էլ համարել են իրենց առաջնային խնդիրը: Այդ նպատակին հասնելու համար նրանք գործի են դրել հնարավոր բոլոր միջոցները՝ առաջին հերթին զինական պայքարը՝ սերունդներին նախապատրաստելով նոր ու ավելի վճռական գործողությունների:

1890-ԱՎԱՆ ԹԹ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՎ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ

Հայկական կոտորածները: Շուտով Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածը սուլթան Համիդ II-ի կողմից մոռացվեց: Ավելին՝ առաջարկվեց այդ հոդվածի կենսագործման այլ ճանապարհ. այն է՝ հայերին բնաջնջելու ուղին: Սուլթանը պաշտոնապես առաջինը պետական գաղափարախոսություն դարձրեց **պանիսլաիզմը** (համաիսլամականություն) և **պանթուրքիզմը** (համաթուրքականություն): Պանիսլամիզը ենթադրում էր իսլամադավան բոլոր ժողովուրդների համախմբում, երկրորդը՝ Թուրքիայի դրոշի ներքո թյուրքալեզու ժողովուրդների միավորում: Երկու դեպքում էլ կոչ էր արվում սրբազան պատերազմի (**գազավաթ**)՝ բոլոր անհավատների՝ գյավուրների դեմ: Ուշագրավ է, որ այդ գյավուրների թվում նկատի էր առնվում հատկապես հայ ժողովուրդը:

Հայկական հարցը «լուծելու» նպատակով Համիդը հայերի դեմ գրգռեց կայսրության անհնազանդ քոչվոր քրդական ցեղերին: Նա քրդերից ու «չերքեզներ» հավաքական անունով հայտնի հյուսիսկովկասյան գաղթականներից 1891 թ. ստեղծեց հա-

տուկ հեծյալ գնդեր, որոնք իր անունով կոչվեցին «**համիդիե**»: Կառավարությունը համիդեականները ռոճիկ սահմանեց և հայ բնակչությանը ազատորեն կողոպտելու ու թալանելու իրավունք տվեց: Այսպես ծագեց հայ-քրդական հակամարտությունը: Երկրում հաստատվեց դաժան տեռորի ռեժիմ: Մտցվեց խիստ գրաքննություն: Մամուլում արգելվեց «Հայաստան» բառի գործածությունը:

1894 թ. համիդեական ջոկատները նետվեցին Արևմտյան Հայաստանի գյուղերի ու քաղաքների վրա: Առաջին հարվածն ուղղվեց ազատատենչ Սասունի դեմ: Ապստամբությունը ճնշվեց արյան մեջ: Մեծ տերությունները ռճրագործության նյութերի հիման վրա **1895 թ. մայիսի 11-ին** Բարձր դռանը ներկայացրին «**Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը**»: Սակայն իշխանությունները ոչ միայն չիրագործեցին այդ ծրագիրը, այլև կազմակերպեցին հայերի զանգվածային կոտորածներ. սեպտեմբերին՝ Տրապիզոնում և Բաբերդում, ապա գրեթե ողջ Արևմտյան Հայաստանում: Ամենուր մահմեդական մոլեռանդ հոգևորականությունը լուրեր էր տարածում, թե հայերը նախապատրաստվում են համաժողովրդական ապստամբության, ուստի ալլահը պահանջում է հաշվեհարդար տեսնել նրանց հետ: Համիդեական ջոկատները հայկական ջարդերն իրագործելու հարցում գործիք դարձան իշխանությունների ձեռքին:

Տրապիզոնում նավերով բազմաթիվ հայերի դուրս բերեցին բաց ծով և ջրասույզ արեցին: Սասունի 1894 և Ջեյթունի 1895 թթ. ապստամբությունները, Օթթոմանյան բանկի գրավումը և այլ մասնակի դեպքեր սուլթան Համիդն օգտագործեց հայերի դեմ մահմեդականներին ավելի գրգռելու նպատակով: Ամենասոսկալի կոտորածները տեղի ունեցան 1894–1896 թթ.: Բազմահազար արևմտահայեր արտագաղթեցին տարբեր երկրներ, մոտ 100 հազար՝ Ռուսաստան, 200 հազար՝ Եվրոպա և Ամերիկա:

Զարդերից խուսափելու նպատակով շատ հայեր ստիպված ընդունեցին մահմեդականություն: Որոշ հաշվարկներով՝ Օսմանյան կայսրությունում 1890-ական թթ. ոչնչացվեց մինչև 300 հազար հայ: Այդ իրողությունը որակվում է որպես **գենոցիդ** (գեն՝ ազգ կամ ցեղ, ցիդ՝ կտրել, այն է՝ ցեղասպանությունն): **Գենոցիդը** մեկ ազգի կամ կրոնական համայնքի բնաջնջմանը նպատակաուղղված ծանրագույն հանցագործություն է:

Սուլթան Համիդին չհաջողվեց իրագործել իր հրեշավոր ծրագիրը, ըստ որի նա պետք է ոչնչացներ բոլոր հայերին՝ թողնելով միայն մեկին՝ թանգարանի համար: Համաշխարհային հանրության բարձրացրած ձայնը և արևմտահայերի ինքնապաշտպանական կոիվները թույլ չտվեցին Համիդին ավարտին հասցնելու իր հրեշավոր ծրագիրը:

Ինքնապաշտպանական մարտերը: Արևմտահայաստանի տարբեր շրջաններում հայերը դիմեցին ինքնապաշտպանության: **Մալաթիայում եղիշե քահանա Խաչատրյանի** գլխավորությամբ տեղի հայերը ջարդ տվեցին հայկական թաղամաս ներխուժած թուրք ոստիկաններին և մահմեդական խուժանին ու նրանց վտարեցին քաղաքից: Մի քանի օր մալաթիացիները կատաղի դիմադրեցին թուրքական զորքերին: Ինքնապաշտպանության ավարտից հետո սրի քաշվեց մոտ 3 հազար հայ:

Պաշտպանական կոիվներ տեղի ունեցան նաև Վանում: **1896 թ. հունիսի 3-ին** թուրքական զորքերը ներխուժեցին քաղաք: Նրանց միացան համիդեական զորքերը: Հայերը ցույց տվեցին կատաղի դիմադրություն: Վանի պաշտպանությունն իրենց վրա վերցրին հիմնականում արմենականները՝ **Մկրտիչ Ավետիսյանի** գլխավորությամբ: Նրանց միացան նաև մյուս քաղաքական կուսակցությունները: Պաշնակցականների ղեկավարությունը ստանձնեց **Պետոն** (Ալեքսանդր Պետրոսյան), հնչակյաններինը՝ **Մարտիկը** (Մարտիրոս Սարուխանյան): Հունիսի 8-ին թշնամին սկսեց գերմանական հրանոթներով սաստիկ ռմբակոծել քաղաքի հայ-

կական թաղամասերը: Սկսվեց հրդեհ, որը սպառնում էր տարածվել փայտաշեն թաղամասերում:

Գործին միջամտեցին եվրոպացի հյուպատոսները: Հայերը համաձայնեցին վերջիններիս միջնորդությամբ առաջարկված հաշտության պայմաններին: Թուրքական իշխանությունները խոստացան պաշտպաններին թույլատրել անարգել անցնել Պարսկաստան: Սակայն թուրքերն իրենց խոստումը դրժեցին: Երբ 1500 վանեցիներ փորձում էին անցնել Պարսկաստան, սահմանագլխին նրանց վրա հարձակվեցին քրդական մագրիկ ցեղի հրոսակները և իրականացրին սոսկալի կոտորած: Փրկվեց միայն 30 մարդ: Զոհվեցին նաև Մ. Ավետիսյանը, Մարտիկն ու Պետոն: Ի պատասխան այս ոճրագործության, 1897 թ. դաշնակցությունը կազմակերպեց համաստրի արշավանքը և վրեժխնդիր եղավ մագրիկ ցեղից: Վանում և շրջակայքում թուրքերը կոտորեցին մոտ 20 հազար մարդու, ավերեցին ու թալանեցին Վասպուրականի մի շարք վանքեր, ոչնչացրին բազմաթիվ ձեռագրեր:

Ուրֆայում (Եդեսիա) կառավարական գործերը փորձեցին իրականացնել կոտորածներ: Ուրֆացիները 3 ամիս համառորեն դիմադրեցին թշնամուն: Տեսնելով, որ հնարավոր չէ ընկճել հայերին, գավառապետը հավաստիացրեց, որ ինքը գործեր կուղարկի հայկական թաղամաս՝ թուրք և քուրդ խուժանից նրանց պաշտպանելու համար: Հավատալով այդ խոստումներին՝ ուրֆացիները չխոչընդոտեցին գործի մուտքը հայկական թաղամաս: Սակայն շուտով զինվորականներն իրենց հերթին սկսեցին կոտորածներ՝ ոչնչացնելով 7 հազար մարդու:

Ինքնապաշտպանական մարտեր տեղի ունեցան **Մուշում**, **Դիարբեքիրում**, **Շատախում** և այլուր: Որոշ վայրերում, ինչպես **Մոկսում** տեղի՝ առանձին քրդեր ու թուրքեր կոտորածներից փրկեցին բազմաթիվ հայերի: Օրինակ, Մոկսի կառավարիչ (մյուդիր), քուրդ **Մուրթալա բեկը** կարողացավ կանխել հարյուրավոր հայերի կոտորածը: Սակայն նման դեպքերը եզակի էին:

Կոտորածների հետևանքով արևմտահայ մի շարք գավառներ հայաթափվեցին և բնակեցվեցին թուրքերով ու քրդերով:

Մեծ տերությունների և անհատ հումանիստների վերաբերմունքը: 1894–1896 թթ. կոտորածների ժամանակ մեծ տերությունները բավարարվեցին միայն Թուրքիայից զիջումներ կորզելով: Պատահական չէ, որ Գերմանիայի կայսեր **Վիլհելմ II-ը** ողջունեց Համիդի այս արարքը: Անգլիայի վարչապետ **Սոլսբերին** փորձեց արդարանալ հետևյալ արտահայտությամբ. «անգլիական նավերը չեն կարող բարձրանալ Հայաստանի լեռները»: Իսկ Ռուսաստանի արտգործնախարար **Լոբանով-Ռոստովսկին** հայտարարեց, որ «Հայաստանը մեզ հարկավոր է առանց հայերի»:

Միայն անհատ հումանիստներ՝ **Մարկ Տվենը**, **Ռոլեն Ժաքմենը**, **Ժան Ժորեսը**, **Անատոլ Ֆրանսը**, **Յոհաննես Լեպսիուսը** և ուրիշներ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին՝ ընդդեմ ջարդերի: Աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկին իբրև բողոքի նշան, Սև ծով շարտեց սուլթան Համիդից ստացած շքանշանը և վրձնեց հայտնի «Հայերի ջարդը Տրապիզոնում» կտավը:

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԵԼՔԸ XIX ԴԱՐԻ 90-ԱԿԱՆ ԹԹ.

Հայդուկային շարժման սկիզբը: Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի հաստատած արյունալի ռեժիմին արևմտահայությունը պատասխանեց ազատագրական շարժման նոր վերելքով: XIX դ. 80–90-ական թթ. կյանքի կոչվեց հայ ազատագրական պայքարի ամենավառ էջերից մեկը կազմող **Ֆիդայական (հայդուկային)** շարժումը: Նրա հայդուկային անունը ծագել է բալկանյան ժողովուրդների մղած հակաթուրքական, պարտիզանական՝ հայդուկային պայքարի անունից: Ավելի հաճախակի գործածվում է ֆիդայական շարժում ձևը, որն արաբերեն «**ֆիդայի**» կամ «**ֆեդա-**

յի» բառից է, որ բառացի նշանակում է «զոհ», բայց ընկալվում է «անձնազոհ» իմաստով:

Արևմտյան Հայաստանում այդ շարժման հանդես գալը հայ ժողովրդի քաղաքական և տնտեսական ծանր ու օրհասական վիճակի հետևանք էր, այսինքն ուներ իրական խոր պատճառներ: Այնպես, որ անհիմն են բոլոր այն թուրք պատմաբանների ու քաղաքագետների պնդումները, թե հայդուկային շարժումը դրսից ներմուծված երևույթ էր և դրա համար Օսմանյան կայսրությունում նախադրյալներ չկային: Այդ շարժման սկզբնավորման կապակցությամբ վեճեր են ընթանում նաև մեկ այլ հարցի շուրջ թե շարժումն է վաղ սկսվել, թե ազգային կուսակցություններն են վաղ ստեղծվել: Իրականությունն այն է, որ շարժումն ավելի վաղ է սկսվել, իսկ կուսակցությունները մի փոքր ուշ են ստեղծվել և չէին կարող կյանքի կոչել շարժումը: Միայն հետագայում կուսակցություններն իրենց հսկողության տակ են վերցրել շարժումը և որոշակի ուղղվածություն են տվել նրան:

Ֆիդայիները, որոնք Րաֆֆու խոսքերով ժողովրդական վրիժառուներ ու հեղափոխականներ էին, հեռանում էին լեռները, հրաժարվում ընտանիքից իրենց նվիրելով ժողովրդի ազատագրությանը: Առաջին ֆիդայիներից էին **Կարապետը՝** Սեբաստիայում, **Արաբոն՝** Սասունում:

1880-ական թթ. վերջին Փոքր Հայքում Սեբաստիայի վիլայեթում առաջացան զինված ջոկատներ **չելլոներ** անունով: Չելլոները, որոնք նույնպես ներկայանում էին իբրև քրդեր, իրականում ոայ ֆիդայական, վրիժառուական ջոկատներ էին:

Նշանավոր հայդուկապետները: Իրավամբ հայդուկային շարժման նահապետը հանդիսացել է **Արաբոն:** Նա ծնվել է 1863 թ. Սասունի **Կոռթեր** գյուղում: Արաբոն նույնպես կռվել է չելլոների կազմում իբրև անհատ վրիժառու և 1885 թվականից զինված հարձակումներ գործել թուրք և քուրդ ատելի պաշտոնյաների վրա: Շուտով նրան են միացել Սասունում գործող **Մխոյի** (Սե-

Ֆերյան), **Ալիզոնանցի Լևոնի**, ավելի ուշ՝ **Գևորգ Չաուշի** ջուկատները:

Թուրքերին հաջողվում է ձերբակալել Արաբոյին: Սակայն նա կարողանում է Այսրկովկաս փախչել: 1892 թ. մտնել է դաշնակցության շարքերը և մասնակցել նրա առաջին ընդհանուր ժողովին՝ իբրև Սասունի ներկայացուցիչ: 1893 թ. Արաբոն 16 հոգով կրկին անցնում է Արևմտյան Հայաստան և կռվի բռնվելով քրդերի ու թուրքերի հետ, **Առաջի ծորում** հերոսաբար զոհվում: Երկար ժամանակ ժողովուրդը չէր հավատում իր սիրելի առաջնորդի մահվանը և սպասում էր նրան՝ նոր սառսպելներ հյուսելով նրա անվան շուրջ:

Ֆիդայական շարժումը հատկապես ուժեղացավ 1890-ական թթ., երբ ընկավ քաղաքական կուսակցությունների՝ մասնավորապես դաշնակցության ազդեցության տակ: Ուժեղ խմբեր էին գործում Սասունում, Վանում և Սեբաստիայում: Հայդուկները մտցրեցին երդման տեքստ, որում մասնավորապես ասված էր՝ «այսուհետև իմ բարձր լինելու են Հայաստանի լեռները, իսկ բաղձալի երազանքը՝ հայրենիքի համար մեռնելը»:

1890-ական թթ. սկզբներին մեծ համբավ ու ժողովրդականություն ձեռք բերեցին ֆիդայապետներ **Աղբյուր Սերոբը** (Սերոբ Վարդանյան, Աղբյուր՝ կյանք պարզևող), **Մեծն Մուրադը** (Համբարձում Պոյաջյան), **Գևորգ Չաուշը**, **Հրայր Դժոխքը** (Արմենակ Ղազարյան), **Գուրգենը**, **Վազգենը** և ուրիշներ:

Աղբյուր Սերոբը ծնվել է 1864 թ. իսլաթի **Սոխորդ** գյուղում: Պատանի տարիքում սպանում է մի քրդի և ստիպված, ընտանիքով տեղափոխվում Կ.Պոլիս: 1891 թ. նա անցնում է Ռումինիա, 1893 թ. այնտեղ մտնում դաշնակցության շարքերը: Ռումինիայից Սերոբը գալիս է Բաթում, ապա՝ Կարին, իսկ 1895-ին հայրենի իսլաթ: Շուտով նա ստանձնում է Արևմտյան Հայաստանում գործող հայդուկային ջոկատների ընդհանուր հրամանատարությունը: Բազմաթիվ մարտերում տարած հաղթանակների շնորհիվ

Սերոբը դառնում է Արևմտյան Հայաստանի ազատարարի խորհրդանիշ: Նրան անվանում էին «Նեմրուքի հսկա» կամ «Ասլան»:

Սերոբի գործունեությունից անհանգստացած՝ թուրքական իշխանությունները որոշում են ամեն գնով վերացնել նրան: 1899 թ., երբ հայդուկապետը գտնվում էր Սասունի **Գելիեզուզան** գյուղում, քուրդ ցեղապետ Բշարե խալիլը Գեղաշեն գյուղի ավագ Ավեի միջոցով թունավորել է տալիս նրան: Ապա թուրքական զորքերը շրջապատում են Սերոբի տունը, սպանում մահամերձ ֆիդայապետին, նրա թիկնապահներ Մխեհն, Չաքարին ու 12-ամյա որդուն՝ Հակոբին: Սերոբի քաջարի կինը՝ **Սոսեն** շարունակում է ամուսնու հայրենամուկ գործը: 1900 թ. Սերոբի հավատարիմ զինվորներ Գևորգ Չաուշն ու Անդրանիկը վրեժխնդիր են լինում թշնամուց՝ սպանելով դավաճան Ավեի ողջ գերդաստանը և Բշարե խալիլին:

Գևորգ Չաուշը ծնվել է 1870 թ. **Սասունի Սկդենք** գյուղում: Ծնողները նրան ուղարկում են **Մշո Առաքելոց վանք**՝ ուսանելու: Սակայն կյանքը ուրիշ դեր էր վերապահել Գևորգին: Արդեն 1894 թ. նա ճանաչված ֆիդայի էր և Սասունի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից մեկը: 1896 թ. փախչելով բանտից՝ Գևորգը միանում է Սերոբի ու Հրայր Դժոխքի ջոկատներին: 1901 թ. նա մասնակցում է հայտնի Առաքելոց վանքի կռվին, Սասունի 1904 թ. ապստամբությանը և **Սուլուխի** կռվում հերոսաբար զոհվում **1907 թ. մայիսի 27-ին**:

Հայդուկային շարժման պայծառ ղեմքերից է **Անդրանիկ Օզանյանը**: Նա ծնվել է 1865 թ. **փետրվարի 25-ին** Շապին Կարահիսար քաղաքում, սովորել է տեղի Մուշեղյան վարժարանում, վրեժխնդիր եղել հայատյաց քրդերից ու թուրքերից և տեղափոխվել Կ. Պոլիս՝ խուսափելով հետապնդումներից: Սկզբում կռվել է հայդուկապետներ **Վազգենի** ու **Գուրգենի** խմբերում, ապա նրանց հետ միացել Արթուր Սերոբին: 1900 թ. Բշարե խալիլին սպանելուց հետո Անդրանիկը մեծ համբավ է ձեռք բերել և

դարձել հայտնի հայդուկապետներից մեկը: 1901 թ. նոյեմբերին Գևորգի հետ մա ղեկավարել է Առաքելոց վանքի կռիվը, Սասունի 1904 թ. ապստամբությունը: Անդրամիկը 1912–1913 թթ. Բալկանյան պատերազմների ժամանակ բուլղարական բանակի կազմում իբրև կամավոր կռվել է թուրքերի դեմ, Առաջին աշխարհամարտում գլխավորել առաջին կամավորական գունդը:

Հայդուկային շարժման հայտնի դեմքերից է **Հրայր Դժոխքը**: Նա ծնվել է **1864 թ.** Սասունի **Ահարոնք գյուղում**, սկզբում հարել է հնչակյան կուսակցությանը, ապա անցել դաշնակցության շարքերը: Ի տարբերություն շատ ֆիդայապետների, մա դեմ էր պարտիզանական, անհատական պայքարին, ցուցամոլությանը և խորապես համոզված էր, որ հաղթանակը ապահովվելու համար պետք է տանել քրտնաջան ու երկարատև աշխատանք, փորձել դաշնակցել քրդերի հետ, ժողովրդին զինել ու նախապատրաստել համաժողովրդական ապստամբության: Հրայրը հանդիսացել է Սասունի 1904 թ. ապստամբության ղեկավարներից մեկը և որի ժամանակ՝ **ապրիլի 13-ին** զոհվել է: Մարտական ընկերները նրան հողին են հանձնել Սերոբի կողքին՝ Գելիեգուզանում:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին հայ ժողովուրդը տվեց ֆիդայիների մի ողջ համաստեղություն, որոնցից էին մաև **Քեռին** (Արշակ Գավաֆյան), **Սպաղանցի Մակարը**, **Վարդանը** (Սարգիս Մեհրաբյան), **Իշխանը** (Հովսեփ Արղության), **Նիկոլ Դումանը** և ուրիշներ: Հայդուկային շարժումը հայ ժողովրդի պատմության անմոռաց էջերից է:

Ազատագրական շարժման վերելքը: 1890-ական թթ. հայ ազատագրական շարժումը շեշտակի վերելք ապրեց: **1890 թ. հունիսին Էրզրումում** լուրեր տարածվեցին, թե իբր հայերը պատրաստվում են ապստամբության: Խուզարկելու նպատակով թուրքերը պատարագի ժամին ներխուժեցին մաև Էրզրումի եկեղեցին: Հնչակյանները կազմակերպեցին դիմադրություն. զոհվեց 20 հայ: 2 օր անց՝ սկսվեցին մոր ջարդեր: Այս լուրը հա-

սավ Կ. Պոլիս, որտեղ 1890 թ. հուլիսին հնչակյանները կազմակերպեցին ցույց Գում-Գափու թաղամասում: Նրանք պատռեցին սուլթան Դամիդի նկարը, ստիպեցին պատրիարք **Աշըգյանին** իրենց հետ շարժվել դեպի սուլթանական պալատը՝ պահանջելով պատժել էրզրումի ոճրագործության մեղավորներին և կենսագործել Բեռլինի 61-րդ հոդվածը: Ոստիկանները կրակ բացեցին, զոհվեցին շատ ցուցարարներ: 1890 թ. սեպտեմբերին մի խումբ ռուսահայ ուսանողներ կազմակերպեցին Սարգիս Կուկունյանի արշավանքը:

1890-ական թթ. կեսերին ազատագրական պայքարի գազաթնակետը կազմեցին Սասունի և Ջեթունի հերոսամարտերը:

Սասունը Բիթլիսի վիլայեթի լեռնային գավառներից էր 35 հազար հայ բնակչությամբ: 1890-ական թթ. այն դարձավ հայդուկային շարժման կենտրոններից մեկը: Գործիչներ Սիիրան Տամատյանը, Մեծն Մուրադը, Զրայրը, Գևորգ Չաուշը այստեղ պայքարի կոչ էին անում, համոզում չվճարել հարկերը: 1893 թ. թուրքերը Սասունի դեմ դրդեցին քրդերին, ձերբակալեցին Տամատյանին և 25 սասունցիների: Պայքարի գլուխ անցան Մեծն Մուրադը, Զրայրը, Գևորգ Չաուշը: Սասունի վրա շարժվեց **Ձեքի** փաշայի զորքը: Զայերը մերժեցին՝ 7 տարվա հարկեր վճարելու Ձեքիի պահանջը:

1894 թ. հուլիսի 27-ին թուրքական զորքերի ձեռնարկած գրոհը հանդիպեց սասունցիների ուժեղ հակահարվածին: Թուրքերը համաձայնեցին գնալ բանակցությունների: Սակայն նենգաբար սպանեցին բանակցություններին ներկայացած հայերին և վերսկսեցին հարձակումները: Միայն օգոստոսի վերջին թշնամուն հաջողվեց ներխուժել Սասուն և սրի քաշել 7 հազար անգեն մարդու: Անարգանքից խուսափելու համար **Շաքե** անունով մի հայ աղջիկ իրեն նետում է ժայռից ցած: Նրան հետևում են այլ պանայք: Ձերբակալվում են Մեծն Մուրադը և Չաուշը: Նրանք հետագայում փախուստի են դիմում:

Այս ոճրագործության լուրը հասավ մեծ տերություններին, որոնք պահանջեցին ստուգիչ հանձնաժողով: 1894 թ. նոյեմբերին կազմավորված հանձնաժողովը սպարզեց Սասունի ոճրագործության մանրամասները: Այդ հանձնաժողովի նյութերի հիման վրա մեծ տերությունները 1895 թ. մայիսի 11-ին սուլթանին հանձնեցին բարենորոգումների մայիսյան ծրագիրը:

Ծրագիրը նախատեսում էր Արևմտյան Հայաստանում հողային, հարկային, դատական գործի բարելավում: Պաշտոնյաներին նշանակելու էր սուլթանը: Սակայն տարբեր պատճառաբանություններով ծրագիրը չիրագործվեց: Սկսվեցին նոր կոտորածներ:

1895 թ. հոկտեմբերին ինքնապաշտպանական մարտեր սկսվեցին **Ջեթունում**: 75-ամյա **Ղազար Շովրոյանի** և հնչակյան հայտնի գործիչ **Աղասու** (Գարուն Աղասի) գլխավորությամբ զեյթունցիները զինաթափեցին թուրքական կայագորը, գրավեցին 600 հրացան, 2 հրանոթ և մեծ քանակությամբ այլ զինամթերք: **1895 թ. նոյեմբերին** Ջեթունի վրա շարժվեց թուրքական երկու բանակ՝ **Ալի** և **Ռեմզի** փաշաների գլխավորությամբ: Մինչև դեկտեմբերի 13-ը տևած մարտերում, կրելով ծանր կորուստներ, թուրքերը նահանջում են:

Իրեն չարդարացրած Ռեմզի փաշային թուրքական կառավարությունը փոխարինում է նոր հրամանատարով՝ **Էդիեմ** փաշայով, որը հայտնի էր իբրև հույն ժողովրդի դահիճ: Սակայն Ջեթունը գրավելու ուղղությամբ վերջինիս ջանքերը ևս անհաջողության են մատնվում:

Գործին միջամտում են մեծ տերությունները: Նրանց միջամտությամբ **1896 թ. հունվարի 30-ին Հալեպում** կնքվում է հաշտություն, ըստ որի թուրքերը պարտավորվում են զորքերը հետ քաշել Ջեթունից, ներում շնորհել ապստամբության մասնակից հայերին, երաշխավորել նրանց կյանքի ու գույքի ապահովությունը: Ջեթունում պետք է նշանակվեր եվրոպացի կառավարիչ, տեղական պաշտոնյաները լինելու էին հայեր: Այս լուրջ զիջումների

դիմաց թուրքերը պահանջեցին հնչակյան գործիչներին հեռանալ Ձեյթունից և համձնել զենքը: Ակնհայտ է, որ այդ պայքարը պսակվել էր զեյթունցիների հաղթանակով:

Շնորհիվ մղած հերոսական պայքարի շատ վայրերում արևմտահայությանը հաջողվեց խուսափել զանգվածային կոտորածներից և իրենց հայրենի շենքերի ու ավանների ավերումից:

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

XIX դ. երկրորդ կեսին հայ մշակույթը թևակոխեց իր զարգացման բարձր փուլը. ծաղկման աննախադեպ աստիճանի հասան մշակույթի գրեթե բոլոր բնագավառները: Դա հետևանք էր այդ ժամանակաշրջանում սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքի բուռն զարգացման:

Դպրոց: Դպրոցը շարունակում էր ծանրակշիռ դեր խաղալ հայ մշակույթի զարգացման գործում: 1860–1870-ական թթ. իիմնադրվեցին բազմաթիվ նոր դպրոցներ: Բավական է նշել, որ արդեն 1885 թ. կար 270 դպրոց: 1880-ական թթ. վերջին Այսրկովկասում հայ աշակերտների թիվն անցնում էր 40 հազարից: Բացվում էին նաև իգական դպրոցներ:

XIX դ. երկրորդ կեսի հայտնի կրթօջախներն էին Մոսկվայի Լազարյան ճամարանը, Թիֆլիսի Ներսիսյան և Գայանյան, Երևանի, Շուշու, Նախիջևանի, Ախալցխայի (Կարապետյան) դպրոցները: Նոր բացված դպրոցներից նշանավորներն էին **Գևորգյան ճեմարանը** (իիմնադրվել է 1874 թ. **Գևորգ IV** կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ), **1878 թ. Վանի վարժարանը** և **Խարբերդի «Արմենիա»** (հետագայում վերանվանվել է «**Եփրատ**» անունով) քոլեջը, **1881 թ. Երևանի ուսուցչական սեմինարիան**, **Կարինի Սանասարյան վարժարանը**: Սակայն ժողովրդի մեծ մասն ի վիճակի չէր սովորել այդ բարձրագույն դպրոցներում, ուստի

կրթական գործում անգնահատելի էին մնում 2-3-ամյա ծխական դպրոցները:

Թուրքական կառավարության հակահայկական քաղաքականության պայմաններում իսկ հայ դպրոցական կյանքը շարունակեց վերելք ապրել: Հատկանշական է, որ 1870-ական թթ. սկզբին Օսմանյան կայսրությունում գործում էր 400-ից ավելի հայկական դպրոց՝ 24 հազար աշակերտներով, իսկ XX դ. սկզբին՝ առանց Կ. Պոլսի, հաշվվում էր 300 դպրոց՝ 39 հազար աշակերտներով: Արևմտահայ դպրոցներից Փարիզի Մուրադյան և Վենետիկի Ռաֆայելյան վարժարանների միավորման շնորհիվ Վենետիկում կազմվեց **Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանը**, որը 1897 թ. իր հեղինակության համար իտալական կառավարության կողմից ստացավ պետական կարգավիճակ:

Մամուլ և գիտություն: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին հայ մամուլը հասավ աննախադեպ զարգացման: Եթե XIX դ. առաջին կեսին հրատարակվում էին 30-40, ապա երկրորդ կեսին՝ ավելի քան 300 ամուն պարբերականներ: Այս վերելքը հետևանք էր հասարակական նոր հոսանքների և կուսակցությունների հանդես գալուն: Թիֆլիսում ճանաչված էին Գրիգոր Արծրունու խմբագրած «Մշակ» օրաթերթը, Ավետիք Արասխանյանի «Մուրճ» ամսագիրը, Աբգար Հովհաննիսյանի «Փորձ» և «Արծազանք» պարբերականները, Կ. Պոլսում՝ Կարապետ Ութուջյանի «Մասիս», Հարություն Սվաճյանի «Մեղու» օրաթերթերը, Մոսկվայում՝ Ստեփանոս Նազարյանցի «Հյուսիսափայլը»:

XX դ. սկզբին վերոհիշյալ պարբերականների կողքին հանդես եկան նորերը՝ Փարիզում Արշակ Չոպանյանի «Անահիտը», Գարեգին Լևոնյանի «Գեղարվեստը» և այլն: Մանկական հանդես էր «Հասկերը» (Թիֆլիս, 1905–1907 թթ.): 1880-ական թթ. կեսերից նորույթ էր կուսակցական մամուլը, ինչպես «Արմենիան», «Հնչակը», դաշնակցականների՝ «Դրոշակը», «Ալիքը», «Հորիզոնը», «Ազատամարտը» և այլն: Մարքսիստական պարբերական-

ներից էին «Պրովետարիատը», «Պրովետարիատի կռիվը», «Կայծը» և այլն:

Գիտության գլխավոր բնագավառներից էր հայագիտությունը: Խոշոր հայագետ էր **Ղևոնդ Ալիշանը**, որը երբեք չլինելով Հայաստանում, ստեղծեց Հայաստանի պատմական աշխարհագրության մի քանի կոթողներ՝ «**Այրարատը**», «**Շիրակը**», «**Սիսականը**», «**Սիսուանը**»: Ընդհանուր թվով նա թողեց 45 հատոր աշխատություն:

Միանգամայն նորույթ էր հայ եկեղեցու պատմությանը նվիրված **Մաղաքիա Օրմանյանի** եռահատոր «**Ազգապատում**» հետազոտությունը: Հետևելով Խորենացուն և Չամչյանին **Ստեփանոս Պալասանյանը** գրեց հայոց ամբողջական պատմությունը մինչև XIX դ. վերջի դեպքերը: Պատմագրության լուրջ գործեր ստեղծեցին **Քերովբե Պատկանյանը**, **Անտոն Գարագաշյանը**, **Ալեքսանդր Երիցյանը**, **Սկրտիչ Էմինը**: **Գարեգին Սրվանձտյանը** հավաքեց և հրատարակեց «**Սասնա ծռեր**» դյուցազնավեպը: Լեզվաբանության մեջ հեղաշրջում կատարեցին **Հրաչյա Աճառյանը** և **Մանուկ Աբեղյանը**:

Պատմագիտության բնագավառում անգնահատելի էր **Լեոյի Առաքել Բաբախանյանի** դերը (1860–1932): Միջնադարյան Հայաստանի պատմությանը նվիրված աշխատությունների ամբողջ շարք գրեց **Նիկողայոս Ադոնցը**: Բնական գիտությունների բնագավառում ճանաչում ձեռք բերեց երկրաբան-քիմիկոս **Անդրեաս Արծրունին**, որն ուսումնասիրել էր Կովկասի և Ուրալի հանքավայրերը: Աշխարհում ճանաչված քիմիկոս էր **Զակոնո (Հակոբ) Չամչյանը** լուսաքիմիայի հիմնադիրներից մեկը:

Գեղարվեստական գրականություն: XIX դ. երկրորդ կեսը և XX դ. սկիզբը հայ գեղարվեստական գրականության ծաղկման ժամանակաշրջան էր. ասպարեզ եկան բազմաթիվ հայ դասական գրողներ ու բանաստեղծներ: 1860-ական թթ. փայլատակեց **Միքայել Նալբանդյանի** տաղանդը, որն իր «Ազատություն» և

«Մանկության օրեր» և այլ բանաստեղծություններով քննադատության էր ենթարկում օտար և սեփական բռնակալներին: Բանաստեղծ **Ռաֆայել Պատկանյանը** (Գամառ Քաթիպա) ջերմ հայրենասեր էր, որի «Արաքսի արտասուքը» հայ պոեզիայի գոհարներից է:

Ռաֆֆին (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան) հայ դասական վիպասանության ամենախոշոր դեմքն է, միաժամանակ՝ հայ ազգային գաղափարախոսության հիմնադիրներից: Նա ստեղծեց հայ պատմավեպերի ամբողջ շարք («Սամվել», «Դավիթ Բեկ», «Խենթ», «Կայծեր» և այլն):

Արևմտահայ նշանավոր բանաստեղծներ էին **Սկրտիչ Պեշիկթաշլյանը**, **Պետրոս Դուրյանը**: Պեշիկթաշլյանը հռչակվեց Ձեյթունի 1862 թ. ապստամբության երիտասարդ մասնակիցիների հավաքական կերպարին նվիրված շարքով, իսկ Դուրյանը՝ «Լճակ» սքանչելի բանաստեղծությամբ: Այդ ժամանակի արևելահայ հայտնի արձակագիրներից էին **Պերժ Պռոշյանը** («Հացի խնդիր», «Ցեցեր»), **Նար-Դոսը** («Մեր թաղը», «Սպանված աղավմին») և **Մուրացանը** («Գևորգ Մարգպետունի»): Կիլիկիայի միջնադարյան պատմությանը նվիրված պատմավեպերը լայն ճանաչում բերեցին արևմտահայ ականավոր գրող **Ծերենցին**:

XIX դ. երկրորդ կեսին ձևավորվեց հայ երգիծաբանությունը: Արևմտահայ երգիծաբանության հիմնադիր դարձավ **Հակոբ Պարոնյանը** «Ազգային ջոջեր», «Մեծապատիվ մուրացկաններ», «Պաղտասար Ախպար» և այլ գործերով: Արևելահայ երգիծաբանության և դրամատուրգիայի հզոր դեմքը **Գաբրիել Սունդուկյանն** է՝ «Պեպո», «Խաթաբալա», «Էլի մեկ զոհ», «Քանդված օջախ» և այլ գործերով: Նույն ժամանակ իրենց գրական գործունեությունը սկսեցին նաև մանկագիր **Ղազարոս Աղայանը**, արձակագիր **Ալեքսանդր Շիրվանզադեն** («Քաոս», «Պատվի համար»), բանաստեղծներ **Վահան Տերյանը**, **Ավետիք Իսահակյանը** և ուրիշներ: Վահան Տերյանը հայ սիմվոլիզմի հիմնադիրն ու

խոշորագույն դեմքն էր, որին մեծ հռչակ բերեց «Մթնշաղի անուրջներ» ժողովածուն: XX դ. սկզբին **Ավետիք Իսահակյանը** գրեց իր հայտնի «Աբու Լալա Մահարի» բարձրարժեք պոեմը:

XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի հայ պոեզիայի ամենապայծառ դեմքը **Հովհաննես Թումանյանն** է (1869–1923): Նա խորաթափանց գրող էր, իր ժողովրդին նվիրված քաղաքական գործիչ, իմաստուն և մեծ հայրենասեր: Թումանյանի գրչին են պատկանում հայ գեղարվեստական այնպիսի գոհարներ, ինչպիսիք են «Անուշը», «Թմկաբերդի առումը», «Լոռեցի Սաքուն» պոեմները, «Հայրենիքիս հետ» բանաստեղծությունը, «Գիքորը» պատմվածքը և այլն:

Հիշյալ ժամանակաշրջանը ծնեց արևմտահայ այնպիսի գրողների փայլուն համաստեղություն, ինչպիսիք են **Գրիգոր Զոհրապը, Արփիար Արփիարյանը, Միսաք Մեծարենցը, Սիսմանթոն, Դանիել Վարուժանը, Երվանդ Օտյանը, Ռուբեն Սևակը** և ուրիշներ: Օտյանի «Ընկեր Փանջունին» և այլ գործեր նոր բարձրության հասցրին հայ երգիծաբանությունը: Գրող և ազգային գործիչ Գ. Զոհրապը դարձավ հայ գրական նոր ուղղության նովելի հիմնադիրը:

Արվեստ: 1851 թ. Թիֆլիսում հիմնադրվեց **Թամամշյանի**, իսկ 1861 թ. Կ. Պոլսում՝ **Արևելյան** թատրոնները: **Կ. Պոլսում Հեկոբ Վարդուկյանը** ստեղծեց թատերախումբ՝ բեմադրելով ներկայացումներ հայերեն և թուրքերեն լեզուներով: Արևմտահայ թատրոնի անկրկնելի դեմքերից էր **Պետրոս Ադամյանը**: Իրենց դերասանական արվեստով հայ թատրոնի զարգացմանը նպաստեցին **Գևորգ Չմշկյանը, Սիրանուշը, Հովհաննես Աբելյանը**:

Երաժշտության բնագավառում գոհարներ ստեղծեցին **Տիգրան Չուխաջյանը, Զրիստափոր Կարա-Մուրզան, Մակար Եկմալյանը**: Գուսանական երգարվեստի դեմքերից էին **Ջիվանին և Շերանը**: **Չուխաջյանը «Արշակ II»** օպերայով դարձավ հայ օպերային արվեստի հիմնադիրը: Հայ երաժշտական արվեստի

գլուխգործոցը դարձավ **Կոմիտասը**, որը հավաքեց, օտար տարերից մաքրեց և ժողովրդին ներկայացրեց 3000 երգ՝ «Գարունը», «Մոկաց Միրզան», «Կռունկը» և այլն: Հայ սիմֆոնիկ երաժշտության հիմնադիրը **Ալեքսանդր Սպենդիարյանն** էր իր «**Ալմաստ**» անմահ օպերայով: **Արմեն Տիգրանյանը** ստեղծեց «**Անուշ**» օպերան՝ Թումանյանի համանուն պոեմի հիման վրա, որը բեմադրվեց **Ալեքսանդրապոլում 1912 թ.**:

Հայ կերպարվեստի ամենախոշոր դեմքը **Հովհաննես Այվազովսկին** էր (1817–1900): Համաշխարհային հռչակ է վայելում նրա «**9-րդ ալիք**» կտավը: Նա վրձնեց բազմաթիվ գործեր հայկական թեմաներով՝ «Արարատ», «Սևանա լիճը», «Խրիմյան Հայրիկը էջմիածնում», «Հայերի ջարդը Տրապիզոնում» և այլն:

Վերոհիշյալ տասնամյակներում ստեղծագործել են ականավոր գեղանկարիչներ **Գևորգ Բաշինջաղյանը**, **Վարդես Սուրենյանցը**, **Փանոս Թերլեմեզյանը**, **Եղիշե Թադևոսյանը** և ուրիշներ:

Նշանավոր քանդակագործներ էին **Հակոբ Գյուրջյանը**, **Անդրեաս Տեր-Մարությանը** և ուրիշներ:

Ճարտարապետությունը նոր վերելքը պայմանավորված էր քաղաքային կյանքի աշխուժացումով: Այսրկովկասում և Ռուսաստանում գործող հայտնի ճարտարապետներ էին **Գաբրիել Տեր-Միքելովը**, **Քրիստափոր Տեր-Սարկիսովը**, **Հովհաննես Քաջագունին**, **Ալեքսանդր Թամանյանը** և ուրիշներ:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին իր մշակութային նոր գոհարներով հայ ժողովուրդը հարստացրեց համաշխարհային մշակույթի գանձարանը:

ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XX դարի սկզբին

Ազգային շարժումներն Արևելյան Հայաստանում: XX դ. սկզբին Հայաստանը շարունակում էր բաժանված մնալ Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների միջև: Թեև Արևելյան Հայաստանում հայությունը գտնվում էր ավելի բարենպաստ պայմաններում, նրան չէր սպառնում ֆիզիկական բնաջնջման թուրքական վտանգը, այնուամենայնիվ այստեղ ևս առկա էին ազգային ու սոցիալական բռնությունները, որոնք ժամանակ առ ժամանակ ավելի սուր բնույթ էին ստանում: Ցարական կառավարության ազգահալած մեծապետական քաղաքականությունը սաստկացավ հատկապես 1896 թ. Կովկասի կառավարչապետ դարձած **Գրիգորի Գոլիցինի** օրոք: Նրա սադրանքով ռուսաստանյան թերթերը ողողվեցին հակահայկական հոդվածներով: Թշնամական մթնոլորտ ստեղծվեց Հայ առաքելական եկեղեցու շուրջ:

Գոլիցինի դրդմամբ **1903 թ. հունիսի 12-ին** Նիկոլայ II ցարը ստորագրեց օրենք հայ եկեղեցու գույքի բռնագրավման մասին: Այդ օրենքով եկեղեցու կալվածքները, գույքը հանձնվում էին պետությանը: Օրենքն ուղղված էր նաև հայկական դպրոցի դեմ, քանի որ դրանով եկեղեցու եկամուտների հաշվին պահվող բազմաթիվ ծխական ու թեմական դպրոցներ կանգնում էին փակման իրողության առջև:

Այդ անհեռատես ու տգետ քայլը բողոքի ալիք առաջացրեց: Ամենուր, ի նշան բողոքի, հայ բնակչությունը հրաժարվեց կատարել այդ հրամանը: Օրենքի դեմ հանդես եկան հայ քաղաքական կուսակցությունները: Այսրկովկասի բոլոր հայաշատ կենտրոններում տեղի ունեցան ցույցեր, դիմումներ հղվեցին կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանին պահանջվելով ոչ մի զիջման չգնալ ցարիզմին: Սակայն իշխանություններն անուշադրության մատնեցին

այդ բողոքները և ձեռնամուխ եղան բռնությամբ գույքի պետականացմանը: Այդ պատճառով եղան ընդհարումներ:

Առաջին լուրջ բախումը եղավ **օգոստոսի 29-ին Ելիզավետապոլում**, երբ փոխնահանգապետ **Անդրեևի** հրամանով կազակական երկու վաշտ կրակ բացեց տեղի հոգևոր առաջնորդի տան մոտ հավաքված հայերի վրա: Տասնյակ մարդիկ զոհվեցին:

Օգոստոսի 31-ին Թիֆլիսում ևս եղան զինված ընդհարումներ, քաղաքում հայտարարվեց ռազմական դրություն: **Սեպտեմբերի 2-ին Բաքվում** հայ ցուցարարներն ընդհարվեցին զորքի հետ՝ տալով բազմաթիվ զոհեր: **Ղարաբաղում** սկսված հուզումները ճնշելու նպատակով ցարական իշխանությունները գործի դրեցին անգամ հրետամի: Հուզումները տարածվեցին Ախալցխա, Ալեքսանդրապոլ, Երևան, Էջմիածին, Ախալքալաք, Նախիջևան և այլ քաղաքներում, Լոռու **Դսեղ և Մարց** գյուղերում:

1903 թ. հոկտեմբերի 14-ին մի խումբ հնչակյաններ մահափորձ կատարեցին Գոլիցինի նկատմամբ: Վերջինս միայն վիրավորվեց: Ահաբեկման ենթարկվեցին Ելիզավետապոլի փոխնահանգապետ Անդրեևը, Սուրմալուի գավառապետ **Բոգոսլավսկին**:

Այդ քայլերը վերջապես ցարիզմին ստիպեցին զիջումների գնալ, հատկապես, որ 1904 թ. սկսված ռուս-ճապոնական պատերազմը, իսկ 1905 թ. բռնկված ռուսական առաջին հեղափոխությունը վատթարացրին երկրի վիճակը: Գոլիցինը հետ կանչվեց: Նրան փոխարինեց փորձառու և ճարպիկ գործիչ **Իլլարիոն Վորոնցով-Դաշկովը**: Վերջինս ճիշտ կողմնորոշվեց ստեղծված իրավիճակում և Նիկոլայ II-ի առջև հարց բարձրացրեց հունիսի 12-ի օրենքը վերացնելու մասին: 1905 թ. օգոստոսին ցարի ստորագրած հրովարտակով հայ եկեղեցուն վերադարձվեցին գույքը և կրթական գործով զբաղվելու իրավունքը:

Հայ-թաթարական կռիվները: Սամկո Պետերբուրգում 1905 թ. հունվարի 9-ին ցարական ոստիկանությունը կրակ բացեց խաղաղ ցուցարարների վրա. զոհվեց 500 մարդ: Հունվարի

9-ին արյունոտ կիրակիով սկսվեց Ռուսաստանում առաջին բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխությունը: Պետերբուրգի արյունալի դեպքերի արձագանքները հասան մահ Այսրկովկաս՝ Թիֆլիս, Բաքու և այլուր: Հակացարական ելույթներ տեղի ունեցան Արևելյան Հայաստանում՝ Ալավերդում, Ալեքսանդրապոլում, Լոռու գյուղերում և այլուր:

Հեղափոխությունից ահաբեկված ցարիզմը, Ռուսաստանի ժողովուրդներին հակացարական պայքարից հեռու պահելու նպատակով, կազմակերպեց ազգամիջյան ընդհարումներ: Սկսվեցին հրեաների ջարդեր: Այսրկովկասում հեղափոխականորեն տրամադրված ազգության հայերի դեմ օգտագործվեցին կովկասյան թաթարները:

1905 թ. փետրվարի 6-ին Բաքվում տեղական իշխանությունների և նահանգապետ **Միխայիլ Նակաշիժեի** դրոմամբ մոլեռանդ թաթարները հարձակվեցին հայերի վրա: Սկսվեց հայկական ջարդերի առաջին փուլը: Մի քանի օր տևած բախումների ընթացքում զոհվեցին բազմաթիվ հայեր: Շուտով իշխանությունները ջանք չխնայեցին բախումները Այսրկովկասի այլ քաղաքներ տեղափոխելու հարցում: Գիտակցելով հայությանը սպառնացող վտանգը՝ հայ քաղաքական շրջանակները ձեռնամուխ եղան ինքնապաշտպանության գործին: Հատկապես մեծ գործ կատարեց դաշնակցությունը: Հայտնի հայդուկ Նիկոլ Դումանը ղեկավարեց Բաքվի հայության պաշտպանությունը: Այնտեղ ստեղծված ջոկատները կարողացան փետրվարի վերջին հակահարված տալ թաթարներին՝ պատճառելով զգալի կորուստներ: Ղարաբաղում ինքնապաշտպանությունը գլխավորեցին **Վարդանը, Համազասպը, Ջանգեզուրում Զեռին, Թիֆլիսում Արմեն Գարոն** և ուրիշներ:

1905 թ. փետրվարին ընդհարումները տեղափոխվեցին Երևան և Նախիջևան: Հայկական ջարդեր եղան Շուշիում: 1905 թ. օգոստոսին վերսկսվեցին Բաքվի կոտորածները, որոնք

ուղեկցվում էին հայերին պատկանող նավթահորերի հրդեհումներով: **1905 թ. նոյեմբերի 20-ին** Բաքվում ընթացավ հայ-թաթարական ջարդերի հաջորդ ալիքը, որը սեղափոխվեց Թիֆլիս, Գանձակ և այլ շրջաններ: Թեև ամենուր էլ հայերը տվեցին կորուստներ, սակայն հիմնականում շնորհիվ ինքնպաշտպանական ջոկատների, հնարավոր եղավ արժանի հակահարված տալ թաթարներին: Իշխանությունները դրանից եկան անակնկալի և սկսեցին օգնել թաթարներին: Փոխարքայի հովանավորությամբ Ելիզավետպոլի և Բաքվի նահանգներում ստեղծեցին այսպես կոչված **Դեֆայի** (պաշտպանության) կազմակերպությունը, որը ահաբեկչություններ էր կատարում, բռուցիկներ տարածում խաչվող երկու դաշույնների կնիքով: Երևանի նահանգում այդ օրինակով ստեղծվեց հակահայկական մեկ այլ՝ **«Ջան բեգարների»** (գլխից ձեռք քաշածների) կազմակերպությունը:

Դաշնակցությունը կրկին դիմեց պատասխան գործողությունների: Երիտասարդ **Դրոն** (Դրաստամատ Կանայան) ահաբեկեց Բաքվի ջարդերի գլխավոր կազմակերպիչ Նակաշիծեին: Եղան նաև վրեժխնդրական այլ քայլեր:

Իշխանությունների դրդումով հայ-թաթարական արյունալի բախումները կրկնվեցին 1906–1907 թթ.: Հայ-թաթարական ջարդերը կանխելու խնդրում մեծ ջանքեր գործադրեցին **Հովհաննես Թումանյանը** և թաթար գրող **Սաբիրը**, որոնք սպիտակ դրոշներով շրջում էին հայկական և թաթարական գյուղերում, բնակչությանը բացատրում ջարդերի անիմաստ բնույթը և դրանցում ցարիզմի սադրիչ դերը: Մինչև հեղափոխության ավարտը՝ 1907 թ. հունիսի 3-ը, հայ-թաթարական բախումները դադարեցին:

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԱՑՈՒՄԸ

Արևմտահայ ազատագրական շարժումները: Համիդյան դաժան վարչակարգը, 1890-ական թթ. կոտորածները չընկճեցին արևմտահայությանը: XX դ. սկզբին արևմտահայ ազատագրական պայքարը կրկին վերելք ապրեց: Դրա առաջին վկայությունը Առաքելոց վանքի կռիվն էր:

1901 թ. նոյեմբերի 1-ին մեծ հեղինակություն վայելող հայ-դուկապետներ Անդրանիկն ու Գևորգ Չաուշը, հայ բնակչության ոգին բարձրացնելու նպատակով, որոշում են ամրանալ **Մշո Առաքելոց վանքում** և պայքարել թուրքական իշխանությունների դեմ՝ պահանջելով դադարացնել հայերի անլուր հալածանքները: Շուտով նրանց է միանում **Կոտոյի Հաջին** և այլ հայդուկներ, շրջակա գյուղերի բնակիչներ՝ ընդամենը 60 կռվողներ: Հայդուկների դեմ թուրքերը դուրս են բերում մի քանի հազար մարդ **Ֆերիկ** փաշայի հրամանատարությամբ: Հանդիպելով հայերի կատաղի դիմադրությանը՝ նրանք մեծ թվով զոհեր են տալիս:

Բիթլիսի նահանգապետը վանքի հոգևորականների միջոցով փորձում է հայդուկներին համոզել՝ հանձնվել: Անդրանիկը պատասխանում է, որ ինքն անձնատուր չի լինի և չի հավատում անձի ապահովության մասին թուրքերի կեղծ խոստումներին: Միայն **նոյեմբերի 27-ին**, երբ թուրքերն սկսում են վրեժ լուծել շրջակայքի անպաշտպան գյուղացիներից, Անդրանիկն իր քաջերին հրամայում է հեռանալ վանքից: Հայդուկները, հագնելով սպիտակ սավաններ, տեղացած ծյան պայմաններում կարողանում են աննկատ և գրեթե անկորուստ դուրս գալ վանքից ու հեռանալ Սասունի լեռները: Այս իրադարձությունը, որը հայտնի է **«Առաքելոց վանքի կռիվ»** անունով, մեծ համբավ է բերում հայ ֆիդայիներին և նոր լիցք հաղորդում ազատագրական պայքարին:

XX դ. սկզբին լեռնային Սասուն համայնքը, բուժելով 1894 թ. վերքերը, նորից դարձավ ֆիդայական շարժման կենտրոններից մեկը: 1904 թ. Սասունում բռնկվեց հայդուկային պայքարի ամենաուշագրավ էջը կազմող մի ապստամբություն: Դարասկզբին թուրքական իշխանությունները Սասունի շրջակայքում ռազմական հենակետեր ստեղծեցին: Հայության վիճակը խիստ ծանրացավ: Ի պատասխան թուրքերի գործողությունների, հայ ազգային կուսակցությունները 1902–1904 թթ. փորձեցին Այսրկովկասից և Արևմտյան Հայաստանի գավառներից օգնության նպատակով զինական խմբեր ուղարկել Սասուն: Դաշնակցության կողմից լեռնագավառ ուղարկված 11 զինական խմբերից միայն հայդուկապետ **Թորգոմի** (Թուման Թումյանց) 23 հեծյալներից բաղկացած «**Մորիկ**» ջոկատը կարողացավ հասնել Սասուն: Մնացած ջոկատները, մղելով արյունալի մարտեր, մինչև տեղ հասնելը, ցիր ու ցան եղան:

Արդեն 1903 թ. վերջին Սասունում էին Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր հայտնի ֆիդայապետները՝ Անդրանիկը, Չաուշը, Հրայրը, Սեբաստացի Մուրադը, Սեպուհը, Սմբատը (Մախլուտո), Սպաղանցի Մակարը, Կորյունը և ուրիշներ:

Սասունում ստեղծված օրհասական վիճակը քննարկելու համար 1903 թ. վերջին Գելիեգուզանում հրավիրվեց զինվորական խորհուրդ, որում Անդրանիկն առաջարկեց սկսել համաժողովրդական ապստամբություն: Սակայն անցավ Հրայրի առաջարկը՝ բավարարվել միայն Սասունով՝ համահայկական նոր կոտորածների առիթ չտալու համար: Ժողովն ընտրեց ինքնապաշտպանության խորհուրդ Անդրանիկի գլխավորությամբ:

1904 թ. փետրվար-մարտին իշխանությունները Սասունի մոտ կենտրոնացրին 10-հազարանոց կանոնավոր զորք ու 5-հազարանոց քրդական ջոկատ և **ապրիլի 1-ին** անցան հարձակման: Նրանց դեմ դուրս եկան ընդամենը 200 ֆիդայիներ և 1000 սասունցի գյուղացիներ:

Ապրիլի 11–12-ին թշնամին գրոհի անցավ **Շենիկ** գյուղի ուղղությամբ, սակայն հաջողություն չունեցավ: **Ապրիլի 13-ին** կատաղի մարտեր ընթացան Գելիեգուզան տանող կիրճում, որտեղ հերոսաբար զոհվեց **Հրայրը**:

Ապրիլի 17-ին թուրքերը գրոհում են Գելիեգուզանը, բայց տալով կորուստներ, նահանջում են: **Ապրիլի 20-ին** գրոհը կրկնվում է, որի ժամանակ թշնամին օգտագործում է 12 թնդանոթ: Դրությունը դառնում է օրհասական: Զինվորական խորհուրդը, տեսնելով, որ թուրքերը սկսել են Սասունի խաղաղ բնակչության բնաջնջումը, հրաման է արձակում հեռանալ դեպի **Անդոկ լեռը**: Անդրանիկը մի խումբ քաջերով դիմադրությունը շարունակում է մինչև հուլիս ամիսը: Սեբաստացի Մուրադը, կատարելով խորհրդի հրամանը, մեծ դժվարությամբ 6 հազար սասունցի գյուղացիների հասցնում է Մշո գյուղերը՝ փրկելով նրանց կոտորածներից: Անդրանիկն ու Գևորգը նահանջում են դեպի Վան: Այնտեղից Անդրանիկն անցնում է Պարսկաստան: Թուրքերը ներխուժելով Սասուն՝ մոխրակույտերի են վերածում 42 գյուղ, սրի քաշում 7–8 հազար մարդու:

Թեպետ Սասունի 1904 թ. ապստամբությունն արյունալի ավարտ ունեցավ և ծանր ազդեցություն թողեց ժամանակի հայ հասարակական մտքի վրա, այնուամենայնիվ, հետագա սերունդների համար ծառայեց ազատագրական պայքարի վառ օրինակ և փաստորեն դարձավ հայդուկային շարժման գագաթնակետը:

Երիտթուրքական հեղաշրջումը: Կիլիկիահայության կոտորածները: 1904 թ. Սասունի ապստամբության ճնշումից, Գևորգ Չաուշի զոհվելուց հետո Արևմտյան Հայաստանում ֆիդայական շարժումը շեշտակի վայրէջք ապրեց, սկսվեց ընդհանուր հիասթափություն: Պարզ դարձավ, որ անհատական, պարտիզանական բնույթ կրող հայդուկային շարժումը ցանկալի արդյունքներ տալ չի կարող: Դաշնակցության ղեկավարությունը Սասուն

ուղարկեց երիտասարդ գործիչ **Ռուբեն Տեր-Մինասյանին**՝ նրան հանձնարարելով ջանք չխնայել հայդուկային շարժումը դադարեցնելու և ժողովրդին համազգային ապստամբության նախապատրաստելու համար: Նրան հաջողվեց մի շարք ֆիդայապետների հանդգել՝ առժամանակ պայքարը դադարեցնելու և ապստամբության պատրաստվելու համար:

XX դ. սկզբին թուրքահպատակ ժողովուրդներից բացի համիդյան արյունալի վարչակարգի դեմ հանդես են գալիս Եվրոպայում ուսանած բազմաթիվ երիտասարդ թուրք գործիչներ: Նրանց ստեղծած կազմակերպություններից հայտնի էր «**Միություն և առաջադիմություն**» կամ «**Երիտասարդ Թուրքիա**» (Իթթիհատ վե թերաքքը) կուսակցությունը: Ժողովրդավարության, ազգերի իրավահավասարության մասին երիտթուրքերի կարգախոսները և համիդյան կարգերի դեմ նրանց պայքարը հետաքրքրություն առաջացրին հայ, հույն, հրեա, արաբ և այլ քաղաքական շրջաններում: Վերջիններս փորձեցին համագործակցել երիտթուրքերի հետ ընդհանուր թշնամու՝ Դամիդի դեմ հաջողության հասնելու հույսով:

1908 թ. հուլիսին երիտթուրքերը, սպաներ **Նիզադիի և Էնվերի** ղեկավարությամբ, հայ և թուրքահպատակ այլ ժողովուրդների քաղաքական առանձին ուժերի օգնությամբ հեղաշրջում կազմակերպեցին և զավթեցին իշխանությունը: Երկիրը դարձավ սահմանադրական միապետություն, տեղի ունեցան խորհրդարանական ընտրություններ: Դայերն օսմանյան խորհրդարանում ստացան 10 տեղ: Եղան ազգերի հավասարության, անծի ազատությունների խոստումներ: Սակայն շուտով **Թալեաթ** և Էնվեր փաշաների կառավարությունը ցույց տվեց իր ազգայնամոլ դեմքը՝ շարունակելով Դամիդի ազգահալած քաղաքականությունը:

1909 թ. ապրիլին Ադանայում և Կիլիկիայի այլ վայրերում կազմակերպվեցին հայկական կոտորածներ, որոնց զոհ գնաց մոտ 30 հազար մարդ: Զգալով իրենց սխալը՝ հայ ազգային-կուսակ-

ցական գործիչների մեծագույն մասը խզեց իր կապերը երիտիթուրքերի հետ: Ադանայում կազմակերպվեց դիմադրություն **Կաթապետ Լաչինյանի** գլխավորությամբ: 12 օր դիմադրեց Կիլիկիայի **Յաճըն** բնակավայրը:

1911 թ. Սալոնիկի համագումարում երիտթուրքերի ընդունած որոշման մեջ նշվում էր Թուրքիան զուտ թուրքական պետության վերածելու և ազգային փոքրամասնություններին բնաջնջելու անհրաժեշտությունը: Այնպես, որ հայերը նորից կանգնում էին նոր կոտորածների վտանգի առջև:

Բալկանյան պատերազմները և հայկական հարցը: 1912 թ. Բալկանյան երկրների և Թուրքիայի միջև ծագեց պատերազմ, որն հայերի մեջ օսմանյան լծից ազատագրվելու հույսեր արթնացրեց: Հայ քաղաքական գործիչները, հայոց կաթողիկոս Գևորգ Վ-ը հայկական հարցը վերաբացելու խնդրանքով դիմեցին մեծ տերություններին: Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը Նիկոլայ II-ին հղած զեկուցագրում կոչ էր անում պաշտպանել հայկական հարցը դրանով իսկ շահելով հայերի համակրանքը, հանգամանք, որը մեծապես Ռուսաստանին կօգներ առաջիկա պատերազմում ներխուժել Արևմտյան Հայաստան:

Գևորգ V կաթողիկոսը եզիպտահայ մեծահարուստ **Պողոս Նուբարին** լիազորում է 61-րդ հոդվածի խնդիրը Եվրոպայում բարձրացնել Բեռլինի վեհաժողովի մասնակից պետությունների առջև: 1912 թ. դեկտեմբերին Կ. Պոլսի հայոց Ազգային ժողովը որոշում է կայացնում բարենորոգումների մոռացված հարցը մեծ տերությունների ուշադրությանն արժանացնելու մասին: Այսպես, Բալկանյան պատերազմի շրջանում (1912–1913) կրկին վերաբացվում է Հայկական հարցը: Անդրանիկը և Գարեգին Նժդեհը որպես կամավորականներ մտնում են թուրքերի դեմ մարտնչող բուլղարական բանակ, ցուցաբերած արիության համար արժանանում են շքանշանների:

Հայկական հարցում, ելնելով իր շահերից, առավել հետաքրքրություն է հանդես բերում Ռուսաստանը, որը վաղուց նպատակ էր դրել գրավել Արևմտյան Հայաստանը: Նիկոլայ II-ը Կ. Պոլսում ռուսական դեսպանության գլխավոր թարգման **Անդրեյ Մանդելշտամին** հանձնարարում է՝ մշակել հայկական բարեփոխումների նախագիծ՝ 61-րդ հոդվածի և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի ներկայացրած նյութերի հիման վրա:

1913 թ. հունիսի 8-ին Մանդելշտամը ներկայացնում է իր նախագիծը, որի համաձայն՝ հայկական 6 նահանգներից (Վան, Էրզրում, Բիթլիս, Խարբերդ, Դիարբեքիր և Սեբաստիա) կազմվում էր մեկ նահանգ՝ պրովինցիա: Անուղղակիորեն նախագիծն այդ միասնական նահանգը դիտարկում էր որպես մեկ երկիր, այսինքն՝ Հայաստան: Նահանգը կառավարվելու էր թուրքահպատակ քրիստոնյայի կամ եվրոպացու կողմից: Նահանգապետը, որին մեծ պետությունների առաջարկությամբ նշանակելու էր սուլթանը, իր ձեռքում էր կենտրոնացնելու երկրամասի գործադիր իշխանությունը, հսկելու էր ոստիկանությանը և զորքերին: Երկրամասի ներկայացուցչական ժողովը պետք է ունենար հավասար թվով քրիստոնյա և մահմեդական պատգամավորներ: Գավառները կառավարելու էին 6 հոգուց բաղկացած վարչական խորհուրդները: Վերացվելու էին համիդիե ջոկատները, դադարեցվելու էին հայերի հալածանքները, մահմեդականների բնակեցումը Բալկաններից Հայաստան: Այդ նախագիծը, որ որոշ փոփոխություններից հետո հավանության արժանացավ Ռուսաստանի դաշնակից Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից, շատ հեռու էր հայերին ինքնավարություն տալու իրողությունից: Այնուամենայնիվ, այն դիմադրության հանդիպեց հիշյալ եռյակին՝ Ռուսաստանին, Անգլիային և Ֆրանսիային հակադրվող Գերմանիայի կողմից, որը, վախենալով Արևմտյան Հայաստանում Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացումից, պաշտպանության տակ վերցրեց թուրքիային:

Թուրք-գերմանական ճնշման տակ Ռուսաստանը, որ դեռ պատրաստ չէր պատերազմի, գնաց զիջման: **1914 թ. հունվարի 26-ին** Կ. Պոլսում կնքվեց ռուս-թուրքական համաձայնագիր, որը վերանայում էր Մանդեշտամի ծրագիրը: Ըստ այդ համաձայնագրի՝ Արևմտյան Հայաստանը բաժանվելու էր երկու նահանգի՝ սեկտորի, որոնցից մեկի կենտրոնը լինելու էր Վանը, մյուսինը՝ Էրզրումը: Վանի սեկտորի մեջ մտցվելու էին Վանի, Բիթլիսի, խարբերդի և Դիարբեքի, իսկ Էրզրումի սեկտորի մեջ՝ Էրզրումի, Սեբաստիայի և Տրապիզոնի նահանգները: Նահանգապետներին հաստատելու էր սուլթանը: Նրանք հսկելու էին ոստիկանությանը, բայց զորք էին ստանում միայն «անհրաժեշտության դեպքում»: Համիդիեները չէին վերացվում, այլ վերածվում էին պահեստի հեծելազորի և խաղաղ ժամանակ զենք չէին կրելու: Պարզ էր, որ այս ծրագիրն ավելի համեստ էր, քան Մանդեշտամի նախագիծը: Նահանգապետներ նշանակված եվրոպացի **Հոֆ** և **Վեստենենկը** դեռ չէին անցել իրենց պարտականությունների կատարմանը, երբ սկսվեց համաշխարհային պատերազմը: Բարեփոխումների հարցը կրկին մոռացության տրվեց:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐԴԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ: ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ

Պատերազմի Կովկասյան ճակատը: Պատերազմի սկսվելուց (**1914 թ. օգոստոսի 1**) մի քանի օր անց՝ օգոստոսի 6-ին Եռյակ դաշինքին (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Իտալիա) գաղտնի պայմանագրով միացավ Օսմանյան կայսրությունը՝ թեև նախապես հայտարարել էր իր չեզոքությունը: Հոկտեմբերի 30-ին Թուրքիան թույլատրեց գերմանական «Գեբեն» և «Բրեսլաու» ռազմանավերին անցնել Բոսֆորի նեղուցով և ռմբակոծել ռուսական նավահանգիստները: Ի պատասխան այդ քայլի՝ նոյեմբերի 3-ին Ռուսաստանը պատերազմ հայտարարեց Թուրքիա-

յին, որի հետ ռազմական գործողություններն ընթացան Կովկասյան և Բալկանյան ռազմաճակատներում, ինչպես և Սև ծովում:

Թուրքիան 720 կիլոմետրանոց Կովկասյան ճակատում, որը ձգվում էր Սև ծովից մինչև Ուրմիա լիճը, Ռուսաստանի դեմ դուրս բերեց 300 հազարանոց 3-րդ և 4-րդ Անատոլիական բանակները՝ ռազմական նախարար Էնվերի գլխավորությամբ: Ռուսական զորքերի թիվն այստեղ մոտ 200 հազար էր:

1914 թ. նոյեմբերին թուրքական զորքերը ներխուժեցին Կարսի մարզի տարածք և զանգվածային կոտորածներ կազմակերպեցին հայկական բնակավայրերում: Շուտով ռուսներն անցան հակահարձակման: **1914 թ. դեկտեմբերի 9-ից մինչև 1915 թ. հունվարի 5-ը Սարիղամիշի** մերձակայքում տեղի ունեցավ Կովկասյան ճակատի ամենաուժեղ ճակատամարտը: Մարտերին մասնակցեցին Քեռու ջոկատի զինվորները: Թուրքական բանակը կորցրեց իր 90 հազար ասկյարներից 70 հազարը:

Ռուս-թուրքական առճակատումը ծանր կացության առաջ էր կանգնեցրել հայ ժողովրդին: Մոտ երեք միլիոն հայեր, որոնք ապրում էին երկու կայսրությունների տարածքում, հայտնվեցին երկրնտրանքի առջև. մասնակցե՞լ պատերազմին, թե ոչ: Հայ քաղաքական կուսակցություններն այս հարցում չունեցան միասնական կարծիք:

1914 թ. սեպտեմբերին Նիկոլայ II ցարը հայ ժողովրդին ուղղված հատուկ հրովարտակում կոչ էր արել՝ Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու նպատակով զինվորագրվել ռուսական բանակին: Ի. Վորոնցով-Դաշկովը կաթողիկոս Գևորգ V-ին հավատացնում էր, որ նվիրվածության դիմաց հայերը կստանան ինքնավարություն թուրքերից Արևմտյան Հայաստանը գրավելուց հետո: Հատկանշական է, որ նույնատիպ խոստումներ արևմտահայերին տալիս էին երիտթուրքերը՝ Արևելյան Հայաստանը գրավելու դեպքում:

Այս ճակատագրական հարցում փաստորեն ակամայից կիսվեցին հայության տարբեր հատվածների կարծիքները: Շուրջ 300 հազար արևմտահայեր զորակոչվեցին թուրքական բանակ: 200 հազար արևելահայեր հազան ռուսական զինվորական համագգեստ:

Կամավորական շարժումը: Արևելահայերի մոտ ոգևորությունը և Վորոնցով-Դաշկովի խոստումները հանգեցրին կամավորական շարժման կազմակերպմանը, որին զորավիճ եղան կաթողիկոս Գևորգ V-ը, 1912 թ. ստեղծված Հայոց ազգային բյուրոն, հայտնի դաշնակցականներ Յ. Ջավրիյանը, Ա. Խատիսյանը, Ա. Գարոն, Հ. Օհանջանյանը և ուրիշներ: Ամենուր կազմակերպվեց հանգանակություն: Կամավորական ջոկատներ կազմավորվեցին Թիֆլիսում, Երևանում, Ֆրանսիայում, Կիպրոսում, Հունաստանում և այլուր: Միայն Ամերիկայի հայերը հանգանակեցին 1,5 միլիոն դոլար:

Արդեն 1914 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում ձևավորվեց մի կամավորական ջոկատ, որին պահանջվում էր հեղինակավոր ղեկավար: Վերադառնալով հայրենիք՝ Անդրանիկն առաջնորդեց հայկական 1-ին կամավորական ջոկատը: Նոյեմբերի 3-ին այն Նախիջևանի վրայով ռուսական զորքերի հետ ուղարկվեց Պարսկաստան: Նոյեմբեր-դեկտեմբերին **Իզդիբում** կազմակերպվեց 2-րդ կամավորական ջոկատը, որը գլխավորեց **Պրաստամատ Կանայանը**: Դեկտեմբերին ձևավորված 3-րդ ջոկատի ղեկավարությունը ստանձնեց **Համազասպ Սրվանձտյանը**: 4-րդ ջոկատի հրամանատար դարձավ **Արշակ Գավաֆյանը**՝ Քեռին:

1915 թ. գարնանն Անդրանիկի ջոկատը մասնակցեց Հյուսիսային Պարսկաստանի կռիվներին: **1915թ. ապրիլի 18-ին** տեղի ունեցավ նշանավոր **Դիմանի ճակատամարտը**, որտեղ փայլատակեց Անդրանիկի ռազմական տաղանդը: Հետագայում ստեղծվեցին նաև 5-րդ, 6-րդ և 7-րդ ջոկատները: 6-րդի հրամանատար-

ները հաջորդաբար եղան **Արշակ Ջանփոլադյանը, Գրիգոր Ավ-
շարյանը և Հայկ Բժշկյանը՝ Գայը: 7-րդ գնդի** հրամանատարը
Իշխան Արղությանն էր:

1915 թ. ապրիլին Հայոց ազգային բյուրոյի որոշմամբ կամա-
վորական ջոկատները հետ կանչվեցին՝ մեկ հայկական զորա-
միավորում ստեղծելու նպատակով: Կազմավորված 5-րդ ջոկա-
տի հիմքի վրա միավորվեցին 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ ջոկատները և
ստեղծվեց **Արարատյան գունդը** Վարդանի գլխավորությամբ:
Կաթողիկոսի օրհնությամբ Արարատյան գունդը ուղարկվեց
Արևմտյան Հայաստան: Այն խնդիր ստացավ Բայազետ-Ալաշկեր-
տի վրայով հասնել Վան: **Մայիսի 5-ին** կամավորականների հե-
ծելագորը **Խեչոյի** հրամանատարությամբ մտավ Վան: **Մայիսի
6-ին** Վան հասան գնդի մյուս մարտիկները և ռուսական զորքերը:
Վանեցիների ինքնապաշտպանության առաջնորդ **Արամ Մա-
նուկյանը** քաղաքի բանալիները հանձնեց ռուսական հրամանա-
տարությանը: **Մայիսի 20-ին** Վան հասավ Անդրանիկը:

Հայերի ոգևորությունը և ռազմական ուժի հզորացումը, պե-
տականության վերականգնման մասին հաճախակի դարձած կո-
չերը, խորապես մտահոգեցին ռուսական հրամանատարությանը:
1915 թ. հուլիսի 2-ին ռուսական զորքերը հանկարծակի թողե-
ցին Վանը: Վանի նահանգում սկսվեց սարսափելի խուճապ՝ 200
հազար մարդ բռնեց գաղթի ճանապարհը: Թուրքերը գրավեցին
Վանը և սրի քաշեցին տեղում մնացած հայերին: **Հուլիսի 23-ին**
ռուսները վերագրավեցին մոխրակույտի վերածված քաղաքը:

Շուտով ռուսական հրամանատարությունն ընդունեց որո-
շում հայկական ջոկատները ցրելու և դրանք ռուսական բանակի
մեջ տարալուծելու մասին: Ռուսաստանի հաղթանակի գործում
հայ կամավորականների ներդրումը ըստ արժանվույն չգնահատ-
վեց: Դա այն դեպքում, երբ շատերն իրենց կյանքը նվիրեցին այդ
պայքարին: 1916 թ. **Ռևանդուզի** ճակատամարտում զոհվեց Քե-
ռին:

1915 թ. ընթացքում ռուսական զորքերը գրավեցին Ալաշկերտը, Վանա լճի շրջակայքը, 1916 թ.՝ Մուշը, Սասունը, Էրզրումը, Խնուսը, Տրապիզոնը, Երզնկան: Նախորդ ռուս-թուրքական պատերազմներում ռուսներն այսպիսի հաջողություններ չէին ունեցել: Այդ կռիվներին մասնակցեց մաև հայ կամավորականների մի մասը, որոնք արդեն հանդես էին գալիս վեց հրաձգային գումարտակներում:

1915 Թ. ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

Հայոց մեծ եղենի ծրագրի իրագործման սկիզբը: Մոտավոր հաշվարկներով Առաջին համաշխարհային պատերազմում զոհվեց 10 միլիոն մարդ, վիրավորվեց և հաշմանդամ դարձավ 20 միլիոնը: Սակայն բնակչության տեսակարար կշռի տեսանկյունից ոչ մի ժողովուրդ այնքան խոշոր կորուստներ չունեցավ, որքան հայ ժողովուրդը: Այն ենթարկվեց XX դ. առաջին կանխանցեղասպանությանը: Այդ ծրագրին դեռ լծվել էր սուլթան Համիդը: Նրան փոխարինեցին երիտթուրքերը:

Երիտթուրքերի գաղտնի ժողովում Թալեաթի (ներքին գործերի նախարար), Էնվերի (ռազմական նախարար), Ջեմալի (ծովային նախարար) առաջարկությամբ որոշվել էր՝ օգտվել պատերազմի ընձեռած հնարավորությունից և հայերին իսպառ ոչնչացնելով, լուծել Հայկական հարցը, Մեծ Թուրան» ստեղծելու համաթուրքական ծրագիրը դնել գործողության մեջ:

Վերոհիշյալ հրեշավոր ծրագրի իրականացման հրամանն արձակվեց **1915 թ. ապրիլի 15-ին:** Այդ օրը երիտթուրքական կոմիտեի նիստում ընդունված որոշման մեջ մասնավորապես նախատեսվում էր՝ դավաճանության մեղադրանքով զինաթափել օսմանյան բանակի հայ զինվորներին, կայսրության բոլոր հայաբնակ շրջաններում ձերբակալել ու աքսորել հայ մտավորականությանը, տեղահանել հայ բնակչությանը և անձի ու գույքի

ապահովության պատճառաբանությամբ՝ աքսորել Սիրիայի անապատներ: Հրամանի պատճեններն ուղարկվելու էին բոլոր նահանգապետներին: Այն չկատարողները, անկախ ազգությունից, ենթարկվելու էին պատասխանատվության:

Ապրիլի 24-ի, լույս 25-ի գիշերը Կ. Պոլսում և կայսրության հայաբնակ քաղաքներում ձերբակալվեցին ավելի քան 2300 հայ մտավորականներ՝ ազգային-հոգևոր գործիչներ, ուսուցիչներ, բժիշկներ և այլ անձինք: Նրանց թվում էին օսմանյան խորհրդարանի անդամ, գրող **Գրիգոր Ջոհրապը** և **Վարդգեսը**, գրողներ **Դանիել Վարուժանը**, **Ռուբեն Սևակը**, **Սիամանթոն**, **Թլկատինցին**, **Երուխանը** և ուրիշներ: Ձեյթունում դավադրաբար սպանվեց **Նազարեթ Չաուշը**, Վանում՝ **Օնիկ Վոանյանը** և ուրիշներ:

Հայ մտավորականներին աքսորեցին երեք ուղղություններով՝ **Չանկրի**, **Չորում** և **Այաշ**: Չանկրիի մերձակայքում սպանեցին Դանիել Վարուժանին և Սևակին, իսկ Ուրֆայի մոտ՝ Գրիգոր Ջոհրապին: Մոտավոր հաշվարկներով բանակում զինաթափ արվեց և զնդակահարվեց 200 հազար հայ: Հայ մեծամուն երգահան **Կոմիտասը**, որը հրաշքով փրկվեց տեղահանվելուց, չտանելով թուրքերի ոճրագործությունները, զրկվեց հոգեկան հավասարակշռությունից:

Ձանգվածային տեղահանությունները և կոտորածները: Թուրքական իշխանությունները ստեղծեցին հայերի տեղահանության հատուկ կոմիտե: Երիտթուրքական կոմիտեի անդամ **Բեհաեդդին Շաքիրի** գլխավորությամբ բանտերից ազատ արձակված հանցագործներից կազմվեցին հատուկ **չեթեական զնդեր**, որոնց ուժերով իրականացվեց հայ բնակչության տեղահանությունը: Ձանգվածային տեղահանումներն սկսվեցին **1915 թ. մայիսից**: Մինչև հոկտեմբեր հիմնականում հայաթափ արվեցին Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի, Սեբաստիայի, Ադանայի, Իկոնիայի, Հալեպի վիլայեթները:

Հունիսի 15-ին Կ. Պոլսի «Սուլթան Բայազետ» հրապարակում կախաղան բարձրացվեցին 20 հնչակյան գործիչներ՝ իրենց առաջնորդ **Փարամազի** (Մատթեոս Սարգսյան) հետ միասին: Ամբողջ կիլիկիահայությունը, բացառությամբ Սուևտիա գավառակի և մի քանի այլ շրջանների, բռնեց տարագրության ուղին: Արևմտյան Հայաստանի գաղթականների քարավանները ձգվում էին էրզրում, Դերջան, Երզնկա, Խարբերդ, Մալաթիա, Հալեպ, Դեր Ջոր ճանապարհով: Ամենասարսափելի կոտորածները տեղի ունեցան Եփրատն անցնելու ժամանակ՝ **Կամախի կիրճում** և Սիրիայի անապատ **Դեր Ջորում**: Հայերի զանգվածային բռնագաղթ չեղավ միայն Կ. Պոլիս և Չմյուռնիա քաղաքներից: Թուրքերը վախեցան Եվրոպայի միջամտությունից:

Հայոց ցեղասպանության հետևանքները: 1916 թ. սկզբներին Դեր Ջորում կուտակված 500 հազար հայերից ողջ էր մնացել միայն 10–20 հազարը: Հայրենիքը լքած հարյուր հազարավոր մարդիկ ապաստան գտան Աշխարհի տարբեր երկրներում:

1915–1916 թթ. Օսմանյան կայսրությունում զոհվեց շուրջ 1,5 մլն հայ: Ահռելի գումար կազմեցին նյութական կորուստները: Ավերվեց մոտավորապես 66 քաղաք, 2500 գյուղ, 2350 եկեղեցի, 1500 դպրոց:

Երբ ԱՄՆ-ի դեսպան **Հենրի Մորգենթաուն** այս վայրագությունների համար բողոքեց թալեաթին՝ ասելով, թե դու պատասխանես տալու հայերի առջև, նա ցինիկորեն պատասխանեց, թե «ու՛մ առջև, չէ որ այլևս հայեր չկան: Ես երեք ամսում արեցի ավելին, քան 3 տասնամյակում արել էր սուլթան Համիդը»:

Հայոց եղեռնի սանձազերծման մեջ հավասարապես մեղավոր էր նաև Թուրքիայի դաշնակից Գերմանիան, որն ամեն կերպ խրախուսում էր երիտթուրքերին: Այս անգամ ևս միայն անհատ հումանիստներ (**Յ. Լեպսիուս, Ա. Ֆրանս, Ֆ. Նանսեն, Վ. Բրյուսով, Ա. Բլոկ** և ուրիշներ) իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին ի պաշտպանություն հայերի:

1921–1922 թթ. դաշնակցականների նախաձեռնությամբ մի շարք հայ վրիժառուներ (**Սողոմոն Թեփլիրյան, Արշավիր Շիրակյան, Արտաշես Գևորգյան** և ուրիշներ) իրականացրին «**Նեմեսիս**»⁵ գործողությունը՝ սպանելով եղեռնի գլխավոր կազմակերպիչներին՝ Թալեաթին, Ջեմալին, Բեհահեդդին Շաքիրին, վարչապետ Սայիդ Չալիմին և այլոց:

Այսպես Հայկական հարցը երիտթուրքերը «լուծեցին» ցեղասպանության եղանակով: Հետագայում՝ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը **1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին** հատուկ բանաձև ընդունեց ցեղասպանության վերաբերյալ: 1915–1916 թթ. հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացված հրեշավոր ոճրագործությունը լիովին համընկնում է այդ բանաձևի բոլոր կետերին: Պատահական չէ, որ երկարատև պայքարից հետո հայ ժողովուրդն ի վերջո հասավ այդ եղեռնագործության միջազգային ճանաչմանն ու դատապարտմանը աշխարհի ավելի քան 25 երկրների խորհրդարանների կողմից: Այժմ էլ համայն հայությունը շարունակում է պայքարը ճանաչման գործընթացի և հատուցման ուղղությամբ:

1915 Թ. ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԸ

Վանի ինքնապաշտպանությունը: 1915 թ. ոչ միայն ողբերգության և կոտորածների տարեթիվ էր, այլև հերոսական ինքնապաշտպանության և մաքառման տարի:

1915 թ. բազմաթիվ վայրերում հայերը դիմեցին ինքնապաշտպանության: Դեռ մարտին դիմադրեցին **Սոկսի** և **Շատախի** հայերը, որոնց նորից օգնեց քուրդ **Մուրթալա** բեյը: 1915 թ. մարտի վերջերին **Էնվերի** փեսա **Ջևդեթը**, որը Վանի նահանգապետն էր, զորքերը շարժեց Վասպուրականի վրա: **Ապրիլի 7-ին**

⁵ Նեմեսիսը հունական դիցաբանության մեջ վրեժի աստվածն է:

Վան քաղաքի հայությունը ստիպված դիմեց զենքի: Նրա Այգեստան թաղամասում ապրում էր 20 հազար, **Քաղաքամեջում՝** 2500 հայ: Մահմեդականները փախան Քաղաքամեջից: Ստեղծվեց զինվորական կոմիտե՝ **Արմենակ եկարյանի, Արամ Մանուկյանի և Հրանտ Գալիկյանի** գլխավորությամբ: Վանում էին հայտնի ֆիդայիներ Կայծակ Առաքելը, Բուլղարացի Գրիգորը, նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը և ուրիշներ: Քաղաքամեջի պաշտպանության ղեկավարությունը ստանձնեց **Հայկ Կոստյանը:**

Հայ ազգային կուսակցությունները դուրս եկան համատեղ պայքարի: Քաղաքը բաժանվեց պաշտպանական գոտիների: Կանանցից ստեղծվեցին սանիտարական խմբեր, փողոցներում կառուցվեցին բարիկադներ: Սկսվեց զենքի արտադրություն. զինագործները արտադրում էին օրական 2000 փամփուշտ: Բալկանյան պատերազմների հայտնի կամավորական Բուլղարացի Գրիգորը նույնիսկ պատրաստեց թնդանոթ: **Ապրիլի 10-ին** Ջևդեթի 12 հազարանոց բանակը գրոհեց քաղաքի վրա, բայց հաջողություն չունեցավ: **Ապրիլի 17-ին** երգրումից 7 հազար օգնական զորք ստանալով՝ Ջևդեթը վերսկսեց հարձակումը:

Թուրքերը ռմբակոծեցին քաղաքը: **Ապրիլի 28-ին** սկսվեց ամենակատաղի մարտը: Ջևդեթը, լսելով հայ կամավորների մոտենալու լուրը, ուժեղացրեց գրոհները: Բայց նրա բոլոր ջանքերն ապարդյուն անցան: **Մայիսի 3-ին** թուրքերը փախան Բիբլիսի ուղղությամբ: **Մայիսի 5-ին Խեչոյի** հեծելազորը, իսկ 6-ին ամբողջ «Արարատյան գունդը» և ռուսական զորամասերը մտան Վան: Արամ Մանուկյանը քաղաքի բանալիները հանձնեց ռուս զեներալ Նիկոլասին: Հայ կամավորների դրոշմերը բարձրացվեցին Վանի միջնաբերդի վրա: Ռուսական հրամանատարությունը Ա. Մանուկյանին նշանակեց Վանի նահանգապետ: Արամն այստեղ ձեռնամուխ եղավ պետական շինարարության:

Ինքնապաշտպանական մարտերի ծավալումը: 1915 թ. ուժեղ դիմադրություն կազմակերպվեց նաև **Մուշում:** Ամբողջ մի

թուրքական բանակ 7 ամիս չէր կարողանում տեղահանել Մշո գյուղերի բնակչությանը: **Հունիսի 13-ին** հայ պաշտպանների մի մեծ խումբ Մշո դաշտից նահանջեց դեպի **Սասուն**, որտեղ միանալով սասունցիներին, երկարատև դիմադրության անցավ: **1916 թ. փետրվար-մարտին** ռուսական զորքերը, նրանց հետ նաև Անդրանիկը, գրավեցին Մուշ-Սասունի տարածաշրջանը: Ցավոք, արդեն հայ հերոսամարտի այդ օջախները հայաթափված էին, բնակավայրերը՝ թալանված ու ավերված:

1915 թ. հունիսի 2-ին սկսվեց Անդրանիկի ծննդավայր **Շապին Կարահիսարի** հերոսամարտը **Ղուկաս Տեովլեթյանի** գլխավորությամբ: Մինչև հունիսի վերջը տևած պաշտպանության ժամանակ 5 հազար հայեր քաղաքի միջնաբերդում կենաց ու մահու կռիվ տվեցին: Շատ հերոսների թվում աչքի ընկավ 14-ամյա **Հայկ Թևեթեյանը**: Մանկական երգչախումբն իր հայրենասիրական երգերով ոգևորում էր պաշտպաններին: Մոտ հազար շապինկարահիսարցիների հաջողվեց ճեղքել թշնամու օղակը, դուր գալ շրջապատումից և փրկվել:

1915 թ. սեպտեմբերի 29-ին սկսվեց Հայաստանի հարավում ընկած **Ուրֆայի (եղեսիա)** հերոսամարտը: Ինքնապաշտպանությունը գլխավորեց **Սկրտիչ Յոթնեղբայրյանը**: Ջենալի հրամանով Ուրֆա շարժվեց գեներալ **Ֆահրի** փաշայի բանակը: Թուրքերը չկարողացան գրավել քաղաքը: Գործին միջամտեցին գերմանացիները. մի գեներալ ներկայացավ Յոթնեղբայրյանին և առաջարկեց հանձնվելու դեպքում երաշխավորել բոլոր հայերի անվտանգությունը: Վերքերից արյունաքամ լինող Յոթնեղբայրյանը գերմանացուն պատասխանեց. «Եթե դուք մտածում եք հայերի մասին, որպես թուրքերի դաշնակիցներ, բարի լինեիք երաշխավորել Դեր Ջորում մեռնող հայերի անվտանգությունը»:

Հոկտեմբերի 23-ին թուրքերը սկսեցին ընդհանուր գրոհ: Երբ քաղաքը գրավված էր, նրա կենտրոնում թշնամին հանդիպեց հայ հերոսների դիակների մի մեծ կույտի: Թվում էր, թե բո-

լոր պաշտպանները զոհվել են: Հանկարծ դիակների կույտից անհայտ մարդիկ կրակ են բացում թուրքերի վրա: 2 օր շարունակ թուրքերը գնդակոծում են հայերի դիակները, սակայն այնտեղից ստանում են ուժեղ պատասխան: Երբ հայ հերոսների բոլոր փամփուլտները վերջանում են, թուրքերը սարսափում են՝ տեսնելով, որ այդ կրակողներից մեկն աղջիկ է: Թուրք փաշան փորձում է վրեժ լուծել՝ աղջկան անարգելու միջոցով: Վերջին պահին հայ հերոսուհին կարողանում է խլել ասկյարներից մեկի ատրճանակը և սպանել փաշային ու մի քանի թուրք զինվորի: Ուրֆայի հերոսամարտը տևեց 25 օր:

Հայերի ինքնապաշտպանության նշանավոր կենտրոններից էր **Մուսա լեռը**: Միջերկրական ծովի հյուսիսարևելյան ափին գտնվող **Սուետիայի գավառակի** 6 հայկական գյուղերի ավելի քան 4 հազար բնակիչներ աքսորից ու կոտորածից փրկվելու նպատակով, **1915 թ. հուլիսի վերջին** բարձրացան Մուսա լեռ և **Տիգրան Անդրեասյանի, Եսայի Յաղուբյանի, Մովսես Տեր-Գալուստյանի ու Պետրոս Տնլաքյանի** ղեկավարությամբ անցան ինքնապաշտպանության: Կառավարությունը նրանց դեմ զորք ուղարկեց: Սկսվեցին արյունահեղ կռիվներ: Օգտվելով լեռան անառիկ ամրություններից՝ հայերը հերոսաբար պաշտպանվում էին: Լեռան գագաթին նրանք կրակ վառեցին և դրոշ բարձրացրին՝ «**Քրիստոնյաները վտանգի մեջ են**» վերտառությամբ:

Սակայն հայերի ուժերը սպառվում էին: Նրանք բոլորն էլ կկոտորվեին, եթե մի երջանիկ անակնկալ տեղի չունենար: **Սեպտեմբերի 5-ին** ծովում երևում է ֆրանսիական «**Գիշեն**» ռազմանավը: Շուրջ չորս հազար հայերի հաջողվում է **սեպտեմբերի 10-ին** ֆրանսիական 5 նավերով, այդ թվում «**Ժաննա Դ Արկ**» շոգենավով, փոխադրվել **Պորտ-Սաիդ**: Այս դեպքերն իրենց գեղարվեստական արտացոլումն են ստացել ավստրիացի գրող **Ֆրանց Վերֆելի** «**Մուսա լեռան 40 օրը**» վեպում: Նման հերոսություն

կրկնեցին Սլովենիայի պարտիզանները 1942 թ. **Ռոզ Լեռան** վրա ֆաշիստների դեմ պայքարում:

Ինքնապաշտպանական մարտեր տեղի ունեցան նաև այլ վայրերում: Շնորհիվ այդ կռիվների հաջողվեց առանձին շրջաններում խուսափել զանգվածային կոտորածներից և տեղահանությունից:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1917 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԵՎ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը: 1917 թ. փետրվարի 27-ին Ռուսաստանի մայրաքաղաք Պետրոգրադում հաղթանակեց բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունը: Մարտի սկզբին Նիկոլայ II ցարը հրաժարվեց իշխանությունից: Տապալվեց **Ռոմանովների** 300-ամյա ինքնակալությունը: Իշխանությունն անցավ **Ժամանակավոր կառավարությանը՝** իշխան **Գեորգի Լվովի** գլխավորությամբ: Ռուսաստանը բռնեց ժողովրդավարական զարգացման ուղի: Բանտերից ու աքսորներից ազատվեցին բազմաթիվ հեղափոխականներ, սկսեցին ազատորեն գործել արգելված քաղաքական կուսակցությունները:

Ամենուր կազմավորվեցին ժամանակավոր կառավարության տեղական մարմիններ: **Մարտի 9-ին** ժամանակավոր կառավարության որոշմամբ վերացվեց 1844 թ. ստեղծված Կովկասի փոխարքայությունը և, այն փոխարինվեց 5 հոգուց բաղկացած նոր մարմնով՝ **Անդրկովկասյան⁶ Հատուկ կոմիտեով (ՕԶԱԿՈՄ):** Նրա մեջ հայերից մտավ **Միքայել Պապաջանյանը:** Օգակոմի իշխանությունը տարածվում էր նաև պատերազմի ընթացքում Արևմտյան Հայաստանում գրավված տարածքների վրա: Լինելով

⁶ Ռուսների կողմից երկրամասին տրվող «Անդրկովկաս» եզրույթը որպես պաշտոնական անուն շարադրանքում գործածվում է նույնությամբ, թեպետ խոսքը Այսրկովկասի մասին է:

Ժողովրդավարական կառավարություն՝ Լվովի վարչակազմը բարյացական վերաբերմունք հանդես բերեց Ռուսական կայսրության ազգերի նկատմամբ: Ամենուր աշխուժացան ազգային կուսակցությունները: Այսրկովկասում գործող կուսակցություններից ուժեղագույնը Հայ հեղափոխական դաշնակցությունն էր, վրացական **մենշևիզմը** և ադրբեջանական «**մուսավաթը**»: Բացի բոլշևիկներից, բոլոր ազգային կուսակցությունները պաշտպանում էին Լվովի կառավարության քաղաքականությունը:

Ժամանակավոր կառավարությունը և Հայկական հարցը: Ժամանակավոր կառավարությունը բարյացական վերաբերմունք հանդես բերեց Հայկական հարցի նկատմամբ: Ի տարբերություն ցարիզմի, այն թույլատրեց հայ գաղթականությանը վերադառնալ Արևմտյան Հայաստան: **1917 թ. ապրիլի 26-ին** իշխան Լվովը և արտգործնախարար **Պավել Միլյուկովը** ստորագրեցին հրովարտակ պատերազմի ժամանակ ռուսների գրաված Արևմտյան Հայաստանի (Թուրքահայաստան) տարածքում հատուկ զինվորական վարչություն՝ **գեներալ-կոմիսարություն** ստեղծելու մասին: Այնտեղ կոմիսար նշանակվեց գեներալ **Պյոտր Ավերյանովը**, իսկ տեղակալ՝ հայազգի **Հակոբ Զավրյանը**: Հայերի մեջ միասնական ինքնավար հայրենիք ունենալու հույսեր էին արթնանում:

Մայիսի 2-11-ը երևանում կայացավ **Արևմտահայերի առաջին համագումարը**՝ Անդրանիկի, Արամ Մանուկյանի և այլոց նախաձեռնությամբ: Հետևելով համագումարի պատվավոր նախագահ Անդրանիկի կոչերին՝ համագումարը որոշումներ ընդունեց թուրքերից ազատված Արևմտահայաստանում հայկական զինական ուժեր հաստատելու, գաղթականներին վերադարձնելու, որբանոցներ բացելու, դպրոցական կյանքը վերականգնելու մասին: Համագումարն ընտրեց Արևմտահայ ազգային խորհուրդ՝ **Վահան Փափազյանի (Կոնս)** նախագահությամբ: Անդրանիկը ղեկավարեց խորհրդի ռազմական բաժինը: Սկսվեց «Մեկ հայ, մեկ ոսկի» հայտնի շարժումը, որը գլխավորեց Հովհաննես Թու-

մանյանը: Հայ բնակչությունից հավաքված հանգանականությունն օգտագործվեց օսմանյան թուրքիայի խորքերը քշված հայ տարագիրներին ազատելու համար (յուրաքանչյուր հայի դիմաց՝ մեկ ռսկի): Ձեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ, որին մեծապես օգնեց գեներալ-կոմիսարությունը, Արևմտյան Հայաստան վերստդարծվեց շուրջ մի քանի հարյուր հազար հայ: Գեներալ-կոմիսարության տարբեր բաժանմունքներում ընդգրկված հայ գործիչների ջանքերով բացվեցին որբանոցներ, դպրոցներ, վերաշինվեցին շատ բնակավայրեր:

1917 թ. մայիսից սկսեց ձևավորվել **հայկական կորպուսը**, որի հրամանատար նշանակվեց ռուսական բանակում ճանաչված հայազգի գեներալ **Թովմաս Նազարբեկյանը**: Հայկական կորպուսը, որի թվակազմը մինչև հոկտեմբեր հասավ 8 հազարի, բաղկացած էր 3 դիվիզիաներից, որոնք գլխավորում էին **Մ. Սիլիկյանը, Մ. Արեշյանը և Անդրանիկը**: Հայկական կորպուսի առանձին գումարտակներ դրվեցին թուրքահայաստանի գեներալ-կոմիսարության ենթակայության տակ: Արևմտյան Հայաստան ուղարկվեցին շատ կամավորներ, որոնց առաջնորդներից ոմանք ստացան պաշտոններ: Սեբաստացի Մուրադը դարձավ երզնկայի, իսկ Սեպուհը՝ Բաբերդի գավառապետ:

1917 թ. սեպտեմբերի 29-ին Թիֆլիսում բացվեց **Արևելահայերի համագումարը**՝ տարբեր կուսակցությունների 203 պատգամավորների մասնակցությամբ: Համագումարը ստեղծեց **Արևալահայ ազգային խորհուրդ**, դաշնակցական **Ավետիս Ահարոնյանի** գլխավորությամբ: Ազգային խորհրդի 35 անդամների թվում էին հայտնի գործիչներ **Արամը, Ռ. Տեր-Մինասյանը, Խ. Կարճիկյանը, Ա. Խատիսյանը** և ուրիշներ: Ազգային խորհուրդներ ստեղծվեցին նաև Բաքվում, Երևանում և այլուր: Բաքվի խորհրդի նախագահը **Աբրահամ Գյուլխանդանյանն** էր: Հայոց ազգային խորհուրդները մեծ ազգամվեր գործ կատարեցին, դարձան հայ կյանքի ղեկավարման կենտրոններ: Սակայն այս

հայանապաստ վիճակը երկար չտևեց և ընդհատվեց 1917 թ. հոկտեմբերին Պետրոգրադում տեղի ունեցած բոլշևիկյան հեղաշրջմամբ:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը և Հայաստանը: Ինչպես ամբողջ եվրասիայում, այնպես էլ Այսրկովկասում իրադարձությունները կտրուկ շրջադարձ ապրեցին 1917 թ. հոկտեմբերից, նրբ Ռուսաստանում, օգտվելով երկրում ստեղծված ծանր սոցիալ-քաղաքական կացությունից, բոլշևիկյան կուսակցությունը փլադիմիր Լենինի ղեկավարությամբ, զինված ճանապարհով զավթեց իշխանությունը: Հոկտեմբերի 24–25-ին (նոր տոմարով՝ նոյեմբերի 7–8) Պետրոգրադում բռնի տապալվեց ժամանակավոր կառավարությունը: Կազմվեց նոր կառավարություն՝ Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ (Ժողկոմխորհ) Լենինի նախագահությամբ:

Ռուսաստանում ընդհատվեց հեղափոխության ժողովրդավարական զարգացումը: Սկզբում բոլշևիկները, շարունակելով ժամանակավոր կառավարության ժողովրդավարական քայլերը, խոստացան խոսքի, մամուլի ազատություն, ազգերի իրավահավասարություն, գյուղացուն՝ հող, խաղաղության մասին հրովարտակով պատերազմի ավարտ: Այդ խոստումների շնորհիվ նրանք ստացան ժողովրդի լայն շրջանակների աջակցությունը: Հատկապես ազգային փոքրամասնությունների կողմից ոգևորությամբ ընդունվեց **1917 թ. նոյեմբերի 3-ին «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների հռչակագիրը»**, որով բոլշևիկները ռուսահպատակ ժողովուրդներին խոստանում էին իրավահավասարություն, սուվերենություն, ազգերի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչում՝ ընդհուպ մինչև Ռուսաստանից անջատվելն ու ինքնուրույն պետություն ստեղծելը: Սակայն շուտով Լենինի կառավարությունը մոռացավ այդ խոստումները և անցավ բռնությունների քաղաքականությանը:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը հանկարծակիի բերեց Այսրկովկասի ժողովուրդներին: Բոլշևիկները գտնում էին, որ համաշխարհային պատերազմը, որը շարունակվում էր 4 տարի, պետք է դադարեցնել և գրավված բոլոր տարածքները կրկին հանձնել իրենց նախկին տերերին: Դա նշանակում էր, որ արյան գնով գրավված Արևմտյան Հայաստանը պետք է վերադարձվեր թուրքիային: Այդ քաղաքականությունից խիստ դժգոհեցին հայ ազգային կուսակցությունները, որոնք հույս ունեին ռուսների կողմից գրավված Արևմտյան Հայաստանը միացնել Ռուսաստանին կամ վերջինիս հովանավորությամբ ստեղծել ինքնավարություն: Տրապիզոնի նահանգի նկատմամբ հավակնություն ունեին վրացիները, ուստի նրանք ևս դեմ էին գրավված հողերի վերադարձին: Այս և այլ հանգամանքներ Այսրկովկասի քաղաքական կուսակցություններին ինքնուրույն քայլերի դրդեցին: Ուժեղացավ Ռուսաստանից անջատվելու ընդհանուր ձգտումը:

1917 թ. նոյեմբերի 15-ին Թիֆլիսում կազմվեց իշխանության նոր մարմին՝ **Անդրկովկասյան կոմիսարիատը**՝ վրացի մենշևիկ **Եվգենի Գեգեչկորու** գլխավորությամբ: Կոմիսարիատի մեջ ընդգրկվեցին 12 կոմիսարներ, այդ թվում 3 հայեր՝ Խ.Կարճիկյանը, Հ.Օհանջանյանը և Գ. Տեր-Ղազարյանը:

Կոմիսարիատի ստեղծումով փաստորեն դադարեց Օզակոմի գործունեությունը, և Այսրկովկասն իբրև դաշնային երկրամաս, բռնեց Ռուսաստանից անջատվելու ուղի: Լենինի կառավարությունը չեղյալ հայտարարեց կոմիսարիատի լիազորությունները և հայ նշանավոր բոլշևիկ **Ստեփան Շահումյանին** նշանակեց Անդրկովկասի արտակարգ և լիազոր կոմիսար՝ մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը երկրամասում: Շահումյանը պայքար սկսեց երկրամասում խորհրդային իշխանություն հաստատելու ուղղությամբ: Կոմիսարիատն իր հերթին քայլեր ձեռնարկեց Շահումյանի գործունեության դեմ:

Կոմիսարիատը Թուրքիայի հետ բանակցությունների արդյունքում **1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին Երզնկայում** կնքեց զինադադար: Ռազմաճակատի ողջ երկայնքով Տրապիզոնից մինչև Սիրիա, դադարեցվում էին ռազմական գործողությունները: Թուրքական կողմը «Երաշխավորում էր» հայերի անվտանգությունը իր հսկողության տակ գտնվող տարածքներում: Իրականում թուրքերը զինադադարի շնորհիվ ժամանակ էին շահում նոր հարձակում սկսելու համար: Դրությունը բարդանում էր նրանով, որ պատերազմից հոգնած ռուսական կովկասյան բանակն ընդամենը մի քանի ամսվա ընթացքում կազմալուծվեց: Հայրենիք վերադարձող ռուս դասալիք զինվորների խմբերը հարյուրավոր կիլոմետրերով ձգվում էին Երզնկայից մինչև Հյուսիսային Կովկաս: Դրան նպաստում էր նաև կոմիսարիատի վրաց-ադրբեջանական մեծամասնության հակառուս գործակցությունը: Հայ ազգային կուսակցությունները դեմ էին ռուսական զորքերի հեռանալուն՝ դրա մեջ տեսնելով Հայաստանի համար մեծ վտանգ:

«Թուրքահայաստանի մասին հրովարտակը»: 1917 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին խորհրդային կառավարությունը սկսեց զբաղվել Արևմտյան Հայաստանի հարցով: Հայ բոլշևիկ **Վառլամ Ավանեսովին**, գրող **Վահան Տերյանին**, ինչպես և հայտնի էսեռական **Պողո՝ Պողոշյանին** ու դաշնակցական **Ռոստոմին** հանձնարարվեց մշակել Արևմտահայաստանի մասին հրովարտակի նախագիծը: Որոշակի խմբագրումներից հետո այն ընդունվեց **1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին**: «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակով Ռուսաստանը ճանաչում էր Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ այդ տարածքում պետության ստեղծումը: Այդ նպատակով ժողկոմխորից նախատեսում էր ռուսական զորքերի դուրսբերում Արևմտյան Հայաստանից, երկրամասում կարգ ու կանոն հաստատելու համար՝ ժողովրդական միլիցիայի ստեղծում, բռնագաղթված հայերի վերադարձ, ժողովրդավարական եղանակով ժամանակավոր իշխանության ստեղ-

ծում՝ հայ և մահմեդական բնակչության հավասար տեղերով և այլն:

Այդ հրովարտակով Արևմտահայաստանին ինքնորոշում տալը խաբկանք էր. հայաթափված երկրամասում ինքնավար պետություն ստեղծելու ոչ մի երաշխիք չկար, առավել ևս, որ առաջին կետով նախատեսվում էր այնտեղից ռուսական զորքերի դուրսբերում: Պատահական չէ, որ ինչպես Տերյանը, այնպես էլ այլ գործիչներ դեմ էին ռուսական զորքերի հեռանալուն: Իրականում բոլշևիկները, տեսնելով, որ կորցնում են այդ երկրամասը, հայերին հաճոյանալու նպատակով, ընդունեցին այդ հրովարտակը: Պատահական չէ, որ նրանք իրական քայլեր չկատարեցին այն կենսագործելու ուղղությամբ: Ավելին՝ **1918 թ. մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկում** կնքված հաշտությամբ Լենինի կառավարությունը թուրքերին հանձնեց ոչ միայն Արևմտահայաստանը, այլև Կարսի մարզը:

Այդուհանդերձ, վերոհիշյալ հրովարտակը չի կարելի նաև անտեսել, քանի որ դրանով ժամանակի ամենամեծ երկրներից մեկը՝ Ռուսաստանն իրավական փաստաթղթով ճանաչում էր հայերի օրինական իրավունքներն իրենց հայրենիքի՝ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ:

ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍ 1918 Թ.:

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ: ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ

Ռազմաքաղաքական իրադրությունն Այսրկովկասում **1918 թ. սկզբին:** 1918 թ. հունվարի վերջին, օգտվելով ռազմաճակատի կազմալուծումից, թուրքական զորքերը **Վեհիք** փաշայի հրամանատարությամբ խախտեցին Երզնկայի զինադադարը և անցան հակահարձակման: Արևմտյան Հայաստանում թողնելով ահռելի քանակությամբ զինամթերք՝ ռուսական զորքն սկսեց

արագորեն հեռանալ դեպի Ռուսաստան: Մեծ զոհերի գնով գրավված հսկայածավալ Արևմտյան Հայաստանում գերակշիռ թուրքական զորքերի դեմ միայնակ մնացին հայ կամավորները: Վերջիններս փետրվարին դիմադրություն կազմակերպեցին Երզնկայում՝ Սեբաստացի Մուրադի, Բաբերդում՝ Սեպուհի, Քղիում՝ Թուրիկյանի գլխավորությամբ: 1918 թ. հունվարին Կովկասյան բանակի հրամանատարությունն Անդրանիկին շնորհեց գեներալի կոչում և նշանակեց ռազմաճակատի հրամանատար: Հայությունը փորձեց հնարավոր ամեն միջոց գործադրել զորեղ թշնամուն կանգնեցնելու համար:

Անդրանիկը ժամանեց Ալեքսանդրապոլ, որտեղ ապարդյուն անցան կամավորներ հավաքագրելու նրա փորձերը: Ապա նա անցավ Կարս, փետրվարի 10-ին ժամանեց **Էրզրում**, որը փորձեց դարձնել ուժեղ ամրոց: Արյունալի մարտեր մղելով՝ բազմաթիվ գաղթականների հետ Մուրադը Երզնկայից նահանջեց **Դերջան**, ապա Էրզրում: Քղիում թուրքերի և քրդերի դեմ ծանր մարտեր ընթացան Թուրիկյանի ղեկավարությամբ:

Հայերի ռազմական անհաջողությունները պայմանավորվեցին նաև անբարենպաստ միջազգային իրադրությամբ: Ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո, թուրքերի ճնշման տակ Այսրկովկասի վրաց և ադրբեջանական քաղաքական ուժերը կատարեցին երկրամասը Ռուսաստանից անջատելու նոր քայլ: 1918 թ. փետրվարի 10-ին Թիֆլիսում գումարվեց **Անդրկովկասյան սեյմը**, որում ներկայացված էին 32 մենչևիկներ, 30 մուսավաթականներ, 27 դաշնակցականներ և տասնյակ այլ կուսակցությունների ներկայացուցիչներ: Սեյմի նախագահ ընտրվեց **Նիկոլայ Չխեիժեն**: Սեյմը դարձավ Անդրկովկասի դաշնային հանրապետության իշխանության նոր մարմինը՝ փոխարինելով կոմիսարիատին: Հայ գործիչները, դեմ լինելով Ռուսաստանից անջատվելուն, մտան սեյմի մեջ, որպեսզի թուրքերի դեմ միայնակ չմնան: Մինչդեռ, թուրքական զորքերը շարունակում էին առաջա-

նալ: Նրանք փետրվարին գրավեցին Դերջանն ու Բաբերդը, մարտի սկզբին՝ Էրզրումը, որտեղից Անդրանիկը, չստանալով օգնական ուժեր, նահանջել էր Կարս:

Այս ամենին գումարվեց **Բրեստ-Լիտովսկում 1918 թ. մարտի 3-ին** Խորհրդային Ռուսաստանի և գերմանաթուրքական խմբավորման միջև կնքված չարաբաստիկ պայմանագիրը, որով բոլշևիկյան կառավարությունը հրաժարվում էր Արևմտյան Ուկրաինայից, Արևմտյան Բելոռուսիայից և Մերձքալթիկայից՝ հօգուտ Գերմանիայի և Արևմտյան Հայաստանից՝ հօգուտ Թուրքիայի: Դեռ ավելին, փաստորեն թուրքերին էր տրվում նաև Կարսի մարզը, որը 1878 թվականից Ռուսաստանի կազմում էր:

Անդրկովկասյան սեյմը չճանաչեց Բրեստ-Լիտովսկի թալանչիական պայմանագիրը և **1918 թ. մարտին Տրապիզոնում** առանձին բանակցություններ սկսեց թուրքերի հետ: Սեյմի պատվիրակության (նախագահ՝ **Ալակի Չխենկելի**) 12 անդամներից 7-ը մահմեդականներ էին, ուստի շուտով դրսևորվեց վերջիններիս թուրքամետ դիրքորոշումը: Թաթար պատվիրակները, ընդառաջ գնալով իրենց թուրք ներայրների թալանչիական պահանջներին, գտնում էին, որ պետք է ճանաչել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով նախատեսված հողերի անցումը Թուրքիային: Վրաց պատվիրակները, թեև դեմ էին Արևմտյան Հայաստանի և Տրապիզոնի անցմանը Օսմանյան կայսրությանը, սակայն իրականում լուրջ քայլեր չէին կատարում թուրքերի առաջխաղացումը կասեցնելու ուղղությամբ: Պատահական չէ, որ վրացի գեներալ **Ի. Օդիշելիձեի** ապաշնորհության պատճառով և Ա. Չխենկելու հրամանով **1918 թ. ապրիլի 11-12-ին**, գրեթե առանց կռվի, թուրքերին հանձնվեց բավական լավ ամրացած **Կարսի բերդը**: Շուտով բանակցությունները Տրապիզոնում արդյունք չտվեցին, և Սեյմի պատվիրակությունը վերադարձավ Թիֆլիս:

1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերը: Ստեղծված իրադրության մեջ պարզ էր դառնում, որ թուրքերը չեն բավարարվելու

Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով նախատեսված հողերի բռնագավթմամբ և ներխուժելու են նաև բուն Արևելյան Հայաստան՝ այն գրավելու և այնտեղ ևս հայ բնակչության կոտորած իրականացնելու համար: Այդ ժամանակ Երևանում հայրենիքի պաշտպանության գործի կազմակերպումն իր վրա վերցրեց 1915 թ. Վանի հերոսամարտի ղեկավար **Արամ Մանուկյանը**, որը 1917 թ. ղեկտենքերի վերջից գլխավորում էր Երևանի ազգային խորհուրդը: Շուտով Արամը ստացավ դիկտատորի լայն լիազորություններ իր ձեռքը կենտրոնացնելով Արևելյան Հայաստանի ռազմական և վարչական իշխանությունը: Նա Երևան հրավիրեց մի շարք նշանավոր զինվորականների՝ Սովսես Սիլիկյանին, Դանիել Բեկ-Փիրումյանին, Դրոյին և այլոց: Արամը կարողացավ կայդ ու կանոն հաստատել Երևանի նահանգում, սանձել ավազակային խմբերը, կազմակերպել զինական ուժեր և ուղարկել ռազմաճակատ:

Իրադրությունն Այսրկովկասում շարունակում էր ավելի վտանգավոր դառնալ: Թուրքերի ճնշման տակ սեյմը **1918 թ. ապրիլի 9(22)-ին** վրաց մենշևիկների և ադրբեջանցի մուսավաթականների ջանքերով ընդունեց որոշում Այսրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու մասին: Սեյմի հայ պատվիրակությունը, որ դեմ էր այդ որոշմանը, մնաց փոքրամասնության մեջ: Երկրամասի անջատումը Ռուսաստանից ավելի անկաշկանդ դարձրեց թուրքերի նվաճողական ձեռնարկումները:

Մայիսի 15-ին, անցնելով Ախուրյան գետը, թուրքական հորդաները ներխուժեցին Ալեքսանդրապոլ: Այստեղ ևս բավականաչափ ուժեր կային թշնամուն դիմադրելու համար: Սակայն սեյմի ղեկավարությունը կարգադրություն արեց քաղաքը թուրքերին հանձնելու մասին: Ալեքսանդրապոլի զավթումից հետո թուրքական «Կարս» զորամիավորումը 4 ուղղություններով սկսեց սռաջանալ Արևելյան Հայաստանի խորքերը: Թուրքերի 3-րդ և 4-րդ բանակային զորախմբերը հրաման էին ստացել Արարատյան

դաշտով մտնել Երևան: **Մայիսի 21-ին** թուրքական զորքերը գրավեցին **Սարդարապատ** գյուղն ու կայարանը: Անմիջական վտանգ կախվեց Էջմիածնի ու Երևանի վրա, որտեղ բազմահազար արևելահայերի հետ ծվարել էին հարյուր հազարավոր արևմտահայ գաղթականներ: Երևանի անկումը կնշանակեր թուրքերի ձեռնարկած 1915 թ. ցեղասպանության ավարտ, հայ ժողովրդի իսպառ ոչնչացում:

Այս օրհասական ժամին խոսեց հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանական բնագոյը: Վերջ տրվեցին միջկուսակցական տարածայնություններին, սկսվեց համախմբման ուժեղ շարժում: Սկսվեց հայ ժողովրդի իսկական **Հայրենական պատերազմը**: Արամ Մանուկյանը գեներալ Թ. Նազարբեկյանին լիազորեց ստանձնելու հայկական բոլոր զորքերի հրամանատարությունը: Վերջինս էլ գեներալ Մ. Սիլիկյանին նշանակեց Երևանյան ուղղությունը պաշտպանող զորաջոկատի հրամանատար: Սարդարապատի շրջանում տեղակայված **Շևքի** փաշայի 15 հազարանոց զորաբանակի դեմ կռվող հայկական ուժերի ղեկավարությունը վստահվեց արցախցի գնդապետ Դանիել Բեկ-Փիրումյանին: Վերջինիս ազգական **Պողոս Բեկ-Փիրումյանը** գլխավորեց կամավորներից կազմված «**Մահապարտների գունդը**»:

Մայիսի 22-ին հայկական ուժերն անցան հակահարձակման և հուժկու հարվածով ոչնչացրին **Ղամշլու (Եղեգնուտ)** գյուղի շրջանում կենտրոնացած թուրքական զորքերին՝ ազատագրելով մեկ օր առաջ գրավված Սարդարապատը: Թուրքերը նահանջեցին և նոր դիրքեր բռնեցին Արաքս կայարանի շրջանում: Այս հաղթանակը ոգևորեց հայկական ուժերին: Տարբեր տեղերից սկսեցին ժամանել նորանոր ջոկատներ: Մարտիկների առջև ելույթ ունեցավ Սիլիկյանը՝ հիշեցնելով Ավարայրի հերոսներին և այն մասին, որ նահանջել չի կարելի, քանզի թիկունքում Սուրբ Էջմիածինն է: Համանման ճառ արտասանեց նաև Նազարբեկյա-

նը. «Մեր ապագան մեր ձեռքին է, կամ կհասնենք նրան պայքարով կամ երբեք մենք և մեր սերունդները չեն տեսնի այն»:

Մինչև մայիսի 27-ը տևած արյունալի մարտերից հետո հայկական ուժերը թշնամուն հետ շարտեցին մինչև Արաքս կայարանը: Հայկական ուժերին շրջանցելու և թևերից հարվածելու թուրքերի 9-րդ դիվիզիայի ջանքերն անցան ապարդյուն: Դա տեղի ունեցավ շնորհիվ **Բաշ-Ապարանի** ուղղությամբ հայկական զորքերի հաջող գործողությունների: Բաշ-Ապարանի շրջանում աչքի ընկավ **Դրաստամատ Կանայանը**: Մայիսի 27-29-ի ընթացքում Բաշ-Ապարանի շրջանում թշնամին ջախջախվեց և հետ շարտվեց: Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի շրջանում կրած պարտությունների վրեժը թուրքերը փորձեցին հանել **Մեծ Ղարաքիլիսայում**: Այս ուղղությամբ նրանք ձգտում էին ճեղքել դիմադրությունը և դուրս գալ դեպի Թիֆլիս: Մայիսի 24-28-ին Մեծ Ղարաքիլիսայի մարտերում աչքի ընկան գնդապետներ **Ա. Բեյ Մամիկոնյանի, Ն.Ղորղանյանի, Գարեգին Նժդեհի** գլխավորած զորագնդերը: Միայն մայիսի 30-ին մեծ կորուստների գնով թշնամին կարողացավ ներխուժել Ղարաքիլիսա: Այնուհանդերձ, ընդհանրապես մայիսյան հերոսամարտերն ավարտվեցին թշնամու ջախջախմամբ: Տալով 3500 զոհ՝ թուրքերը նահանջեցին դեպի Ալեքսանդրապոլ: Մայիսյան հերոսամարտերում, որոնք հայոց պատմության ամենապայծառ էջերից են, աչքի ընկան նաև հեծյալ ջոկատի հրամանատար **Հովհաննես Բաղրամյանը**, գրող **Ակսել Բակունցը**, լեզվաբան **Գրիգոր Ղափանցյանը**, ռուս զինվորականներ **Պերեկրեստովը, Սիլինը**, հույն հրետանավոր **Սաֆեօլուն**, բազմաթիվ հոգևորականներ՝ **Գարեգին Եպիսկոպոս Հովսեփյանի** գլխավորությամբ և ուրիշներ:

Թուրքական նվաճողների դեմ ծանր, բայց հերոսական կռիվներ մղվեցին նաև հայ-թուրքական ռազմաճակատի արևմտյան հատվածում՝ Շիրակում, Զավախքում և Ախալցխայում: Մայիսյան

հերոսամարտերի բոցերում ծնվեց հայոց Առաջին հանրապետությունը:

Հայաստանի Հանրապետության ծնունդը: Մայիսի 26-ին Անդրկովկասյան սեյմի վրաց մենչկիկյան խմբակցությունը հանդես եկավ սեյմը լուծարելու և անկախ վրացական պետություն հռչակելու հայտարարությամբ: Այդ առաջարկությունը պաշտպանեցին մուսավաթականները, որոնք էլ հռչակեցին իրենց պետականության ստեղծումը՝ **Գյանջա** (Գանձակ) մայրաքաղաքով (այդ ժամանակ Բաքվում հաստատվել էր խորհրդային իշխանություն՝ ի դեմս կոմունայի, Ս. Շահումյանի գլխավորությամբ): Սեյմի փլուզումով վերջնականապես պարզ դարձավ, որ հայերը մեն-մենակ են մնում թուրքական վտանգի առջև: Վրացիները ստացան Գերմանիայի, իսկ ադրբեջանցիները՝ թուրքերի աջակցությունը:

1918 թ. մայիսի 28-ին Թիֆլիսում Հայոց ազգային խորհուրդը գումարեց իր պատմական նիստը՝ ստեղծված իրավիճակում հայության անելիքների հարցը քննարկելու նպատակով: Որոշվեց պատվիրակություն ուղարկել Բաթում՝ թուրքերի հետ բանակցելու համար: Այդ օրն արվեց առաջին ինքնուրույն քաղաքական քայլը, որի պատճառով իրավամբ մայիսի 28-ը դարձավ հայոց անկախ պետականության ծննդյան օրը: Ազգային խորհրդի նախագահ **Ավետիս Ահարոնյանը** հրապարակեց **Նիկոլ Աղբալյանի** ձեռքով գրված Հայաստանի անկախության հռչակագիրը, որը տպագրվեց մամուլում: Դրանում մասնավորապես ասվում էր. «Ի նկատի ունենալով, որ Վրաստանի և Ադրբեջանի անկախության հռչակումով լուծարվում է Անդրկովկասյան դաշնակցությունը, Հայոց ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես իր վրա է վերցնում կառավարման ֆունկցիաները Հայկական գավառների նկատմամբ»: Հունիսի 1-ի հայտարարությամբ Ազգային խորհուրդն իրեն հռչակում էր հայկական բոլոր հողերի միակ և

գերագույն իշխանություն: Այսպես հայ ժողովուրդը վերականգնեց իր պետական անկախությունը:

Նորաստեղծ պետականությունը փրկելու համար անհրաժեշտ էր միջպետական հարաբերություններ հաստատել դարավոր թշնամու՝ Թուրքիայի հետ: Այդ նպատակով, հետևելով Այսրկովկասի հարևան երկու նորաստեղծ պետությունների օրինակին, ժամանակավոր կառավարության գործառույթներ իրականացնող Ազգային խորհուրդն իր պատվիրակությունն ուղարկեց **Բաթում**, որտեղ բանակցություններ էին ընթանում օսմանյան Թուրքիայի և անդրկովկասյան հանրապետությունների պատվիրակությունների միջև:

Բաթումի պայմանագիրը: Բանակցություններում հայկական կողմը ներկայացրին Ա. Խատիսյանը և Յովհ. Քաջագունին: Սկզբում թուրքական պատվիրակությունը չէր ցանկանում բանակցել հայերի հետ: Սակայն, մայիսի վերջին Արևելյան Հայաստանում օսմանյան զորքերի կրած անհաջողությունները թուրքերին ստիպեցին հաշվի նստել հայկական պատվիրակության հետ: **Հունիսի 4-ին Բաթումում** կնքվեց հաշտություն Թուրքիայի և առանձին-առանձին՝ անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների միջև: Թուրքիան ճանաչում էր Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը:

Հայերին այդ անկախությունը տրվում էր չափազանց թանկ գնով: Բաթումի պայմանագիրն ավելի ծանր էր, քան Բրեստ-Լիտովսկի հաշտությունը: Հայաստանը հրաժարվում էր ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանից ու Կարսի մարզից, այլև Արևելյան Հայաստանի մի շարք շրջաններից՝ Ալեքսանդրապոլի և Համամլուի գավառներից, Երևանի ու Էջմիածնի գավառների մի մասից, Շարուր-Ղարալազյազի 1/5-րդից, Ալեքսանդրապոլ-Նախիջևան երկաթուղուց (բացի Երևան-Մասիս 6 վերստանոց հատվածից): Հայաստանում տեղակայվելու էին թուրքական կայազորներ: Թուրքերը իրավունք էին ստանում Հայաստանով զորք տեղափոխել

Բաքու, որտեղից պետք է դուրս բերվեին կոմունան պաշտպանող հայկական ուժերը: Վերջապես, Հայաստանը պարտավորվում էր իր տարածքում զինաթափել հակաթուրքական «ավազակային» զորաջոկատները: Վերջինիս տակ թուրքերը նկատի ունեին հասկապես Անդրանիկի ջոկատը: Դրանից զորավարը խիստ դժգոհեց: Ուստի նա հրաժարվեց ճանաչել հանրապետության կառավարությանը և հեռացավ Ջանգեզուր:

Այսպիսի ծանր պայմաններում՝ 12 հազ. քառ. կմ տարածքի վրա ծնվեց Հայաստանի Հանրապետությունը: Սակայն ժամանակի ընթացքում այն ամրապնդվեց և դարձավ տարածաշրջանի ուժեղ ու ժողովրդավար երկրներից մեկը, ծանրակշիռ դեր ունեցավ հայոց նորօրյա պետականության պատմության մեջ: Անկախ պետականությամբ հայությունը թևակոխեց նորագույն պատմության դարաշրջան:

ԳԼՈՒԽ ՀՈՐԻՐՈՐՈՂ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1918 թ մայիսի 28-ին պետականության վերականգնումով հայ ժողովուրդը թևակոխեց նոր պատմության դարաշրջան: Կյանքի կոչվելով ռազմաքաղաքական ծանրագույն պայմաններում՝ Հայաստանի Հանրապետությունը բավական կարճ ժամանակում ընդարձակվեց, հասավ միջազգային ճանաչման, կարողացավ վերածվել ժողովրդավարական պետության: Թեև քննալաբլիշկիյան գործակցության պատճառով 1920 թ. դեկտեմբերին այն կործանվեց, և երկիրը կորցրեց պետական անկախությունը, այնուամենայնիվ, հայ բուլշևիկները ստիպված եղան նրա հիմքի վրա ստեղծել Խորհրդային Հայաստանը:

Խորհրդային իշխանության տարիներին հայ ժողովուրդը ենթարկվեց ստալինյան բռնություններին, կրեց անասելի դժվարություններ, բայց կորաղացավ Հայաստանը ագրարային երկրից վերածել արդյունաբերական երկրի: Երկրորդ համաշխահային պատերազմի տարիներին շուրջ 600 հազար հայեր ԽՍՀՄ և այլ երկրների բանակների կազմում մարտնչելով՝ իրենց ավանդն ունեցան ֆաշիզմի դեմ տարած հաղթանակի գործում: Պատերազմի ավարտից հետո միայն 1946–1948 թթ. ընթացքում բազմաթիվ երկրներից շուրջ 90 հազար սփյուռքահայեր վերադարձան հայրենիք:

Ստալինյան դարաշրջանի ավարտից հետո հատկապես 1960-ական թթ. կեսերին Հայաստանում և Սփյուռքում սկսվեց ազգային վերածննդի ժամանակաշրջան: 1988 թ.

փետրվարին ծավալված Արցախյան ազատագրական պայքարը հանգեցրեց պետական անկախության վերականգնմանը. 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին հռչակվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, իսկ նույն ամսի 21-ի համաժողովրդական հանրաքվեից հետո՝ նաև Հայաստանի Հանրապետությունը: 1992–1994 թթ. հաղթական կռիվների շնորհիվ հայ ազատամարտիկներն ազատագրեցին նախկին ԼՂԻՄ-ի տարածքն ամբողջապես ու վերահսկողություն սահմանեցին շրջակա բնակավայրերի վրա:

Այսօր համայն հայությունը շարունակում է պայքարը Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության ու Արցախի Հանրապետության ամրապնդման, հայկական զույգ պետություններում ժողովրդավարական գործընթացների խորացման ուղղությամբ:

Պետականաշինության առաջին քայլերը: Հանրապետության հռչակումից հետո առաջնահերթ խնդիրներից էր իշխանության մարմինների ստեղծումը: Սկզբում իշխանության ժամանակավոր գործառույթներն իրականացնում էր Հայոց ազգային խորհուրդը, որը տարբեր պատճառներով շարունակում էր մնալ Թիֆլիսում և չէր տեղափոխվում Երևան: Հայաստանում իշխանության ղեկը մնում էր Երևանի ազգային խորհրդի ձեռքում Արամ Մանուկյանի ղեկավարությամբ: Վերջինս հսկայական գործ կատարեց Երևանում պետականության հռչակումը նախապատրաստելու և նորաստեղծ պետությունը ամրապնդելու ուղղությամբ: Նրա ղեկավարած **Հատուկ կոմիտեն** մինչև հուլիսի կեսերը՝ Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի փոխադրումը Երևան, Հայաստանում հանդես եկավ որպես կառավարման ժամանակավոր մարմին: Պատահական չէ, որ ընդունված է Արամին համարել հայոց պետականության գլխավոր ճարտարապետը:

1918 թ. հուլիսի 19-ին Ազգային խորհուրդը ժամանեց Երևան: Թիֆլիսի և Երևանի Ազգային խորհուրդների ու քաղաքական կուսակցությունների համաձայնությամբ կազմվեց իշխանության բարձրագույն մարմին՝ **Հայաստանի խորհուրդ** (պառլամենտ, խորհրդարան), որի մեջ մտան ազգային խորհուրդների, տարբեր կուսակցությունների, անկուսակցականների, ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների (եզդիներ, ռուսներ, մահմեդականներ) ներկայացուցիչներ, ընդամենը՝ 46 հոգի, որից 18-ը՝ դաշնակցականներ: Հուլիսի 24-ին հրապարակվեց կառավարության կազմը. վարչապետ՝ **Հովհ. Քաջազունի**, ներքին գործերի նախարար՝ **Ա. Մանուկյան**, արտգործնախարար՝ **Ա. Խատիսյան**, ֆինանսների նախարար՝ **Խ. Կարճիկյան**, զինվորական նախարար՝ գեներալ **Հովհ. Հախվերդյան** և արդարադատության նախարար **Գր. Տեր-Պետրոսյան**: **Օգոստոսի 1-ին** Երևանում

հանդիսավորությամբ բացվեց հայոց առաջին խորհրդարանի անդրանիկ նստաշրջանը: Խորհրդի նախագահ ընտրվեց **Ավետիք Սահակյանը** (Հայր Աբրահամ): Նստաշրջանը որոշում ընդունեց երկիրը ծանրագույն վիճակից դուրս բերելու ուղղությամբ շուտափույթ քայլեր ձեռնարկելու մասին: Մինչև հիմնական օրենքի՝ սահմանադրության ընդունումը, որոշվեց ժամանակավորապես առաջնորդվել ցարական Ռուսաստանի «Հավաք օրինաց» օրենքների ժողովածուով: Մինչև տարեվերջ բարելավվեց դատական գործը: Ստեղծվեց երգվյալ ատենակալների դատարան:

1919 թ. դեկտեմբերի 26-ին խորհրդարանն ընդունեց կարևոր որոշում՝ հայոց լեզուն պետական ճանաչելու մասին: Գործավարությունը բոլոր հիմնարկներում այսուհետև կատարվելու էր հայերենով: Ընդունվեց պետական դրոշը՝ եռագույնը, որը Արամի կարգադրությամբ պետք է պարտադիր բարձրացվեր պետական, կառավարական հիմնարկների վրա: Եռագույնի կարմիրը խորհրդանշում էր հայ ժողովրդի թափած արյունը, երկնագույնը՝ ազատագրված հայրենիքի բաց երկինքը, մարնջագույնը՝ աշխատանքը (հողի գույնը): Ճարտարապետ **Ալ. Թամանյանի** և նկարիչ **Յ. Կոջոյանի** կողմից ներկայացված հանրապետության զինանշանը, դրոշակի օրինակով, ընդունվեց ժամանակավորապես: Զինանշանի վրա երկու Մասիսների շուրջ հին հայկական արքայատոհմերի՝ Արտաշեսյանների, Արշակունիների, Բագրատունիների և Ռուբինյանների զինանշաններն էին, աջ և ձախ կողմերում՝ արծվի և առյուծի պատկերներ, ներքևում՝ սուրը, գրիչը, հասկերը: Հանրապետությունում իբրև պետական հիմն գործածվում էր «**Մեր հայրենիքը**»: Սահմանվեցին շքանշաններ, տոներ: Եղան «Հայրենիքին ծառայության համար», «Վարդան գորավար» և այլ շքանշաններ ունենալու մասին որոշումներ:

Հանրապետության կառավարությունը մեծ ուշադրություն հատկացրեց բանակի ամրապնդման խնդրին: Հին բանակը, որի

կորիզը հայկական կորպուսն էր, այլևս չէր համապատասխանում ժամանակի ոգուն, ուստի կազմացրվեց և նոր՝ 20-25 տարեկանների զորահավաքի հիման վրա կազմվեց հայկական դիվիզիան՝ Մովսես Սիլիկյանի հրամանատարությամբ: Մինչև 1920 թ. բանակի թիվն իր 10 գնդերում հասավ 25 հազարի: Սևանում հիմք դրվեց ռազմական նավատորմին, որի առաջնեկը դարձավ «Աշոտ Երկաթ» ռազմանավը:

Միացյալ Հայաստանի հռչակումը: Հանրապետությունում մեծ թիվ կազմող արևմտահայ գաղթականությունը դժգոհ էր, որ իրենց հայրենիքը՝ Արևմտյան Հայաստանը դուրս է մնացել կառավարության ուշադրությունից: 1918 թ. հոկտեմբերի վերջին համաշխարհային պատերազմում Անտանտի երկրներից Թուրքիայի կրած պարտության լուրը ոգևորություն առաջացրեց հայերի շրջանում: 1919 թ. փետրվարին Երևանում կայացավ արևմտահայ գաղթականների համագումար, որն առաջ քաշեց «**Միացյալ Հայաստանի**» ստեղծման գաղափարը: Համագումարը գտնում էր, որ այս հանրապետությունը պետք էր կոչել Արարատյան հանրապետության, իսկ «Հայաստանի Հանրապետություն» անվանումը կարող էր կրել երկիրն իր կազմում Արևմտյան Հայաստանն ունենալուց հետո: Ի կենսագործումն այդ պատմական խնդրի միացյալ Հայաստանի ստեղծման, անկախության տարելարծի օրը **մայիսի 28-ին** կառավարությունը, որն արդեն գլխավորում էր **Ա. Խատիսյանը**, Հայաստանը հռչակեց «**Միացյալ, ազատ հանրապետություն**»: Դրանով կառավարությունն իրեն համարում էր նաև Արևմտյան Հայաստանի տերը, և Հայաստանը հռչակվում էր միասնական պետություն: Այս որոշումը վտանգավոր համարելով՝ հայ ժողովրդական կուսակցության 4 նախարարները դուրս եկան կառավարության կազմից:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918–1920 ԹԹ.

Տնտեսական վիճակը: Հանրապետությունը գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններում: 1918 թ. թուրքական ներխուժման պատճառով քայքայվել էր տնտեսությունը: 1913 թ. համեմատությամբ 1919 թ. գյուղատնտեսական արտադրանքը նվազել էր 6 անգամ: Հին աշխատում պղնձի հանքերը, գործարանները: 1918 թ. վերջին և 1919-ի սկզբներին սովյալների թիվն անցնում էր կես միլիոնից: Սովից և համաճարակներից մահացավ 180 հազ. մարդ, հիմնականում արևմտահայ գաղթականներ: Իրավիճակն սկսեց որոշ չափով բարելավվել միայն 1919 թ., երբ ստացվեց ամերիկյան օգնությունը և համեմատաբար լավ բերք հավաքվեց:

Շուրջ 200 հազար գաղթականներ բնակություն հաստատեցին երկրի տարբեր քաղաքներում և հատկապես լքյալ բնակավայրերում: Արտասահմանում օգնություն կազմակերպելու համար Եվրոպա և Ամերիկա մեկնեց վարչապետ Հովհաննես Քաջազունու պատվիրակությունը: Ամերիկյան առաջին օգնությունը Հայաստան հասավ 1919 թ. մայիսին. ստացվեց ալյուր, ցորեն և այլ սննդամթերք:

Ծնողագուրկ երեխաների համար բացվեցին բազմաթիվ որբանոցներ: Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան կոմիտեն՝ **Ամերկոնը** մեծ օժանդակություն ցուցաբերեց երկրի չքավոր ու գաղթական բնակչությանը:

Սկսվեցին հողային բարեփոխումներ: 1920 թ. ընդունվեց նոր հողային օրենք, ըստ որի՝ անհատույց բռնագրավվում և ազգայնացվում էին կալվածատիրական հողերը և օգտագործման հանձնվում գյուղացիներին:

Հասարակական կյանքը: Հայաստանը վերածվել էր ժողովրդավարական պետության: Ազատորեն գործում էին քաղա-

քական կուսակցությունները՝ դաշնակցությունը, որը կառավարող կուսակցությունն էր, սոցիալ-դեմոկրատները (մենշևիկներ, բոլշևիկներ), հնչակյանները, էսեռները և այլք: 1920 թ. ձևավորվեց Հայաստանի կոմկուսը: Այս կուսակցությունները ընդդիմություն կազմեցին դաշնակցությանը: Միայն հայ ժողովրդական կուսակցությունը որոշ ժամանակ մտավ կառավարության մեջ և կռաւիցիա կազմեց դաշնակցության հետ:

1919 թ. հունիսի վերջին անցկացվեցին ընտրություններ 366 հազար ընտրողների, 7 քաղաքական կուսակցությունների մասնակցությամբ: Խորհրդարանի 80 անդամներից 72-ն ընտրվեցին ՀՀԴ կուսակցությունից: **1919 թ. օգոստոսի 1-ին** բացվեց նորընտիր խորհրդարանը, որը հաստատեց նոր կառավարության կազմը՝ վարչապետ Խատիսյանի ղեկավարությամբ: Հայաստանը վերածվել էր ժողովրդավարական պետության:

Ափյուռքահայ մի շարք մեծահարուստներ բարեգործական միջոցներ հատկացրին և կտակներ փոխադրեցին Հայաստան, ինչպես Եգիպտոսից **Մելքոնյան** եղբայրները, Եգիպտահայ ռամկավարները, Թիֆլիսից՝ **Ա. Մելիք-Ազարյանը**, Բաքվից՝ **Արշակ Ղուկասյանը** և ուրիշներ: Ամերիկայում անցկացվեց Հայաստանի «Բանակի օր», որի անունով կատարվեցին հանգանակություններ:

Մշակութային ձեռնարկումներ: Ընդհանուր ծանր պայմաններում իսկ մոռացության չտրվեց երկրի մշակութային կյանքը, որի բարելավումը մեծապես կապվեց կրթության նախարար Նիկոլ Աղբալյանի անվան հետ: Դեռ 1919 թ. մայիսին եղավ որոշում համալսարան բացելու վերաբերյալ: Համալսարանի բացումը տեղի ունեցավ **1920 թ. հունվարի 30-ին Ալեքսանդրապոլում**, որի միակ՝ պատմալեզվաբանական ֆակուլտետում նախապես հաշվվում էր 290 ուսանող:

Բացվեցին նաև բազմաթիվ դպրոցներ, ակումբներ, գրադարաններ: Կազմակերպվեց Հնությունների պահպանության պե-

տական կոմիտե: Թիֆլիսից Երևան էր փոխադրվելու պետական թանգարանը, նախատեսվում էր կազմակերպել պետական թատրոն: Սակայն նորաստեղծ հանրապետության մշակույթի վերելքը երկար չտևեց 1920 թ. սկսված թուրք-հայկական պատերազմի և երկրի խորհրդայնացման հետևանքով:

Թուրք-թաթարական խռովությունները: Հայաստանի Հանրապետության համար առավել վտանգավոր էին թուրք-թաթարական խռովությունները, որոնք անկայուն էին դարձնում երկրի ներքին կյանքը, սպառնում պետության գոյությանը: Դրանք կազմակերպում և ղեկավարում էին թուրք և թաթար գործակալները: Մուսավաթական Ադրբեջանն իր հակահայկական քայլերն իրականացնում էր նաև Երևանում իր լիազոր-ներկայացուցչության միջոցով: Պատահական չէ, որ բաղահայտ լրտեսական գործունեության համար իշխանությունները երկրից վտարեցին Ադրբեջանի ներկայացուցիչ **Մամեդ խան Թեքինսկուն:**

Հայաստանի իշխանությունները ձգտում էին խաղաղ միջոցներով վերջ տալ թաթարների անհնազանդությանը: Սակայն Սուրմալուի գավառում, Ջանգիբասարում (այժմ՝ Մասիսի շրջան), Բեյուլք-Վեդիում (Արարատի շրջան), Բասարգեչարում (Վարդենիս), Կարսի մարզում և այլ վայրերում հակակառավարական խռովություններն անընդհատ կրկնվում էին: 1919 թ. ամռանը թուրքական գործակալների աջակցությամբ Նախիջևանի թաթարները, որոնք մայիսին իրենց հուպատակությունն էին հայտնել Հայաստանի Հանրապետությանը, խռովություն բարձրացրին և կազմակերպեցին տեղի հայության ջարդեր: Նրանք Հայաստանի տարածքում ստեղծեցին մուսուլմանական ինքնավար կազմավորումներ, այսպես կոչված «**Շուրսաներ**»:

Երկրի միասնականությունը պահպանելու և հայ բնակչության անվտանգությունն ապահովելու նպատակով իշխանությունները ստիպված եղան թուրք-թաթարների զինված դիմադրությունը ճնշել նաև ուժի գործադրմամբ: Այդ խնդիրը հիմնականում

դրվեց զինվորական և ներքին գործերի նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի և Դրոյի վրա: Թուրք-թաթարական խռովությունները 1920 թ. ընթացքում հիմնականում ճնշվեցին, սակայն դրանք ժամանակ առ ժամանակ շարունակեցին խախտել երկրի անդորրը և խոցելի դարձնել հանրապետությունը թուրքական նոր ներխուժման նախօրյակին:

Մայիսյան ապստամբությունը: Հայաստանի Հանրապետության կյանքի կայունացման գործընթացը ընդհատվեց 1920 թ. բոլշևիկների բարձրացրած մայիսյան խռովությամբ: Խորհրդային Ռուսաստանը, տանելով հաղթանակներ քաղաքացիական կռիվներում և Անտանտի երկրների նկատմամբ, 1920 թ. սկզբներին ներթափանցեց Անդրկովկաս: **Ապրիլի 28-ին** Կարմիր բանակը մտավ Ադրբեջան. առանց դիմադրության այն խորհրդայնացավ: Հայաստանում ազատորեն գործող բոլշևիկները, ոգևորվելով այդ հանգամանքով, վճռեցին ապստամբություն բարձրացնել և զենքի ուժով Հայաստանը խորհրդայնացնել: Մայիսի 1-ին նրանք ցույցեր կազմակերպեցին կառավարության դեմ: Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկները, որոնց կողմն էր անցել «**Վարդան Չորավար**» զրահագնացքի անձնակազմը **Սարգիս Մուսայելյանի** գլխավորությամբ, մայիսի 7-ին կազմեցին «ապստամբության» ղեկավար մարմին՝ **Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտե** (ՀՌՀԿ): Վերջինս գլխավորեց Ս. Մուսայելյանը:

Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկները, որոնք հայ ժողովրդի փրկությունը տեսնում էին դաշնակցության տապալման և համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության իրականացման մեջ, դիմեցին զենքի: Մայիսի 10-ին Ալեքսանդրապոլի ՌՀԿ-ն հայտարարեց գավառում խորհրդային իշխանություն հաստատելու մային:

Բոլշևիկյան խռովությունը կարող էր տարածվել և սպառնալ ռանրապետության գոյությանը: Խորհրդարանը ընդհատեց իր նիստերը և **1920 թ. մայիսի 5-ին** կազմեց նոր կառավարություն,

որը բաղկացած էր դաշնակցական կուսակցության ղեկավար մարմնի՝ բյուրոյի անդամներից, որի համար էլ հաճախ անվանվում էր բյուրո-կառավարություն: Իյատիսյանին վարչապետի պաշտոնում փոխարինեց **Համո Օհանջանյանը**: Ընդունվեց օրենք արտակարգ դատարաններ ստեղծելու մասին:

Բոլշևիկները փորձում էին ընդարձակել ապստամբության շրջանակները: Ալեքսանդրապոլի խռովությունը տարածվեց Շիրակի գյուղերում, Կարս և Սարիղամիշ քաղաքներում: Կարսի մարզի հայ բնակչությունը աջակցություն չցուցաբերեց ՌԳԿ-ին: Վերջինիս հիմնականում աջակցեցին տեղի մահմեդականներն ու ռուս վերաբնակիչները: Կարսի ՌԳԿ-ի ուժերը, հասկանալով, որ փոքրաթիվ ուժերով ի վիճակի չեն պահել իշխանությունը, որոշեցին անցնել Ալեքսանդրապոլ: **Արգիմա** գյուղի մոտ նրանք ընդհարվեցին կառավարական զորքերի հետ և տվեցին զոհեր: Ձուլվածների թվում էր երիտասարդ բոլշևիկ Ղուկաս Ղուկասյանը:

Կառավարական ուժերը, որոնց թվում էին հիմնականում արևմտահայ կամավորականներ, **Սեպուհի** հրամանատարությամբ, առաջադրանք ստացան ծնշելու ապստամբության կենտրոնավայր Ալեքսանդրապոլի ելույթը: Նրանք վերջնագիր ներկայացրին ՌԳԿ-ին՝ անարյուն անձնատուր լինելու համար: Վերջնագիրը քննարկվեց **մայիսի 13-ին** զրահագնացքում: ՌԳԿ-ի անդամներից ոմանք իրավամբ նշեցին, որ ապստամբությունը լավ չի նախապատրաստված և պետք է առանց կռվի անձնատուր լինել: Սակայն **Ավիս Նուրիջանյանի** պնդմամբ՝ ընդունվեց որոշում դիմադրելու մասին: Բայց երբ ստացվեց Սեպուհի 300 հոգանոց զորաջոկատի մոտենալու մասին լուրը, որոշումը վերանայվեց: Մայիսի 14-ին Ալեքսանդրապոլում վերականգնվեց օրինական իշխանությունը: Խռովարարների մի մասը փախուստի դիմեց, մյուսները ձերբակալվեցին: Շիրակում ապստամբության պարտությունը անդրադարձավ մյուս շրջանների ելույթների վրա:

Սարիղամիշում ապստամբությունը սկսվեց այն ժամանակ, երբ Շիրակում և Կարսում այն պարտություն էր կրել: Այստեղ ՌՅԿ-ն «իշխանությունն» իր ձեռքը պահեց միայն մի քանի օր: **Նոր Բայազետում** ապստամբությունը գլխավորեց **Հովհաննես Սարուխանյանը**: Այստեղ ևս մի քանի օրից ապստամբությունը ճնշվեց:

Բուլշևիկների ելույթը համեմատաբար երկար տևեց **Ղազախ-Շամշադինում**, որտեղ նրանց զինական օգնություն ցուցաբերեցին Ադրբեջանից ժամանած կարմիրբանակայինները: Միաժամանակ ելույթներ եղան Ջանգեզուրում, որտեղ բռնություններ գործադրվեցին տեղի պաշտոնական անձանց նկատմամբ: Ի պատասխան դրա, ապստամբությունը ճնշելուց հետո, իշխանությունները գնդակահարեցին մի շարք բուլշևիկ ղեկավարների՝ Ստ. Ալավերդյանին, Բ. Ղարիբջանյանին, Ս. Մուսայեյլանին, Հ. Սարուխանյանին և այլոց:

Ապստամբությունը նախապատրաստված չէր: Դրա համար չկային նախադրյալներ, ժողովուրդը չէր աջակցում բուլշևիկներին: Պատահական չէ, որ Կարմիր բանակից օգնություն չստանալով այն հեշտությամբ ճնշվեց: Սակայն ապստամբությունն ունեցավ ծանր հետևանքներ. երկուստեք եղան զոհեր, թուրքական նոր ներխուժման նախաշեմին հասարակությունը պառակտվեց:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (1918–1920)

Դիվանագիտական կապերի հաստատումը: 1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումում Օսմանյան կայսրության հետ կնքած պայմանագիրը եղավ Հայաստանի առաջին միջազգային փաստաթուղթը: Հայոց ազգային խորհուրդը, որպես նորահռչակ պետության գործադիր մարմին, օգտագործելով Քառյակ դաշինքի երկրների միջև ծագած տարածայնությունները, քայլեր կատա-

րեց Բաթումի պայմանագրի ծանր պայմանները վերանայելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով Կ. Պոլիս ուղարկվեց Ա. Ահարոնյանի, իսկ Բեռլին՝ Զ. Օհանջանյանի պատվիրակությունները: Մինչև համաշխարհային պատերազմում գերմանական դաշինքի երկրների պարտությունը՝ 1918 թ. աշունը, փաստորեն Ահարոնյանի պատվիրակությունը ծառայեց որպես Հայաստանի ներկայացուցչություն Օսմանյան կայսրությունում, իսկ Օհանջանյանին՝ Գերմանիայում: 1919 թվականից սկսվեց Հայաստանի միջազգային ճանաչման նոր շրջանը: 1919 թ. մարտին Վրաստանն ու Հայաստանը ճանաչեցին միմյանց անկախությունը:

1920 թ. հունվարի 23-ին ստացվեց Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար լորդ **Զերզոնի** հեռագիրը, որում ասվում էր, որ Անտանտի երկրների հրավիրած Փարիզի վեհաժողովը որոշել է ճանաչել Հայաստանի անկախությունը: Այդ լուրը երևանում նշանավորվեց 101 թնդանոթային զարկերով: **1920 թ. ապրիլի 24-ին** Հայաստանը ճանաչվեց ԱՄՆ-ի կողմից, **Արմեն Գարոն** նշանակվեց այնտեղ համրապետության ներկայացուցիչ: Դժբախտաբար, խորհրդային Ռուսաստանի հետ դիվանագիտական ու բարեկամական կապեր հաստատելու փորձերն անցան ապարդյուն: Այդ կապերը հաստատվեցին միայն **Դենիկինի**, **Կոլչակի** և հակախորհրդային այլ գեներալների ստեղծած պետական կազմավորումների հետ: Հայաստանում ներկայացուցչություններ բացեցին Վրաստանը, Ադրբեջանը, Պարսկաստանը, միջազգային տարբեր ընկերություններ:

Հայաստանը ռազմադիվանագիտական ու տնտեսական մեկուսացումից սկսեց դուրս գալ միայն այն բանից հետո, երբ **1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուղրոսում** Անտանտի երկրների հետ կնքած զինադադարով Օսմանյան կայսրությունն ընդունեց իր պարտությունը: Թուրքերը պարտավորվեցին իրենց զորքերը հետ քաշել մինչև նախապատերազմյան՝ 1914 թ. սահմանները:

Հարաբերությունները հարևան երկրների հետ: 1918 թ. նոյեմբերից թուրք զավթիչներն սկսեցին հեռանալ Այսրկովկասում գրաված շրջաններից, այդ թվում **Լոռուց** և **Ախալքալաքի** գավառից: Վրացիները, որոնք դեռ 1917 թ. կողմնակից էին հառևանների հետ տարածքների էթնիկական սկզբունքով բաժանմանը (այսինքն՝ յուրաքանչյուր վիճելի տարածք միացվելու էր այն երկրին, որի բնակչության մեջ մեծամասնությունն էին կազմում տվյալ ազգի ներկայացուցիչները), շուտով տարածքային պահանջ ներկայացրին գերազանցապես հայաբնակ Լոռու և Ախալքալաքի գավառների նկատմամբ: Հայաստանի կառավարությունը վրացիներին առաջարկեց՝ հրաժարվել ռազմական ուժով հարցի լուծումից և բանակցություններ սկսել: Առերես համաձայնվելով խաղաղ ճանապարհով հարցի լուծման սկզբունքի հետ վրացական զորքերը զավթեցին նախ Լոռին, իսկ դեկտեմբերի 5-ին Ախալքալաքը: Շուտով փակվեցին Վրաստանից եկող երկաթուղային ճանապարհները: Ռազմական բախումը դառնում էր անխուսափելի, առավել ևս, որ այն ամեն կերպ հրահրվում էր ինչպես թուրքերի, այնպես էլ գեներալ Դենիկինի կողմից:

1918 թ. դեկտեմբերի կեսերին Լոռու և Ախալքալաքի համար ծագեց հայ-վրացական ռազմական բախում: Հայկական զորքը Դրոյի գլխավորությամբ կարողացավ վրացական ուժերին հետ մղել Սանահինից, Ալավերդուց և Հաղպատից, վերցնել մեծ քանակությամբ ռազմամթերք, այդ թվում՝ 2 զրահագնացք (հետագայի «Ազատամարտ» և «Վարդան զորավար») և հասնել Լոռվա հյուսիսային շրջանները Բոլնիս-Խաչեն: Այնուհետև մարտերը տեղափոխվեցին Սադախլույի շրջան: Դեկտեմբերի 31-ին անգլիացիների միջամտությամբ զինադադար կնքվեց, իսկ **1919 թ. հունվարի 9-17-ը** Թիֆլիսում կայացավ հայ-վրացական հաշտության կոնֆերանս: Լոռին դարձավ Չեզոք գոտի՝ անգլիական զեներալ-նահանգապետի իշխանությամբ: Վերջինս պետք է ունենար երկու տեղակալ՝ ազգությամբ հայ և վրացի: Ախալքալաքի

գավառը ժամանակավորապես մնալու էր Վրաստանի իշխանության ներքո, իսկ այնտեղից արտագաղթած տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականները իրավունք էին ստանում վերադառնալու հայրենիք: Շուտով կնքվեց հայ-վրացական համաձայնություն տրանզիտի և դիվանագիտական փոխադարձ ճանաչման մասին:

Պարսկաստանի հետ հաստատվեցին բարիդրացիական հարաբերություններ: Կողմերը փոխանակեցին դիվանագիտական ներկայացուցիչներ: Հատկանշական է, որ Անտանտի երկրներից ստացվող օգնության զգալի մասը Հայաստան էր հասցվում Իրանի տարածքով: Ադրբեջանն ու Թուրքիան ի սկզբանե կարծր ու թշնամական դիրք էին բռնել Հայաստանի նկատմամբ: Ադրբեջանը տարածքային հավակնություն էր հանդես բերել Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի նկատմամբ: 1919 թ. աշնանը Ջանգեզուրի համար ծագեցին հայ-ադրբեջանական բախումներ: Շնորհիվ նախ Անդրամիկի, ապա՝ Արսեն Շահնազյանի ու Ք. Նժդեհի, հաջողվեց երկրամասը զերծ պահել թաթարների ոտնձգություններից: Արցախը թեև անմիջապես չկարողացավ միանալ մայր հայրենիքին, սակայն իբրև ինքնիշխան պետություն, պայքար ծավալեց Ադրբեջանի դեմ և 1920 թ. ապրիլին՝ իր Ազգային խորհրդի 9-րդ համագումարում իրեն հռչակեց Հայաստանի մաս:

1919 թ. գարնանը հայկական զորքերը անգլիացիների աջակցությամբ մտան **Կարսի մարզ (Ստեփան Կորգանյանը** նշանակվեց Կարսի նահանգապետ) և Նախիջևան: Այսպես հանրապետության տարածքը հետզհետե ընդլայնվեց և հասավ մոտ 70 հազ. քառ. կիլոմետրի:

ՓԱՐԻԶԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՎԵՅԱԺՈՂՈՎԸ: ՍԵՎՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Փարիզի վեհաժողովը և Հայկական հարցը: Օսմանյան կայսրության պարտությունը պատերազմում հայկական հարցի լուծման հույսեր արթնացրեց հայության շրջանում: Մուղրուսի զինադադարից հետո Անտանտի երկրները նախապատրաստվեցին պարտված Քառյակ դաշինքի երկրների հետ հաշտության կնքմանը, որով պետք է որոշվեին հետպատերազմյան սահմանները: Հայ ժողովուրդը, որը պատերազմում կրել էր մեծաթիվ զոհեր, իրավունք ուներ ակնկալելու իր համար կենսական սահմաններ:

Հանրապետության խորհրդարանը 1918 թ. վերջին կազմեց հատուկ պատվիրակություն (նախագահ՝ **Ա. Սևաթյան**, անդամներ՝ **Մ. Պապաջանյան** և **Հ. Օհանջանյան**) և ուղարկեց եվրոպա **1919 թ. հունվարին Փարիզում** բացված խաղաղության վեհաժողովում հայ ժողովրդի շահերը պաշտպանելու համար: Փարիզ ժամանեց նաև աշխարհով մեկ սփռված արևմտահայության շահերը ներկայացնող Հայոց ազգային պատվիրակությունը՝ եգիպտահայ մեծահարուստ **Պողոս Նուբարի** ղեկավարությամբ: Երկու պատվիրակությունների միջև առկա տարաձայնությունները հարթվեցին բանակցությունների շնորհիվ, մշակվեց վեհաժողովին ներկայացվելիք միասնական ծրագիր: Երկու նախագահներին լսեց վեհաժողովի ղեկավար մարմիններից «Տասի խորհուրդը»:

Գերմանական դաշինքի երկրներից Թուրքիայի հետ հաշտության նախագծի մշակման համար **1920 թ. ապրիլին Սան-Ռեմոյում** (Իտալիա) իրավիրված կոնֆերանսում մեծ տերությունների ղեկավարները հատուկ ուշադրություն հատկացրին Հայկական հարցին ընդգծելով, որ նրա լուծումը պահանջում է Հայաստանի երկու մասերի միավորում: Այդ խնդիրն իրական

դարձնելու նպատակով անհրաժեշտ էր որևէ մեծ տերության կողմից Հայաստանի մանդատի հովանավորության ընդունումը: Ընտրությունը կանգ առավ ԱՄՆ-ի վրա, որի նախագահ **Վուդրո Վիլսոնը** աչքի ընկավ իր հայամետ քայլերով: Ապրիլի 24-ին թեև ԱՄՆ-ը ճանաչեց ՀՀ անկախությունը, սակայն **1920 թ. հունիսի 1-ին** սենատի որոշմամբ (52-ը՝ մանդատին դեմ, 23-ը՝ կողմ) մերժեց ընդունել աղքատ ու ավերակված Հայաստանի հովանավորությունը:

Սևրի դաշնագիրը: Վերջապես, **1920 թ. օգոստոսի 10-ին** Փարիզի արվարձան **Սևրում** Անտանտի երկրների և Թուրքիայի միջև ստորագրվեց հայերի համար բաղձալի հաշտությունը: Հայաստանի կողմից պայմանագիրը ստորագրեց հայկական պատվիրակության նախագահ Ա. Ահարոնյանը՝ նախապես պատվիրված ոսկե գրչով: Պայմանագրի 88-ից 93-րդ հոդվածները վերաբերում էին Հայկական հարցին: Թուրքիան Հայաստանը ճանաչում էր ազատ և անկախ պետություն, որին պետք է միացվեր Երզրումի, Վանի, Բիթլիսի և Տրապիզոնի վիլայեթների մեծ մասը: Այդ նահանգների սահմանագծի անցկացման իրավունքը 89-րդ հոդվածով վերապահվում էր Վիլսոնին: Հայաստանը ստանում էր ելք դեպի Սև ծով՝ **Տրապիզոն** նավահանգստով: Դրանով իսկ Հայաստանի տարածքը կազմելու էր մոտ 160 հազ. քառ. կմ: Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև վիճելի տարածքների հարցը վճռվելու էր հատուկ շահագրգիռ հանձնաժողովի կողմից: Եթե վերջինս արդյունքի չհասներ, այդ հարցը մնալու էր մեծ տերությունների իրավասությանը: Կիլիկիան, որը Հայաստանին միացնելու ծրագրի եռանդուն պաշտպանը Պողոս Նուբարն էր, մնում էր Ֆրանսիայի հսկողության ներքո:

Սևրի դաշնագիրը բխում էր ոչ միայն հայ, այլ նաև թուրքահայատակ մի շարք ժողովուրդների՝ արաբների, քրդերի շահերից: Արաբ ժողովուրդը մի քանի երկրներում պետականություն վերա-

կանգնելու հնարավորություն էր ստանում, քրդերի համար նահատեսվում էր ինքնավարություն:

Ցավոք, այս պայմանագիրը բազմաթիվ հանգամանքների բերումով կյանքի չկոչվեց: Նախ այն չվավերացվեց ստորագրող պետությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի, Ռումինիայի, Թուրքիայի խորհրդարանների կողմից: Սկսված թուրք-հայկական պատերազմի պատճառով այն չհասցրեց վավերացնել նաև Հայաստանը: Երկրորդ՝ մեծ տերությունները հետաձգեցին նրա կենսագործումը, ապա մոռացության տվեցին պատճառաբանելով, որ դրա համար անհրաժեշտ կլինեն հսկայական ռազմական միջոցներ Թուրքիայում այդ պայմանագիրը չճանաչող քեմալականներին ճնշելու համար: Երրորդ՝ Անտանտի հակառակորդ Խորհրդային Ռուսաստանը սատար կանգնեց **Քեմալ Աթաթուրքին**՝ Սևրի ռիսերիմ թշնամուն և դարձավ նրա դաշնակիցը: Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավար 1920 թ. աշնանը օգտագործվեց Հայաստանի դեմ, և Սևրի պայմանագիրը մնաց թղթի վրա: Ավելին, պատերազմում պարտվելով, Հայաստանը **1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի** պայմանագրով հրաժարվեց Սևրի պայմանագրից:

Իրադարձությունները Կիլիկիայում: 1918 թ. Կիլիկիան գրավեցին անգլիացիները, որոնց 1919 թ. փոխարինեցին ֆրանսիացիները: Երկրամասի ազատագրմանը ակտիվորեն մասնակցեցին հայերը, որոնք **«Արևելյան լեգեոնի»** կազմում ստեղծեցին 5 հազարանոց **«Հայկական լեգեոնը»**, որն աչքի ընկավ **1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին Պաղեստինում՝ Արարայի ճակատամարտում:** Մինչև 1920 թ. զգալի թվով կիլիկիահայեր վերադարձան իրենց բնակավայրերը: **1920 թ. օգոստոսի 4-ին** հնչակյան **Միհրան Տամատյանի** գլխավորությամբ Կիլիկիան հռչակվեց «Ինքնավար հանրապետություն»: Ֆրանսիական զինվորականությունը, որ դեմ էր այդ հռչակմանը, ոչ միայն լուրջ քայլեր չձեռնարկեց երկիրը քեմալական թուրքերի և քրդերի հարձա-

կումներից պաշտպանելու համար, այլև Տամատյանին ձերբակալելու հրաման արձակեց: Ավելին՝ 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում քեմալականների հետ կնքած գաղտնի համաձայնագրով ֆրանսիացիները հեռացան Կիլիկիայից, իսկ այնտեղ մտած թուրքերը կազմակերպեցին հայկական նոր կոտորածներ:

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1920 Թ.: ԹՈՒՐԷ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ռազմադադաքական իրավիճակը 1920 թ. գարնանը: Միջազգային մթնոլորտն սկսեց էապես փոխվել 1920 թ. ապրիլից: Դա պայմանավորված էր Թուրքիայում և Ռուսաստանում տեղի ունեցող փոփոխություններով: Պատերազմից հետո Օսմանյան կայսրությունը մասնատվելու Անտանտի երկրների քաղաքականությունը դժգոհություն առաջացրեց թուրք ազգայնական շրջաններում: Վերջիններս, համախմբվելով Մուստաֆա Քեմալի շուրջը, դեռ 1919 թ. հաստատվել էին Անկարայում և, չճանաչելով սուլթանական կառավարությանը, շարժում ծավալել Թուրքիան մասնատումից փրկելու ուղղությամբ:

1920 թ. հետզհետե ամրապնդվեց Խորհրդային Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական իրավիճակը: Վերջինս հաղթանակներ տանելով Դենիպինի և Կոլչակի դեմ՝ մոտեցավ Անդրկովկասի սահմաններին: «Սոցիալիստական» հեղափոխությունը ռազմական ճանապարհով սկսեց արտահանվել Արևելքի երկրներ: Դրան նպաստեցին Այսրկովկասի բոլշևիկները, որոնք իրենց երկրների փրկությունը տեսնում էին Խորհրդայնացման մեջ: Այսրկովկասի երկրները Խորհրդայնացնելու հարցում Քեմալը Լենինի կառավարությանն առաջարկեց իր ժառանգությունները՝ հույս ունենալով ստանալ Ռուսաստանի աջակցությունը Անտանտի դեմ պայքարում: Խորհրդային ղեկավարությունն իր կողմից Անտանտի երկրներին համարում էր սոցիալիստական հեղափո-

խության և Ռուսաստանի թշնամիներ, ուստի չհապաղեց դաշնակցել քենալականների հետ:

Արդեն **1920թ. ապրիլի 28-ին** Քենալի բավական գործուն աջակցությամբ մուսավաթական Ադրբեջանը չդիմադրեց 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերին և դարձավ խորհրդային: Ռուս-քենալական համագործակցությունն սկսեց ընդունել ավելի գործուն ձևեր: Լենինի կառավարությունը 1920 թ. Թուրքիային տրամադրեց 200 կգ ծուլածո ոսկի, մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք:

Հայ-ռուսական հարաբերությունները: Հայաստանի կառավարությունը փորձեց Ռուսաստանի հետ հաստատել բարիդրացիական հարաբերություններ: Մոսկվա ուղարկվեց հատուկ պատվիրակություն խորհրդարանի փոխնախագահ **Լևոն Շանթի** ղեկավարությամբ: Հայ-ռուսական բանակցություններն ընթանում էին բավական հարթ, որում զգալի դեր էր խաղում Ռուսաստանի արտգործնախարարի տեղակալ, հայազգի **Լևոն Կարախանը**: Սակայն քենալականներն ու խորհրդայնացած Ադրբեջանն ամեն կերպ խոչընդոտեցին հայ-ռուսական բարեկամական պայմանագրի ստորագրմանը: Մայիսին սկսված բանակցություններն ի վերջո ընդհատվեցին՝ Երևանում շարունակելու որոշմամբ:

1920 թ. մայիսին Կարմիր բանակը մտավ **Ղարաբաղ, հունիսին՝ Ջանգեզուր**, իսկ **օգոստոսին՝ Նախիջևան** և այդ գավառներում հաստատեց խորհրդային ռազմավարչակարգ: Այդպես սկսվեց Հայաստանի բռնի խորհրդայնացման գործընթացը, որը հետզհետե ընդգրկեց երկրի այլ շրջաններ: **Օգոստոսի 10-ին՝** նույն Սևրի դաշնագրի կնքման օրը, **Թիֆլիսում** ստորագրվեց **հայ-ռուսական համաձայնագիր**, որով Հայաստանը համաձայնվում էր վերոհիշյալ 3 գավառների՝ որպես հայ-ադրբեջանական վիճելի տարածքների, ժամանակավոր գրավմանը ռուսների կողմից:

1920 թ. օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում համաձայնեցվեց ռուս-թուրքական «Սրտագին և անկեղծ բարեկամության» պայմանագրի նախագիծը, որով Ռուսաստանը ճանաչում էր Թուրքիայի անբողջականությունը, այդ թվում՝ Կարս, Արդահան և Բաթում քաղաքներով, այսինքն՝ 1877 թ. սահմաններով: Պարզ է, որ այդ համաձայնագիրը սուր ծայրով ուղղված էր Հայաստանի դեմ: Շուտով՝ սեպտեմբերի 1–7-ը, Բաքվում «Արևելքի մոսուլման ժողովուրդների համագումարում» ավելի ընդգծվեց քեմալականների ու բոլշևիկների գործակցությունն ու դրա հակահայ ուղղվածությունը: Համագումարին ներկա էր նաև հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի Էնվեր փաշան: Արևելքի մոսուլմաններին կոչ արվեց՝ դուրս գալ «սրբազան պատերազմի»՝ ընդդեմ անհավատների և պայքարել հանուն սոցիալիստական հեղափոխության: Ուշագրավ է, որ համագումարում Ադրբեջանը, որն արդեն խորհրդային էր, համարվում էր միջազգային պրոլետարիատի միջնաբերդ, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը՝ իմպերիալիզմի որջ: Վերջինիս ջախջախելու և նրա տարածքում խորհրդային կարգեր հաստատելու համար նախատեսվում էր օգտագործել քեմալական թուրքերի ռազմական ուժերը: Եվ իսկապես, Բաքվի համագումարից մի քանի օր անց, խորհրդային կառավարության թողտվությամբ և աջակցությամբ, քեմալականները ներխուժեցին Հայաստանի Հանրապետության տարածք: Ցավալի է, որ համագումարին ներկա հայ բոլշևիկների մի մասը ևս հավանություն տվեց թուրքական ուժերով հանրապետությունը տապալելու և բռնությամբ խորհրդայնացնելու ծրագրին:

Թուրք-հայկական պատերազմը: 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին քեմալական բանակը Քյազիմ Կարաբեքիրի հրամանատարությամբ հարձակվեց Հայաստանի Հանրապետության վրա: Թուրքերը, որ լավ նախապատրաստվել էին հարձակմանը, իրենց առաջխաղացումը պատճառաբանում էին հունիսին հայկական բանակի կողմից գրավված **Օլթիի** քարածխով հարուստ

շրջանը վերադարձնելու անհրաժեշտությամբ: Սակայն այդ քայլի համար Հայաստանին իրավունք էր վերապահված Թուրքիայի կնքած Մուդրոսի զինադադարով, ըստ որի թուրքերը հեռանալու էին մինչև 1914 թ. սահմանները այսինքն՝ Օլթիից արևմուտք: Այնպես որ հայերի կողմից Օլթիի գրավումը թուրքերի համար միայն պատրվակ էր:

Հայաստանի կառավարությունը օրենք ընդունեց ամբողջ երկրում ռազմական դրություն հայտարարելու մասին: Սկսվեց զորակոչ: Խստագույն պատիժներ սահմանվեցին դասալիքների նկատմամբ, ստեղծվեց «**Հայրենիքի փրկության կոմիտե**»: Բացի կոմունիստներից, բոլոր քաղաքական կուսակցությունները հանդես եկան հայրենիքի պաշտպանության կոչերով: Հայ բուլշևիկները պատերազմական վիճակը նպաստավոր էին համարում Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելու համար: Ցավոք, նրանց մի մասը նույնիսկ կոչ էր անում՝ չդիմադրել թուրքերին, քանի որ նրանք հայերի ավանդական բարեկամ ռուսների դաշնակիցներն են: Դժբախտաբար, այդ քարոզչությունը բացասաբար անդրադարձավ հայ ռազմիկների մարտունակության վրա:

Թշնամին հասավ **Սարիղամիշին և սեպտեմբերի 29-ին** առանց դժվարության գրավեց այն: Նույն օրը թուրքերը մտան նաև **Կաղզվան**:

Հայկական բանակը դիրքեր բռնեց Կարսի մատույցներում: Այստեղ կենտրոնացվեցին զգալի ուժեր: Քեմալականները խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարության հետ ունեցած համաձայնությամբ պետք է Սարիղամիշից առաջ չանցնեին: Սակայն նրանց առաջխաղացումը շարունակվեց: Կարս-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղու երկայնքով ընթացող մարտերում 60 ասկյարներ գերի ընկան: Թուրքերը չկարողացան գրավել նաև Ալեքսանդրապոլ-Երևան երկաթգծի **Քաղարջիկ** հատվածը:

Հոկտեմբերի 29-ին թուրքական զորքերը մոտեցան Կարսին: Հայաստանի կառավարությունը օգնության խնդրանքով դիմեց Անտանտի երկրներին: Սակայն Սևրի պայմանագիրը ստորագրած պետությունները, Ազգերի լիգան ոչ մի ջանք չգործադրեցին քենալական Թուրքիայի ու խորհրդային Ռուսաստանի դեմ միայնակ մնացած հայությանը փրկելու համար: **Հոկտեմբերի 30-ին**, առանց լուրջ դիմադրության, թշնամու ձեռքն անցավ ռազմավարական նշանակության Կարսի բերդը: Ջգալի թվով հայ զինվորականներ գերի ընկան:

Օգտվելով Հայաստանի համար ստեղծված ծանր վիճակից Վրաստանը զորք մտցրեց Արդահան: Հիշենք, որ նույն ժամանակ Կարմիր բանակը ռազմակալված էր պահում Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը: Կարսի անկումից հետո թուրքերը արագորեն հասան **Ալեքսանդրապոլի** մատույցներին և **նոյեմբերի 5-ին** կնքված զինադադարով, մտան քաղաք: Նրանք նոյեմբերի 6-ին տեղի որոշ հայ բոլշևիկների աջակցությամբ, գավառում «հայտարարեցին» խորհրդային իշխանություն, իսկ նոյեմբերի 7-ին՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխության 3-րդ տարեդարծի օրը, կազմակերպեցին շքերթ: Վրացիները չհապաղեցին այդմ էլ պահանջել Լոռին: **Նոյեմբերի 13-ին** Հայաստանի հետ ձեռք բերած համաձայնությանը՝ նրանք ռազմակալեցին Լոռու Չեզոք գոտին: **Նոյեմբերի 18-ին** հայկական կողմը հարկադրված ընդունեց թուրքերի առաջարկած զինադադարը, և ռազմական գործողությունները դադարեցին: Հայտնվելով դիվանագիտական և ռազմական մեկուսացման մեջ՝ Հայաստանը պարտություն կրեց: Դեկտեմբերի 3-ին կնքված Ալեքսանդրապոլի հաշտությամբ պատերազմն ավարտվեց: Ջուզահեռաբար երկրում սկսվել էր խորհրդայնացման գործընթացը:

Հայաստանը նոր վտանգների առջև: 1920 թ. մայիսին Կարմիր բանակի կողմից Արցախի, իսկ ամռանը՝ Ջանգեզուրի ու Նախիջևանի ռազմակալումով հայկական կողմը ուղղակի շփման մեջ մտավ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Սակայն ռազմական բախում չեղավ, քանի որ հայկական ուժերը չդիմադրեցին ռուսներին, իսկ Հայաստանի կառավարությունը օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում կնքած հայ-ռուսական պայմանագրով տվեց համաձայնություն գրավված գավառները ժամանակավորապես Կարմիր բանակի հսկողության տակ թողնելու մասին:

Բացի հյուսիս-արևելքում ծագած ռուսական ճակատից, շուտով Հայաստանի համար ձևավորվեց նոր վտանգ նաև արևմուտքում: Օրեցօր հզորացող քեմալական շարժումը Հայաստանի համար վերածվեց սպառնալիքի: 1920 թ. սեպտեմբերին սկսված թուրք-հայկական պատերազմն ավելի ոգևորեց հայ բոլշևիկներին: Նրանք չհապաղեցին օգտվել հանրապետությունում ստեղծված ծանր իրավիճակից՝ երկրում Խորհրդային կարգեր հաստատելու համար:

Մայիսին Մոսկվայում ընդհատված հայ-ռուսական բանակցությունները վերսկսվեցին միայն հոկտեմբերին: Խորհրդային կառավարության կողմից Երևան գործուղված **Բորիս Լեգրանի** պատվիրակությանը հանձնարարվեց՝ խաղաղ ճանապարհով հասնել Հայաստանի Խորհրդայնացմանն ու նրա տարածքով քեմալականներին զինամթերք տեղափոխելուն: Հայկական կողմն էլ որոշ հույսեր ուներ ռուսների միջնորդությամբ թուրքերի առաջխաղացումը կասեցնելու և Արցախ-Ջանգեզուրի նկատմամբ Խորհրդային Ադրբեջանի ախորժակը զսպելու խնդրում:

Հոկտեմբերի 28-ին կնքվեց հայ-ռուսական համաձայնագիր, որով Հայաստանը ստիպված ընդունում էր հայկական երկաթուղով Թուրքիա ռազմամթերք տեղափոխելու Ռուսաստանի պահանջը: Ռուսական կողմը համաձայնվում էր Ջանգեզուրի և Նա-

խիջևանի միացմանը Հայաստանին: Սակայն համաձայնագրից դժգոհ մնացած Ադրբեջանի ղեկավարությունը ջանք չխնայեց հայ-ռուսական հարաբերությունները վատթարացնելու համար: Հայաստանի հարցում Ռուսաստանի վրա ճնշումներն ուժեղացան նաև քեմալականների կողմից: Դրանից հետո Երևանում Լեգրանի հետ բանակցություններն ընթացան ավելի դժվարին պայմաններում:

Հայաստանի խորհրդայնացման նոր փուլը: 1920 թ. նոյեմբերի կեսերին, երբ արդեն քեմալական բանակը մտել էր Արևելյան Հայաստան, Բաքվում Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության անդամներից կազմվեց **Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտե** (ՀՌՀԿ)՝ Ս. Կասյան (նախագահ), Ա. Մռավյան, Ս. Տեր-Գաբրիելյան, Ա. Նուրիջանյան, Ա. Բեկզադյան և Ի. Դովլաթյան կազմով: ՀՌՀԿ-ն ժամանեց Ղազախ՝ այնտեղից **Քարվանսարա** (Իջևան) անցնելու և Հայաստանում խորհրդային իշխանության համար պայքար ծավալելու նպատակով:

1920 թ. նոյեմբերի 19-ին Բ. Լեգրանին ընդունեցին վարչապետ Հ. Օհանջանյանը և զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը, որտեղ ռուսներն ուղղակիորեն դրեցին Հայաստանի խորհրդայնացման պահանջը: Հայկական կողմն այդ պահանջն ընդունեց պայմանով, որ Ռուսաստանը երաշխավորի ապագա խորհրդային Հայաստանի սահմանները 1914 թ. դրությամբ, այսինքն՝ Կարսի մարզի հետ միասին:

Իշխանությունները երկիրը փրկելու նոր քայլ ձեռնարկեցին. նոյեմբերի 23–24-ին Օհանջանյանի կառավարությունը հրաժարական տվեց: **Սիմոն Վրացյանի** ղեկավարած կառավարությունը, որը կազմված էր ձախ-դաշնակցականներից և խեռներից, վիճակված էր կառավարելու ընդամենը 10 օր:

Նոր կառավարությունը նոյեմբերի 24-ին Ա. Խատիսյանի ղեկավարությամբ Ալեքսանդրապոլ ուղարկեց պատվիրակություն բուրժերի հետ հաշտություն կնքելու համար:

Նոյեմբերի 29-ին հայիեղկոմը 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերի ուղեկցությամբ Ղազախից մտավ **Քարվանսարա** և այնտեղ շինծու բանվորագյուղացիական ապստամբության անունից, Հայաստանում հայտարարեց օրինական իշխանության տապալման և խորհրդային իշխանության հաստատման մասին: Հեղկոմի հրապարակած հատուկ դեկլարացիայով Հայաստանը հռչակվում էր Սոցիալիստական խորհրդային անկախ Հանրապետություն: Հայկական բանակը չդիմադրեց: Շատերը երկիրը փրկելու միակ ուղին տեսնում էին խորհրդային վարչակարգի ընդունման, Ռուսաստանին միանալու մեջ: Ուշագրավ է, որ նույն օրը խորհրդայնացման առիթով շնորհավորական հեռագրեր ստացվեցին թուրքական զորքերի հրամանատար Ք. Կարաբեքիրից և Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովից:

Ստանալով Քարվանսարայում հեղկոմի ընդունած հայտարարության լուրը՝ Լեզրանը **դեկտեմբերի 1-ին** վարչապետ Վրացյանին առաջարկեց հրաժարական տալ: Նույն օրը դաշնակցության բյուրոն, խորհրդարանի դաշնակցական խմբակցությունը և կառավարությունը որոշեցին ընդունել «կարմիրների» առաջարկը խորհրդայնացման մասին:

Երևանյան համաձայնագիրը: Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում ստորագրվեց համաձայնագիր Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բ. Լեզրանի և Հայաստանի կառավարության լիազորներ Դրոյի և Հ. Տերտեռյանի միջև: Այն բաղկացած էր 8 կետից և պարունակում էր շատ կարևոր կետեր: Առաջին կետով Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հրաժարվում է իշխանությունից և այն ժամանակավորապես, մինչև հեղկոմի ժամանումը Երևան, հանձնում Կարմիր բանակի հրամանատարությանը՝ Դրոյի և Ռուսաստանի կոմիսար **Սիլինի** ղեկավարությամբ: Հեղկոմի կազմի մեջ պետք է մտնեին 5 բոլշևիկներ և 2 դաշնակցականներ: Հաջորդ կետերով Ռուսաստանը և հայիեղկոմը պարտավորվում էին բռնություններ չգործադրել նախկին կառավարության անդամների ու նրա հա-

մակիրների, դաշնակցականների նկատմամբ: Երևանի համաձայնագրով խորհրդային կառավարությունը պարտավորվում էր մտնել բանակցությունների մեջ Թուրքիայի հետ և սահմանների հարցում պաշտպանել Հայաստանին:

Դեկտեմբերի 3-ին Ալեքսանդրապոլում կնքվեց հայ-թուրքական պայմանագիր, որով պատերազմն ավարտվում էր: Հայկական պատվիրակության ղեկավար Ա. Խատիսյանը ստորագրեց այդ ժանր պայմանագիրը, թեև Երևանում արդեն իր կառավարությունը Երևանյան համաձայնագրով հրաժարվել էր իշխանությունից:

Ալեքսանդրապոլի հաշտությամբ Հայաստանի տարածքը խիստ կրճատվում էր: Հայ-թուրքական սահմանագիծն անցնելու էր **Ախուրյան-Արաքս** գծով: Օսմանյան կայսրության կազմում չեղած **Սուրմալուի գավառն** անցնում էր թուրքերին, Նախիջևանում մտցվելու էր հատուկ կառավարում՝ թուրքերի հսկողությամբ: Հայաստանը հրաժարվում էր Սևրի պայմանագրից, ունենալու էր միայն 1500 հոգանոց զորք, 8 թնդանոթ և 20 գնդացիր: Թեև Շիրակը մնալու էր Հայաստանին, սակայն թուրքերը չէին շտապում հեռանալ այնտեղից:

Այսպես, քենալաբուլշևիկյան գործակցության հետևանքով կործանվեց Հայաստանի առաջին հանրապետությունը: Թեև ընկալ հանրապետությունը, սակայն նրա գոյությունը անհետևանք չմնաց: Նրա հիմքի վրա բուլշևիկները պարտավորված ստեղծեցին նոր հանրապետություն՝ խորհրդային Հայաստանը, որի 70-ամյա պատմության ընթացքում հայ ժողովուրդն ապրեց տնտեսական ու մշակութային առաջընթաց:

Երևանյան համաձայնագրով Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացը չավարտվեց: Ձանգեզուրը դե ֆակտո շարունակեց մնալ անկախ, ոչ խորհրդային կազմավորում:

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԸ 1918–1921 ԹԹ.

Պայքար Ադրբեջանի ոտնձգությունների դեմ: Այսրկովկասում կազմավորված հանրապետությունների միջև ի սկզբանե երևան եկան տարածքային լուրջ խնդիրներ: Ադրբեջանի հանրապետությունը հավակնություններ հանդես բերեց պատմականորեն հայկական Ձանգեզուրի, Արցախ-Ղարաբաղի և Նախիջևանի նկատմամբ: Հատկապես Ձանգեզուրի և Ղարաբաղի հայությունը հանրապետության իշխանությունների որոշակի աջակցությամբ պայքար ծավալեց Ադրբեջանի այդ քաղաքականության դեմ:

1918 թ. հունիսի սկզբին, դուրս գալով Դիլիջանից, **Անդրամիկը** շարժվեց դեպի Ձանգեզուր: Նրա ջանքերով երկրամասը զգալիորեն մաքրվեց թուրք-թաթարներից: Բազմաթիվ հայ գաղթականներ բնակեցվեցին այնտեղ: Շուտով զորավարը Ձանգեզուրը վերածեց հենակետի, որտեղից փորձեց օգնություն ցուցաբերել Նախիջևանի և Ղարաբաղի հայ բնակչությանը: 1918 թ. ամռանը Նախիջևանն ընկավ նրա հսկողության ներքո: Բայց Անդրամիկի զորամասի առաջխաղացումը դեպի Արցախ կանգնեցվեց անգլիացիների միջամտությամբ: Ցավոք, հանրապետության ղեկավարության հետ ունեցած տարածայնությունների և այլ հանգամանքների բերումով **1919 թ. մարտին** Անդրամիկը թողեց Ձանգեզուրը, էջմիածնում ցրեց զորքը և անցավ արտասահման:

Անդրամիկի հեռանալուց հետո երկրամասը պաշտպանելու համար կառավարությունը 1919 թ. մարտի 25-ին Ձանգեզուր ուղարկեց իր ներկայացուցիչ **Արսեն Շահնազյանին**: Վերջինս նշանակվեց Ձանգեզուրի գեներալ-նահանգապետ: Նահանգի կենտրոն դարձավ Գորիսը: 1919 թ. աշնանը մուսավաթական Ադրբեջանը նոր քայլեր կատարեց Ղարաբաղն ու Ձանգեզուրը հպատակեցնելու համար: Հանրապետության ղեկավարությունը Ձանգեզուր ուղարկեց բալկանյան պատերազմներում և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտում աչքի ընկած զինվորական **Գարե-**

գին Նժդեհին: 1919 թ. հոկտեմբերի 15-ին նա ստանձնեց **Կապարգողթի** (Կապան, Արևիք և Գողթ) շրջանի միացյալ զինուժի հրամանատարությունը: Ամրացվեցին երկրամաս տանող բոլոր լեռնային կիրճերը, այնտեղ տեղադրվեցին պահակազորեր: Ջորքի և Ժողովրդի ոգին բարձրացնելու համար նա սկսեց հայրենասիրական ճառերով հանդես գալ ամենուր:

1919 թ. սեպտեմբերի վերջին ադրբեջանական 2 զորաբանակ գեներալներ **Շիխլինսկու** և **Մեհմանդարովի** հրամանատարությամբ, ներխուժեցին Ջանգեզուր: Թշնամին կարողացավ տիրել **Տեղ**, **Կոռնիձոր** գյուղերին և մոտենալ Գորիսին: Հավաքագրելով ժողովրդի ուժերը՝ Նժդեհը Գորիսի մատույցներում կազմակերպեց հակազորի՝ նախապես այրել տալով շրջակայքի խոտի դեզերը՝ մեծաքանակ զորքի տպավորություն թողնելու նպատակով: Թշնամին խուճապահար փախուստի դիմեց դեպի **Ավդալար** (Լաչին, այժմ Բերձոր): Ադրբեջանի խորհրդարանում, երբ Մեհմանդարովից և Շիխլինսկուց հաշիվ էին պահանջում կրած խայտառակ պարտության համար, նրանք արդարանում էին, թե Նժդեհն իրենց դեմ դուրս է բերել մեծաքանակ բանակ: Իրականում փոքրաթիվ հայկական ուժերը հիմնականում համալրված էին հնարավոր ամեն ինչով զինված գյուղացիներով: Այս պարտությունից հետո ադրբեջանցիները մինչև 1920 թ. ապրիլ ամիսը չհամարձակվեցին հարձակվել Ջանգեզուրի վրա:

Սյունիքի հայության դեմ Ադրբեջանը օգտագործեց նաև թուրքական ուժերը, որոնք **1920 թ. ապրիլին Նուրի փաշայի** գլխավորությամբ փորձեցին գրավել **Կապանը**, սակայն **Որոտանի կիրճում** պարտություն կրեցին: Ապրիլի վերջին Նժդեհը ոչ միայն հետ մղեց թշնամու բոլոր գրոհները, այլև Դրոյի հետ անցավ Արցախ և օգնություն հասցրեց հայությանը:

Սակայն ապրիլի վերջին խորհրդայնացած Ադրբեջանը Արցախի և Ջանգեզուրի դեմ պայքարում կարողացավ օգտագործել նաև 11-րդ Կարմիր բանակը: Վերջինս մայիսին մտավ Ղարա-

բաղ, հուլիսի 5-ին՝ Գորիս: Ժողովուրդը չդիմադրեց, հույս ունենալով, որ փրկության ելքը խորհրդային դառնալու մեջ է: Գ. Նժդեհը չէր կիսում նման մոտեցումը և պահանջում էր կռվել նաև Կարմիր բանակի դեմ, քանի որ վերջինիս հետ Արցախ ու Ջանգեզուր էին մտել բազմաթիվ «կարմիր» ադրբեջանցիներ ու քենալական թուրքեր: Սակայն այդ ժամանակ նա չստացավ ժողովրդի աջակցությունը և հարկադրված եղավ քաշվել **Խուստուփի լեռան** շրջան:

Պետականության հաստատումը Ջանգեզուրում: Գորիսում հաստատված հեղկոմը, որի կազմում մեծ թիվ էին կազմում ադրբեջանցիները, շուտով ամենուր տեռորի ռեժիմ հաստատեց: Գավառ մտած 1200 թուրքերն սկսեցին ազատորեն թալանել ու կոտորել հայերին: Ժողովուրդը սթափվեց և վճռեց զենքի դիմել: **1920 թ. հոկտեմբերի 10-ին Սիսիանում Պողոս Տեր-Դավթյանի** գլխավորությամբ բոլշևիկների դեմ ապստամբություն բռնկվեց, որին միացավ Խուստուփից իջած Նժդեհը: 11-րդ Կարմիր բանակը ծանր պարտություններ կրեց **Ձեյվա** գյուղի մոտ: Շուտով ազատագրվեց Կապանի ամբողջ շրջանը: Ժողովուրդը ամենուր ցնծությամբ էր ընդունում Նժդեհին: **Նոյեմբերի 21-ին** ապստամբած Գորիսը ևս ողջունեց իր սիրելի առաջնորդին: Ցավոք, Նժդեհը Ջանգեզուրն ազատագրելուց հետո չկարողացավ անցնել իր հայրենի Նախիջևան, որն ընկավ թուրք-թաթարական ուժերի ձեռքը:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում իշխանությունը բոլշևիկներին անցնելու իրողությունը չընկճեց Նժդեհին: Գիտակցելով, որ Ջանգեզուրի հարցում Խորհրդային Ռուսաստանը պաշտպանում է ադրբեջանցիներին, Նժդեհը շարունակեց պայքարը բոլշևիկների դեմ: **1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին Տաթևի վանքում** հրավիրված **համազանգեզուրյան համագումարը** Ջանգեզուրը հռչակեց «**Ինքնավար Սյունիք**», ընդ որում ժամանակավորապես մինչև քաղաքական իրադրությունը թույլ կտար միանալու

մայր հայրենիքին: Նժդեհը ճանաչվեց Սյունիքի սպարապետ: Այսպես Ձանգեզուրում հաստատվեց անկախ պետականություն:

1921 թ. փետրվարի կեսերին Երևանում բոլշևիկյան վարչակարգը ապստամբության շնորհիվ տապալվեց: Բայց ապրիլի սկզբին ապստամբության պարտությունից հետո նրա մասնակիցները՝ բազմաթիվ հայ մտավորականներ, զինվորականներ, փրկվեցին՝ հաստատվելով Ձանգեզուրում: **1921 թ. ապրիլի 26-ին Տաթևի երկրորդ համագումարում «Ինքնավար Սյունիքը»** վերակազմվեց **«Լեռնահայաստան»** պետության, իսկ հունիսի 1-ին վերանվանվեց Հայաստանի Հանրապետություն դրանով ավելի հակադրվելով Խորհրդային Հայաստանին: Ս. Վրացյանը դարձավ վարչապետ, Նժդեհը՝ արտգործնախարար: Խորհրդային կառավարությունը բազմիցս փորձեց Նժդեհին հանդգել հեռանալ Ձանգեզուրից, որը 1921 թ. փետրվարին Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո ամբողջ տարածաշրջանում մնացել էր Այսրկովկասի վերջին ոչ խորհրդային կազմավորումը:

Միայն այն ժամանակ, երբ Նժդեհն ու իր զինակիցները հանդգլեցին, որ Ձանգեզուրը մնալու է Խորհրդային Հայաստանին, **հուլիսի կեսերին** անցան Պարսկաստան: Նժդեհի ղեկավարած ազատագրական պայքարի շնորհիվ Ձանգեզուրը մնաց Հայաստանի կազմում: Ձանգեզուրի խորհրդային դառնալով ավարտվեց Հայաստանի՝ մայիսին սկսված խորհրդայնացման գործընթացը:

ԱՐՑԱՆԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅԷԱՐԸ 1918-1921 ԹԹ.

Արցախի ինքնավար կարգավիճակը: 1918 թ. մայիսի վերջին Հայաստանի հանրապետության հռչակումից հետո Հայաստանի հյուսիս-արևելքում ընկած պատմական Արցախը համառու տևական պայքար սկսեց Ադրբեջանի ոտնձգությունների դեմ՝

նպատակ հետապնդելով ամեն գնով վերամիավորվել մայր հայրենիքին: Հայաստանի ծանր քաղաքական վիճակը, լեռներով Սյունիքից կտրվածությունը և այլ հանգամանքներ 1918–1919 թթ. թույլ չտվեցին Արցախի հայերին իրագործելու իրենց նպատակները: Իր հերթին Հայաստանն էլ քայլեր կատարեց Արցախն իրեն միացնելու ուղղությամբ:

1918 թ. ամռանը Ղարաբաղում ստեղծվեց իշխանության ինքնուրույն մարմին՝ **Ազգային խորհուրդ**, որն իր հրավիրած համագումարներում պարբերաբար որոշումներ ընդունեց Հայաստանի Հանրապետությանը միանալու Արցախի վճռականության մասին: Երկրամասը ձեռք բերեց ինքնավար կարգավիճակ:

Արցախահայությունը հրաժարվեց ենթարկվել Ադրբեջանին և հիմնականում իր ուժերով պայքար ծավալեց մուսավաթականների ոտնձգությունների դեմ: **1918 թ. հոկտեմբերին**, ընդառաջելով իրենց օգնության հասնելու Ղարաբաղի բնակչության խնդրանքներին, **Անդրանիկը** Գորիսից շարժվեց դեպի Շուշի: Նա հասավ **Ջաբուղի ծորը**, որտեղ նրան կանգնեցրին անգլիական զորքերի հրամանատար գեներալ Թոմսոնի պատվիրակները՝ սպառնալով հակառակ դեպքում Փարիզում կայանալիք խաղաղության վեհաժողովում չպաշտպանել Հայկական հարցը: Անդրանիկը հարկադրված վերադարձավ Գորիս:

Շուտով անգլիացիները կատարեցին երկրորդ հակահայ քայլը. նրանց հովանավորությամբ Ղարաբաղում ստեղծվեց գեներալ-նահանգապետություն՝ **Խոսրով բեկ Սուլթանովի** ղեկավարությամբ: 1919 թ. փետրվարին և ապրիլին ադրբեջանական զորքերը ներխուժեցին Արցախ՝ գեներալ Սուլթանովի իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով: Հայ բնակչությունը ցույց տվեց համառ դիմադրություն: Թուրքերը ոչնչացրին մի շարք հայկական գյուղեր: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հատուկ որոշումով Ջանգեզուրի նահանգապետ **Արսեն Շահմազյանին** նշանակեց նաև Ղարաբաղի (Ջանգեզուր-Ղարաբա-

ղի) նահանգապետ՝ դրանով իսկ հայտնելով իր վճռականությունը երկրամասը հայրենիքին միացնելու հարցում:

Սակայն 1919 թ. օգոստոսին Ղարաբաղի ազգային խորհրդի 7-րդ համագումարը՝ նույն անգլիացիների ոչ հայամպաստ դիրքորոշման պայմաններում, հարկադրված ընդունեց Սուլթանովի ժամանակավոր իշխանությունը: Ընդ որում, հայերն արեցին մի շարք վերապահումներ՝ Սուլթանովից և անգլիացիներից պահանջելով հայ բնակչության անվտանգության երաշխիքներ: Ինչպես կարելի էր սպասել՝ Սուլթանովը խախտեց իր խոստումները, իրականացրեց հայկական գյուղերի թալան ու ջարդ: Անգլիացիները նույնքերին Ղարաբաղից ու Այսրկովկասից անսպասելի հեռացան: Տեղի հայությունը ադրբեջանական իշխանությունների դեմ հայտնվեց մեծ-մեծակ: Անգլիացիների հեռացումն ավելի լկտի դարձրեց ադրբեջանցիներին: Նրանք Արցախ հրավիրեցին թուրքական զորքեր:

1920 թ. փետրվարին Ղարաբաղի ազգային խորհուրդը չեղյալ հայտարարեց 7-րդ համագումարի որոշումը և կրկնեց առաջինից վեցերորդ համագումարների որոշումները՝ Հայաստանին միանալու ձգտման մասին: Սուլթանովը **1920 թ. մարտի 23-ին**՝ մահմեդականների նովրուզի (նոր տարի) օրը, թուրք-թաթարական զորքերով ներխուժեց Շուշի և այնտեղ կազմակերպեց հայ բնակչության սոսկալի կոտորած: Հայկական թաղամասերը վերածվեցին ավերակների, զոհվեցին հազարավոր մարդիկ: Սուլթանովի զորքերն անցան Արցախի մյուս բնակավայրերի ավերմանը: Թվում էր, թե թշնամին հասել է իր նպատակին և տիրել Արցախին: Սակայն արցախցիների համբերության բաժակը լցվեց, և նրանք ապստամբություն բարձրացրին:

Ապստամբության կենտրոն դարձավ **Վարարակն** գյուղաքաղաքը (այժմ՝ Ստեփանակերտ): Ապրիլի 15-ին թշնամին դուրս շարտվեց Արցախի զգալի մասից: Ապրիլի 17-ին Հայաստանը գլխական օգնություն ցույց տվեց իր հայրենակիցներին: Դրոն Գո-

րիսից հասավ Շուշի, իսկ Նժդեհը Կապանից անցավ Դիզակ: **Ապրիլի 25-ին** կայացած Ղարաբաղի **Ազգային խորհրդի 9-րդ համագումարը** մայր հայրենիքի հետ վերամիավորվելու նասին պատմական որոշում ընդունեց:

Արցախի խորհրդայնացումը և բռնակցումը Ադրբեջանին: Դեպքերն այլ զարգացում ունեցան, երբ ապրիլի 28-ին Ադրբեջանը խորհրդայնացավ և Ղարաբաղի հարցում ձեռք բերեց խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությունը: Պատահական չէ, որ ոչ միայն խորհրդային Ադրբեջանի արտգործնախարար **Յուսեյնովը**, այլև Կարմիր բանակի ներկայացուցիչներ Ս. Օրջոնիկիձեն ու Ս. Կիրովը Հայաստանի Հանրապետությունից պահանջեցին զորքերը դուրս բերել Ղարաբաղից: Ուշագրավ է, որ բոլշևիկներին հաճոյանալու նպատակով տեղի մուսավաթականների մեծ մասը մտավ կոմունիստական կուսակցության շարքերը: Նույնիսկ Սուլթանովը դարձավ Ղարաբաղի հեղկոմի նախագահ:

Հայ բոլշևիկների քարոզչության հետևանքով Դրոյի զորքերում սկսվեց դասալքություն, և վերջինս ստիպված վերադարձավ Գորիս: Մինչ այդ, Դրոն հանդիպեց Ղարաբաղի նոր հեղկոմի նախագահ, հայազգի բոլշևիկ **Սաքո Համբարձումյանի** հետ և խնդրեց նրան իր դուրս գալուց հետո այստեղ պայքարել հայկական ոգին պահպանելու համար: Մայիսին ժողովուրդը Կարմիր բանակին չդիմադրեց՝ ենթադրելով, որ երկրամասում արյունահեղության դադարեցման միակ տարբերակը նրա խորհրդայնացման և ռուսական հպատակություն ընդունելու մեջ է: Կարմիր բանակի կողմից Ղարաբաղի ժամանակավոր ռազմակալման հետ համաձայնեց նաև Հայաստանի կառավարությունը՝ Ռուսաստանի հետ 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում կնքած համաձայնագրով:

1920 թ. նոյեմբերի 29-ին հայհեղկոմի կողմից Հայաստանը խորհրդային հռչակելուց մեկ օր հետո՝ **նոյեմբերի 30-ին** ստացվեց Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Նարիման Նարիմանովի հե-

ռագիրը, որով Ադրբեջանը հոգուտ խորհրդայնացած Հայաստանի հրաժարվում էր վիճելի համարվող Ջանգեզուրից, Ղարաբաղից և Նախիջևանից: Այդ խորամանկ քայլը Նարինանովին թելադրել էին բոլշևիկյան Ռուսաստանից՝ Հայաստանում խորհրդային իշխանության նկատմամբ համակրանք ստեղծելու և հանրապետության խորհրդայնացումը դյուրացնելու նպատակով: Պատահական չէ, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Ադրբեջանը մոռացավ իր խոստումները և պայքարը վերսկսեց վերոհիշյալ գավառների, առաջին հերթին՝ Ղարաբաղի համար: Ավելին, տեղի հայության նկատմամբ գործադրվեցին բռնություններ, նոր իշխանությունները սկսեցին կրկնել մուսավաթի հակահայ քաղաքականությունը:

Խորհրդաթուրքական իշխանության դեմ պայքարը շարունակելու համար Արցախի հայ բնակչությունը 1921 թ. սկզբին օգնության խնդրանքով դիմեց տակավին անկախ «Ինքնավար Սյունիքին»: **1921 թ. փետրվարին** սպարապետ Նժդեհը 4 վաշտ ուղարկեց Արցախ: Տեղի ապստամբական ուժերի հետ գործակցությամբ բոլշևիկներից մաքրվեց Ղարաբաղի հարավը՝ Դիզակը: Ապստամբական ելույթներ եղան մաև Վարարակում: Պարզորոշ երևում էր, որ արցախահայությունը չի հաշտվել երկրամասը Ադրբեջանին միացնելու բոլշևիկյան որոշման հետ:

1921 թ. հունիսի 12-ին խորհրդային Հայաստանի կառավարությունն ընդունեց որոշում Ղարաբաղն իր հանրապետության անբաժանելի մաս հռչակելու մասին: Ի կատարումն այդ որոշման, Ա. Մռավյանը նշանակվեց Ղարաբաղում Հայաստանի արտակարգ կոմիսար և մեկնեց այնտեղ: Ադրբեջանը հանդես եկավ այս որոշման դեմ:

Սահմանային վեճերն Այսրկովկասի երեք խորհրդային հանրապետությունների միջև լուծելու նպատակով **1921 թ. հուլիսի 2-7-ը Թիֆլիսում** հրավիրվեց Ռուսաստանի կոմունիստական բոլշևիկյան կուսակցության (ՌԿԲԿ) կովկասյան բյուրոյի

միստ: Ի թիվս վիճելի այլ խնդիրների (Ախալքալաք, Լոռի, Ջանգեզուր, Ջաքաթալա), քննարկվեց նաև Ղարաբաղի հարցը, որի բնակչության շուրջ 95%-ը հայեր էին:

Հուլիսի 4-ի նիստում, որին ներկա էին Ա. Մյասնիկյանը, Ն. Նարիմանովը, Ս. Կիրովը, Ս. Օրջոնիկիձեն և ուրիշներ, որոշվեց Լեռնային Ղարաբաղը միացնել Խորհրդային Հայաստանին: Սակայն Նարիմանովը բողոքեց այդ որոշման դեմ և պահանջեց՝ հարցի վերջնական լուծումը տեղափոխել Մոսկվա: Թեև կայացվեց նոր հարցը Մոսկվա տեղափոխելու մասին բանաձև, սակայն **հուլիսի 5-ին** ընդունվեց հետևյալ անօրինական որոշումը. «Ելնելով մուսուլմանների ու հայերի միջև ազգային խաղաղության անհրաժեշտությունից և Վերին ու Ներքին Ղարաբաղի տնտեսական, Ադրբեջանի հետ նրա մշտական կապից, Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Ադրբեջանի ԽՍՀ սահմաններում՝ նրան տալով լայն մարզային ինքնավարություն՝ Շուշի կենտրոնով»: Ապօրինի այս որոշումն ընդունվեց Նարիմանովի ու Ստալինի ճնշման տակ և առանց քննարկման: Արդյունքում հայկական Արցախը հայտնվեց Ադրբեջանի կազմում:

1923 թ. հուլիսի 7-ին Լեռնային Ղարաբաղն անջատվեց իր դաշտային մասից և այնտեղ կազմվեց **Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը (ԼՂԻՄ)**: Խորհրդային տարիներին՝ մինչև 1988 թ. հզոր Արցախյան շարժումը, հայ ժողովուրդը բազմիցս ձայն բարձրացրեց տեղի ունեցած աղաղկող անարդարության դեմ:

1921 թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍԱՍԲՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԸ

Բոլշևիկյան իշխանության բռնաճնշումները: 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին՝ Երևանում դաշնակցության իշխանությունից հրաժարվելուց մի քանի օր անց, հայիեղկոնը Կարմիր բանակի ուղեկցությամբ մտավ մայրաքաղաք: Սակայն հենց սկզբից այն խախտեց Երևանյան համաձայնագրի կետերը: Գավառներում ևս ստեղծվեցին հեղկոմներ, որոնք դարձան իշխանության միահեծան մարմիններ: Այսպիսով, Հայաստանում հաստատվեց բոլշևիկյան կուսակցության մենիշխանություն: Պատահական չէ, որ հեղկոմի առաջին միջոցառումներից մեկը եղավ Հայաստանում արտակարգ հանձնաժողով՝ **Չեկա** ստեղծելը, որի նպատակը «հակահեղափոխության» դեմ պայքարն էր:

Հեղկոմում նկատվեց երկու թև. առաջինը, որ ներկայացնում էին **Ս. Կասյանը, Ա. Մռավյանը**, գտնում էր, որ նախկին իշխանությունների ներկայացուցիչների նկատմամբ պետք է մեղմ վերաբերմունք հանդես բերել և նրանց հետ համագործակցած մասնագետներին ևս ներգրավել Հայաստանում խորհրդային կարգերի ամրապնդման գործում: Երկրորդ թևը, որի ամենամոլի ներկայացուցիչը **Ավիս Նուրիջանյանն** էր, դաշնակցության և նրա համակիրների դեմ կտրուկ ու դաժան միջոցառումների կողմնակից էր: Հեղկոմում հաղթեց երկրորդ թևը, երբ Հայաստանի Չեկայի նախագահ դարձավ Ռուսաստանում իր գործադրած բռնությունների համար անուն հանած **Գևորգ Աթաբեկյանը**:

Շուտով Հայաստանում կիրառություն գտավ «**Ռազմական կոմունիզմի**» քաղաքականությունը, որը ենթադրում էր բազմաթիվ բռնամիջոցների կիրառում հասարակության, հատկապես գյուղացիության նկատմամբ: Սկսվեց այսպես կոչված «դասակարգային թշնամիների» ունեզրկման գործընթացը: Ժողովրդի մեջ մեծ դժգոհություն առաջացրեց հայիեղկոմի **1920 թ. դեկ-**

տեմբերի 10-ի որոշումը «բնակչությունից հացահատիկի կամավոր հավաքման» մասին, որը Կարմիր բանակի զինվորներին կերակրելու համար իրավունք էր տալիս գյուղացուց բռնագրավել հացահատիկը:

ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոն **1921թ. փետրվարի 1-ին** հայիեղկոմից պահանջեց՝ պայքար ծավալել դաշնակցություն կուսակցությունը Հայաստանում վերացնելու ուղղությամբ: Բանտերը լցվեցին բազմաթիվ դաշնակցականներով, զինվորականներով ու մտավորականներով, որոնց թվում էին նախկին վարչապետներ Զ. Քաջազունին, Զ. Օհանջանյանը, նախարարներ Ն. Աղբալյանը, Ռ. Դարբինյանը, կամավորական 3-րդ գնդի հրամանատար Համազասպը և ուրիշներ: Փետրվարի 4-ին, հանդիպելով հեղկոմի ղեկավարության հետ, Սիմոն Վրացյանը բուլշևիկներին հիշեցրեց իրենց ստանձնած պարտավորությունները և փորձեց հասնել բռնությունների դադարեցմանը: Սակայն նրա ջանքերն ապարդյուն անցան:

Շուտով Հայաստանից աքսորվեց Դրոն, որը դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով զբաղեցնում էր Կարմիր բանակի հրամանատարի պաշտոնը: Զինվորական գործերի կոմիսար Ավիս Նուրիջանյանի անմիջական ղեկավարությամբ իրականացվեց հայկական բանակի ավելի քան հազար սպաների աքսորը հայրենիքից: Նրանց մի մասը արգելափակվեց Բաքվում, մյուսները հասցվեցին **Ռյազան**: Ամեն կերպ հայ սպաներին ստորացնում էին, հարցաքննում և թալանում: Բավական է նշել, որ Չեկան Երևանից մինչև **Աղստաֆա** կայարանը՝ 170 կմ, ծոռան սառնամանիքի պայմաններում, ստիպեց ոտքով անցնել հայ սպաներին, որոնց թվում էր նաև ծերունագարդ գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանը: Դանիել Բեկ-Փիրումյանը սպանվեց աքսորավայրում, իսկ Պողոս Բեկ-Փիրումյանը ինքնասպան եղավ՝ չտանելով իր նկատմամբ Չեկայի ծեռնարկած նվաստացումները:

Արան զուգահեռ սկսվեցին բանտերում պահվող դաշնակցականների ու զինվորականների գնդակահարությունները: Ավիս Նուրիջանյանի դրդումով, ի թիվս այլ գործիչների, դաժանաբար կացնահար արվեց Համազասպը: Ժողովրդի համբերության բաժակը լցվեց, և նա դուրս եկավ նորաստեղծ իշխանության դեմ:

Ապստամբության սկիզբը: Ապստամբությունն սկսվեց տարերայնորեն՝ ընդգրկելով Կոտայքը, Գառնին, Ապարանը և այլ շրջաններ: Ապստամբներին առաջնորդեցին սասունցի **Փեթարա Մանուկը**, խմբապետներ **Մարտիրոսը**, **Սմբատը**, **Յապոնը** և ուրիշներ: Տեղերում տապալելով հեղկոմները՝ ապստամբները տարբեր կողմերից շրջապատեցին Երևանը: Բոլշևիկները, չստանալով օգնություն Կարմիր բանակից, փախուստի դիմեցին: **Փետրվարի 18-ին Երևանում** հաղթանակեց ապստամբությունը, հայոց եռագույնը նորից փողփողաց կառավարության շենքի վրա: Ստեղծվեց ժամանակավոր կառավարություն **«Հայրենիքի փրկության կոմիտե» Ա. Վրացյանի** գլխավորությամբ: Վրացյանի առաջին քայլը եղավ կոմունիստներին ձերբակալելը և բանտերից հայ մտավորականներին ու զինվորականներին ազատելը: Մինչև փախուստը, բոլշևիկները հասցրել էին բանտում սպանել 30 մարդու, այդ թվում՝ Համազասպին, Ն. Ղորղանյանին և այլոց: Այսպես բոլշևիկների վարած հակաժողովրդական ու անհեռատես քաղաքականության հետևանքով արյունաքամ եղած Հայաստանը կանգնեց քաղաքացիական պատերազմի իրողության առջև:

Հայիեղկոմը, Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմը և հայկական փոքրաթիվ կարմիր բանակը 2 զրահագնացքներով հեռացան դեպի **Ղամաղլու** (այժմ՝ Արտաշատ)՝ թիկունքում գտնվող խորհրդային Նախիջևանի թուրքերից օգնություն ստանալու մտադրությամբ: Բոլշևիկների մյուս խմբավորումն էլ Գ. Աթարբեկյանի գլխավորությամբ հաստատվեց Ղարաքիլիսա-Դիլիջան-Սևան հատվածում:

Ապստամբներին միայն աջակցում էր հայ բնակչությունը, իսկ բոլշևիկներին՝ Հայաստանի թուրք-թաթարներն ու Նախիջևանից ժամանած 400 հոգանոց մահմեդական «**Կարմիր տաբոր**» ջոկատը: 11-րդ Կարմիր բանակը դուրս էր բերվել Հայաստանից անկախ Վրաստանը զենքի ուժով խորհրդայնացնելու համար: Վրացյանի կառավարությունը միայն որոշ հույսեր կապում էր Ջանգեզուրում հաստատված Նժդեհի և Վրաստանի կառավարության հետ: Սակայն Վրաստանը **փետրվարի 25-ին** խորհրդայնացվեց, իսկ Նժդեհը, Ղամարլուի բոլշևիկյան ուժերով կտրված լինելով Երևանից, չկարողացավ ցույց տալ գործնական աջակցություն: Դրսից օգնության հույսերն այնքան նվազ էին, որ «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն», կատարելով հուսահատ ու անիմաստ քայլ, օգնության խնդրանքով դիմեց հայ ժողովրդի թշնամուն՝ քեմալական թուրքիային: Վերջինս, լինելով բոլշևիկների բարեկամ երկիր, ոչ միայն չօգնեց ապստամբներին, այլև ավելի ամրապնդեց կապերը Ռուսաստանի հետ և **մարտի 16-ին Մոսկվայում** կնքեց բարեկամության պայմանագիր, որով ոտնահարվեցին հայ ժողովրդի ազգային շահերը:

Ապստամբներին սատար կանգնեցին ոչ միայն դաշնակցականները, այլև էսեռական, սոցիալ-դեմոկրատական այլ կուսակցություններ: Ղամարլուի ճակատում բոլշևիկների համար ստեղծվեց ծանր վիճակ: Թիկունքից Դարալագյազի կողմից նրանց հարվածեց խմբապետ Յապոնը: 45 օր բոլշևիկները պաշտպանվում էին օդակի մեջ: Կարմիր բանակի հրամանատարությունը ինքնաթիռով նրանց հասցրեց 47 կգ ոսկի, որով Պարսկաստանից ձեռք բերվեց զենք ու զինամթերք: Վրաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատելուց հետո Կարմիր բանակը նորից վերադարձավ Հայաստան:

Ապստամբության ճնշումը: Բոլշևիկները Երևանի վրա հարձակումն սկսեցին երեք ուղղություններից՝ Վեդի-Ղամարլուից, Համամլուից և Ելենովկայից (Սևան): Բացի Կարմիր բանակից,

մրանք օգնություն ստացան նաև Խորհրդային Ադրբեջանից: Բուլշևիկ թաթար-ադրբեջանցիների գործուն մասնակցությամբ Գ. Աթաբեկյանը կարողացավ գրավել Նոր Բայազետը և այնտեղ դաժանորեն ճնշել գյուղացիության ելույթները: Մարտի կեսերին Խորհրդային ուժերը մարտերով մոտեցան Երևանին: Մայրաքաղաքի գրավումն անմիջապես հանձնարարվեց ռուս բուլշևիկ-զինվորական **Վ. Վելիկանովին**: Քանաքեռի մոտ ապստամբական ուժերը շրջապատեցին կարմիրբանակայինների մի զորախմբի և պարտության մատնեցին: Սակայն Երևանի ուղղությամբ գրոհները շարունակվեցին:

Մարտի 20-ին, արյունահեղությունից խուսափելու համար 11-րդ Կարմիր բանակի ռազմական խորհրդի անդամ Ս. Օրջոնիկիձեն վերջնագիր ներկայացրեց «Հայրենիքի փրկության կոմիտեին»՝ զենքը վայր դնելու պահանջով: Հաջորդ օրը, միջնորդական առաքելությամբ եղբայրասպան քաղաքացիական կռիվը դադարեցնելու համար՝ Թիֆլիսից Երևան ժամանեց հայ մեծանուն բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը: Նրա ջանքերով հաջողվեց բացահայտել տարածվող այն կեղծ լուրերը, թե իբր ապստամբները զանգվածաբար գնդակահարում են բուլշևիկներին, ուստի անհրաժեշտ է նույն կերպ վարվել նրանց հետ:

Մարտի 25-ին Խորհրդային զորամասերը ընդհուպ մոտեցան Երևանին, գրավեցին Գառնին, Քանաքեռը: **Ապրիլի 2-ին** նրանք մտան Երևան: Վրացյանի կառավարությունը իշխանությունը կարողացավ իր ձեռքում պահել մոտ 40 օր: Ապստամբները նահանջեցին դեպի Ջանգեզուր և ապաստան գտան «Ինքնավար Սյունիքում»՝ Նժդեհի մոտ: Քաղաքից հեռացան նաև բազմաթիվ հայ մտավորականներ, ազգային գործիչներ, արևմտահայ գաղթականներ ու զինվորականներ: Ճանապարհին՝ **Գնդեվազում** և **Տաթևում** ապստամբները գնդակահարեցին մի խումբ բուլշևիկների ու կարմիրբանակայինների: Ապստամբությունը պարտություն կրեց:

1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը խորացրեց հասարակության տարբեր խավերի միջև առկա թշնամանքը, դարձավ մոր զոհերի պատճառ: Միաժամանակ նրա շնորհիվ փրկվեցին բազմաթիվ հայ մտավորականներ, բոլշևիկները ստիպված եղան նեղմել իրենց քաղաքականությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ:

1921 Թ. ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ԿԱՐՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ

Մոսկվայի պայմանագիրը: Շնորհիվ խորհրդային Ռուսաստանի հետ ռազմական համագործակցության, քեմալականները զգալիորեն ամրապնդեցին իրենց դիրքերը և հսկողություն սահմանեցին նախկին Օսմանյան կայսրության մի զգալի հատվածի վրա: 1921 թ. փետրվար-մարտին, երբ Հայաստանում բոլշևիկների դեմ բռնկվել էր ժողովրդական ապստամբություն, նրանք Մոսկվայում բանակցություններ սկսեցին խորհրդային ղեկավարության հետ: Նախապես որոշված էր կոնֆերանսին մասնակից դարձնել նաև Հայաստանին և Ադրբեջանին: Սակայն թուրք-ադրբեջանական կողմը, օգտագործելով այն հանգամանքը, որ փետրվարի 18-ին Երևանում տապալվել է հեղկոմը, դեմ արտահայտվեց կոնֆերանսին Հայաստանի կողմից ներկայացած Ալեքսանդր Բեկզադյանի մասնակցությանը: Դա անհիմն պատճառաբանություն էր, քանի որ խորհրդային իշխանությունն ամբողջ Հայաստանում չէ, որ տապալված էր: Այն գոյատևում էր Ղամարլուում, Սևանում, Ղարաքիլիսայում և այլուր: Հետևաբար բանակցություններում խորհրդային Հայաստանը ներկայացնելու Բեկզադյանի լիազորությունները որևէ կասկած չէին հարուցում:

Կոնֆերանսի կազմակերպիչների կողմից առաջարկվեց մոր ձևաչափ այն դարձնել երկկողմ ռուս-թուրքական, այսինքն՝ բացառել ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Ադրբեջանի մասնակցությունը: Սակայն այդ տարբերակը ձեռնառու էր Ադրբեջանին, քանի որ թուրքական պատվիրակությունը Մոսկվա գնալու ճա-

նապարհին, կանգ առնելով Բաքվում, կնքվելիք պայմանագրի տեքստը համաձայնեցրել էր ադրբեջանցիների հետ, այսինքն՝ ստանձնել պարտավորություն՝ նաև նրանց շահերը պաշտպանելու հարցում: Պարզ է, որ նման պայմաններում հայության շահերը պետք է ոտնահարվեին:

1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում ստորագրվեց խորհրդային թուրքական «**Բարեկամության և եղբայրության մասին**» պայմանագիրը: Այն կնքվեց առանց հայ ժողովրդի կենսական շահերը հաշվի առնելու և առանց հայերի մասնակցության: Պայմանագիրն իր սուր ծայրով ուղղված էր Հայաստանի դեմ: Այդ ամոթալի պայմանագրի կնքմանը գործունե մասնակցությունն ունեցավ Խորհրդային Ռուսաստանի ազգությունների ժողկոմ Ի. Ստալինը: Նա ջանք չխնայեց, որպեսզի Ռուսաստանի արտգործնախարար **Չիչերինը** հրաժարվի իր հայամետ դիրքորոշումից և կոնֆերանսում մեծ զիջումներ կատարի թուրքերին: Իզուր չէ, որ վերջինիս տեղակալ Լևոն Կարախանը չնոցվեց խորհրդային պատվիրակության կազմի մեջ: Փաստորեն Մոսկվայի կոնֆերանսում հաղթանակեց Ստալինի այն թեզը, որ հանուն համաշխարհային հեղափոխության «հայ ժողովուրդը պետք է հրաժարվի ոչ միայն դաշնակների մեծ Հայաստանի գաղափարից, այլև հայկական համարվող հողերի միավորման համեստ ցանկությունից»: Ավելին, կոնֆերանսի նախօրյակին, ընդունելով թուրքական պատվիրակությանը, Ստալինն ասել էր, թե հարկ չկա անհանգստանալու կոնֆերանսում հայկական հարցի խնդրով, քանի որ «Դուք այն լուծել եք: Եթե դեռևս մնացել են չլուծված հարցեր՝ վճռեք մինչև վերջ»:

Մարտի 16-ի պայմանագրով Ռուսաստանը ճանաչում էր Թուրքիայի ամբողջականությունը, այդ թվում՝ թուրքերի իրավունքները նաև Կարսի մարզի նկատմամբ: Թուրք-հայկական սահմանագիծն անցնելու էր Ախուրյան-Արաքս գծով: Ռուսաստանը ստանում էր **Բաթում** նավահանգիստը՝ փոխարենը Թուրքիային զիջելով երբեք նրա կազմում չեղած հայկական **Սուրմալուի**

գավառը: Քենալականները պարտավորվում էին ազատել Ալեքսանդրապոլի գավառը: Երրորդ հոդվածով Նախիջևանի մարզը դառնում էր ինքնավար տարածք Ադրբեջանի խնամակալությանը, պայմանով, որ այդ իրավունքը նա մեկ այլ կողմի զիջել չէր կարող: Պարզ է, որ տվյալ դեպքում խոսքը Հայաստանին չզիջելու մասին էր: Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Հայաստանի միացյալ հանձնաժողովը կատարելու էր շտկում Նախիջևանի և Հայաստանի սահմանի մի հատվածում: Թուրքիան պարտավոր էր ազատել նաև Ալեքսանդրապոլ-Նախիջևան երկաթգիծը: Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորվում էր նաև ջանքեր գործադրել նմանօրինակ պայմանագիր Անդրկովկասի խորհրդային երեք հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև կնքելու համար:

Մոսկվայի կոնֆերանսից հետո Ա. Բեկզադյանը բողոք ներկայացրեց խորհրդային կառավարությանը՝ իր պատվիրակությանը մասնակցությունից զրկելու և հակահայկական պայմանագիր ստորագրելու համար: Սակայն այդ բողոքը գործնական նշանակություն չունեցավ: Պայմանագրի ստորագրումից հետո էլ թուրքերը չշտապեցին հեռանալ Ալեքսանդրապոլի գավառից, որը մնալու էր Հայաստանին: Այն թուրքերն ազատեցին Խորհրդային Ռուսաստանի ճնշման տակ միայն ապրիլի 22-ին՝ այնտեղ իրականացրած հայկական կոտորածներից ու թալանից հետո:

Կարսի պայմանագիրը: 1921 թ. մայիսի 7-ին Բաքվում հավաքվեցին Այսրկովկասի խորհրդային երեք հանրապետությունների պատվիրակությունները՝ Թուրքիայի հետ Մոսկվայի պայմանագրից թխող պայմանագրեր կնքելու համար: Մշակվեց ընդհանուր մոտեցում, որի համաձայն Թուրքիայի հետ բանակցություններում երեք հանրապետությունները պետք է հանդես գային միասնաբար: Թեև Մոսկվայի պայմանագրի պայմանները հիմնականում պահպանվելու էին, այնուամենայնիվ, Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը հույս ուներ նոր կոնֆերանսում հասնել որոշ կետերի վերանայումների՝ ստանալ Սուրմալուի գավառի Կողբի աղահանքերից օգտվելու իրավունք, ձեռք բերել

Նախիջևանի նկատմամբ հովանավորություն, վերադարձնել Ախուրյաի աջ ափին գտնվող Անիի ավերակների շրջանը և այլն:

Անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև կոնֆերանսն ընթացավ **1921 թ. սեպտեմբերի 26-ից հոկտեմբերի 13-ը**: Հայկական պատվիրակության կազմում էին Ասքանազ Մռավյանը և Պողոս Մակինցյանը: Թուրքական պատվիրակությունը գլխավորում էր Քյազիմ Կարաբեքիրը, որը թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ աչքի էր ընկել իր հակահայկական կեցվածքով: Խորհրդային Ռուսաստանը ներկայացնում էր դիվանագետ **Յակով Գանեցկին**: Մռավյանը թուրքական կողմին առաջարկեց Հայաստանին հանձնել պատմական Անի մայրաքաղաքի ավերակների շրջանը, իրավունք չնորհել Կողբի աղահանքերից օգտվելու համար, վերադարձնել Ալեքսանդրապոլից թուրքերի բռնագրաված գույքը:

Քյազիմ Կարաբեքիրը շողոքորթելույթ ունեցավ, ասելով, թե Թուրքիան չի խուսափում հօգուտ «եղբայրական» հայ ժողովրդի զիջել վերոհիշյալ շրջանները: Սակայն ինքը լիազորված չէ Մոսկվայի պայմանագրով նախատեսված սահմանագծում փոփոխություններ կատարել: Պայմանագրի կնքումից հետո նա այդ մասին տեղյակ կպահի իր կառավարությանը և հուսով է, որ մերժում չի ստանա: Պայմանագիրը ստորագրվեց **հոկտեմբերի 13-ին**՝ Մոսկվայի պայմանագրի կետերի համեմատությամբ առանց որևէ էական փոփոխության: Ուշագրավ է, որ Թուրքիան և Ադրբեջանը նորից գործում էին միասնաբար, մանավանդ, եթե խոսքը գնում էր Հայաստանի օգտին որևէ փոփոխության: Պատահական չէ, որ Կարս էին ժամանել նաև Վեդիի թաթարները, որոնք ձգտում էին հասնել իրենց շրջանը Նախիջևանին միացնելուն: Սակայն Հայաստանի և Ռուսաստանի ներկայացուցիչները մերժեցին այդ պահանջը:

Այսպես, Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով ունեցավ տարածքային լուրջ կորուստներ:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԽՍՀՄ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Խորհրդային Հայաստանի առաջին սահմանադրությունը: 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության ճնշումից հետո բուլշևիկները հարկադրված էին ավելի մեղմ քաղաքականություն վարել ժողովրդի նկատմամբ: Նոր մոտեցումը նկատվեց հատկապես այն ժամանակ, երբ Լենինի համծնարարությամբ 1921 թ. ապրիլին Անդրկովկաս ժամանեց հայ նշանավոր բուլշևիկ **Ալեքսանդր Մյասնիկյանը**, որը ստանձնեց հայիեղկոմի ղեկավարությունը: Շուտով հեղկոմները, որոնք իշխանության ժամանակավոր մարմիններ էին, վերակազմվեցին ժողկոմխորհների: Նմանապես հայիեղկոմը վերակազմվեց **Հայկական սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության** ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի (ՀՍԽՀ ժողկոմխորհ): Վերջինիս նախաձեռնությամբ 1921 թ. դեկտեմբերին կայացան ընտրություններ: Ընտրված գավառային և քաղաքային խորհուրդները դարձան իշխանության մարմիններ:

1922 թ. հունվար-փետրվարին 252 պատգամավորների մասնակցությամբ հրավիրվեց ՀՍԽՀ խորհուրդների առաջին համագումարը: Բացի բուլշևիկներից ընտրություններում այլ կուսակցություններ չէին ներկայացված: Այսինքն՝ դա կոմունիստական ամենատիրության սկիզբն էր:

1922 թ. փետրվարի 3-ին համագումարում ընդունվեց ՀՍԽՀ **առաջին սահմանադրությունը**: Այն թեև զուրկ էր ժողովրդավարական մի շարք կարևոր հոդվածներից և ապահովում էր բուլշևիկյան ռեժիմի մենիշխանությունը, սակայն տվյալ ժամանակի համար առաջադիմական երևույթ էր: Հայոց պատմության մեջ առաջին անգամ ընդունվում էր երկրի հիմնական օրենք՝ սահմանադրություն: Նրա վերջին հոդվածներում ներկայացվում էին հանրապետության խորհրդանիշները՝ զինանշանն ու դրոշը:

Ուշագրավ է, որ զինամշանի (հեղինակ՝ Մարտիրոս Սարյան) կենտրոնում պատկերված էր Արարատ լեռը, որի տարածքը մեկ տարի առաջ կնքված պայմանագրերով հանձնվել էր Թուրքիային:

Անդրկովկասյան դաշնության կազմավորումը: 1921 թ. ապրիլի 14-ին Անդրկովկասի կոմունիստներին հասցեագրած իր նամակում Վ. Լենինը պնդում էր, որ իր կառուցվածքով նորաստեղծ խորհրդային պետությունը պետք է լինի դաշնային միություն, այսինքն՝ նրա մեջ պետք է մտնեն տարբեր ինքնուրույն պետություններ՝ որպես մեկ դաշնության անդամներ: Դա նշանակում էր, որ խորհրդային իշխանությունը նպատակ չուներ երկար հանդուրժել խորհրդային պետությունների թեկուզև հարաբերական անկախությունը և նրանց պետք է ներառեր մեկ ընդհանուր պետության մեջ:

Ելնելով Լենինի վերոհիշյալ ցուցումից՝ Այսրկովկասի կոմունիստները լծվեցին դաշնային պետություն ստեղծելու գործին: 1921 թ. նոյեմբերի սկզբին Ռուսաստանի կոմկուսի կենտկոմի կովկասյան բյուրոն որոշում ընդունեց Անդրկովկասյան խորհրդային հանրապետություններից դաշնություն ստեղծելու անհրաժեշտության մասին: Միաժամանակ հանձնարարվեց 3 կոմկուսներին՝ իրենց ժողովուրդների շրջանում միացյալ դաշնություն ստեղծելու օգտին քարոզչություն տանելու համար: Այս գաղափարը բացի համակիրներից գտավ նաև հակառակորդներ: Վրաստանի կոմկուսի համագումարում դաշնության հակառակորդները Բ. Մդիվանու գլխավորությամբ, պնդում էին, որ չի կարելի երեք հանրապետություններից ստեղծել մեկ դաշնային պետություն: Այդ հանրապետությունները պետք է սերտորեն կապվեն տնտեսական կապերով, սակայն քաղաքական առումով պետք է մնան ինքնուրույն: Ցավոք, վրաց բոլշևիկների այդ ճիշտ մոտեցումը Ստալինի և Օրջոնիկիձեի կողմից խիստ դատապարտվեց իբրև ազգային թեքում կուսակցության մեջ և մեկու-

սացվեց: Փաստորեն կովկասյան կոմունիստներին պարտադրվեց դաշնության գաղափարը:

1922 թ. մարտի 12-ին Թիֆլիսում կայացավ Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչների լիազոր կոնֆերանս, որը հաստատելով դաշնակցային պայմանագիրը, հիմնադրեց **Անդրկովկասյան դաշնությունը (Ֆեդերացիա)**, որի ամբողջական անվանումն էր՝ **Անդրկովկասի խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Դաշնային Միություն (ԱԽՍՀՄ):** **1922 թ. դեկտեմբերի 10–13-ը** Բաքվում հրավիրված Անդրկովկասի խորհուրդների առաջին համագումարում ԱԽՍՀՄ-ն վերակազմվեց **Անդրկովկասի խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետության ԱԽԴՄՀ-ի:** Վերջինս հանրապետությունը, ի տարբերություն դաշնային (ֆեդերատիվ) միության, երկրամասի երեք հանրապետությունների իրավունքներն ավելի էր սահմանափակում: Եթե առաջինի մեջ յուրաքանչյուր հանրապետություն միության լիիրավ անդամ էր, ապա այստեղ նա դառնում էր մեկ ընդհանուր հանրապետության սովորական բաղկացուցիչ մաս և վերջնականապես կորցնում անկախության բոլոր հատկանիշները: Դա նկատվում էր նաև ԱԽԴՄՀ-ի ընդունած սահմանադրության մեջ, որով փաստորեն հանրապետությունների իրավունքները հավասարեցվում էին նվազագույնի: ԱԽԴՄՀ-ի կենտրոն դառնում էր Թիֆլիսը:

ԽՍՀՄ կազմավորումը: Բաքվում կայացած Անդրդաշնության վերոհիշյալ համագումարը որոշում ընդունեց նաև խորհրդային մյուս պետություններին միանալու պատրաստականության մասին: Համագումարը դիմեց Ռուսաստանի խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետության (ՌԽԴՄՀ) կենտգործկոմին՝ ԽՍՀՄ ստեղծելու նպատակով համամիութենական համագումար հրավիրելու համար: **1922 թ. դեկտեմբերի 30-ին Մոսկվայում** հրավիրվեց **ԽՍՀՄ խորհուրդների առաջին համագումարը:**

Համագումարի նախօրյակին՝ մեկ ընդհանուր խորհրդային դաշնային պետություն ստեղծելու հարցի շուրջ, ընթացել էին լուրջ վեճեր: Ի. Ստալինը առաջ էր քաշել **մշակութային ինքնավարության** (կուլտուր-ավտոնոմիզացիայի) ծրագիրը, ըստ որի բոլոր հանրապետությունները՝ իբրև ինքնավար կազմավորումներ, պետք է մտնեին Ռուսաստանի դաշնության կազմի մեջ և ունենային միայն մշակութային ինքնավարություն (կուլտուր-ավտոնոմիա): Ստալինյան ծրագիրը դիմադրության հանդիպեց վրաց կոմունիստների այն թևի կողմից, որոնց գլխավորում էր Բ. Մդիվանին: Վերջինս կրկին պաշտպանեց հանրապետությունների ինքնիշխանությունը պահպանելու տեսակետը: Սակայն Մդիվանին և նրա կողմնակիցները հեռացվեցին Վրաստանի կոմկուսից: Համանման տեսակետներ հայտնող այլ գործիչների նկատմամբ ևս բուլշևիկները կոշտ դիրքորոշում որդեգրեցին:

Ի. Ստալինի ինքնավարության մասին ծրագիրը հավանության չարժանացավ նաև Վ. Լենինի կողմից: Խորհրդային պետության ղեկավարը, հասկանալով, որ ստալինյան նախագիծն ազգային շրջաններում կարող է լուրջ դժգոհությունների պատճառ դառնալ, արտահայտվեց համահավասար իրավունքներով բոլոր հանրապետություններից, այդ թվում՝ ՌԽԴՄՀ-ից կազմված մեկ միություն ստեղծելու ծրագրի օգտին: Այս սկզբունքով էլ ԽՍՀՄ խորհուրդների առաջին համագումարը ստեղծեց **խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միությունը՝ ԽՍՀՄ-ը**, որի մեջ մտան **ՌԽԴՄՀ-ն, ԱԽԴՄՀ-ն, ՌԽՍՀ-ն** (Ուկրաինա) և **ԲԽՍՀ-ն** (Բելոռուսիա): Համագումարը հաստատեց ԽՍՀՄ կազմավորման մասին **հռչակագիրը և պայմանագիրը**: ԽՍՀՄ ստեղծումով չլուծվեց ազգային հարցը: Ստեղծված դաշնային միությունն օրըստօրե ավելի ու ավելի նմանվեց ստալինյան ինքնավար ծրագրով նախատեսված կենտրոնացված բռնապետության, որում մշտապես ոտնափարվեցին տարբեր ազգությունների իրավունքները:

Հայաստանը, որը մինչև 1936 թ. ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ մտնում էր միջնորդավորված Անդրդաշնության միջոցով, զրկված լինելով ինքնիշխանությունից, մեծապես տուժեց, 1920–1930-ական թթ. իրականացված տարածքային վերաբաժանումների հետևանքով հոգուտ Ադրբեջանի և Վրաստանի ունեցավ նոր կորուստներ: Հայկական մի շարք տարածքներ՝ Արցախի, Ջավախքի, Նախիջևանի, Գանձակի հայությունը հարևան հանրապետությունների կազմում հայտնվեց քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային դժվարին պայմաններում:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ 1921–1928 ԹԹ.

Անցում նոր տնտեսական քաղաքականությանը: Քաղաքացիական կռիվների ավարտից հետո Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները ձեռնամուխ եղան երկրի քայքայված տնտեսության վերականգնմանը: Չէին գործում առանց այն էլ սակավաթիվ արդյունաբերական ձեռնարկությունները: Հայաստանի ամբողջ արդյունաբերության համախառն արտադրանքը կազմում էր նախապատերուզմյանի 10 տոկոսը: Գրեթե չէր գործում երկաթուղային տրանսպորտը: Թուրք զավթիչները ավերել ու թալանել էին Հայաստանում երկաթուղային շարժակազմի շահագործումն ապահովող միակ ձեռնարկությունը՝ Ալեքսանդրապոլի դեպոն: Ծանր վիճակում էր նաև գյուղատնտեսությունը: Շարունակվող պարենային ճգնաժամը, սովը և համաճարակները խլում էին մեծ թվով գոհներ:

Հայաստանի տնտեսության վերականգնման շրջանը համընկավ Ռուսաստանում ռազմական կոմունիզմի տխրահռչակ քաղաքականությունից **նոր տնտեսական քաղաքականությանը՝ նեպին** անցնելուն: Քաղաքացիական պատերազմի տարիներին կիրառվող ռազմական կոմունիզմից հատկապես տուժեց գյուղա-

ցիությունը, որից բռնությամբ խլվում էր նրա արտադրանքի մեծ մասը և տրվում Կարմիր բանակին: Այդ անմարդկային ու անհեռատես ձեռնարկումը հայտնի էր **պարենմասնատրում** անունով: Արգելված էր մասնավոր առևտուրը, որի մենաշնորհը պատկանում էր միայն պետությանը:

Երկիրը կործանումից փրկելու համար խորհրդային կառավարությունը ստիպված եղավ հրաժարվել ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունից և անցնել նեպին: Գյուղացուն ծայր աստիճան աղքատության հասցրած պարենմասնատրումը վերանում էր: Նրան թույլատրվում էր վճարել միայն նախապես որոշված քանակությամբ հարկ (պարենհարկ), իր արտադրանքի ավելցուկը իրացնել շուկայում, զբաղվել առևտրով: Վերացվեց նաև մասնավոր սեփականության նկատմամբ եղած արգելքը: Գյուղի և քաղաքի միջև հաստատվեցին առևտրատնտեսական աշխույժ հարաբերություններ: Անցումը նեպին հնարավորություն տվեց հետզհետե հաղթահարելու տնտեսական խորը ճգնաժամը: Հայաստանում նեպի քաղաքականությունը մտցվեց 1921 թ. մայիս-հունիսից, որի հաջող կիրառման գործում զգալի դեր կատարեց Ա. Մյասնիկյանը: Հանրապետությունում նրա վարած համեմատաբար մեղմ քաղաքականությունը նոր իշխանությունների նկատմամբ որոշակի վստահության մթնոլորտ ստեղծեց:

Շուտով Հայաստանում ստեղծվեց սպառողական կոոպերացիա՝ **Հայկոպ**, որի միջոցով մարդիկ կարողանում էին կազմակերպել իրենց արտադրանքի իրացումը: 1920-ականների սկզբներին սկսեց արտադրանք տալ Երևանի «Արարատ» գինու-կոնյակի գործարանը: Վերաբացվեցին նաև կաշվի նախնական մշակման և մի քանի այլ մանր ձեռնարկություններ:

1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին Երևանում կազմակերպվեց առաջին շաբաթօրյակը, որի ժամանակ կատարվեց որոշակի հանրագուտ աշխատանք: **1921 թ. սեպտեմբերին** հիմնադրվեց **Հայաստանի օգնության կոմիտեն**՝ ՀՕԿ-ը, որի կենտրոնական վար-

չության նախագահ ընտրվեց Հովհաննես Թումանյանը: ՀՕԿ-ը զգալի հանգանակություններ կատարեց, որի հաշվին իրականացվեց լայն շինարարական աշխատանք: Ցավալի է, որ հետագայում որպես «դասակարգային թշնամիների» ՀՕԿ-ի շատ անդամներ նկատմամբ ևս կիրառվեցին բռնաճնշումներ:

1920-ական թվականներին Հայաստանին որոշակի օգնություն ցույց տվեց Խորհրդային Ռուսաստանը: 1920 թ. վերջին Հայաստանի համար ՌԽՖՍՀ Ժողկոմխորհը բաց թողեց 3 մլրդ ռուբլի Խորհրդային թղթադրամ, սննդամթերք ու արդյունաբերական ապրանքներ:

Տնտեսության վերականգնման արդյունքները: Հայաստանի տնտեսության մեջ ամենամեծ տեսակարար կշիռը բաժին էր ընկնում գյուղատնտեսությանը: **1920 թ. դեկտեմբերի 28-ի դեկրետով և 1923 թ. հողային օրենքով** բռնագրավվում էին կալվածատիրական ու վանքապատկան հողերը: 1,5 մլն հեկտար տարածք ազգայնացվում էր: Հողը անհատույց տրվում էր գյուղացիությանը՝ հավասարարական սկզբունքով: Հող ստացան նաև արևմտահայ գաղթականները: Սակայն սահմանափակ հողային ֆոնդի պայմաններում հայ գյուղացիության զգալի մասը հող չստացավ: 1920-ական թթ. վերջին ավելի քան 44 հազ. գյուղաբնակներ շարունակում էին մնալ հողագուրկ: Այդուհանդերձ, հողային բարեփոխումը տվեց որոշակի արդյունք, նկատվեց գյուղատնտեսության աշխուժացում: Սակայն այդ գործընթացը երկար չտևեց և ընդհատվեց 1920-ական թթ. վերջին, երբ սկսվեց բռնի կոլեկտիվացումը:

1920-ական թթ. սկզբներին գյուղացիության ընդգրկումը «սոցիալիստական շինարարության» մեջ իրականացվում էր գյուղատնտեսական կոոպերացիայի միջոցով: 1924 թ. կազմակերպվեց Հայաստանի գյուղատնտեսական կոոպերատիվների միությունը՝ **Հայգյուղկոոպը**: 1925 թ. հիմնականում ավարտվեց Հայաստանում ժողովրդական տնտեսության վերականգնումը:

Այդ տարում ցանքատարածությունները գրեթե հասան 1913 թ. մակարդակին:

Վերականգնման տարիներին կառուցվեցին մի շարք կարևոր ջրանցքներ, որոնց շնորհիվ ոռոգելի դարձան տասնյակ հազարավոր հեկտարներ: Հատկապես հիշարժան է **Շիրակի ջրանցքի (Շիրկանալ) կառուցումը**, որը սկսվեց **1922 թ.** և ավարտվեց **1925 թ. հունիսին**: 30 կմ երկարության Շիրկանալը ոռոգելի դարձրեց 10 հազ. հեկտար հողատարածք: Ջգալի վերելք նկատվեց նաև ամասնապահության բնագավառում: Համրապետությունում ավելացավ անասունների գլխաքանակը:

Գյուղատնտեսության աշխուժացումը պայմանավորեց նաև արդյունաբերության վերականգնումը: **1923 թ.** սկսվեց **Երևանի առաջին հիդրոէլեկտրակայանի** կառուցումը: 1925–1926 թթ. տնտեսական տարում գինու արտադրությունը գերազանցեց նախապատերազմյան մակարդակը: **1924 թ. նոյեմբերի 7-ին Ղափանում** վերսկսվեց պղնձի ծուլումը, որը դադարել էր 1916 թ.: Վերականգնողական աշխատանքներ տարվեցին նաև Ալավերդում: **1924 թ. նոյեմբերին Լենինականի տեքստիլ ֆաբրիկան** տվեց իր առաջին արտադրանքը: Տնտեսության վերելքին նպաստեց Հայաստանի ժողկոմխորիի նախագահ **Սարգիս Լուկաշինի** գործունեությունը:

1924 թ. սկզբին անցկացվեց դրամական ռեֆորմ, որը որոշ կայունություն մտցրեց երկրի դրամական համակարգի մեջ: Որոշ չափով կրճատվեց գործազրկությունը: Սկսվեց պետական բնակաշրջանային շինարարություն: 1928 թ. Հայաստանի ժողտնտեսությունը հասավ 1913 թ. մակարդակին:

Հայաստանում նկատվեց քաղաքաշինության արագ զարգացում: Երեւանի փոքրիկ Երևանն սկսեց արագորեն ընդարձակվել: Հիմնադրվեցին մայրաքաղաքի առաջին նորակառույց թաղամասերը, որոնցում հաստատվեցին նաև հայրենադարձները: 1924 թ.

կառավարությունը հաստատեց Երևանի նոր հատակագիծը, որը կազմել էր ակադեմիկոս **Ալեքսանդր Թամանյանը**:

Ժողովն տեսության արագ վերականգնմանն օրեցօր խոչընդոտում էր կոմկուսի մեմիշխանության ամրապնդումը, որը դառնում էր համընդհանուր Երևույթ՝ պայմանավորված Ի. Ստալինի անձի պաշտամունքի ուժեղացմամբ:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱՑՈՒՄԸ (1928–1940 թթ.)

«Սոցիալիզմի» կառուցման ստալինյան ծրագիրը: Նոր տնտեսական քաղաքականության կենսագործումը տևական չեղավ և ընդհատվեց: Շուկայական հարաբերությունների աշխուժացումը շուտով կանխվեց վերևից՝ կոմունիստական կուսակցության և կառավարության կողմից: Լենինի մահից հետո երկրի կառավարումն ամբողջապես անցավ Ի. Ստալինին, որն էլ առաջադրեց ԽՍՀՄ-ում «սոցիալիզմի» կառուցման իր ծրագիրը, որի կարևոր բաղադրամասերից էին այսպես կոչված **արդյունաբերացումը (ինդուստրացումը)**, գյուղատնտեսության **կոլեկտիվացումը** և **մշակութային** (կուլտուրական) **հեղափոխությունը**:

1920-ական թթ. կեսերին առկա տնտեսական դժվարությունները հաղթահարելու համար իշխանությունները կրկին դիմեցին բռնամիջոցների՝ հաշվի չնստելով գործող տնտեսական օրենքների հետ: Այն արտահայտվեց ԽՍՀՄ-ում տնտեսությունը արդյունաբերացնելու և գյուղատնտեսությունը կոլեկտիվացնելու ձևերով:

ԽՍՀՄ արդյունաբերացման հարցը 1925 թ. դեկտեմբերին առաջադրեց կոմունիստական կուսակցության 14-րդ համագումարը: Ստալինյան ղեկավարությունը գտնում էր, որ կապիտալիստական երկրների շրջապատման պայմաններում ԽՍՀՄ-ում հնարավոր է միայնակ կառուցել սոցիալիզմ, որի համար անհրա-

ժեշտ: է իրականացնել երկրի արդյունաբերացում՝ սոցիալիզմի նյութատեխնիկական հիմք ստեղծելու համար: Այդ ծանրագույն խնդրի իրականացման համար գործի դրվեց ժողովրդի շահագործման ու կողոպտման հնարավոր ամեն մի միջոց. ծանր հարկման ենթարկվեց գյուղացիությունը, ունեզրկվեց եկեղեցին: Գյուղը սկսեց քայքայվել, իսկ այնտեղից քաղաք հոսող գյուղացիները դարձան էժան աշխատուժ: Ուշագրավ է, որ արդյունաբերեացումն սկսվեց ոչ թե թեթև արդյունաբերությունից, ինչպես տեղի էր ունեցել ամբողջ աշխարհում, այլև ծանր արդյունաբերությունից՝ չունենալով նյութական ու ֆինանսական միջոցներ:

Արդյունաբերացման քաղաքականության հետևանքները: Զանազան բռնամիջոցների կիրառմամբ և ժողովրդական զանգվածներին «կերակրելով» պայծառ սոցիալիստական ապագայի հույսերով, խորհրդային իշխանությունը հիմնականում կարողացավ խՍՀՄ-ը վերածել արդյունաբերական երկրի: Արդյունաբերացումն ընդգրկեց նաև խորհրդային Հայաստանը: Տանջալից ու գրեթե չվճարվող ծանր աշխատանքի շնորհիվ հանրապետությունում ստեղծվեցին բազմաթիվ արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Շուտով շարք մտան **Երևանի ձեթ-օճառի** գործարանը, **կարի առաջին ֆաբրիկան**, սկսվեց **Մեխանիկական գործարանի** կառուցումը: 1927 թ. շահագործման հանձնվեց Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության առաջնեկը՝ **Երևանի կարբիտի գործարանը:**

Ի դեպ, փոքրիկ Հայաստանում քիմիական արդյունաբերության հիմնադրումը կոպիտ սխալ էր և հղի էր ծանր բնապահպանական հետևանքներով: Ցավոք տիրում էր այն թյուր կարծիքը, որ իբր Հայաստանը ջրային հարուստ ռեսուրսներ ունեցող հանրապետություն է և կարող է մեծ քանակությամբ էլեկտրաէներգիա արտադրել, որը կօգտագործվի շատ էներգիա պահանջող քիմիական արդյունաբերության մեջ: Ընդ որում, ջրային պաշարներ ասելով նկատի էր առնվում Սևանա լճի ջուրը: Որոշվեց

Հրազդանի վրա էլեկտրակայաններ կառուցել և դրանք շահագործել Սևանից բխող ջրի քանակի ավելացման հաշվին և միաժամանակ, ոռոգելի դարձնել Արարատյան դաշտի անջրդի հողերը: Արդեն **1926 թ. մայիսին** գործարկվեց **Երևանի հեկը**, **1927-ին** հիմք դրվեց **Զորահեկին**, իսկ **1928 թ.** շարք մտավ **Լենինականի հիդրոկայանը**:

Հայաստանը մասնագիտացավ նաև լեռնահանքային արդյունաբերության մեջ: Ավելի ընդլայնվեցին Ալավերդու և Ղափանի պղնձահանքերն ու ձուլարանները: Պղնձի արտադրությունը ԽՍՀՄ-ի համար ուներ կարևոր տնտեսական ու ռազմական նշանակություն, ուստի, առանց հաշվի առնելու բնապահպանական հարցերը, Հայաստանի պղնձահանքերը շահագործման ենթարկվեցին ամենադաժան եղանակներով:

Արդյունաբերացման, քիչ ուշ՝ նաև գյուղատնտեսության կուլեկտիվացման արագացման նպատակով 1928–1932 թթ. համար հաստատվեց ԽՍՀՄ ժողտնտեսության զարգացման առաջին հնգամյա պլանը: 1930-ական թթ. քիմիայի նոր կենտրոն դարձավ Ղարաքիլիսան (այժմ՝ Վանաձոր), որտեղ կառուցվեց քիմիական գործարան՝ կարբիտի և կալցիումի արտադրամասերով: **1933 թ.** Երևանում հիմնադրվեց **կաուչուկի գործարանը**՝ հետագայի Նաիրիտը, որը շահագործման հանձնվեց 1940 թ.: Լենինականը դարձավ տեքստիլ արդյունաբերության կենտրոն:

Շինանյութերի արտադրությունը ևս դարձավ տնտեսության առաջատար ճյուղերից մեկը: Լենինական-Արթիկ երկաթուղու շինարարությունը զարկ տվեց Արթիկ տուֆի արդյունահանմանը: Արթիկի գեղեցիկ տուֆը 1928 թ. Փարիզում արժանացավ բարձր գնահատականի: Յենենտի արտադրության կենտրոնի վերածվեց Դավալուն (այժմ՝ Արարատ):

Հայաստանում առաջին հնգամյակի տարիներին գործարկվեց 18, իսկ երկրորդում (1933–1937)՝ 26 արդյունաբերական ձեռնարկություն: 1937 թ. արդյունաբերության համախառն ար-

տադրանքը 1913 թ. համեմատությամբ աճեց ավելի քան 12 անգամ: Դա նշանակում էր, որ Հայաստանը ծանր գնով, մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, վերածվել էր արդյունաբերական հանրապետության:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԵՎՈՒԼյՍԻՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿՈԼԵԿՏԻՎԱԶՈՒՄԸ

Կոլեկտիվացման քաղաքականությունը: Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը «սոցիալիզմի» կառուցման մյուս կարևորագույն «միջոցառումն» էր: Դեռ չէր ավարտվել գյուղացիությանը հողակտորներով ապահովելու գործընթացը, երբ ստալինյան ղեկավարությունն առաջ քաշեց գյուղում «սոցիալիզմի բազա»՝ տնտեսական հիմք ստեղծելու համար հողի կոլեկտիվացման ծրագիրը: **1927 թ. վերջին կոմկուսի 15-րդ համագումարը** որոշում կայացրեց գյուղատնտեսության կոլեկտիվացմանն անցնելու մասին:

Առաջին հնգամյա պլանով նախատեսվեց Հայաստանում մասնավոր տնտեսություններից կոլեկտիվ տնտեսությունների մեջ ընդգրկել գյուղացիության 17 տոկոսը: Դա նշանակում էր, որ մինչև 1933 թ. Հայաստանը շարունակելու էր մնալ գերազանցապես մասնավոր տնտեսություններ ունեցող հանրապետություն: Սակայն Ստալինի գործուն միջամտությամբ գյուղի կոլեկտիվացման տեմպերն ինչպես ամբողջ ԽՍՀՄ-ում, այնպես էլ Հայաստանում արագացվեցին:

1929 թ. հռչակվեց «**Մեծ բեկման տարի**»: Դրանով ազդարարվում էր ստալինյան այն կեղծ թեզը, որ իբր գյուղացիության մեծամասնությունը՝ միջակները, շահագրգռված են կոլեկտիվացման մեջ, ուստի անհրաժեշտ է նրանց ներգրավել այդ գործընթացի մեջ: Արդյունքում տասնյակ հազարավոր գյուղացիական տնտեսություններ, որոնց թվում կային և չքավորներ, նոր հողեր

ստացած արևմտահայ գաղթականներ ու հայրենադարձներ, ունեզրկվեցին և բռնությամբ մտցվեցին կոլտնտեսությունների մեջ:

Ստալինյան ղեկավարությանը հաճոյանալու նպատակով ինչպես Անդրդաշնության, այնպես էլ Հայաստանի կոմունիստները, հաշվի չառնելով, որ Այսրկովկասում կոլեկտիվացումը ԽՍՀՄ մյուս շրջանների համեմատությամբ նախատեսված է իրականացվել ավելի ուշ ժամկետում, արհեստականորեն արագացրին մասնավոր գյուղացիական տնտեսությունները բռնությամբ կոլտնտեսություններ մտցնելու գործողությունները: Ուշագրավ է, որ և Ի. Ստալինը, և՛ նրան ընդօրինակող բազմահազար կոմունիստները, ամենուր խոսում էին կամավորության սկզբունքով կոլտնտեսություններ մտնելու անհրաժեշտության մասին, սակայն ամեն կերպ բռնամիջոցներով արագացնում էին այդ գործընթացը: Գյուղացիների նկատմամբ գործադրած բռնություններով աչքի ընկան կոմկուսի հանձնարարությամբ գյուղեր ժամանող կոմունիստ բանվորները, որոնք սկզբնավորեցին 25-հազարականների շարժումը: Քիչ թե շատ կայուն տնտեսություն ստեղծած, որպես կանոն, աշխատասեր գյուղացիները հայտարարվեցին դասակարգային թշնամիներ՝ **կուլակներ** և ունեզրկվեցին ու աքսորվեցին: Դիմադրող գյուղացիները ենթարկվում էին ֆիզիկական հաշվեհարդարի: Ըստ որոշ տվյալների՝ 1930 թ. ապրիլի դրությամբ Հայաստանում իբրև «կուլակ» արդեն ունեզրկվել էր 1100 տնտեսություն:

Գյուղացիության պայքարը կոլեկտիվացման դեմ: Սի շարք շրջաններում գյուղացիությունը համառ դիմադրություն ցույց տվեց իշխանությունների մամնօրինակ անօրինականություններին: Շամշադինում (Տավուշ), Դարալագյազում, Թալինում, Վեդիում և այլ շրջաններում տեղի ունեցան գյուղացիական ելույթներ: Այսպես, Դարալագյազում 1930 թ. մարտից մինչև մայիս ապստամբ գյուղացիները, Իրանից Նախիջևանի վրայով Հա-

յաստան ներթափանցած խմբապետ **Սարտիրոսի** գլխավորությամբ գավառից դուրս քշեցին կոմունիստներին և փաստորեն գրավեցին իշխանությունը: Շարժման կենտրոնը **Գնդեվազ** գյուղն էր: Ապստամբությունը դաժանորեն ճնշվեց, եղան բազմաթիվ ձերբակալություններ ու սպանություններ: Առանձին դեպքերում գյուղացիական ելույթներին հարեցին ընդհատակում գտնվող դաշնակցականներ: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ օգտվելով գյուղում ստեղծված լարված իրավիճակից, գլուխ բարձրացրին նաև ավազակային խմբեր, որոնք իրականացրին թալան ու կողոպուտ՝ ավելի ծանրացնելով ժողովրդի վիճակը:

Իշխանությունների դեմ գյուղացիությունն իր բողոքն արտահայտում էր նաև այլ կերպ. կոլտնտեսություն մտնելուց առաջ անխնա մորթում էր անասուններին, փչացնում գյուղատնտեսական գործիքները: Պատահական չէ, որ 1929–1934 թթ. ընթացքում Հայաստանում խոշոր անասնագլխաքանակը կրճատվեց 30, իսկ մանր եղջերավոր անասուններինը՝ 50 տոկոսով:

Գյուղում ահ ու սարսափի մթնոլորտ ստեղծելու համար ստալինյան ղեկավարությունը **1932 թ. օգոստոսի 7-ին** ընդունեց մի օրենք, որը նախատեսում էր մահապատիժ անգամ ոչ ծանր «հանցագործության» համար: Գյուղացին դրվեց ծանր հարկման տակ: Այս դաժան միջոցառումների արդյունքը եղավ ոչ թե գյուղատնտեսության «սոցիալիստական» վերակառուցումը, այլև նրա քայքայումը: 1932–1933 թթ. Ուկրաինայում սկսված սովից մահացան միլիոնավոր մարդիկ: Հայաստանում կոլեկտիվացումը տասնյակ հազարավոր ընտանիքների սնանկացման պատճառ դարձավ: Շատերը, թողնելով գյուղը, բռնեցին քաղաքի ճանապարհը կամ հեռացան այլ հանրապետություններ: Միայն Սևանի ավազանից արտագաղթեց 6750 ընտանիք: Մինչև 1937 թ. Հայաստանի գյուղացիության ճնշող մեծամասնությունը մտցվեց կոլտնտեսությունների մեջ. 1000 կոլտնտեսություններում ընդգրկվեց 180 հազար գյուղացիական տնտեսություն:

Կոլեկտիվացումը ծանր հարված հասցրեց գյուղին: Վիճակը փոխելու խորհրդային իշխանության հետագա ջանքերն արդյունք չտվեցին: Գյուղատնտեսությունը տասնամյակներ շարունակ մնաց ցածր մակարդակի վրա:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920–1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.

Բոլշևիկյան մենատիրության հաստատումը: Հայաստանում հաստատված բոլշևիկյան իշխանությունն առաջին օրվանից սկսեց արմատավորել Լոմոնիստական մենիշխանության և կառավարման վարչահրամայական համակարգը: Ի խախտումն երևանյան համաձայնագրի, բոլշևիկները պայքար սկսեցին հատկապես դաշնակցության դեմ այն վերացնելու նպատակով: Այդ խնդիրը դրվեց Հայաստանի Չեկայի և հայկոմկուսի վրա: Բոլշևիկների պահանջով դաշնակցականները մամուլում հանդես եկան իրենց կուսակցության գործունեությունը դադարեցնելու և այդ նպատակով համագումար հրավիրելու մտադրության մասին հայտարարություններով:

1923 թ. երևանում դաշնակցության, այսպես կոչված՝ ինքնավերացման համագումարը, որոշում կայացրեց իր գործունեությունը Հայաստանում դադարեցնելու մասին: Նման համագումար բոլշևիկները կազմակերպեցին նաև Հայաստանից դուրս: Սկսվեց ՀԶԴ անդամների ցուցակագրությունը: Հատուկ ցուցակներում հայտնված շուրջ 4000 դաշնակցականներ հետագայում ենթարկվեցին բռնությունների: 1924 թ. Հայաստանի «Երիտասարդ դաշնակցականների» համագումարում ևս որոշում կայացվեց կազմակերպության լուծարման վերաբերյալ:

Լուծարվեցին նաև հնչակյան, մենշևիկյան, էսեռական, հայ ժողովրդական կուսակցությունները: Արգելվեց համահայկական մի շարք հաստատությունների գործունեությունը Հայաստանում:

Այսպես ամբողջ ԽՍՀՄ-ում և Հայաստանում հաստատվեց կոմկուսի մենիշխանությունը: 1924 թ. Լենինի մահից հետո Ստալինը ձեռնամուխ եղավ նաև այլախոհության վերացմանը բոլշևիկյան կուսակցության ներսում: Հայտնի բոլշևիկ **Լ. Տրոցկու** կողմնակիցերի հոսանքը հայտարարվեց ձախ թեքում կոմկուսում, իսկ նրա ներկայացուցիչները՝ «**տրոցկիստները**», բռնադատվեցին: 1930-ական թթ. վերջնականապես հաստատվեց Ստալինի անձի պաշտամունքը: Բռնությունների ալիքը հասավ նաև Հայաստանի կոմունիստներին: 1929 և 1935 թթ. անցկացվեց հայկոմկուսի շարքերի գտում: Կուսակցությունից հեռացվածների մի մասը հայտարարվեցին տրոցկիստներ:

Հանրապետությունում կառավարման համակարգը, դատական կարգն ամբողջապես կախված էին Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարությունից և Մոսկվայից՝ ԽՍՀՄ կենտրոնական մարմիններից: Հայաստանի հասարակական կազմակերպությունները՝ արհմիությունները, կոմերիտիությունը, իրականում ոչ մի իշխանություն չունեին: Բոլշևիկներն իրենց պատկերացրած սոցիալիզմը կառուցելու նպատակով գլխավոր միջոց դարձրեցին բռնությունները: Հայաստանում դրանք նկատվեցին դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերից, երբ աքսորվեց հայկական սպայակազմը, ձերբակալվեցին նախկին կառավարության ղեկավարները և դաշնակցության անդամներ ու համախոհներ: 1920-ականների երկրորդ կեսից սկսած ազատագրվեցին նաև իրենց կուսակցությունից հրաժարված բազմաթիվ նախկին դաշնակցականներ:

Կոլեկտիվացման շրջանում «կուլակների» անվան տակ ունեզրկվեցին հազարավոր ընտանիքներ: Դաժան հալածանքներ սկսվեցին հայ եկեղեցու նկատմամբ: Փակվեցին եկեղեցիներ: 1938 թ. Չեկայի գործակալները խեղդամահ արեցին կաթողիկոս **Խորեն Մուրադբեկյանին**: Բռնագրավվեց եկեղեցու ունեցվածքը: Արգելվեց Սբ Էջմիածնին կապեր պահպանել Սփյուռքի հետ:

1926 թ. հայ հոգևորականությանն արգելվեց 1915 թ. ցեղասպանության զոհերի հիշատակին պատարագներ մատուցել:

Բռնությունների նոր ալիքը: 1930-ական թթ. կեսերին սկսվեց ստալինյան բռնությունների նոր ալիքը, որի համար իշխանություններն օգտագործեցին 1934 թ. դեկտեմբերին բռնապետ Ս. Կիրովի սպանությունը: Բանտեր նետվեցին, Սիբիր արքայազններին, Սիբիր արքայազններին միլիոնավոր մարդիկ: Իր քայլերն արդարացնելու համար Ստալինն առաջ քաշեց այն թեզը, որ իբր որքան իրենք մոտենում են սոցիալիզմի կառուցման ավարտին, այնքան թշնամիների՝ շահագործող դասակարգի կողմից ուժեղանում է պայքարը խորհրդային իշխանության դեմ:

1936 թ. հուլիսին Թիֆլիսում Ստալինի գինակից **Լ. Բերիայի** կողմից կազմակերպվեց Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի 1-ին քարտուղար **Աղասի Խանջյանի** սպանությունը: 1936 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին Հայաստանում սկսվեցին զանգվածային ձերբակալություններ: Այդ գործը հանձնարարվեց ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսար **Խաչիկ Մուղդուսուն:** Վերջինս սկսեց կեղծ գործեր սարքել հայ մտավորականների (մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի տնօրեն **Ներսես Ստեփանյան**, գրողներ՝ **Ե. Չարենց**, **Ա. Բակունց**, **Մ. Արմեն**, **Գ. Մահարի** և այլք) դեմ՝ մեղադրելով նրանց հակահեղափոխության մեջ: 1937 թ. օգոստոսին հարցաքննության ժամանակ ինքնասպան եղավ կառավարության նախկին նախագահ **Սահակ Յեր-Գաբրիելյանը**՝ իրեն ցած նետելով շենքի 3-րդ հարկից:

Հայաստանում կեղծ մեղադրանքներով 1937 թ. գնդակահարվեց 4700, 1938 թ.՝ 3050 մարդ: Ընդհանուր թվով Հայաստանում բռնությունների ենթարկվեց 25000 մարդ: Այսպես ԽՍՀՄ-ում հաստատվեց **ամբողջատիրություն (տոտալիտարիզմ)**, որտեղ կեղծ սոցիալիզմի լոզունգներով գործում էր միայն բռնակալական կուսակցության ղեկավարության ամենաթողությունը՝ մարդկային ազատությունների լիակատար բացակայության պայմաններում:

Համատարած բռնությունների շրջանում ստալինյան ղեկավարությունը երկրի պետական-ազգային կառուցվածքում որոշակի փոփոխություններ իրականացրեց: 1936 թ. դեկտեմբերի 5-ին ԽՍՀՄ-ում ընդունվեց նոր սահմանադրություն: Անդրդաշնությունը լուծարվեց, և երկրամասի երեք հանրապետություններն ուղղակիորեն մտան Խորհրդային Միության կազմի մեջ: Այսպես Հայաստանը, որի պաշտոնական անվանումը փոխվեց (ՀՍԽՖ-ն վերանվանվեց ՀԽՍՀ-ի՝ Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության), դարձավ միութենական հանրապետություն: **1937 թ. մարտի 23-ին** ընդունվեց Խորհրդային Հայաստանի երկրորդ սահմանադրությունը: Հանրապետության բարձրագույն օրենսդիր մարմինը՝ կենտգործկոմը այդուհետ կոչվեց Գերագույն խորհուրդ: Իրականության մեջ այդ վերափոխումները որևէ էական նշանակություն չունեցան երկրում հասարակական-քաղաքական կյանքի բարելավման համար:

Բռնությունները ԽՍՀՄ-ում, այդ թվում ՀԽՍՀ-ում ժամանակավորապես դադարեցին միայն սկսված Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի պատճառով:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ 1920–1930 ԹԹ.

Խորհրդային իշխանությունը «սոցիալիզմի» կառուցման կարևոր ոլորտներից էր համարում այսպես կոչված մշակութային (կուլտուրական) հեղափոխությունը՝ կրթական կյանքի, մշակութի, գիտության զարգացումը: Ուշագրավ է, որ թեև ԽՍՀՄ-ում օրեցօր ամրապնդվում էր ստալինյան բռնապետական ռեժիմը, միևնույն ժամանակահատվածում համակարգը, այնուհանդերձ, կրթական ու մշակութային կյանքը որոշակի զարգացում էր ապրում:

Կրթական կյանքը: 1920-ական թթ. Խորհրդային Միության մյուս հանրապետությունների նման ՀՍԽՖ-ն ևս համատարած

անգրագիտության երկիր էր: Խնդիր դրվեց լայնորեն ծավալել լուսավորական աշխատանք: Արդեն 1921 թ. սեպտեմբերին Ա. Մյասնիկյանի ստորագրությամբ ընդունվեց դեկրետ **«Հայաստանում անգրագիտության վերացման մասին»**, ըստ որի՝ 16–50 տարեկան բոլոր անգրագետ ու կիսագրագետ քաղաքացիները պարտավոր էին մայրենի լեզվով գրագիտություն սովորել: Այդ նպատակով ամենուր ստեղծվեցին անգրագիտության վերացման հաստատություններ՝ լիկվիդացիոն կայաններ (**լիկկայաններ**): Սակայն վերջիններիս մակարդակն ու արդյունավետությունը շատ ցածր էր: 1926 թ. Հայաստանում հաշվվում էր 200 հազար անգրագետ:

Դպրոցները մանկավարժներով ապահովելու նպատակով Ալեքսանդրապոլում, Ստեփանավանում, Էջմիածնում և այլուր բացվեցին մանկավարժական տեխնիկումներ: 1921–1922 թթ. ուսումնական տարում Խորհրդային Հայաստանում կար 506 հանրակրթական դպրոց՝ 47 հազար սովորողներով: 1923 թ. Երևանում և Ալեքսանդրապոլում ստեղծվեցին կրթօջախներ բանվորների համար՝ **բանֆակներ**: 1924 թ. բացվեցին յոթնամյա դպրոցներ գյուղական երիտասարդության համար: Նույն թվականին Երևանում կայացավ Հայաստանի **ուսուցիչների առաջին համագումարը**: Կարևոր էր **1930 թ. հուլիսի 25-ին** Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի ընդունած որոշումը **պարտադիր տարրական ուսուցման** անցնելու մասին: Սակայն շատ դեպքերում անգրագիտության դեմ պայքարը, դպրոցական շինարարությունն իրականացնում էր միայն թղթի վրա՝ կեղծ ու շինծու վիճակով, մանավանդ որ դպրոցը դրվել էր մարքս-լենինյան գաղափարական կադապարների մեջ և զուրկ էր ազատ զարգացման հնարավորությունից:

1922 թ. նոյեմբերին Երևանում հիմնադրվեց **պետական հանրային գրադարանը**: Ստեղծվեցին թանգարաններ, որոնց թիվը 1940 թ. հասավ 11-ի:

Բարձրագույն կրթության գործում խոշոր դեր խաղաց դեռ անկախ Հայաստանում հիմնված համալսարանի հիմքի վրա ստեղծված Երևանի ժողովրդական համալսարանը, որը 1923-ին վերանվանվեց պետականի: Սկզբում այն ուներ 2 ֆակուլտետ՝ բնագիտության և հասարակագիտության: Հետագայում դրանց թիվն աճեց. տարբեր ֆակուլտետների հիմքի վրա ստեղծվեցին ինքնուրույն բուհեր՝ մանկավարժական, բժշկական, գյուղատնտեսական, պոլիտեխնիկական և այլն:

1923 թ. բացվեց առաջին երաժշտական բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը՝ **Երևանի պետական կոնսերվատորիան**, որի առաջին ռեկտոր դարձավ **Ռոմանոս Մելիքյանը**: 1940–1941 թթ. ուսումնական տարում Հայաստանն արդեն ուներ 11 բարձրագույն ուսումնական հաստատություն:

Գիտություն: Ջգալի վերելք ակրեց գիտությունը: 1921 թ. փետրվարին Էջմիածնի մատենադարանի հիմքի վրա հիմնադրվեց Հայաստանում առաջին գիտահետազոտական ինստիտուտը, որը 1939 թ. Էջմիածնից տեղափոխվեց Երևան: **Մատենադարանում** հավաքվեցին հազարավոր ձեռագրեր, ինստիտուտը վերածվեց աշխարհի խոշորագույն գիտամշակութային կենտրոններից մեկի, որտեղ այսօր պահպանվում են շուրջ 18 հազար ձեռագրեր:

1935 թ. ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղի՝ **Արմֆանի** հիմնադրումը խոշոր իրադարձություն էր հայկական գիտության կյանքում: Արմֆանի հիմքի վրա հետագայում ստեղծվեց **Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիան**: Արմֆանի նախագահության առաջին նախագահը ակադեմիկոս **Ֆ. Լևինսոն-Լեսսինգն** էր, որին 1933 թ. փոխարինեց ակադեմիկոս **Հովսեփ Օրբելին**: Առանձին հայ գիտնականներ 1930-ական թթ. արժանացան միութենական ու համաշխարհային ճանաչման, ինչպես **Լևոն ու Հովսեփ Օրբելի** եղբայրները, պատմաբան **Հա-**

Կոբ Մանանդյանը: Նրանք ընտրվեցին ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոսներ:

Խորհրդային Հայաստանում իր գիտական գործունեությունը շարունակեց ճանաչված պատմաբան **Լեոն:** Նա գրեց մի շարք արժեքավոր գործեր՝ «Անցյալից», «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» և այլն:

Գրականություն և արվեստ: Խորհրդային իշխանության առաջին տասնամյակներին հայ գրական կյանքում շարունակում էին եղանակ ստեղծել նախախորհրդային շրջանի մի շարք հայ դասական գրողներ՝ **Հովհ. Թումանյանը, Նար-Դոսը, Դ. Դեմիրճյանը, Ստ. Ջորյանը, Ա. Շիրվանզադեն, Ա. Իսահակյանը** և ուրիշներ: 1920–1930-ական թթ. փայլատակեց **Եղիշե Չարենցի** տաղանդը:

1920-ական թթ. հանդես եկան այնպիսի հայտնի գրական անուններ, ինչպիսիք էին **Ակսել Բակունցը, Նաիրի Ջարյանը, Գուրգեն Մահարին, Գեղամ Սարյանը** և ուրիշներ: Նրանցից շատերը ռեալիստական կյանքի նկարագրությանը զուգընթաց իրենց ստեղծագործություններում գովերգում էին նաև խորհրդային իշխանության ձեռքբերումները: Սակայն ընդհանուր ստալինյան բիրտ վարչակարգի պայմաններում նրանք ևս անմասն չմնացին հալածանքներից, աքսորից ու ֆիզիկական հաշվեհարդարից:

Արվեստի կյանքում խոշոր իրադարձություն էր **1922 թ.** Երևանում Հայաստանի **պետական դրամատիկական թատրոնի** բացումը: Այն 1937 թ. կոչվեց մեծ դրամատուրգ **Գ. Սունդուկյանի** անունով: Թատրոնի խոշոր դեմքերից դարձավ ականավոր դերասան **Վահրամ Փափագյանը:** Հայտնի դերասաններ էին **Հովհաննես Աբելյանը, Արուս Ոսկանյանը** և ուրիշներ: Հետագայում ստեղծվեցին Երևանի պատանի հանդիսատեսի, Լենինականի **Ա. Մռավյանի** անվան դրամատիկական, **Կ. Ստանիսլավս-**

կու անվան ռուսական դրամատիկական և մի շարք այլ թատրոններ:

1920-ական թթ. Խորհրդային Հայաստանում դրվեցին հայկական կինոարվեստի հիմքերը: **1923 թ.** Երևանում ստեղծվեց ՀՍԽՀ պետկինոն, որը հետո կոչվեց **Հայկինո**: 1925 թ. Էկրան բարձրացավ հայկինոյի առաջին արտադրությունը՝ «**Խորհրդային Հայաստան**» վավերագրական ֆիլմը: Նույն տարում ցուցադրվեց առաջին գեղարվեստական համր շարժանկարը՝ «**Նամուսը**», իսկ **1935 թ.** առաջին հնչյունային ֆիլմը՝ «**Պեպոն**»: Հայկինոյի հիմնադրման գործում մեծ էր ականավոր կինոռեժիսոր **Համո Բեկնազարյանի** դերը:

1933 թ. բացվեց Հայաստանի **օպերայի ու բալետի պետ-թատրոնը**, որը հետագայում անվանվեց անվանի կոմպոզիտոր **Ալ. Սպենդիարյանի** անունով: 1930-ական թթ. սկսեց փայլատակել **Արամ Խաչատրյանի** երաժշտական տաղանդը:

Խորհրդային կերպարվեստի խոշորագույն վարպետներ էին **Մարտիրոս Սարյանը, Եղիշե Թադևոսյանը, Հակոբ Կոջոյանը** և ուրիշներ:

ճարտարապետության մեջ անգերազանցելի դարձավ **Ալեք-սանդր Թամանյանը**, որի նախագծով կառուցվեցին Երևանի կենտրոնը, Հանրապետության հրապարակը, Օպերայի ու բալետի թատրոնի շենքը և այլն:

Անկասկած, մշակութային ձեռքբերումներն անհամեմատ մեծ կլինեին, եթե գիտության ու մշակույթի գործիչները հնարավորություն ունենային ստեղծագործելու քաղաքական կապանքներից ազատ ու նպաստավոր մթնոլորտում, մշտապես չենթարկվեին հետապնդումների ու հալածանքների: Ստալինյան բռնությունները մեծապես խոչընդոտեցին գիտամշակութային կյանքի լիարժեք զարգացմանը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌԸ 1920–1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.

Հայկական սփյուռքի առաջացումը: Հայկական սփյուռքն առաջացավ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Արևմտյան Հայաստանում օսմանյան թուրքիայի կողմից իրականացված Հայոց ցեղասպանության հետևանքով. հարյուր հազարավոր հայ գաղթականներ համալրեցին աշխարհի տարբեր երկրներում գոյություն ունեցող հայկական համայնքները:

1920-ական թվականների սկզբին հայկական համայնքներում ապրում էր մոտ մեկ միլիոն մարդ: Առավել խոշոր էին Մերձավոր Արևելքի (Լիբանան, Սիրիա, Իրաք, Եգիպտոս, Հորդանան, Պաղեստին), Բալկանյան թերակղզու (Բուլղարիա, Հունաստան, Ռումինիա) երկրների, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի համայնքները: Հայերի թիվն ավելացավ նաև Լատինական Ամերիկայում, հատկապես Արգենտինայում և Ուրուգվայում: Միայն Հյուսիսային Կովկասում հաստատվեց 130 հազար հայ գաղթական: Զգալի թվով հայ գաղթականներ ապաստան գտան Վրաստանում, Ռուսաստանում և այլ երկրներում: Թուրքիայում, որտեղ մինչև ցեղասպանությունը կար շուրջ 2,5 միլիոն հայ, մնացել էր մոտ 230 հազար մարդ, որոնց մեծ մասը Կ. Պոլսում:

Հայկական հարցը Լոնդոնի և Լոզանի կոնֆերանսներում: 1920-ական թթ. սկզբից սփյուռքահայությունը շարունակեց պայքարը Հայկական հարցի լուծման համար: **1921 թ. փետրվար-մարտին Լոնդոնում** կայացավ մեծ տերությունների կոնֆերանս: Այդ կապակցությամբ Մեծ Բրիտանիայի մայրաքաղաք ժամանեցին Ավետիս Ահարոնյանի և Պողոս Նուբարի պատվիրակությունները: Առաջինը հանդես էր գալիս Հայաստանի նախկին հանրապետության, երկրորդը՝ սփյուռքահայության անունից:

Կոնֆերանսում թուրքական պատվիրակությունը պահանջեց վերանայել Սևրի պայմանագիրը, վերականգնել Թուրքիայի նախապատերազմյան սահմանները: Հայկական պատվիրակությունները ձգտում էին ուժի մեջ թողնել Սևրի պայմանագիրը, հար-

գել հայության հողային օրինական պահանջները: Սակայն հայերի պահանջները մերժվեցին:

Լոնդոնի կոնֆերանսը Հայկական հարցի վերաբերյալ ընդունեց մի անորոշ ձևակերպում՝ Թուրքիայի արևելյան մահանգներում հայկական «ազգային օջախ» ստեղծելու մասին: Թուրքերի կողմից այդ առաջարկը ևս մերժվեց: Փաստորեն արևմտյան տերությունները հրաժարվեցին Սևրի պայմանագրից:

Վերջին անգամ Հայկական հարցը քննարկվեց **Լոզանի կոնֆերանսում (1922 թ. նոյեմբեր – 1923 թ. հուլիս)**: Թուրքական պատվիրակությունը դարձյալ մերժեց Թուրքիայի տարածքում հայկական «ազգային օջախ» ստեղծելու ծրագիրը: Լոզանի պայմանագրում Հայկական հարցի փոխարեն առաջ քաշվեց հայ գաղթականների հարցը, որը հանձնվեց Ազգերի լիգայի քննարկմանը:

Ազգերի լիգան 1920-ական թվականներին երկար քննարկում էր հայ գաղթականների տեղավորման, նրանց համար միջոցների հայթայթման խնդիրները: Սակայն այդ դժվարին հարցերը լուծումներ չէին ստանում:

Համասփյուռքյան կառույցները: Սփյուռքահայության ծուլման վտանգը կանխելու, ազգային կյանքը համայնքներում կազմակերպելու նպատակով ստեղծվեցին մշակութային-կրթական բազմաթիվ հաստատություններ: Մեծ էր հատկապես հայ եկեղեցու դերը, որը սփյուռքահայությանը միավորող ու համախմբող գլխավոր ուժն էր: Հայկական եկեղեցիներ էին գործում գրեթե բոլոր հայաշատ վայրերում: Սփյուռքում հայ հասարակության միասնության պահպանման տեսանկյունից կարևոր էր 1929 թ. Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի, Մեծի տանն կաթողիկոս Սահակ Բ Խապայանի և Երուսաղեմի պատրիարք Եղիշե Դուրյանի միջև ձեռք բերված համաձայնությունը Կիլիկիո աթոռին թեմեր փոխանցելու, կաթողիկոսական աթոռների, նրանց թեմական կառույցների ներդաշնակ գործունեությունը

ապահովելու վերաբերյալ: Ցավոք, հետագայում՝ արտաքին քաղաքական հանգամանքների բերումով, այդ համերաշխությունը չապահովվեց և անգամ վերածվեց հակամարտության:

Իրենց գործունեությունն էին շարունակում հայկական ազգային կուսակցությունները՝ դաշնակցությունը, հնչակյանները, ռամկավարները: Դաշնակցությունը ժխտական վերաբերմունք ուներ Խորհրդային Ռայաստանի նկատմամբ: Ռամկավարներն ու հնչակյանները, նույնպես դեմ լինելով կոմունիստական գաղափարախոսությանը, այնուամենայնիվ, հաշտվողական ու չափավոր համակրական վերաբերմունք ունեին Խորհրդային Ռայաստանի նկատմամբ: Այդուհանդերձ, նրանք ևս Ռայաստանում հավուր պատշաճի գնահատանքի չէին արժանանում:

Սփյուռքում հանրօգուտ, հայրենամեծ գործունեությամբ ճանաչված կազմակերպություններից էր դեռ 1906 թ. Եգիպտոսում ստեղծված **Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը (ՀԲԸՄ)**: Այն իր գործունեությունն ընդլայնեց և մասնաճյուղեր ստեղծեց աշխարհի տասնյակ երկրներում: ՀՀԴ հովանավորությամբ 1910 թվականից գործում էր **Հայ օգնության միությունը (ՀՕՄ)**: Դաշնակցականների ջանքերով 1918 թ. ստեղծվել էր **Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միությունը (ՀՄԸՄ)**, իսկ 1928 թ. կազմավորվեց **Համազգային հայ կրթական ու մշակութային միությունը**: Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության հովանավորությամբ 1921 թ. կյանքի կոչվեց **Հայ մարմնամարզական միությունը (ՀՄՄ)**: Ռամկավար-ազատական կուսակցության հովանու ներքո հետագայում (1947 թ.) սկսեց գործել «**Վահան Թեքեյան**» մշակութային միությունը: Ստեղծվեցին նաև բազմաթիվ սկաուտական, հայրենակցական և այլ կազմակերպություններ: Սփյուռքյան վերոհիշյալ կառույցներն աշխարհի տասնյակ երկրներում վիթխարի աշխատանք կատարեցին արևմտահայ գաղթականությանը, հատկապես որբ երեխաներին ապաստան տալու, խնամելու, հայության կրթա-

կան, մշակութային, մարզական կյանքը կազմակերպելու և զարգացնելու բնագավառներում:

1920–1930-ական թթ. հայրենադարձությունը: 1920-ական թվականների սկզբին Սփյուռքի հետ կապեր հաստատելու, հայրենադարձություն կազմակերպելու նպատակով արտասահման մեկնեցին Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակները՝ գրողներ Զովի. Թումանյանը, Ե. Չարենցը, Դ. Տեր-Սիմոնյանը և ուրիշներ: Հայաստան-Սփյուռք կապերի հաստատման և ամրապնդման գործում լայն գործունեություն ծավալեց Հայաստանի օգնության կոմիտեն Զովի. Թումանյանի գլխավորությամբ: ՀՀ-ի մասնաճյուղեր ստեղծվեցին Սփյուռքի շատ համայնքներում: Այն գործեց մինչև 1937 թ. և լուծարվեց ԽՍՀՄ-ում իշխող քաղաքական բռնությունների պատճառով:

Աշխարհով մեկ սփռված հայերի հայրենադարձություն կազմակերպելու առաջին քայլերը տեղի էին ունեցել դեռ Հայաստանի Հանրապետության տարիներին (1918–1920 թթ.): Ադրբեջանի մուսավաթական իշխանությունների կողմից հալածանքների ենթարկվելով՝ 1919–1920 թթ. **Շամախի, Նուխի** և այլ գավառներից Հայաստան տեղափոխվեց 20 հազար հայ գաղթական: Սա առաջին զանգվածային հայրենադարձությունն էր:

Լոգանի կոնֆերանսում թուրքերի կողմից հայկական «ազգային օջախ» ստեղծելու ծրագրի մերժումից և Ազգերի լիգայի անարդյունավետ քայլերից հետո, հայության միակ հույսը մնաց Խորհրդային Հայաստան հայրենադարձվելը: ՀՍԽՖ-ն, գտնվելով սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ծանր պայմաններում, այնուամենայնիվ որոշ միջոցներ գտավ իր տարագիր գավակներին հայրենիքում ընդունելու համար:

Հայ գաղթականությանը Խորհրդային Հայաստան տեղափոխելու գործում աշխույժ գործունեություն ծավալեց նորվեգացի հայտնի բեռախույզ, մեծ հումանիստ **Ֆրիտյոֆ Նանսենը**: Այդ նպատակով նա եղավ Խորհրդային Հայաստանում, փորձեց հա-

յերի հայրենադարձության համար միջոցներ գտնել: Արևմուտքի կողմից որևէ օժանդակություն չստանալով՝ Նանսենը ստիպված եղավ հանդես գալ «**խաբված ժողովուրդ**» գրքով, որտեղ խստագույնս դատապարտեց արևմտյան տերությունների հանցավոր վերաբերմունքը հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Դեպի Խորհրդային Հայաստան հայրենադարձների առաջին քարավանը **Միջազետքից** ճանապարհ ընկավ **1921 թ. վերջին**: 1925–1926 թթ. Հունաստանից, Իրանից, Թուրքիայից, Սիրիայից հայրենադարձվեց շուրջ 20 հազար մարդ: 1926–1929 թթ. Հայաստանը Հունաստանից, Թուրքիայից, Ֆրանսիայից ընդունեց ևս 6 հազար հայրենադարձների: 1932–1933 թթ. նոր քարավաններ եկան Բուլղարիայից և Հունաստանից: 1921–1936 թթ. հայրենիքում հաստատված հայրենադարձների թիվը կազմեց 42 հազար մարդ:

Հայրենադարձներին բնակարաններով ապահովելու գործում նախաձեռնությամբ հանդես եկան Սփյուռքի հայրենակցական միությունները: Նրանց առաջարկությամբ և նյութական օժանդակությամբ ստեղծվեցին Երևանի Նոր Արաբկիր, Նոր Բուքանիա, Նոր Խարբերդ, Նոր Սեբաստիա, Նոր Մալաթիա թաղամասերը, Նուբարաշեն ավանը և այլն:

Հայրենադարձները հայտնվեցին տնտնեսական ծանր պայմաններում: Սակայն նրանց մի մասն էլ «ազգայնականի» անվան տակ ենթարկվեց քաղաքական բռնությունների՝ բանտարկության ու աքսորի:

Հայրենադարձության հետագա գործընթացն ընդհատվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի պատճառով:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1939–1945 ԹԹ.)

Պատերազմի սկիզբը: 1939 թ. սեպտեմբերի 1-ին Լեհաստանի վրա ֆաշիստական Գերմանիայի հարձակումով սկսվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Մինչև 1941 թ. ամառ հիտլերականները գրավեցին Արևմտյան Եվրոպայի զգալի մասը, իսկ **1941 թ. հունիսի 22-ին** հարձակվեցին ԽՍՀՄ-ի վրա: Գերմանացիները նպատակ ունեին ջախջախել Խորհրդային Միությունը, վերացնել նրա կազմում ապրող այսպես կոչված «ոչ արիական» ազգերին՝ ռուսներին, մյուս սլավոններին, գնչուներին, հրեաներին և այլ ժողովուրդների: Ուստի, խորապես գիտակցելով ֆաշիզմի հանցագործ ծրագրերի վտանգավորությունը, ԽՍՀՄ ժողովուրդները պայքարի դուրս եկան գերմանական զավթիչների դեմ:

Ֆաշիզմի դեմ Խորհրդային Միության կողմում հայության մարտնչելն ուներ լուրջ պատճառներ: Թուրքիան գաղտնի բանակցություններ էր վարում Հիտլերի հետ՝ ԽՍՀՄ-ի վրա հարձակման ժամկետները համաձայնեցնելու համար: Խորհրդաթուրքական սահմանին կենտրոնացրած թուրքական 26 դիվիզիաների ներխուժումն Այսրկովկաս, անկալած, աղետալի հետևանքներ կունենար հատկապես հայության համար և կարող էր հանգեցնել նրա իսպառ բնաջնջմանը: Ուստի պատահական չէ, որ հայ ժողովրդի մեծ մասն այդ պատերազմն ընկալեց որպես **Հայրենական պատերազմ**: Այդ իմաստով միանգամայն հասկանալի է նաև, թե ինչու հայկական Սփյուռքը ևս կանգնեց Խորհրդային Միության պաշտպանության դիրքերում:

1941 թ. հունիսի 22-ից մինչև Հայրենական պատերազմի ավարտը՝ 1945 թ. մայիսի 9-ը, Խորհրդային Հայաստանից և միութենական այլ հանրապետություններից Կարմիր բանակ զորակոչվեց ավելի քան **500 հազար** հայ: ԽՍՀՄ դաշնակիցների բա-

մակներում կռվող և Եվրոպայում դիմադրական շարժմանը մասնակցած սփյուռքահայերի թիվը հասավ շուրջ 100 հազարի:

Հայկական ազգային զորամիավորումները: Պատերազմի սկզբում Խորհրդային կառավարությունը որոշում կայացրեց տարիներ առաջ վերացված ազգային զորամիավորումները վերականգնելու մասին: Հայ ռազմիկներից ստեղծվեցին ազգային 6 դիվիզիաներ, որոնցում մարտնչող զինվորների ընդհանուր թիվը կազմեց շուրջ 60 հազար մարդ:

Առաջինը **76-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիան** էր, որը կազմավորվել էր Խորհրդային Հայաստանի ստեղծման առաջին տարիներին: Այն աչքի ընկավ հատկապես Ստալինգրադի ճակատամարտում: Ցուցաբերած սխրագործությունների համար **76-րդ դիվիզիան** ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողկոմի հրամանով վերականգնվեց **51-րդ գվարդիական դիվիզիայի:** Ապա այն մասնակցեց Կուրսկի ճակատամարտին, Ուկրաինայի ու Մերձբալթիկայի ազատագրմանը:

89-րդ դիվիզիան կազմավորվեց 1941 թ. դեկտեմբերին Երևանում: Այն ռազմաճակատ մեկնեց 1942 թ. սեպտեմբերին և Կովկասյան նախալեռներից 3700 կմ մարտական ուղի անցնելով, հասավ Բեռլին: 1942 թ. օգոստոսին **89-րդ դիվիզիան** ծանր պաշտպանական մարտեր մղեց Հյուսիսային Կովկասում՝ Թերեքի ափին: Սկզբում նրա հրամանատարը փոխգնդապետ **Անդրանիկ Սարգսյանն** էր, ապա **Արտաշես Վասիլյանը:** Կուրսանում մղվող մարտերից մեկում զոհված Վասիլյանին փոխարինեց **Նվեր Սաֆարյանը:** Վերջինիս ղեկավարությամբ դիվիզիան մասնակցեց **Թամանյան** թերակղզու ազատագրմանը, որի համար ստացավ «**89-րդ Թամանյան դիվիզիա**» անունը: Այն միակ ազգային զորամիավորումն էր, որը մասնակցեց Բեռլինի գործողությանը:

1941 թ. աշմանը Այսրկովկասում ձևավորված **390-րդ դիվիզիան** 1942 թ. հունվարից **Կերչի** թերակղզում մտավ ծանր մար-

տի մեջ: Հրամանատար, գնդապետ **Սիմոն Ջաքյանի** և բազաթիվ զինվորների զոհվելուց հետո, զորամիավորումը կազմացրվեց:

409-րդ դիվիզիան նույնպես կազմավորվել էր 1941 թ. աշմանը: Այն թերեքի մոտ մտավ մարտերի մեջ և հաղթականորեն հասավ մինչև Դանուբի ափերը: Դիվիզիան հայտնի էր 409-րդ **Կիրովոգրադյան** անունով:

1942 թ. գարնանը Երևանում կազմավորված **408-րդ դիվիզիան** մասնակցեց Կովկասի սևծովյան ափերի ծանր մարտերին:

Քանի որ պատերազմի մեջ մտնելու և Այսրկովկասի վրա հարձակվելու համար թուրքերը սպասում էին հարմար պահի, որպիսին կարող էր լինել կամ Մոսկվայի, կամ Ստալինգրադի անկումը, խորհրդային կառավարությունը հարկադրված էր խորհրդաթուրքական սահմանին պահել զորքեր: Հայաստանի սահմանը պահող այդ զորամասերի թվում էր նաև հայկական **261-րդ դիվիզիան**, որը կազմավորվել էր 1942 թ. ամռանը Հայաստանում:

Բացի վերոհիշյալ 6 դիվիզիաներից ավելի քան 50 տոկոս հայերով էին համալրված մի շարք այլ զորամիավորումներ՝ 61, 136 (15-րդ գվարդիական), 138 (70-րդ գվարդիական), 151 և 320-րդ և այլ դիվիզիաներ:

Հայ մարտիկները տարբեր ճակատներում: Հայ ռազմիկներն իրենց փայլուն մասնակցությունն ունեցան գրեթե բոլոր վճռական ճակատամարտերին: Պատերազմի առաջին օրերին միայն **Բրեստի** ամրոցում կռվում էին 200 հայ ռազմիկներ: Այստեղ հերոսաբար զոհվեցին բազմաթիվ հայազգի մարտիկներ: Բրեստի շրջանի արյունալի մարտերին մասնակցեց գեներալ-մայոր **Ջրիստափոր Ալավերդյանի** դիվիզիան:

Հայ ռազմիկներն իրենց քաջությամբ աչքի ընկան Մոսկվայի, Լենինգրադի, Մերձբալթիկայի, Կիևի, Կերչի համար մղվող մարտերում: Բալթիկայի երկնքում ցուցաբերած խիզախության համար օդաչու **Նելսոն Ստեփանյանը** ստացավ «Բալթյան մրրկահավ» պատվանունը: Նրա հաշվին գրանցվեց 1700 մարտական

քոչք: Ստեփանյանը հետմահու արժանացավ ԽՍՀՄ կրկնակի հերոսի կոչման:

1943 թ. 89-րդ Թամանյան դիվիզիայի մարտիկ **Յունան Ավետիսյանը սեպտեմբերի 16-ին Դուգայա** բարձունքի գրավման ժամանակ կրծքով փակեց թշնամու հրակնատը՝ փրկելով շատերի կյանքը, ապահովելով ընկերների առաջխաղացումը:

Հայկական սփյուռքը գործուն մասնակցություն ունեցավ պատերազմին: Գաղթօջախներում հանգանակած զումարներով սփյուռքահայերը ստեղծեցին «**Սասունցի Դավիթ**» տանկային շարասյունը: Իրանահայերի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց տանկային ևս մեկ շարասյուն՝ «**Գեներալ Բաղրամյանը**»: Նրանք ոսկեզօծ թուր նվիրեցին Հովհաննես Բաղրամյանին: Պատերազմում հաղթանակի համար հսկայական գործ կատարեց նաև թիկունքի հայությունը:

Հայրենական մեծ պատերազմում հայ ժողովուրդը տվեց 70 գեներալ և ԽՍՀՄ 107 հերոս: Այդ կոչմանը հայերից առաջինն արժանացավ օդաչու **Լազր Չափչախյանը**:

Հայ բարձրաստիճան զորահրամանատարները: Բարձր զինվորական աստիճանների հասած հայազգի հրամանատարներից ամենանշանավորը **Հովհաննես Բաղրամյանն** էր: Նա ծնվել է դաշտային Արցախի **Չարդախլու** գյուղում 1897 թ.: Մասնակցել է Կիևի պաշտպանությանը, Մոսկվայի մարտերին: 1942 թ. ամռանը նշանակվել է **16-րդ բանակի** հրամանատար, որը վերակազմվել է 11-րդ գվարդիական բանակի: 1943 թ. նոյեմբերին Բաղրամյանն արդեն **Մերձբալթյան առաջին ռազմաճակատի** հրամանատարն էր: Նրա ռազմական տաղանդը փայլատակեց հատկապես Բելոռուսիայի և Մերձբալթիկայի ազատագրման մարտերում: 1944 թ. նա արժանացավ ԽՍՀՄ հերոսի կոչման: Պատերազմից հետո արդեն կրկնակի հերոս և Խորհրդային Միության մարշալ Բաղրամյանը ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարի տեղակալն էր:

խորհրդային ռազմածովային նավատորմի հայտնի հրամանատարներից էր **Յովհ. Իսակովը**: Նա 1942–1943 թթ. Սևծովյան նավատորմի հրամանատարն էր: Տուապսեի համար մղված մարտերում Իսակովը վիրավորվեց և զրկվեց ոտքից: Ապաքինվելուց հետո նա ստացավ հերոսի և ծովակալի կոչում, դարձավ ԽՍՀՄ - ռազմածովային նավատորմի գլխավոր շտաբի պետ:

Խորհրդային բանակի ճանաչված հայազգի հրամանատարներից էին նաև ավիացիայի մարշալ **Սերգեյ Խուդյակովը** (Արմենակ Խանփեռյանց), զրահատանկային զորքերի մարշալ, **Համազասպ Բաբաջանյանը**, ինժեներային զորքերի մարշալ **Սերգեյ Ագանովը**, հրետանու գեներալ-գնդապետ **Միքայել Պարսեղովը** և ուրիշներ:

Բազմաթիվ հայեր մասնակցեցին ընդհատակյա և պարտիզանական պայքարին: Թշնամու թիկունքում գործում էին **Միկոյանի անվան թիվ 10 և 41, «Կարմիր աստղ», «Հաղթանակ»** և պարտիզանական այլ ջոկատներ: 1942 թ. գերմանացիները ԽՍՀՄ ազգությունների ռազմագերիներից ստեղծեցին ազգային լեգեոններ խորհրդային երկրի դեմ նրանց օգտագործելու համար: Նժդեհի, Դրոյի և այլոց ղեկավարությամբ ստեղծվեց նաև հայկական լեգեոն, որի կազմակերպիչներն այդ քայլով գերմանական համակենտրոնական ճամբարներից ազատեցին հազարավոր հայ ռազմագերիների: Նրանք հույս ունեին, որ գերմանացիների հետ մման համագործակցությունը հնարավորություն կտա պատերազմում ԽՍՀՄ-ի պարտության, Թուրքիայի հարձակման պարագայում կանխել հայերի հնարավոր կոտորածները:

Հայ ռազմիկներն ակտիվ մասնակցություն ունեցան նաև 1945 թ. օգոստոսին Հեռավոր Արևելքում ճապոնիայի դեմ խորհրդային զորքերի մղած հաղթական կռիվներին:

Մոտ 300 հազար հայեր իրենց կյանքը տվեցին Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում: Հայ ժողովուրդը ֆաշիզմի ջախջախման ընդհանուր գործում իրավամբ ծանրակշիռ ավանդ ունեցավ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ 1945–1980-ԱԿԱՆ ԹԹ.

ՀԽՍՀ տնտեսությունը հետպատերազմյան տարիներին: Թեպետ երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Հայաստանը չէր ենթարկվել ռազմական ավերածությունների, սակայն նրա տնտեսությունը անհամամասնական զարգացման պատճառով զգալիորեն տուժել էր: Այժմ անհրաժեշտ էր ռազմական ժամանակների տնտեսությունը վերադարձնել խաղաղ պայմանների պահանջներին: Այդ խնդիրը քննարկվեց Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1945 թ. հուլիսին կայացած նստաշրջանում, որտեղ հաստատվեց ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ու զարգացման չորրորդ հնգամյա պլանը (1946–1950 թթ.): Խնդիր դրվեց մինչև 1950 թ. վերականգնել տնտեսությունը և կրկնապատկել արդյունաբերական համախառն արտադրանքը: Մինչև 1947 թ. հիմնականում ավարտվեց տնտեսության վերակառուցումը և համապատասխանեցումը խաղաղ պայմաններին: Այդ գործում իր ավանդն ունեցավ հայկոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար **Գրիգոր Հարությունյանը:**

Հետպատերազմյան տարիներին հատուկ ուշադրություն հատկացվեց հանրապետության էներգետիկ պաշարների ընդլայնմանը: **1949 թ. շահագործվեց Սևանի ստորգետնյա հեկը,** որն իր տեսակի մեջ նմանը չունեւ աշխարհում: Սկսվեց Սևանի կասկադի ամենամեծ հեկի՝ **Գյումուշի** շինարարությունը: Էներգետիկ նոր աղբյուրների հանդես գալը նպաստեց արդյունաբերության աշխուժացմանը: Միայն չորրորդ հնգամյակում շարք մտան ավելի քան **50** արդյունաբերական ձեռնարկություններ, այդ թվում Քանաքեռի ալյումինի, ավտոդողերի, կաբելի, ժամացույցի, Սպիտակի շաքարի և այլ գործարաններ: Սակայն ընդհանուր առմամբ տնտեսությունը դանդաղ էր զարգանում, որի գլխավոր խոչընդոտը կառավարման վարչահրամայական համակարգն էր,

ինչպես նաև՝ աշխատավորների նյութական շահագրգռվածության բացակայությունը:

Տնտեսական նոր ձեռնարկումներ: Տնտեսության որոշ ազատականացում նկատվեց 1950-ական թթ. կեսերին՝ Ի. Ստալինի մահից հետո: 1955 թ. ԽՍՀՄ կառավարության որոշումով հանրապետություններին թույլատրվեց ինքնուրույն տնօրինելու հատկացված ֆինանսական միջոցները: Ստեղծվեցին տնտեսության կառավարման նոր մարմիններ՝ Ժողովրդական տնտեսության խորհուրդներ (**Ժողտնտխորհներ**), որոնք որոշակի դեր ունեցան խորհրդային հանրապետությունների տնտեսական կյանքի աշխուժացման գործում:

1950-ական թթ. շարունակվեց Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության ընդլայնման գործընթացը: Նորաստեղծ քիմիական ձեռնարկություններն էլ ավելի վատթարացրին հանրապետության բնապահպանական վիճակը, ստիպեցին նոր էլեկտրակայաններ հիմնել և անխնա օգտագործել Սևանի ջուրը, որի մակարդակն սկսեց արագ տեմպերով իջնել: 1957 թ. Գյումուշի հէկի շահագործման պատճառով Սևանա լճից ջրառի ծավալներն ավելացվեցին:

1960-ական թթ. սկզբին, գիտակցելով թույլ տրված կոպիտ սխալը, ԽՍՀՄ կառավարությունը որոշում կայացրեց **Արփա** գետի ջրերը մոտ 50 կմ երկարության թունելով Սևան հասցնելու վերաբերյալ: Նման թանկ գնով փործ էր արվում կանխել ջրի մակարդակի հետագա անկումը, փրկել լիճը ճահճացումից: Այդ վիթխարի կառույցի շինարարությունն սկսվեց 1963 թ. ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար **Յակով Ջարոբյանի** պաշտոնավարման շրջանում (1960–1966) և ավարտվեց 1981 թ.: Թունելը հետագայում անվանակոչվեց **Ջարոբյանի** անունով:

1960-ական թթ. ակնհայտ դարձավ, որ միայն արտադրանքի ծավալը ընդարձակելու եղանակով զարգացող խորհրդային տնտեսությունն աստիճանաբար իրեն սպառում է և առաջընթաց իրականում տեղի չի ունենում: Պատահական չէ, որ տնտեսական

ալանները հաճախ կատարվում էին միայն թղթի վրա՝ կեղծումների, հավելագրումների հաշվին։ Այդ խոչընդոտները հաղթահարելու նպատակով ԽՄԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար **Ն. Խրուշչովը** և 1964 թ. նրան փոխարինած **Լ. Բրեժնևը** փորձեցին իրականացնել բարեփոխումներ։ Ստցվեց տնտեսական հաշվարկ, որի պայմաններում ավելացվում էր ձեռնարկությունների ինքնուրույնությունը, նրանց տրվում էր ազատ գործելու հնարավորություն։ Սակայն ձեռնարկված քայլերը, խորհրդային ընդհանուր համակարգի պահպանման պայմաններում, արդյունք չտվեցին։ 1960-ական թթ. վերջից նկատվեցին տնտեսության լճացման նշաններ։ 1966–1974 թթ. ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղարը **Անտոն Զոչինյանն** էր, 1974–1988 թթ.՝ **Կարեն Դեմիրճյանը**։

Արդյունաբերությունը և գյուղատնտեսությունը 1960–1980-ական թթ. 1960–1970-ական թթ., նպատակ ունենալով թեթևացնել երևանի, Կիրովականի և Լենինականի արդյունաբերական ծանրաբեռնվածությունը, ձեռնարկությունների մասնաճյուղեր կառուցվեցին շրջկենտրոններում։ 1960–1965 թթ. Հայաստանում կառուցվեց 300-ից ավելի ձեռնարկություն։

1969 թ. սկսվեց հայկական ատոմակայանի շինարարությունը։ Առաջին էներգաբլոկը շահագործման հանձնվեց 1976 թ., երկրորդը՝ 1979 թ.։ Խիտ բնակչություն ունեցող Արարատյան դաշտում, սեյսմիկ գոտում նրա կառուցումը հետազայում բնապահպանների կողմից խիստ քննադատության արժանացավ։ Այդ ամենին զուգընթաց շարունակվում էր «Փոքր հանրապետություն և մեծ քիմիա» սխալ կարգախոսի իրականացումը, այն է՝ քիմիական գործարանների ցանցի ընդլայնումը։

1980-ական թթ. արդեն Հայաստանում գործում էին 600 խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որոնց թվում էին միութենական նշանակության այնպիսի գործարաններ, ինչպիսիք էին «Նաիրիտը», Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանը և այլն։ Սակայն այդ ամենի հետ արտադրության համախառն ար-

տադրանքը կրճատվում էր, արտադրությունը՝ լճանում, ճգնաժամը՝ խորանում:

Գյուղատնտեսությունը հետպատերազմյան տարիներին մնում էր ցածր մակարդակի վրա: Կոլտնտեսությունները, որոնցում անտեսված էր նյութական շահագրգռվածությունը, չէին կարողանում ապահովել բնակչության սննդամթերքի պահանջները: Գյուղի մեքենայացման նպատակով 1950-ական թթ. մտցվեցին մեքենատրակտորային կայանները՝ ՄՏԿ-ները: Սակայն ձեռքի աշխատանքը շարունակեց նկատելի դեր ունենալ գյուղատնտեսության մեջ:

1946–1950 թթ. քայլեր կատարվեցին գյուղերում էլեկտրակայաններ կառուցելու ուղղությամբ: 1950 թ. Հայաստանում արդեն հաշվվում էին 50-ից ավելի գյուղական հէկեր, որոնց շնորհիվ բավարարվեց գյուղական բնակչության էլեկտրաէներգիայի պահանջմունքի մեծ մասը: Ընդարձակվեց ոռոգման ցանցը: Գյուղին մեծ վնաս հասցրեց ԽՍՀՄ կառավարության 1950 թ. որոշումը, ըստ որի Հայաստանը պետք է հացով ապահովեր իր պահանջները: 1950-ական թթ. բազմաթիվ ցանքատարածություններ վերածվեցին հացահատիկի դաշտերի և արդյունքում ծագեցին նոր դժվարություններ: Կրճատվեցին այգիները, խոտհարքները, ընկավ բերքատվությունը: Գյուղատնտեսության ոլորտում սկսված դժվարություններն ավելի խորացան 1970–1980-ական թթ.: Երկիրը կանգնեց պարենային ճգնաժամի առջև:

Ընդհանուր ճգնաժամի պատճառը խորհրդային համակարգի մեջ էր, որի վերափոխմանը **1985 թ. ապրիլից** ձեռնամուխ եղավ Խորհրդային Միության կոմկուսի նոր ղեկավար **Միխայիլ Գորբաչովը**: Վերջինս շուտով սկսեց այսպես կոչված «վերակառուցման» քաղաքականությունը:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ-ՈՒՄ 1945–1985 ԹԹ.

Բռնությունների վերսկսումը: Պատերազմում հաղթանակ տարած խորհրդային ժողովուրդներն ազատ ու բարեկեցիկ կյանքի փոխարեն շուտով կրկին հայտնվեցին ստալինյան վարչակարգի նոր հալածանքների կիզակետում: Կոմունիստական կուսակցության ամենատիրության հետագա ամրապնդման նպատակով 1940-ական թթ. վերջերին իշխանությունները կազմակերպեցին գաղափարական բանավեճեր գիտության տարբեր քննադատողների հիմնահարցերի շուրջ: 1947–1951 թթ. այդպիսի բանավեճեր տեղի ունեցան փիլիսոփայության, պատմագիտության, կենսաբանության, ֆիզիոլոգիայի, լեզվաբանության, քաղաքատնտեսության տարբեր հանգուցային հարցերի վերաբերյալ:

Բազմաթիվ մտավորականներ, փորձառու մասնագետներ հարկ համարեցին երկրի առջև ծառացած խնդիրների, գիտական ուղղությունների զարգացման հեռանկարների վերաբերյալ հայտնել իրենց կարծիքները: Սակայն իշխանությունները կոշտ արծազանքեցին բոլոր նրանց, որոնց մոտեցումները կոմունիստական գաղափարախոսության տեսանկյունից գնահատվեցին որպես վտանգավոր ու անընդունելի:

Հայաստանում ևս անհարկի վարկաբեկվեցին ու քննադատվեցին շատ գիտնականներ (բանասերներ Հրաչյա Աճառյան, Մանուկ Աբեղյան, պատմաբաններ Վահան Ռշտունի, Աշոտ Հովհաննիսյան, Մկրտիչ Ներսիսյան և այլք): Նրանք մեղադրվեցին այսպես կոչված «միասնական հոսանքի»՝ օտարամոլության, ձևամոլության և այլ «մեղքերի» մեջ, ազատվեցին աշխատանքից, ենթարկվեցին հալածանքների: Պարզ էր դառնում, որ պատերազմի տարիներին թույլ տրված որոշ ազատականացման ժամանակներն ավարտվել են, և ստալինյան վարչակազմը վերսկսում է քաղաքական բռնաճնշումները:

1949 թ. զանգվածային աքսորը: 1949 թ. ԽՍՀՄ կառավարության որոշումով Հայաստանում և մյուս հանրապետություններում իրականացվեցին նոր զանգվածային բռնություններ: Հունիս ամսին Ստալինի և Բերիայի ցուցումով սկսվեց Հայաստանի բնակչության մի խոշոր զանգվածի աքսորը հեռավոր **Ալթայի** երկրամաս: Պետական անվտանգության մարմինները նախօրոք պարբերաբար էին արտաքսման ենթակա ընտանիքների՝ «անբարեկույս տարրերի» ցուցակները: **Հունիսի 11-ին** հայկոմկուսի կենտրոնի հրավիրած գաղտնի խորհրդակցությունը քննարկեց զանգվածային բռնագաղթի իրականացման խնդիրը, այդ կապակցությամբ հանձնարարականներ տվեց կուսակցական մարմիններին:

Աքսորի որոշումն ի կատար ածվեց ամենասեղմ ժամկետում՝ **հունիսի 14-ին**, խիստ գաղտնիության պայմաններում: Միայն Հայաստանից աքսորվեց շուրջ 2700 ընտանիք կամ մոտավորապես 12 հազար մարդ: Զգալի թվով հայեր աքսորվեցին նաև միութենական այլ հանրապետություններից:

Անհատի պաշտամունքի քննադատությունը: Անհատի պաշտամունքի և երկրում ստալինյան վարչակարգի իրականացրած ոճրագործությունների քննադատությունը հնարավոր եղավ միայն 1953 թ. մարտին Ի. Ստալինի մահվանից կարճ ժամանակ անց: Այդ քննադատությունը հատկապես ծավալվեց 1956 թ. խորհրդային Միության կոմկուսի (ԽՄԿԿ) 20-րդ համագումարում: Անհատի պաշտամունքը մերկացնող առանձին զեկուցումով հանդես եկավ ԽՄԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Նիկիտա Խրուշչովը, որը տվյալ հարցում հանդես բերեց սկզբունքայնություն և քաղաքական քաջություն:

1950-ական թթ. կեսերից հանիրավի բռնադատվածների մեծամասնությունը արդարացվեց, ցավոք, նրանց մի մասը՝ արդեն հետմահու: Աքսորյալայրերից վերադարձան նաև հազարավոր հայ մարդիկ՝ մտավորականներ, բանվորներ ու գյուղացիներ:

երկրում սկսվեց որոշակի ազատականացման գործընթաց: Հանրապետությունում իշխանության եկան ավելի ազատամիտ, լայնախոհ և ազգային շահերին նվիրված գործիչներ:

Ազգային զարթոնքի նախադրյալները: Օգտվելով Խրուշչովի ղեկավարման տարիներին ստեղծված հարաբերական ազատությունից՝ հայ ժողովուրդը փորձեց արտահայտել իր ազգային իղծերը: 1965 թ. ապրիլի 24-ին Հայոց մեծ եղեռնի 50-րդ տարելիցի կապակցությամբ Երևանում կազմակերպվեց համազգային ցույց: Այն ԽՍՀՄ-ի պատմության մեջ առաջին զանգվածային ելույթն էր: Ցուցարարները ղեկավարությունից պահանջում էին՝ պաշտոնապես դատապարտել Հայոց ցեղասպանությունը, հասնել նրա միջազգային ճանաչմանը, պաշտպանել հայ ժողովրդի պատմական իրավունքները: Ցուցարարների ներկայացուցիչները փորձեցին մուտք գործել Ալ. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական թատրոնի շենք, որտեղ առաջին անգամ պետական մակարդակով նշվում էր Մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցը: Ուժային մարմինների միջամտությամբ ցույցը ցրվեց:

Հետագայում ևս Մեծ եղեռնի հարցը, Արցախի խնդրի հետ մեկտեղ, բազմիցս բարձրացվեց հանրապետության լայն հասարակայնության կողմից: 1960-ական թթ. Հայաստանում ստեղծվեցին գաղտնի, ալյախոհական կազմակերպություններ, ինչպես **Ազգային միացյալ կուսակցությունը (ԱՄԿ), Հայ հայրենասերների միությունը (ՀՀՄ),** որոնք հանդես գալով տիրապետող իրավակարգի դեմ, նպատակ էին դնում՝ հասնել Հայ դատի ու պահանջատիրության միջազգային ճանաչմանը, Մայր Հայաստանի հետ Արցախի վերամիավորմանը, ժողովրդավարության հաստատմանը, Հայաստանի անկախության վերականգնմանը: «Հակախորհրդային» գործունեության համար իշխանությունները դատապարտեցին շուրջ 100 հայ ալյախոհների:

1967 թ. Երևանում, Ծիծեռնակաբերդ բլրի վրա ավարտվեց 1915 թ. Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշակոթողի

կառուցումը: 1968 թ. նշվեց 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտի 50-ամյակը: Ի նշանավորումն այդ հոբելյանի, Սարգարապատում կառուցվեց հուշարձան-համալիր: Հասարակության ազատակամացման միտումները պայմաններ ստեղծեցին հայ մշակույթի ու գիտության շեշտակի վերելքի համար:

Սակայն 1964 թ. իշխանության եկած Լ. Բրեժնևի վարչակազմը շուտով կասեցրեց երկրի ժողովրդավարական զարգացման ընթացքը և սկսեց հետզհետե վերադառնալ կառավարման ուղծացած, վարչահիւրամայական, պահպանողական համակարգին: Խորհրդային Հայաստանը ևս հայտնվեց սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական կյանքի խոր ճգնաժամի պայմաններում:

ՍՓՅՈՒՌԸ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿՆԵՐԻՆ (1945–1991)

Ջանգվածային հայրենադարձությունը: Երկրորդ աշխարհամարտում ԽՍՀՄ-ի տարած հաղթանակը մեծապես բարձրացրեց նրա հեղինակությունը սփյուռքահայության շրջանում: Աճեց նաև Խորհրդային Հայաստանի վարկը: Դա տեղի ունեցավ նաև այն բանի շնորհիվ, որ մտայնություն էր ստեղծվել հայկական հողերը Թուրքիայից պահանջելու և Հայաստանին միացնելու հարցում: Հայկական տարածքների վերադարձի պահանջը ԽՍՀՄ ղեկավարների կողմից դրվեց դաշնակից երկրների ղեկավարների առջև 1945 թ. ամռանը **Պոտսդամի կոնֆերանսում:**

Հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ աշխույժ գործունեություն ծավալեցին սփյուռքահայ կառույցները: Նրանք բազմաթիվ դիմումներ հղեցին մեծ տերություններին, Միավորված ազգերի կազմակերպությանը (ՄԱԿ)՝ պահանջելով, որ վերականգնվի պատմական արդարությունը, լուծվի հայկական հարցը:

Այդպիսի պայմաններում սկիզբ առավ սփյուռքահայության հայրենադարձության շարժումը: Ընդառաջ գնալով արտասահմանի հայության ցանկություններին և ՀԽՍՀ իշխանությունների միջնորդությանը՝ ԽՍՀՄ կառավարությունը **1945 թ. նոյեմբերի 21-ին** հայերի ներգաղթ կազմակերպելու մասին որոշում ընդունեց: Հայաստանի կառավարությանը կից ստեղծվեց **Արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտե**: Սփյուռքում կազմակերպվեցին հայրենադարձությանը նպաստող հանձնաժողովներ:

Հայրենադարձների առաջին քարավանը դուրս եկավ Լիբանանի մայրաքաղաք Բեյրութից **1946 թ. հունիսի 23-ին**: «Տրանսիլվանիա» շոգենավը 4 օր անց հասավ Բաթում, որտեղից երկաթուղով հայրենադարձներին փոխադրեցին Հայաստան: Նույն թվականին Լիբանանից, Իրանից, Սիրիայից, Հունաստանից և այլ երկրներից Հայաստան վերադարձան շուրջ **51 հազար հայեր**: Ձանգվածային հայրենադարձությունը շարունակվեց նաև հաջորդ երկու տարիներին: 1947 թ. ներգաղթեց 25 հազար, իսկ 1948 թ. 10 հազար մարդ: 1946–1948 թթ. աշխարհի 12 երկրներից վերադարձածների ընդհանուր թիվը հասավ շուրջ **90 հազարի**:

Ինչպես նախկինում, այնպես էլ այժմ հայրենադարձների նկատմամբ հանդես բերվեց խտրական վերաբերմունք: ՀՅԴ անդամներին ու նրանց համակիրներին արգելվեց հայրենադարձվել: Հայրենիք եկած հարյուրավոր սփյուռքահայերի ազգայնականի անվան տակ խորհրդային իշխանություններն աքսորեցին Սիբիր ու Ալթայի երկրամաս:

Հետագա տարիներին հայրենադարձությունը շարունակվեց, սակայն ավելի նվազ չափերով: 1950-ական թթ. հայրենիք ներգաղթեց 4 հազար, 1960–1970-ական թվականներին՝ ևս 32 հազար մարդ: 1980–1990-ական թթ. հայրենադարձությունը ոչ միայն չշարունակվեց, այլև, Հայաստանում կենսամակարդակի կտրուկ անկման և բարոյահոգեբանական մթնոլորտի աղճատ-

ման պայմաններում, ծայր անավ հակառակ գործընթացը: Ջգալի թվով նախկին հայրենադարձներ՝ ու նրանց հարազատներ հեռացան տարբեր երկրներ:

Սփյուռքի հասարակական-քաղաքական կյանքը: 1950–1980-ական թթ. Սփյուռքում տեղի ունեցան նշանակալի փոփոխություններ, որոնք պայմանավորված էին միջազգային քաղաքական իրավիճակով և բուն Սփյուռքի սերնդափոխությամբ:

1952 թ. Եգիպտոսում տեղի ունեցավ հեղափոխություն, սառը պատերազմի պատճառով սրվեցին հարաբերությունները Մայր աթոռի և Կիլիկիո կաթողիկոսության միջև, Լիբանանում երկար ժամանակ քաղաքացիական կռիվներ էին: 1974 թ. Կիպրոսի մի մասը զավթեց թուրքիան, 1978 թ. Իրանում եղավ իսլամական հեղափոխություն, 1980-ականներին ընթացավ Իրաք-Իրանյան պատերազմը: Արևելքի երկրներում ստեղծված անկայուն իրավիճակը ստիպեց բազմաթիվ սփյուռքահայերի արտագաղթելու Արևմուտքի երկրներ:

Ջգալի թվով հայեր լքեցին Եգիպտոսը, Լիբանանը, Սիրիան, Իրանը: Արտագաղթողները մեկնեցին ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Կանադա, Ավստրալիա, Արևմտյան Գերմանիա, Անգլիա, ինչպես նաև Շվեդիա, Ավստրիա, Բելգիա և այլ երկրներ: Սովորաբան այնտեղի համայնքները կամ ստեղծվեցին նորերը: Խոշոր համայնք դարձավ ԱՄՆ-ի գաղութը՝ մինչև 800 հազար մարդ, որից 250 հազարը՝ Լոս-Անջելեսում: Ֆրանսիայում ապրող հայերի թիվը գերազանցեց կես միլիոնը: Չնայած արտագաղթին, այնուամենայնիվ Լիբանանը և Սիրիան շարունակեցին մնալ Սփյուռքի գլխավոր կենտրոններ:

Սփյուռքը շարունակեց Հայկական հարցի՝ Հայ դատի (պահանջատիրության) համար պայքարը: 1965 թ. սփյուռքահայ համայնքներում լայնորեն նշվեց Մեծ եղեռնի 50-րդ տարելիցը: Բազմաթիվ ուղերձներ ներկայացվեցին պետություններին ու միջազգային կազմակերպություններին նպատակ ունենալով ուշա-

դրություն հրավիրել Հայկական հարցի վրա, պարտադրել թուրքիային ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Մեծ աշխատանք կատարեցին Հայ դատի համձնախմբերը: Այդ ամենն ունեցավ որոշ դրական արդյունք: 1965 թ. **Ուրուգվայը**, ապա նաև՝ **Կիպրոսը** պաշտոնապես ճանաչեցին Հայոց մեծ եղեռնը: 1987 թ. հունիսին Եվրախորհրդարանը դատապարտեց հայերի ցեղասպանությունը՝ թուրքիային կոչ անելով ճանաչել այն:

1960-ական թթ. կեսերից զգալիորեն ջերմացան Հայրենիք-Սփյուռք կապերը: Հանրապետության բուհերն ընդունեցին առաջին սփյուռքահայերին: 1964 թ. Հայաստանում ստեղծվեց Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն: Սփյուռքի դպրոցների համար հայրենիքում տպագրվեցին դասագրքեր: Հայաստանին որոշակի օգնություն ցուցաբերեց հայ մեծահարուստ Գ. Գյուլբենկյանի կտակի համաձայն 1956 թ. ստեղծված **«Գալուստ Գյուլբենկյանի հիմնադրամը»**: 1960–1980-ական թթ. Հայաստանի բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններն ավարտեցին ավելի քան հազար սփյուռքահայեր: 1992 թ. հանրապետության բուհերում սովորում էր 1200 սփյուռքահայ:

Հայաստանի գիտական հիմնարկների հետ մշտական կապեր էին պահպանում սփյուռքահայ շատ գիտնականներ: Նրանցից առավել ականավորներն ընտրվեցին Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պատվավոր անդամներ: Ընդլայնվեցին գրական կապերը: Հայաստանում հրատարակվեցին **Կարապետ Միտակի, Շահան Շահնուրի, Վահե Հայկի, Լևոն Մեսրոպի** և Սփյուռքի այլ գրողների գրքերը: Բազմիցս Հայաստան այցելեց ամերիկահայ հայտնի գրող **Վիլյամ Սարոյանը**: Սփյուռք այցելեցին Հայաստանի ստեղծագործական խմբեր: Սփյուռքահայության համախմբման, մայր հայրենիքի հետ նրա կապերի ամրապնդման գործում հայրենամիլեր աշխատանք էր կատարում Հայ առաքելական եկեղեցին:

Սփյուռքահայությունը մեծ օգնություն ցուցաբերեց մայր հայրենիքին հատկապես 1988 թ. արևտաբեր երկրաշարժից հետո: Սփյուռքյան կազմակերպությունների ու առանձին անհատների միջոցներով արդեն գոտում կառուցվեցին հիվանդանոցներ, դպրոցներ, մանկապարտեզներ, ուղարկվեց սննդամթերք, դեղորայք, բժշկական սարքավորում: Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները բարձրացան միանգամայն նոր մակարդակի:

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ 1945–1980-ԱՎԱՆ ԹԹ.

Հետպատերազմյան տարիներին ծեռք բերվեցին լուրջ հաջողություններ գիտության, արվեստի, գրականության ու կրթության ասպարեզներում:

Կրթություն: 1945–1980-ական թթ. որոշակի տեղաշարժեր կատարվեցին հանրապետության կրթության ոլորտում: Շարունակվեց դպրոցական ցանցի ընդլայնումը: Եթե 1945 թ. Հայաստանում կար տարբեր տիպի 1173 դպրոց՝ 250 հազար սովորողներով, ապա 1980 թ. այդ ցուցանիշները համապատասխանաբար կազմեցին 1500 դպրոց՝ 600 հազար սովորողներով: Աստիճանաբար անցում կատարվեց դեպի պարտադիր միջնակարգ կրթություն:

Սակայն Հայաստանի դպրոցական շենքերի մեծ մասն իր կառուցման որակով, ինչպես նաև լաբորատորիաների ու կաբինետների տեխնիկական հագեցվածության մակարդակով չէր բավարարում ժամանակի պահանջներին և զգալիորեն զիջում էր միութենական մի շարք հանրապետություններին:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում ընդլայնվեց ու զարգացավ հանրապետության բարձրագույն կրթության համակարգը: Նոր բուհեր կամ նրանց մասնաճյուղեր ստեղծվեցին Լենինականում, Կիրովականում, հետագայում նաև՝ Ստեփանավա-

նում և Գորիսում: 1980 թ. հանրապետության 14 բուհերում սովորում էր 50 հազար ուսանող 100 մասնագիտությունների գծով: Ընդլայնվեց նաև հանրապետության տեխնիկումների ցանցը: Դրանց թիվն հասավ 70-ի:

Բուհական կյանքը խիստ քաղաքականացված էր: Մեծ ուշադրություն էր դարձվում գաղափարախոսությանը: Բոլոր բուհերի ուսումնական ծրագրերում, անկախ դրանց մասնագիտական ուղղվածությունից, պարտադիր առարկաներ էին խՍՀՄ պատմությունը, մարքս-լենինյան փիլիսոփայությունը, գիտական կոմունիզմը, աթեիզմը և այլն: Մինչդեռ, հայոց պատմությունը և ազգային այլ առարկաներ դասավանդվում էին միայն հասարակագիտական բաժիններում՝ սահմանափակ ժամաքանակով:

Գիտություն: Պատերազմի թեժ օրերին գիտական կյանքի կարևորագույն իրադարձություններից էր 1943 թ. **Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի** ստեղծումը: Նրա հիմնադիրներն էին ականավոր գիտնականներ ֆիզիոլոգ Լևոն Օրբելին, ֆիզիկոսներ Աբրահամ և Արտեմ Ալիխանյանները, աստղաֆիզիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը, լեզվաբաններ Հր. Աճառյանը, Գր. Ղափանցյանը, պատմաբան Հ. Մանանդյանը, գրականագետ Մանուկ Աբեղյանը, բանաստեղծ Ա. Իսահակյանը և ուրիշներ: Գիտությունների ակադեմիայի առաջին նախագահ ընտրվեց նշանավոր արևելագետ **Հովսեփ Օրբելին**, որին 1947 թ. փոխարինեց աշխարհահռչակ գիտնական Վիկտոր Համբարձումյանը:

Բյուրականի աստղադիտարանը, որը հիմնադրվեց պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո, ակադեմիկոս Վ. Համբարձումյանի գլխավորությամբ դարձավ աշխարհում աստղաֆիզիկական գիտահետազոտական խոշոր կենտրոններից մեկը:

Ֆիզիկոսներ Աբրահամ և Արտեմ Ալիխանյանների ջանքերով 1957 թ. Երևանում կառուցվեց և գործարկվեց էլեկտրոնային օդակաձև արագացուցիչը:

Հայկական մաթեմատիկական դպրոցի հիմնադիրը ակադե-

միկոս Ա. Շահինյանն էր, որին աշակերտեցին Մ. Ջրբաշյանը և Ս. Մերգեյանը: Հետպատերազմյան տարիներին իրենց բեղուն գործունեությունն էին շարունակում ավագ սերնդի անվանի հայագետ-լեզվաբաններ Հ. Աճառյանը, Ս. Մալխասյանը, Գ. Ղափանցյանը, Հ. Մանանդյանը, ավելի ուշ՝ պատմաբաններ Աշ. Հովհաննիսյանը, Աբ. Հովհաննիսյանը, Ս. Երեմյանը, Մ. Ներսիսյանը, հնագետներ Բ. Պիոտրովսկին, Բ. Առաքելյանը, լեզվաբաններ Գ. Ջահուկյանը, Է. Աղայանը և ուրիշներ:

1960–1980-ական թթ. Գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտը հրատարակեց «**Հայ ժողովրդի պատմության**» ութհատորյակը, որն արժանացավ պետական մրցանակի: Մեծ աշխատանք տարվեց հայ գրականության դասականների երկերի հրատարակման ուղղությամբ: Մշակութային մեծ իրադարձություն էր 1974–1988 թթ. 12 հատորով Հայկական հանրագիտարանի հրատարակումը:

1980-ական թվականներին համրապետությունում գործում էին ավելի քան 150 գիտական հիմնարկներ՝ 20 հազար գիտաշխատողներով:

Գրականություն: Հետպատերազմյան առաջին տասնամյակում գրական գործեր ստեղծեցին արձակագիրներ Հրաչյա Քոչարը, Սերո Խանգադյանը, բանաստեղծներ Համո Սահյանը, Վահագն Դավթյանը, Հրաչյա Հովհաննիսյանը:

Անհատի պաշտոնունքի քննադատությունից հետո 1950-ական թթ. կեսից նոր շրջան սկսվեց հայ գրականության բնագավառում: Տևական ընդմիջումից հետո հայ գրականության մեջ իրենց արժանի տեղը վերագրադեցրին ականավոր գրողներ Րաֆֆին, Ռաֆայել Պատկանյանը և ուրիշներ, որոնց գործերի հրատարակումն ու ընթերցումը արգելված էր:

Ավագ սերնդի գրողներ Ա. Իսահակյանի, Դ. Դեմիրճյանի, Գ. Սարյանի, Ստ. Ջորյանի, Ն. Ջարյանի, Գ. Մահարու կողքին 1950–1960-ական թթ. բեղմնավոր գործունեություն ծավալեցին բա-

մաստեղծներ Ջովհաննես Շիրազը, Պարույր Սևակը, Սիլվա Կապուտիկյանը, Գևորգ Էմինը, արձակագիրներ Սերո Խանզադյանը, Մկրտիչ Սարգսյանը և ուրիշներ, 1970–1980-ական թթ.՝ նոր սերնդի բանաստեղծներ Ռազմիկ Դավոյանը, Լյուդվիգ Դուրյանը, արձակագիրներ Ջրանտ Մաթևոսյանը, Մուշեղ Գալշոյանը, Վարդգես Պետրոսյանը, Պերճ Ջեթունցյանը և այլք։ Ջովհ. Շիրազը և Պ. Սևակը հայ պոեզիայի մեջ մնացին հատկապես եղեռնի թեմային նվիրված «Հայոց Դանթեական» և «Անլռելի զանգակատուն» պոեմներով։

Արվեստ: 1950–1980-ական թթ. հայ երաժշտական արվեստը նշանավորվեց օպերային բարձրարժեք նոր գործերով։ Իր արգասավոր գործունեությունն էր շարունակում աշխարհի խոշոր երգահաններից **Արամ Խաչատրյանը**։ 1950-ական թթ. նա ստեղծեց համաշխարհային արվեստի գլուխգործոցներից մեկը՝ «**Սպարտակ**» բալետը։

1950-ական թթ. երկրորդ կեսից հանդես եկան երիտասարդ ու տաղանդավոր երգահաններ Առնո Բաբաջանյանը, Ալեքսանդր Հարությունյանը, Էդուարդ Սիրգոյանը, Էդգար Ջովհաննիսյանը, Կոստանդին Օրբելյանը և ուրիշներ։

Հանրապետության սափմաններից դուրս մեծ ճանաչում գտան նշանավոր երգիչներ Գոհար Գասպարյանը, Լուսինե Զաքարյանը, դաշնակահարուհի Սվետլանա Նավասարդյանը, խմբավարներ Օհան Դուրյանը, Ջովհաննես Չեքիջյանը, ջութակահար Ժան Տեր-Մերկերյանը։

1950–1960-ական թթ. իր բեղմնավոր աշխատանքն էր շարունակում հանճարեղ գեղանկարիչ **Մարտիրոս Սարյանը**։ Այդ տարիներին գեղանկարչության երկնականարում հայտնվեցին վարպետներ Գրիգոր Խանջյանը, Մինաս Ավետիսյանը, Հակոբ Հակոբյանը։ ճանաչված քանդակագործներ էին Նիկողայոս Նիկողոսյանը, Արա Հարությունյանը, Լևոն Թոքմաջյանը։

Առաջընթաց ապրեց նաև հայ թատերական արվեստը: 1950-ական թթ. հայ բեմի ականավոր վարպետներ Վահրամ Փափագյանի, Հրաչյա Ներսիսյանի, Վաղարշ Վաղարշյանի, Ավետ Ավետիսյանի կողքին, Գաբրիել Սունդուկյանի անվան պետական դրամատիկական թատրոնում հանդես եկան նոր սերնդի ներկայացուցիչներ Բաբկեն Ներսիսյանը, Մետաքսյա Սիմոնյանը, Վարդուհի Վարդերեսյանը, Խորեն Աբրահամյանը, Սոս Սարգսյանը, Մհեր Մկրտչյանը և ուրիշներ: Վերջիններս, հիմնալի դերուսույց Վարդան Աճեմյանի գլխավորությամբ զգալի ներդրում ունեցան հայ թատրոնի զարգացման գործում:

1963 թ. Երևանում հիմնադրվեց դրամատիկական նոր թատրոն, որի գեղարվեստական ղեկավարն էր հանրաճանաչ բեմադրիչ Հրաչյա Ղափլանյանը:

Հայկինոն թողարկեց Ֆ. Դովլաթյանի հայտնի «Բարև, ես եմ», Հ. Մալյանի «Եռանկյունի», «Նահապետը», «Ձորի Միրոն», Ա. Մկրտչյանի «Մեր մանկության տանգոն» և այլ ֆիլմեր: Համաշխարհային և հայ կինոարվեստի նշանակալից նվաճումներից էր համճարեղ կինոբեմադրիչ **Սերգեյ Փարաջանովի «Նռան գույնը»** նկարը:

Վերելք ապրեց հայ ճարտարապետությունը: 1960-1980-ական թթ. Հայաստանում կառուցվեցին մի շարք հույակերտ հուշարձաններ, այդ թվում՝ Սարդարապատի հերոսամարտի համալիրը, 1915 թ. Մեծ եղեռնի զոհերի հուշարձանը, «Հրազդան» մարզադաշտը, Երիտասարդության պալատը, «Զվարթնոց» օդանավակայանը, Սարգահամերգային համալիրը, մետրոպոլիտենը և այլն: Այդ ժամանակների հայ ճարտարապետության խոշոր դեմքերից դարձավ **Ռաֆայել Իսրայելյանը**:

Այսպիսով, հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում հայ մշակույթը զգալի հաջողությունների հասավ: Սակայն դրանք ավելի ակնառու կլինեին, եթե մշակույթի զարգացմանը չխոչընդոտեր տիրապետող վարչահրամայական համակարգը:

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆՈՐ ՓՈԻԼԸ

Շարժման սկզբնավորումը: 1985 թ. ապրիլին ԽՄԿԿ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Գորբաչովի հռչակած «վերակառուցման» քաղաքականությունը որոշակի պայմաններ ստեղծեց խորհրդային հասարակության ժողովրդավարացման համար: Նոր իրավիճակում ԽՍՀՄ-ում ծայր առան ազգային-ազատագրական շարժումներ, որոնք ի վերջո՝ 1991 թ. դարձան խորհրդային կայսրության փլուզման գլխավոր պատճառներից մեկը:

Արցախի հայությունը, օգտվելով «վերակառուցման» քաղաքականության ընձեռած հնարավորությունից, բարձրացրեց դեռևս 1921 թվականից ծխացող «ղարաբաղյան հիմնահարցը»՝ ձգտելով ուղղել թույլ տրված պատմական անարդարությունը և միանալ Հայաստանին: Մինչև 1980-ական թթ. ադրբեջանական իշխանությունների վարած հակահայկական քաղաքականության հետևանքով ԼՂԻՄ-ում զգալիորեն կրճատվել էր հայ բնակչության թիվը՝ 95 %-ից նվազելով մինչև 75 %-ի: Ադրբեջանի վարչական մյուս շրջանների համեմատությամբ Արցախը ենթարկվում էր նաև տնտեսական խտրականության: Շինարարական աշխատանքները տարվում էին հիմնականում ադրբեջանաբնակ բնակավայրերում:

1988 թ. փետրվարի 20-ին ԼՂԻՄ մարզխորհրդի 20-րդ գումարման նստաշրջանը որոշում ընդունեց՝ դիմել Ադրբեջանական և Հայկական ԽՍՀ-ների և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդներին՝ ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի կազմից Հայաստանին փոխանցելու խնդրանքով: Այսպես սկսվեց Արցախյան ազատագրական շարժման նոր փուլը:

Արցախի մայրաքաղաք Ստեփանակերտում սկսվեցին զանգվածային ցույցեր՝ ի պաշտպանություն ԼՂԻՄ մարզային խորհրդի փետրվարի 20-ի որոշման: Երևանի **Թատերական (Ազատության)** հրապարակում հրավիրված հանրահավաքների կազմա-

կերպիչներն էին տնտեսագետ **Իգոր Մուրադյանը**, **Սիլվա Կապուտիկյանը**, **Վաչե Սարուխանյանը** և ուրիշներ: Հարյուր հազարանոց այդ միտինգները ԽՍՀՄ-ի պատմության մեջ աննախահեա երևույթներ էին: Փետրվարի 21-ին ԽՄԿԿ կենտկոմի քաղբյուրոն բացասական դիրք բռնեց շարժման նկատմամբ՝ այն որակելով «ծայրահեղական»:

Սունգայիթյան եղեռնագործությունը: 1988 թ. փետրվարի 26-ին հանդարտության և զսպվածության դիմումով հայ և ադրբեջանական ժողովուրդներին դիմեց ԽՄԿԿ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Գորբաչովը: Եթե հայերն այդ դիմումն ընդունեցին պահի լուրջ գիտակցությամբ և դադարեցրին ցույցերն ու գործադուլները, ապա Ադրբեջանի **Սունգայիթ** քաղաքում ադրբեջանցիների գազազած ամբոխը փետրվարի վերջին իրակամացրեց հայերի զանգվածային բռնություններ, կոտորածներ, բնակարանների թալան: Պաշտոնական տվյալներով սպանվեց 26 հայ, կողոպտվեց 200 բնակարան: Մոլեռանդ ադրբեջանցի երիտասարդները հրկիզեցին **Մելքունյանների** ընտանիքի բոլոր անդամներին: Ինչպես պարզվեց, այս վայրագությունների կազմակերպման մեջ մասնակցություն ունեին ադրբեջանական իշխանությունները. նախապես անջատվել էին հայերի բնակարանների հեռախոսները, կազմվել նրանց տների հասցեների ցուցակները, գործարաններում պատրաստվել սուր ծայրերով երկաթե ծողեր և այլն: Մոլագար ամբոխը գործում էր մուսուլմանական և թուրքական դրոշների ներքո: Այդ ոճրագործության մեջ մեղքի խոշոր բաժին ունեին նաև կենտրոնական իշխանությունները, որոնք միջոցներ ձեռք չառան հայերի ջարդերը կանխելու համար:

Սունգայիթյան եղեռնը չընկճեց հայ ժողովուրդին: Արցախյան շարժումը ծավալվեց նոր թափով: Գորբաչովյան ղեկավարությունը ոչ միայն չդատապարտեց սունգայիթյան ոճիրը, այլև մայր հայրենիքին միանալու Արցախի հայերի օրինական ու արդարա-

ցի պահանջը որակեց իբրև անօրինական, հակասահմանադրական, իսկ շարժման մասնակիցներին անվանեց ծայրահեղականներ (էքստրեմիստներ):

Շարժման ծավալումը: 1988 թ. մարտին ՀԽՍՀ-ում ու Արցախում վերսկսվեցին հանրահավաքները: Մայիսից Երևանի Ազատության հրապարակում ուսանող-երիտասարդությունը ձեռնարկեց նստացույցեր՝ պահանջելով ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջան՝ ԼՂԻՄ-ի փետրվարի 20-ի նստաշրջանի դիմումը քննարկելու համար: Փաստորեն հայությանը չբավարարեց ԽՍՀՄ կառավարության մարտի վերջին ընդունած որոշումը ԼՂԻՄ-ի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մասին, ըստ որի Արցախում նախատեսվում էր մոտ **կես միլիարդ** ռուբլու շինարարական աշխատանք: Հայ ժողովուրդը ձգտում էր հարցի ոչ թե տնտեսական, այլ քաղաքական լուծմանը՝ հայրենիքի հետ վերամիավորմանը:

Ժողովրդի ճնշման ներքո **1988 թ. հունիսի 15-ին** հրավիրված ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը հարգեց ԼՂԻՄ-ի դիմումը և դիմեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ հարցը դրականորեն լուծելու համար: **Հունիսի 17-ին** հրավիրված Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանն անընդունելի համարեց Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին հանձնելու ԼՂԻՄ-ի դիմումը: **Հուլիսի 18-ին Մոսկվայում** հրավիրված ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստը մերժեց հայերի խնդրանքը և, ելնելով ԽՍՀՄ սահմանադրության այն դրույթից, որ հանրապետության սահմանները չեն կարող փոփոխվել առանց նրա համաձայնության, պաշտպանեց Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի հունիսի 17-ի որոշումը:

Կենտրոնական իշխանությունների հակահայ դիրքորոշումն ավելի բորբոքեց շարժումը: **1988 թ. նոյեմբերի 7-ին՝** Հոկտեմբերյան հեղափոխության 71-րդ տարեդարձին նվիրված շքերթն անցավ հանրապետության ղեկավարությանը դատապարտող լո-

գունգներով, «Միացում» և «Արցախ» կարգախոսներով: Հայաստանում շարժումը ճնշելու նպատակով **1988 թ. նոյեմբերի 24-ին** կենտրոնական իշխանությունները Երևանում մտցրեցին հատուկ դրույթուն:

Սպիտակի երկրաշարժը: Շարժման ժամանակավոր անկումը: Հայաստանում 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ին տեղի ունեցավ երկրազնդի վրա իր ծանր հետևանքներով հայտնի ամենախոշոր բնական աղետներից մեկը՝ Սպիտակի երկրաշարժը: Այն Արցախյան շարժման ժամանակավոր անկման պատճառ դարձավ:

Ցնցումների ուժգնությունը էպիկենտրոնում կազմեց 10 բալ: Վայրկյանների ընթացքում ավերակների վերածվեց Սպիտակ, Լենինական, Կիրովական, Ստեփանավան քաղաքների բնակելի տարածքների մեծ մասը, տարբեր աստիճանի ավերածությունների ենթարկվեց շուրջ 400 գյուղ, ավելի քան կես միլիոն մարդ զրկվեց օթևանից, զոհվեց 25 հազար մարդ: Նման ծանր հետևանքների պատճառը նաև կոպիտ խախտումներով իրականացված շինարարության ցածր մակարդակն էր:

Այդ ողբերգական պահին աշխարհի 110 երկրներ օգնության ձեռք մեկնեցին հայ ժողովրդին: Հայաստան ժամանեցին բժիշկների, փրկարարների ջոկատներ, աղետի գոտի բերվեցին մեծ քանակությամբ տեխնիկա, դեղորայք, ժամանակավոր շարժական կացարաններ: ԽՍՀՄ կառավարության նախագահ **Նիկոլայ Ռիժկովի** գլխավորությամբ ստեղծված հատուկ հանձնաժողովը ստանձնեց փրկարարական աշխատանքների համակարգման գործը, որին մասնակցեց 150 հազար մարդ: Հայաստան ժամանած օտարերկրյա պետական ու հասարակական գործիչների, նրանց ընտանիքների անդամների թվում էին Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ **Մարգարետ Թետչերը**, **Մայր Թերեզան**, Միացյալ Նահանգների նախագահ **Ջորջ Բուշի** որդին՝ **Ջոնն** ու թոռը՝ **Ջորջը**, տարբեր երկրների խորհրդարանականներ:

Հայրենիքին պատուհասած ողբերգությունը ուղքի հանեց աշխարհի բոլոր հայկական համայնքներին: Սկսվեց անմախա-
ղեպ դրամահավաք, անհրաժեշտ պարագաների առաքում հայ-
րենիք, ստեղծվեցին բազմաթիվ բարեգործական կազմակեր-
պություններ: Արտերկրի հարյուրավոր հայ բժիշկներ, փրկարար-
ներ, շինարարներ ամիսներ շարունակ մնացին աղետի գոտում և
մասնակցեցին փրկարարական ու վերականգնողական աշխա-
տանքներին: Առանձնակի մեծ աշխատանք կատարեց աշխար-
հահռչակ երգիչ **Շառլ Ազնավուրի** ստեղծած «Ազնավուրը՝ Հա-
յաստանին» կազմակերպությունը: Երկրաշարժի առիթով Ազնա-
վուրի և **Ժորժ Կառվարենցի** գրած «Քեզ համար Հայաստան»
երգը աշխարհի ճանաչված երգիչների կատարմամբ հնչեց բազ-
մաթիվ երկրներում և դարձավ հայ ժողովրդին աջակցության յու-
րահատուկ խորհրդանիշ:

Գորբաչովյան ղեկավարությունն առիթն օգտագործեց շարժ-
ման առաջնորդ **«Ղարաբաղ»** կոմիտեի անդամներին (**Լ. Տեր-Պետրոսյան, Վ. Մանուկյան, Ա. Մանուչարյան** և ուրիշներ)
ձերբակալելու համար: Ժողովրդի համառ պայքարի շնորհիվ, աշ-
խարհահռչակ գիտնական **Անդրեյ Սախարովի** և այլոց օժանդա-
կությամբ վեցամսյա բանտարկությունից հետո 1989 թ. մայիսին
«Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներն ազատ արձակվեցին: Շու-
տով «Ղարաբաղ» կոմիտեի հիմքի վրա ստեղծվեց **Հայոց հա-
մազգային շարժում** կազմակերպությունը:

1989 թ. հունվարի 12-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդն ըն-
դունեց որոշում **ԼՂԻՄ-ում Հատուկ կառավարման կոմիտե**
ստեղծելու մասին, որը գլխավորեց ԽՍՀՄ կենտկոմի բաժնի վա-
րիչ **Արկադի Վոլսկին**: Կոմիտեն փոխարինեց իշխանության տե-
ղական մարմիններին մարզային և շրջանային խորհուրդներին:
Վոլսկու կոմիտեն որոշակի աշխատանք տարավ **ԼՂԻՄ** և **ՀԽՍՀ**
տնտեսական ու մշակութային մերձեցման, մարզի տնտեսության
տարբեր ճյուղերի աշխուժացման ուղղությամբ: Այդ ամենի հետ

մեկտեղ, Ադրբեջանի ղեկավարության ճնշման տակ, կոմիտեն փորձեր կատարեց մարզը ադրբեջանականացնելու համար: Պատահական չէ, որ ավելի շատ շինարարական աշխատանք կատարվեց ադրբեջանաբնակ վայրերում: Հատուկ կոմիտեն պահպանվեց մինչև **1989 թ. նոյեմբերի 28-ը**: Այդ ընթացքում ադրբեջանական ղեկավարությունն սկսեց իրականացնել Հայաստանի ճանապարհների շրջափակում, որը հսկայական վնաս հասցրեց երկրաշարժից ավերված Լենինականը, Կիրովականը, Սպիտակը, Ստեփանավանը վերաշինելու գործին:

ԼՂՀ հռչակումը: ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և սեպտեմբերին ստեղծված ԼՂԻՄ Ազգային խորհրդի **1989 թ. դեկտեմբերի 1-ի** համատեղ որոշմամբ ԼՂԻՄ-ը հռչակվեց ՀԽՍՀ անբաժան մաս: Սակայն այս որոշումը չճանաչվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի կողմից և չկենսագործվեց: Ի պատասխան հայերի պայքարի՝ ադրբեջանցիները **Բաքվում 1990 թ. հունվարին** հայկական նոր ջարդեր կազմակերպեցին: Նորանոր հայ փախստականներ արտագաղթեցին Հայաստան ու ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններ: Ավելի ուժեղացավ Ադրբեջանի կողմից ՀԽՍՀ-ի ու Արցախի շրջափակումը:

Իրենց հակահայ գործողություններում ադրբեջանցիները ստանում էին կենտրոնական իշխանությունների աջակցությունը: Պատահական չէ, որ մոսկովյան ղեկավարության ցուցումով ԽՍՀՄ զինված ուժերը 1991 թ. ապրիլի վերջին բռնությամբ տեղահանեցին **Խանլարի շրջանի** հայտնի **Գետաշեն** և հարակից գյուղերի հայ բնակչությանը, կազմակերպեցին կոտորածներ: Գետաշենում հերոսի մահով ընկան տեղի ինքնապաշպանության ղեկավար **Թաթուլ Կրպեյանն** ու նրա ընկերները: Այսպես շարժումը թևակոխեց զինված պայքարի փուլ:

Ադրբեջանը վճռեց հարցը լուծել արցախահայությանը կոտորելու ու բռնագաղթեցնելու թուրքական հայտնի մեթոդներով: Արցախցիները չհուսալքվեցին և զենքը ձեռքին դուրս եկան պայ-

քարի: 1991 թ. վերջից ադրբեջանցիների կողմից օղակի մեջ վերցվեց Ստեփանակերտը: Արցախի մայրաքաղաքը հայտնվեց Շուշի քաղաքից և շրջակա ադրբեջանաբնակ բարձրադիր գյուղերից արձակվող մահացու կրակի տակ: Հայկական զինյալ ջոկատները դարձան մարզի հայ բնակչության անվտանգության միակ երաշխիքներ:

1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին ԼՂԻՄ և Շահումյանի շրջանի ժողպատգամավորների համատեղ նստաշրջանը հռչակեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ) ծնունդը: Այսպես հիմնադրվեց Արցախի հայկական պետությունը: ԼՂՀ գերագույն խորհրդի առաջին նախագահ ընտրվեց պատմաբան **Արթուր Մկրտչյանը:**

Նորաստեղծ պետությունը դիմացավ պատմության բոլոր փորձություններին: ԼՂՀ-ում կազմավորված հայկական զինված ուժերը Հայաստանի Հանրապետությունից ու Սփյուռքից ժամանած հայ կամավորական ջոկատների հետ ձեռնամուխ եղան Արցախի ազատագրական կռիվներին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿԱԳԻՐԸ: ԱՆԿԱԽ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ

Անկախության հռչակման նախադրյալները: 1980-ական թթ. երկրորդ կեսին Մ. Գորբաչովի իրականացրած վերափոխումները թեև որոշակիորեն ժողովրդավարացրին խորհրդային հասարակությունը, սակայն ի վիճակի չեղան կանխելու ԽՍՀՄ տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամի խորացումը: Խորհրդային երկրում սրվեց ազգային հարցը, ուժեղացան հանրապետությունների անջատողական ձգտումները, փաստորեն սկսվեց քաղաքական քառու: Օգտվելով ստեղծված անկառավարելի իրավիճակից՝ միութենական հանրապետությունները, ԽՍՀՄ ազգությունները փորձեցին հասնել իրենց անկախության հռչակմանը:

Անկախացման կուրս բռնեցին մերժալթյան հանրապետությունները, Վրաստանը, Ուկրաինան, ավելի ուշ՝ Հայաստանը: Ամենուր խորանում էր քաղաքական և տնտեսական ճգնաժամը:

ԽՍՀՄ հիմքերին ուժեղ հարված հասցրեց Արցախյան շարժումը: Գորբաչովյան ղեկավարությունը մերժեց հայրենիքին միանալու հայերի օրինական պահանջը: Սակայն շարժումը չդադարեց անգամ 1988 թ. փետրվարի վերջին Սումգայիթում կազմակերպված հայերի կոտորածներից ու դեկտեմբերի 7-ի աղետալի երկրաշարժից հետո:

1989 թ. մայիսին խորհրդային բանտերից ազատված Արցախյան շարժման ղեկավարների նախաձեռնությամբ նույններին կայացավ Հայոց համազգային շարժման հիմնադիր համագումարը: ՀՀՀ-ն թեպետ գլխավորեց շարժումը, սակայն չդարձավ համաժողովրդական կազմակերպություն: Թույլ տրվեցին մի շարք կոպիտ սխալներ, ինչպիսիք էին Հայկական ատոմակայանի, «Նաիրիտի», Ալավերդու պղնձաձուլական, Կիրովականի քիմիական և այլ գործարարների փակումը:

1990 թ. մայիսին խորհրդային Հայաստանի պատմության մեջ առաջին անգամ տեղի ունեցան ժողովրդավարական ընտրություններ՝ բազմաթիվ քաղաքական կուսակցությունների և կազմակերպությունների մասնակցությամբ: Ընտրություններում ձայների մեծամասնությունը ստացան ՀՀՀ կազմակերպության և Հայաստանի կոմկուսի ներկայացուցիչները: Կոմունիստական վարչակարգից հոգնած և Արցախի հարցում ԽՍՀՄ ղեկավարության հակահայ դիրքորոշումից հիասթափված ժողովուրդը ձայների զգալի մասը տվեց ՀՀՀ-ին:

1990 թ. օգոստոսի 4-ին հանրապետության նորընտիր խորհրդարանը Գերագույն խորհրդի նախագահ ընտրեց ՀՀՀ վարչության նախագահ **Լևոն Տեր-Պետրոսյանին**: Վերջինս Հայաստանի Գերագույն խորհրդի առաջին նախագահն էր, որ կոմունիստական կուսակցության անդամ չէր: Դրանով Հայաստա-

նում վերջ էր տրվում կոմկուսի մենիշխանության յոթանասունամյա շրջանին:

Հայաստանի անկախության հռչակագիրը: 1990 թ. օգոստոսի 23-ին հանրապետության Գերագույն խորհուրդը, երկառատև ու հանգամանալից քննարկումից հետո ընդունեց կարևոր փաստաթուղթ **«Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին»**, որի համաձայն հանրապետության խորհրդարանը հռչակում էր անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը, Հայաստանի կարգավիճակը խորհրդային պետության համակարգում՝ մինչև լիակատար անկախության ձեռքբերումը:

Հռչակագիրը կարևոր իրավական փաստաթուղթ էր դեպի անկախություն տանող ճանապարհին: Այն նախանշում էր Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային զարգացման ուղիները: Փաստաթուղթը բաղկացած էր 12 կետից:

Հռչակագրի քաղաքական բաժնում նշվում էր, որ ՀԽՍՀ-ն վերանվանվում է Հայաստանի Հանրապետության (կրճատ՝ Հայաստան), այսինքն այնպես, ինչպես երկիրը կոչվել էր 1918 թ.: Հայաստանի պատմության մեջ սկսվում էր **երրորդ հանրապետության շրջանը**:

Հռչակագրի հատուկ հոդվածով ընդունվում էր հանրապետության օրենքների գերակայությունը ԽՍՀՄ օրենքների նկատմամբ: Եթե ԽՍՀՄ օրենքը Հայաստանի Գերագույն խորհրդի կողմից չէր հաստատված, հանրապետությունում չէր գործում:

Հայաստանը պետք է վարեր ակտիվ արտաքին քաղաքականություն, տարբեր երկրներում ունենար իր դիվանագիտական ներկայացուցչությունները:

Փաստաթղթի տնտեսական բաժնում նշվում էր, որ Հայաստանի տարածքում հողը, նրա ընդերքը, ձեռնարկությունները համարվում են բացառապես հայ ժողովրդի սեփականությունը: Երկրի տնտեսական հիմքում պետք է ընկած լինեին մասնավոր սեփականատիրական և ազատ շուկայական հարաբերություններ:

րը: Հողը իբրև մասնավոր սեփականություն, պետք է տրվեր գյուղացուն: Ձեռնարկությունների մի մասը ենթակա էր սեփականաւնորհման:

Հատուկ կետով արձանագրվում էր, որ Հայաստանը պետք է ունենար իր մասնաբաժինը ԽՍՀՄ գինված ուժերի միջոցներից: ՀՀ-ն պետք է հասներ սեփական դրամի ստեղծմանը:

Մշակութային բաժնում հատուկ ուշադրություն էր հատկացվում պետական լեզվի՝ հայերենի խնդրին: Ներքին ամբողջ գործավարությունը կատարվելու էր միայն հայերենով:

Հռչակագիրը երաշխավորում էր մարդու իրավունքների հարգում, խղճի, կուսակցությունների, ժողովների, մամուլի ազատություն: Վերականգնվում էին Հայ առաքելական եկեղեցու ունահարված իրավունքները:

Լ. Տեր-Պետրոսյանը թեև դեմ արտահայտվեց հռչակագրում 1915 թ. Հայոց եղեռնի և հայկական բռնազավթված տարածքների մասին կետ մտցնելու պատգամավորների մեծ մասի պահանջին, այնուամենայնիվ, քվեարկությամբ հռչակագրում այդ մասին հոդված մտցվեց: Կարևոր էր, որ հռչակագիրը հաստատում էր ՀՀ վճռականությունը Արցախն իր տարածքի անբաժանելի մաս ճանաչելու վերաբերյալ: Մինչև նոր սահմանադրության ընդունումը հռչակագիրը ծառայելու էր իբրև ծրագրային փաստաթուղթ:

Նոր սահմանադրության նախագիծ մշակելու նպատակով 1990 թ. աշնանը ստեղծվեց սահմանադրական հանձնաժողով:

1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին անցկացված հանրաքվեի ժամանակ Հայաստանի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը ավելի քան 94 %-ը, քվեարկեց ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու և անկախ պետություն ստեղծելու օգտին: Հանրաքվեի արդյունքների հիման վրա **սեպտեմբերի 23-ին** Գերագույն խորհուրդը Հայաստանը հռչակեց անկախ պետություն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները: Անկա-խության առաջին տարիներին Հայաստանը գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական ծանրագույն սպառնանքներում: Երկրաշարժից տու-ժած աղետի գոտու բնակչության մեծ մասը ապրում էր ժամանա-կավոր կացարաններում, Ադրբեջանի կողմից շարունակվող շրջափակման պատճառով վերականգնողական աշխատանք-ներն ընթանում էին շատ դանդաղ: Ծանր էր մնում նաև Ադրբեջա-նից եկած փախստականների վիճակը:

Շարունակվում էր տնտեսության անկումը: Օրեցօր ահագ-նացող էներգետիկ ճգնաժամի, ճանապարհների փակ լինելու, ԽՍՀՄ նախկին հանրապետությունների հետ տնտեսական կա-պերի խզման պայմաններում ձեռնարկությունների մեծ մասի աշ-խատանքը կանգ առավ: Վիճակն ավելի էր բարդանում Արցա-խում և ՀՀ սահմանամերձ շրջաններում Ադրբեջանի հետ սկսված ռազմական գործողությունների պատճառով:

Հատկապես երկրաշարժից հետո սկսված արտագաղթի պատճառով տեղի ունեցավ բնակչության թվաքանակի կտրուկ անկում: Հայրենիքից հեռացած քաղաքացիների մի մասը, ցա-վոք, այդպես էլ չվերադարձավ:

Հանրապետության կառավարությունը ստեղծված իրավիճա-կից դուրս գալու ելքը տեսնում էր տնտեսության ազատակա-նացման, պետական սեփականության զգալի մասի մասնավո-րեցման մեջ: Ուստի այդ ուղղությամբ ձեռնարկվեցին որոշակի քայլեր. սկսվեց ձեռնարկությունների զանգվածային սեփակա-նաշնորհում, թույլատրվեց գների ազատականացում: Դրա հետևանքով գները կտրուկ աճեցին, վատթարացավ ազգաբնակ-չության սոցիալական դրությունը:

Սեփականաշնորհումը կատարվեց կոպիտ խախտումներով. հաճախ ձեռնարկությունների զգալի մասի՝ շուկայականից ցածր

գներով օտարման պատճառով, պետական սեփականության մեծ մասն անցավ քիչ քանակությամբ մարդկանց ձեռքը: Մինչդեռ, երկրի քաղաքացիների ճնշող մեծամասնությունը, հայտնվելով սոցիալական անելանելի վիճակում, չնչին գներով վաճառեց պետությունից ստացած սեփականության իր արժեքղթերը՝ վաուչերները: Դրանց մեծ մասը նույնպես հայտնվեց հեշտ ճանապարհով սեփականության տեր դարձած գործարարների մոտ: Պատահական չէ, որ 1995 թ. դրությամբ ներքին համախառն արտադրանքի ավելի քան 50 տոկոսն արդեն ապահովում էին միայն այդ խմբի գործարար շրջանակները: Ընդ որում, նոր արտադրական կարողությունները հիմնականում ներառում էին անշարժ գույքի, ներկրված կենցաղային ապրանքների, վառելիքի վաճառքի ոլորտները: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների հաստոցներն ու այլ միջոցները, հաճախ նաև որպես երկաթի ջարդոն, վաճառվեցին այլ երկրների և փոշիացվեցին:

Ծանր էր մնում նաև գյուղատնտեսության վիճակը: 1991–1992 թթ. ընթացքում արագորեն սեփականաշնորհվեց լուծարված կոլտնտեսությունների և խորհրդային տնտեսությունների հողերի 90 տոկոսից ավելին: Սակայն ստեղծված շուրջ 320 հազար գյուղացիական մասնավոր տնտեսությունները, չունենալով անհրաժեշտ տեխնիկա, պարարտանյութ, ոռոգման հնարավորություններ և պետության կողմից չստանալով լուրջ աջակցություն, չկարողացան գյուղատնտեսական մթերքներով ապահովել բնակչության պահանջարկը: Ժամանակի ընթացքում գյուղացիների մի մասը էժան գներով վաճառեց իր հողակտորները և փորձեց աշխատանք գտնել քաղաքում կամ արտերկրում, կամ էլ հողի նոր տերերի մոտ վարձու աշխատանքի անցավ:

Արդյունաբերության և գյուղատնտեսության անկումը լուրջ դժվարություններ ստեղծեց հանրապետության ֆինանսական համակարգում: Շրջանառության մեջ գտնվող խորհրդային դրամի արժեզրկումը բերեց սեփական ազգային դրամի անհրաժեշ-

ընտրվեց Գերագույն խորհրդի նախագահ **Լ. Տեր-Պետրոսյանը**,
փոխնախագահ՝ **Գ. Զարուքյունյանը**:

Սակայն իշխող կուսակցության՝ ԶԶՀ-ի վարած քաղաքականության հետևանքով հետզհետե նկատվեց որոշակի նահանջ ժողովրդավարական սկզբունքներից: 1994 թ. դեկտեմբերի 28-ին իշխանությունները հակապետական գործունեություն ծավալելու մեղադրանքով հանիրաժի կասեցրին ԶՅԴ-ի գործունեությունը, սկսվեցին քաղաքական հալածանքներ:

1995 թ. հուլիսի 5-ին տեղի ունեցան խորհրդարանական ընտրություններ և միաժամանակ անցկացվեց սահմանադրական հանրաքվե: Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի հրապարակած տվյալների համաձայն՝ ձայների մեծ մասը շահել էր ԶԶՀ-ի շուրջ համախմբված «Հանրապետություն» միավորումը, իսկ երկրի բնակչության մեծամասնությունն էլ քվեարկել էր սահմանադրության օգտին: Հիմնական օրենքի ընդունումն ընդհանուր առմամբ դրական երևույթ էր: Սակայն այն ուներ լուրջ թերություններ: Սահմանադրությամբ նախագահի ձեռքում կենտրոնացան էր մեծ իշխանություն, լիովին չէին երաշխավորվում քաղաքացիների իրավունքները:

1996 թ. սեպտեմբերի 22-ին անցկացված նախագահական ընտրություններն անցան լարված պայքարի մթնոլորտում: Միավորված ընդդիմությունը գործող նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի դեմ առաջադրեց ԱԺՄ նախագահ Վ. Մանուկյանի թեկնածությունը: Ինչպես խորհրդարանական, այնպես էլ նախագահական ընտրություններն անցան կոպիտ խախտումներով. իշխանություններն օգտագործեցին վարչական ռեսուրս, կանգ չառան մարդկանց ահաբեկելու, քվեաթերթիկներ կեղծելու և անօրինական այլ քայլերի առջև: Ընդդիմությունը փորձեց սահմանադրական ճանապարհով վիճարկել քվեարկության արդյունքները, որոնց համաձայն հաղթող էր հայտարարվել գործող նախագահը: Կազմակերպված բողոքի ցույցերը բռնությամբ ճնշվեցին:

Ընտրության արդյունքները չեղարկելու վերաբերյալ ընդդիմության փաստարկված հայքը Սահմանադրական դատարանի կողմից մերժվեց:

Ցավալի է, որ այդպես ՀՀ-ում հիմք դրվեց կեղծիքներով ընտրություններ անցկացնելու արատավոր ավանդույթին, որի հետևանքով հետայդու լեգիտիմ օրինական իշխանություն ձևավորելը դարձավ գրեթե անհնարին: Պատահական չէ, որ հետագայում բոլոր ընտրություններից հետո «ձևավորված» թե՛ կենտրոնական և թե՛ տեղական իշխանության մարմինները դարձան խիստ խոցելի և չարժանացան հասարակության վստահությանը: Նման պայմաններում սկսեց ծաղկել կոռուպցիան, հովանավորչությունը, չկայացավ անկախ դատական համակարգը, անկարելի դարձավ առողջ քաղաքական դաշտի ձևավորումը, զգալիորեն տուժեց գիտակրթական ու մշակութային կյանքը:

1998 թ. Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականից հետո ՀՀ նախագահի պաշտոնը զբաղեցրեց Ռոբերտ Քոչարյանը: Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքը խաթարվեց 1999 թ. հոկտեմբերի 27-ին խորհրդարանում տեղի ունեցած սահաբեկչության պատճառով, որին զոհ գնացին 8 պետական գործիչներ, այդ թվում՝ վարչապետ Վ. Սարգսյանը, Ազգային ժողովի նախագահ Կ. Դեմիրճյանը:

Ազգային բանակի կազմավորումը: Արցախյան պատերազմը: Նորանկախ պետության անվտանգության ապահովման համար բացառիկ նշանակություն ունեցավ հայկական բանակի կազմավորումը: Դեռ 1980-ական թթ. վերջերից Արցախի և Հյւսիս սահմանների պաշտպանությունն իրականացնում էին մի շարք կանավորական ջոկատներ: 1990 թ. օգոստոսին ստեղծվեց **Հատուկ գունդը՝** Հայաստանի ներքին գործերի նախարարությանը կից, որի մեջ ընդգրկվեցին 26 ինքնապաշտպանական վաշտեր:

1992 թ. հունվարի 28-ին կառավարությունն ընդունեց պատմական որոշում **Ազգային բանակի** ստեղծման մասին: Բա-

նակաշինության գործը դրվեց պետական մակարդակի վրա, որում մեծ ավանդ ունեցավ **Վազգեն Սարգսյանը**: Նույն տարվա մայիսին ընդունված «Զինապարտության մասին» օրենքով մտցվեց բանակը ժամկետային զինծառայողներով համալրելու կարգը: Հայաստան ժամանեցին խորհրդային փորձառու զինվորականներ **Գուրգեն Դալիբալթայանը, Նորատ Տեր-Գրիգորյանը, Արկադի Տեր-Թադևոսյանը** և ուրիշներ:

1992 թվականից սկսվեցին ԼՂՀ մայրաքաղաք Ստեփանակերտը մշտապես կրակի տակ պահող ադրբեջանական կրակակետերի վնասագերծման գործողությունները: Հունվարին հայկական զինյալ ջոկատներն ազատագրեցին **Կրկժանը**, հետ մղեցին **Քարինտակ** գյուղի վրա հակառակորդի գերակշիռ ուժերի հարձակումը, իսկ փետրվարի վերջին մտան Խոջալու (այժմ՝ Իվանյան) և հսկողություն սահմանեցին օդանավակայանի վրա:

Սակայն Ստեփանակերտի սաստիկ հրետակոծությունը շարունակվում էր, քանի որ հայոց հինավուրց մայրաքաղաք Շուշին մնում էր հակառակորդի ձեռքում: Հայկական հրամանատարությունը մայիսի սկզբին ձեռնամուխ ելավ **Շուշիի** ազատագրման «**Հարսանիք լեռներում**» գործողությանը: Այն սկսվեց մայիսի 8-ին: Հրամանատարությունը ստանձնել էին Ա. Տեր-Թադևոսյանը, Գ. Դալիբալթայանը, Ֆ. Գզոլյանը: Գլխավոր ուղղությունների ղեկավարներն էին Ս. Օհանյանը, Ա. Ղուլյանը, Ժ. Սեֆիլյանը, Վ. Զիթյանը, Ա. Կարապետյանը, Ս. Բաբայանը և ուրիշներ: **Մայիսի 9-ին** քաղաքն ազատագրված էր:

Սեկ տասնօրյակի ընթացքում հայկական ուժերն ազատագրեցին դեպի Գորիս տանող ճանապարհի երկայնքով ընկած բնակավայրերը, այդ թվում՝ Լաչինը և միացան ՀՀ ինքնապաշտպանական ուժերին: ՀՀ և ԼՂՀ միջև բացվեց առաջին հումանիտար միջանցքը: Շուշիի փառահեղ գործողությունը մտավ հայ ռազմարվեստի պատմության մեջ:

Հունիս-հուլիս ամիսներին ադրբեջանական մեծաքանակ զորքերն անցան ընդհանուր հարձակման և տիրեցին Շահումյանի շրջանին, Մարտակերտի շրջանի զգալի մասին: Սակայն աշնանը հայկական ուժերը կարողացան կանգնեցնել թշնամուն, իսկ 1993 թ. ընթացքում ունեցան աննախադեպ հաջողություններ: Ապրիլի սկզբին ազատագրվեց Քելբաջարի (Քարվաճառ) շրջանը, որի մարտերում աչքի ընկավ Սփյուռքից ժամանած հայ նորօրյա ազատամարտի քաջարի հրամանատար **Մոնթե (Ավո) Մելքոնյանը**: Քարվաճառով ՀՀ և ԼՂՀ միջև հաստատվեց երկրորդ կենսական միջանցքը: Հուլիս-նոյեմբերին հայ ազատամարտիկները հսկողություն սահմանեցին նաև Դաշտային Արցախի զգալի մասի Աղդամի, Ֆիզուլիի, Ջաբրաիլի, Կուբաթլիի և Ջանգելանի վրա: Հայկական ուժերի հսկողության տակ հայտնվեց երբեմնի հայկական Խամսայի մեկիքության տարածքի մեծ մասը ավելի քան 12 հազար քառ. կմ:

1993 թ. աշնանն ու հաջորդ տարվա սկզբին ադրբեջանցիների ձեռնարկած լայնածավալ հարձակումներն ավարտվեցին չիսկատար պարտությամբ: Ադրբեջանական կողմի խնդրանքով և Ռուսաստանի Դաշնության միջնորդությամբ 1994 թ. մայիսին կնքվեց հայ-ադրբեջանական զինադադար, որի տակ դրվեց նաև ԼՂՀ ներկայացուցչի ստորագրությունը:

Արցախյան փառապանծ հաղթանակը տրվեց Լեոնիդ Ազգալոյանի, Աշոտ Ղուլյանի (Բեկոր), Մոնթե Մելքոնյանի, Վարդան Բախշյանի, Շահեն Մեղրյանի և հազարավոր պանծալի այլ հաւորդիների կյանքի գնով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀՀ միջազգային ճանաչման գործընթացը: 1991 թ. դեկտեմբերի 8-ին Բելոռուսի մայրաքաղաք Մինսկի մոտ՝ **Բելովեժսկ** քաղաքում Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ **Բ. Ելցինի** զլխավորությամբ երեք սլավոնական հանրապետությունների: միջև կնքված համաձայնագրով հայտարարվեց **ԽՍՀՄ-ի՝** որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտի և աշխարհաքաղաքական իրողության վերացումը: Սկսվեց նորաստեղծ հանրապետությունների հռչակման գործընթացը: Հայտարարվեց նաև միջազգային նոր սուբյեկտի՝ **Անկախ պետությունների համագործակցության (ԱՊՀ)** ստեղծման մասին: Առաջիններից մեկը նոր միավորմանն անդամակցելու հայտ ներկայացրեց Հայաստանը:

ԱՊՀ կազմավորման պաշտոնական համաձայնագիրը ստորագրվեց 1991 թ. դեկտեմբերի 21-ին Ալմա-Աթայում: Նորաստեղծ կազմավորման մեջ մտան **ԽՍՀՄ** նախկին 11 հանրապետություններ: Արդեն գոյություն չունեցող Խորհրդային Միության նախագահ **Մ. Գորբաչովը** հրաժարական տվեց: Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը դեկտեմբերի 26-ին վավերացրեց **ԱՊՀ-ին ՀՀ** անդամակցության արձանագրությունը:

Սկսվեց նորանկախ հայկական պետության միջազգային ճանաչման գործընթացը: Մինչև 1991 թ. տարեվերջ Հայաստանը ճանաչվեց աշխարհի 30 երկրների, այդ թվում՝ Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Կանադայի, Չինաստանի և այլոց կողմից: ՀՀ անկախությունը ճանաչած երկրների թվում էր նաև Թուրքիան: Սակայն շուտով, պայմանավորված հատկապես հայ-ադրբեջանական լարված հարաբերություններով, թուրքական իշխանությունները Հայաստանի նկատմամբ թշնամական դիրք բռնեցին:

1992 թ. փետրվարին Երևանում բացվեց ՀՀ-ում առաջին օտարերկրյա դիվանագիտական ներկայացուցչությունը՝ ԱՄՆ դեսպանատունը: Մի շարք երկրներ ևս հիմնեցին իրենց ներկայացուցչությունները Հայաստանում: Փոխադարձաբար հայաստանյան ներկայացուցչություններ բացվեցին աշխարհի տասնյակ երկրներում:

1992 թ. մարտի 2-ին Սիավորված ազգերի կազմակերպությանը անդամակցելով, Հայաստանը դարձավ միջազգային հանրության անդամ: Ավելի ուշ ՀՀ-ն անդամակցեց բազմաթիվ միջազգային այլ կազմակերպությունների: 1997 թ. դրությամբ նորանկախ հայկական հանրապետությունը ճանաչվել էր աշխարհի շուրջ 130 երկրների կողմից, ավելի քան վեց տասնյակ երկրներ Հայաստանում ունեին դեսպաններ ու ժամանակավոր հավատարմատարներ:

ՀՀ արտաքին հարաբերությունները: Հայաստանի համար առաջնակարգ նշանակություն ունեին հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ: Երկրի անվտանգության տեսակետից խիստ կարևոր էր ՀՀ տարածքում ռուսաստանյան ռազմակայանի գործունեությունը իրավաբանորեն ամրագրող 1995 թ. մարտի 16-ի պայմանագրի ստորագրումը: **1997 թ. օգոստոսի 29-ի** «Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին» մեծ պայմանագրով էլ ավելի ամրապնդվեցին հայ-ռուսական կապերը, դրանք վերածվեցին ռազմավարական հարաբերությունների: Ռուսաստանը դարձավ նաև Հայաստանի գլխավոր առևտրատնտեսական գործընկերներից մեկը:

Հայաստանի հարաբերությունները հարևան Վրաստանի և Իրանի հետ, որոնք ունեին դարերի պատմություն, ի սկզբանե բարիդրացիական ու բարեկամական էին: Ադրբեջանի, իսկ 1993 թ. ապրիլից՝ նաև Թուրքիայի կողմից իրականացված շրջափակման պայմաններում, Վրաստանի ու Իրանի տարածքով ապահովվեց ՀՀ կապը արտաքին աշխարհի հետ: Վրաստանի հետ

կապերն ունեին առանձնահատուկ նշանակություն նաև այն պատճառով, որ այնտեղ ապրում էր ստվար հայություն: Ջավախքում հայերը շարունակում էին ապրել հայեցի ու ավանդական կյանքով, ունեին լիարժեք հայկական դպրոցներ, մշակութային օջախներ և սերտորեն կապված էին մայր հայրենիքի հետ:

ՀՀ-ն բարեկամական հարաբերություններ հաստատեց ԱՊՀ երկրների հետ: Կնքվեցին մի շարք պայմանագրեր Ուկրաինայի, Բելոռուսի, Ղազախստանի, միջինասիական հանրապետությունների հետ:

Միջպետական լավ հարաբերություններ հաստատվեցին Արևմուտքի և Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրների հետ: Անկախության առաջին օրերից բնականոն ընթացք ու զարգացում ունեցան հայ-ամերիկյան հարաբերությունները: Միացյալ Նահանգները մինչև 2000 թ. Հայաստանին հատկացրին 612 միլիոն դոլարի մարդասիրական օգնություն: Ամերիկյան զանազան ընկերությունների հետ կնքվեցին բազմաթիվ պայմանագրեր:

Առանձնակի ջերմ կապեր հաստատվեցին Ֆրանսիայի, Հունաստանի, Լիբանանի, Սիրիայի, Եգիպտոսի, Արգենտինայի, Ուրուգվայի հետ: Այդ հարցում կարևոր դերակատարություն ունեցան այդ երկրների հայահոծ համայնքները:

Հայրենիք-Սփյուռք կապերը: Անկախության հռչակումից հետո բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունների բուռն զարգացման համար:

Սփյուռքահայությունը վիթխարի ավանդ ունեցավ աղետի գոտու վերականգնման և մարտնչող Արցախին օգնելու գործում: Արտերկրի հայերն առաջին օրվանից մեծ մասնակցություն բերեցին զանազան ծրագրերի իրականացման նպատակով «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի կազմակերպած դրամահավաքներին: Հատկապես կարևոր էր սփյուռքահայերի հանգանակած գումարներով Գորիս-Ստեփանակերտ ճանա-

պարհի կառուցումը, որով ՀՀ և ԼՂՀ միջև ստեղծվեց ժամանակակից մայրուղի:

Ավելի մեծ ծավալներ ընդունեց ՀԲԸՄ-ի, ՀՕՄ-ի, «Թեքեյան» մշակութային միության, Հայ օգնության ֆոնդի (ՀՕՖ), «Ազնավորը Հայաստանին», «Գալուստ Գյուլբենկյան» և համահայկական այլ կառույցների կողմից հայրենիքին ցուցաբերվող օգնությունը: Զգալի էր նաև Ռուսաստանի Դաշնությունում ապրող հայ բարերարների աջակցությունը:

Աշխարհի հայության ջանքերով ՀՀ-ում և Արցախում կառուցվեցին բնակարաններ, դպրոցներ, հիվանդանոցներ, հյուրանոցներ, արտադրական ձեռնարկություններ: Հայաստանյան ճանապարհների, մշակութային հաստատությունների նորոգման գործում հսկայական աշխատանք կատարեց ամերիկահայ բարերար **Քլորե Քլորթորյանի** հիմնադրած «Լինսի» հիմնադրամը:

Սփյուռքահայ համայնքների հետ աշխատանքները համակարգելու հարցում կարևոր նշանակություն ունեցան 1999 թվականից հրավիրվող Հայաստան-Սփյուռք համագումարները: Ավելի սերտացան կապերը Հայրենիքի և Սփյուռքի գիտակրթական հաստատությունների ու ստեղծագործական միությունների միջև: Իր արդյունաշատ ազգային-հոգևոր գործունեությամբ Սփյուռքում առանձնացավ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին: Հայապահպանության խնդրում վիթխարի գործ կատարեց Մեծի տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը **Արամ Ա կաթողիկոսի** առաջնորդությամբ:

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ АРМЕНИИ

(с древнейших времен до конца XX века)

Резюме

Многовековая история Армении представлена в большом количестве учебников и учебных пособий, по которым обучались и воспитывались поколения армян. Некоторые из них до сих пор продолжают служить патриотическому делу изучения истории Родины. Тем не менее, на сегодняшний день – в эпоху высокотехнологичных компьютерных технологий, задачей первостепенной важности стала разработка и создание всеармянского учебного издания, которое будет способствовать развитию национального сознания, как граждан Армении, так и представителей армянской диаспоры и сыграет важную роль в формировании единого государственного мышления.

В представленном учебном пособии кратко освещается история армянского народа с древнейших времен до конца XX века. Пособие состоит из четырех разделов, охватывающих описание отдельных исторических эпох.

Первый раздел представляет историю Древней Армении – с древнейших времен до конца III века.

Вторая часть охватывает период истории Средневековой Армении, начиная со времени принятия христианства в качестве государственной религии в 301 году и завершая серединой XVII века.

Третий раздел посвящен периоду новой истории Армении, который отражает национально-освободительную борьбу армян-

нского народа со второй половины XVII века до исторических событий восстановления армянской государственности в конце мая 1918 года.

В последней главе представлена новейшая история Армении, охватывающая периоды трех Республик, начиная с мая 1918 года до конца XX века.

Для создания учебного пособия были использованы действующие профессиональные источники, вузовские и школьные учебники и учебные пособия, опубликованные в последние годы, а также материалы, отражающие достижения отечественной историографии в области разрешения и освещения спорных проблем истории армянского народа.

Пособие предназначено для студентов непрофильных факультетов университетов, учителей истории общеобразовательных школ и широкого круга читателей Армении и Диаспоры.

OUTLINES OF THE HISTORY OF ARMENIA

(From Ancient Times to the End of the XX century)

Summary

The centuries-old history of Armenia is represented in a large number of textbooks and manuals that have taught and brought up generations of Armenians. Some of them still continue to serve the Patriotic cause of studying the history of our Motherland. Nevertheless, today - in the era of high-class computer technologies, the development and creation of a pan-Armenian educational publication that will contribute to the development of national consciousness of both Armenia's citizens and members of the Armenian Diaspora and will play an important role in the formation of a unified state thinking has become of paramount importance.

The presented manual briefly represents the history of the Armenian people from ancient times to the end of the XX century. The manual consists of four sections covering the description of separate historical epochs.

The first section presents the history of Ancient Armenia – from ancient times to the end of the III century.

The second section covers the history of Medieval Armenia, beginning with the adoption of Christianity as a state religion in 301 and ending in the middle of the XVII century.

The third section is devoted to the period of the New History of Armenia, which reflects the national liberation struggle of the Armenian people from the end of the XVII century to the historical events of the restoration of Armenian statehood at the end of May 1918.

The last section presents the Newest History of Armenia, covering the periods of three Republics, from May 1918 to the end of the XX century.

The existing professional sources, University and school textbooks and manuals published in recent years, as well as materials reflecting the achievements of national Historiography in the field of resolving and highlighting controversial issues of the History of the Armenian people were used for creation of the presented textbook.

The manual is intended for students of non-historical faculties of Universities, teachers of History of secondary schools and a wide circle of readers of Armenia and Diaspora interested in national history.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	3
Գլուխ առաջին	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԻՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ	5
Հայկական լեռնաշխարհի (բնաշխարհի)	7
Նախնադարյան-համայնական հասարակարգը	
Հայաստանում	12
Հայկական լեռնաշխարհը հնդեվրոպական	
ժողովուրդների նախահայրենիք	16
Հայկական հնագույն պետական կազմավորումները	20
Վանի-Արարատյան թագավորություն (Ուրարտու)	22
Հայաստանը Երվանդունիների օրոք	26
Արտաշեսյան արքայատոհմի գահակալումը: Արտաշես I ...	31
Հայկական պետության հզորացումը: Տիգրան Մեծ	36
Հայ-հռոմեական պատերազմները Տիգրան Մեծի օրոք	41
Մեծ Հայքի պայքարը Հռոմի դեմ: Արտավազդ II և	
հաջորդներ	47
Հին Հայաստանի պետական կարգը, տնտեսական ու	
մշակութային կյանքը	52
Արշակունյաց թագավորության հաստատումը	
Հայաստանում: Տրդատ I Արշակունի	58
Հայստանը I–III դարերում	64
Գլուխ երկրորդ	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ	67
Ջրիստոնեության ընդունումը	69
Հայ ժողովրդի պայքարը Սասանյան Պարսկաստանի դեմ	
IV դարի 30–60-ական թթ.: Արշակ II	71

Հայաստանը Պապ Արշակունու օրոք:	
Արշակունիների անկումը	77
Ավատատիրությունը Հայաստանում IV–V դարերում:	
Պետական կարգը	82
Ազատագրական ապստամբությունը 450–451 թթ. (Վարդանանց պատերազմ)	86
481–484 թթ. ազատագրական ապստամբությունը (Վահանանց պատերազմ)	92
Ազատագրական ապստամբությունները Հայաստանում VI դարում	96
Հայ ժողովրդի պայքարը արաբական տիրապետության դեմ	100
Հայ մշակույթը վաղ միջնադարում	107
Աղանդավորական շարժումները Հայաստանում V–XI դդ. ..	114
Բագրատունիների պայքարը հայոց պետականության վերականգնման և պահպանման համար (IX դ. երկրորդ կես – X դ. սկիզբ)	120
Բագրատունյաց Հայաստանի վերելքը: Պետական կարգը և սոցիալ-տնտեսական կյանքը	127
Բագրատունյաց թագավորության տրոհումն ու անկումը ...	133
Հայ ժողովրդի պայքարը սելջուկ-թուրքերի դեմ :	
Ջաքարյաններ	137
Կիլիկիայի հայկական պետության առաջացումը:	
Թագավորության հռչակումը	143
Կիլիկյան Հայաստանը թագավորության ժամանակաշրջանում	149
Հայաստանը XIII–XV դարերում	153
Հայաստանը XVI–XVII դարերի թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակաշրջանում	161
Հայաստանի ազատագրության խնդիրը XV–XVII դդ.	166

Հայ մշակույթը IX–XVII դարերում	168
Գլուխ երրորդ	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆՈՐ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (XVII դ. կես – 1918 թ.) ..	174
Հայ ազատագրական շաժումները XVII դարի երկրորդ կեսին և XVIII դարի սկզբին	178
Հայ ազատագրական պայքարը Արցախում և Սյունիքում XVIII դարի 20-ական թթ.	181
Հայ ազատագրական պայքարը XVIII դ. երկրորդ կեսին ...	187
Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին	195
Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակի ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակաշրջանում	200
Հայաստանը XIX դարի 30–50-ական թթ.	204
Արևմտահայերի ազգային սահմանադրությունը:	
Ձեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը	211
Հայ մշակույթը XVIII դարում և XIX դարի I կեսին	217
1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և	
Հայկական հարցը	223
Ազատագրական խմբակներն ու կազմակերպությունները ..	229
Ազգային կուսակցությունների առաջացումը	232
1890-ական թվականների հայկական կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը	237
Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումների վերելքը XIX դարի 90-ական թթ.	241
Հայ մշակույթը XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին	248
Հեղափոխական և ազգային-ազատագրական շարժումները Արևելյան Հայաստանում XX դարի սկզբին ...	254
Արևմտահայությունը XX դարի սկզբին: Հայկական հարցի վերաբացումը	258
Հայ ժողովուրդը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Կամավորական շարժում	264
1915 թ. Հայոց մեծ եղեռնը	268

1915 թ. ինքնապաշտպանական կռիվները	271
Հայաստանը 1917 թ. Փետրվարյան և Յուլետեմբերյան հեղափոխությունների ժամանակաշրջանում	275
Թուրքական ներխուժումն Այսրկովկաս 1918 թ.: Մայիսյան հերոսամարտերը: Հանրապետության հռչակումը	281
Գլուխ չորրորդ	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ	290
Հայաստանի Հանրապետության կազմավորումը	292
Հայաստանի Հանրապետության ներքին դրությունը 1918–1920 թթ.	295
Հայաստանի Հանրապետության արտաքին դրությունը (1918–1920)	300
Փարիզի խաղաղության վեհաժողովը: Սևրի դաշնագիրը ...	304
Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920 թ.: Թուրք- հայկական պատերազմը	307
Հայաստանի խորհրդայնացումը	312
Զանգեզուրի ազատամարտը 1918–1921 թթ.	316
Արցախահայության ազատագրական պայքարը 1918–1921 թթ.	319
1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունը:	
Քաղաքացիական կռիվները	325
1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը	330
Անդրկովկասյան դաշնության և ԽՍՀՄ կազմավորումը	334
Խորհրդային Հայաստանի տնտեսությունը 1921–1928 թթ.	338
Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերացումը	
(1928–1940 թթ.)	342
Խորհրդային Հայաստանի գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը	345
Հասարակական-քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920–1930-ական թթ.	348
Խորհրդային Հայաստանի մշակույթը 1920–1930 թթ.	351

Հայկական սփյուռքը 1920–1930-ական թթ.	356
Հայ ժողովուրդը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1939–1945 թթ.)	361
Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը 1945–1980-ական թթ.	366
Հասարակական-քաղաքական կյանքը Հայկական ԽՍՀ-ում 1945–1985 թթ.	370
Սփյուռքը հետպատերազմյան տասնամյակներին (1945–1991)	373
Հայ մշակույթը 1945–1980-ական թթ.	377
Արցախյան շարժման նոր փուլը	382
Հայաստանի անկախության հռչակագիրը: Անկախ պետականության հռչակումը	388
Հայաստանի Հանրապետության ներքին կյանքը	392
Հայաստանի Հանրապետության արտաքին դրությունը	399
Резюме	403
Summary	405
Բովանդակություն	407

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ
(հնագույն ժամանակներից մինչև XX դ. վերջը)

АШОТ МЕЛКОНЯН
ОЧЕРКИ ИСТОРИИ АРМЕНИИ
(с древнейших времен до конца XX века)

ASHOT MELKONYAN
OUTLINES OF THE HISTORY OF ARMENIA
(From Ancient Times to the End of the XX century)

Համակարգչային շարվածքը և ձևավորումը՝ Ն. Ադամյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան
Սրբագիրչ՝ Ն. Դավթյան

Ստորագրված է տպագրության 12.12.2018 թ.
Տպաքանակը՝ 100 օրինակ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghranyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>

[5000mm]

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0614357

A π
105948